МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Ф І Л О С О Ф І Я

Підручник

Видання друге, перероблене і доповнене

Ужгород
2021

УДК 1(075.8)
Ф56

Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

Підручник у стислому, систематичному та дидактично витриманому вигляді обґрунтовує важливість філософії в житті людини, дає цілісне уявлення про еволюцію філософської думки (в рамках становлення європейської філософської традиції) протягом усього її існування: від перших філософських шкіл до сучасних концепцій. Видання стимулює потребу читати й міркувати над прочитаним. Філософську проблематику розкрито у міждисциплінарному зв'язку з релігією, культурою, політологією, правом. Теми та проблемні питання взаємодоповнюють одне одного у формі, яка орієнтує на формування самостійності міркувань та умовиводів, інтелектуальний пошук, прагнення до відкриття нових смислів.

Для здобувачів вищої освіти першого, другого та третього кваліфікаційних рівнів, а також для всіх, хто цікавиться філософією.

Рецензенти:

Борінштейн Є.Р. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»;
Требін М.П. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Рекомендовано до друку
Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол № 7 від 23.06.2021 р.).

ISBN 978-617-7825-48-6

© В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк,
Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич,
Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо, 2021
© ДВНЗ «УжНУ», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

Тема 1
ФІЛОСОФІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ТИП ЗНАННЯ:
ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ 8
Проблемні питання до теми 1 21
Тести до теми 1 22

Тема 2
ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ СВІТОВОГО
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ПРОЦЕСУ 24
Проблемні питання до теми 2 43
Тести до теми 2 44

Тема 3
ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ 46
Проблемні питання до теми 3 62
Тести до теми 3 63

Тема 4
ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ 65
Проблемні питання до теми 4 84
Тести до теми 4 85

Тема 5
НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ВЕКТОРИ І СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ 87
Проблемні питання до теми 5 103
Тести до теми 5 105

Тема 6
УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ:
ІСТОРИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ 107
Проблемні питання до теми 6 119
Тести до теми 6 120

Тема 7
МЕТАФІЗИКА ТА ОНТОЛОГІЯ ЯК ОСНОВНІ СТРАТЕГІЇ БУТТЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ 122
Проблемні питання до теми 7 147
Тести до теми 7 149

Тема 8
ПІЗНАННЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ОТРИМАННЯ
І ТРАНСЛЯЦІЇ ЗНАННЯ У СУСПІЛЬСТВІ 151
Проблемні питання до теми 8 169
Тести до теми 8 170

Тема 9
ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ 173
Проблемні питання до теми 9 187
Тести до теми 9 188

Тема 10
СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА 190
Проблемні питання до теми 10 203
Тести до теми 10 204

Тема 11
МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА 206
Проблемні питання до теми 11 219
Тести до теми 11 220

Додаток
ФІЛОСОФІЯ: словник термінів та персоналій 222

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 435

ПЕРЕДМОВА

Нинішні суспільні, державотворчі та правотворчі процеси не залишають людині часу для осмислення, усвідомлення й ухвалення правильних рішень. Виконання обов'язків (суспільних, професійних, сімейних та ін.) унеможливлює не лише здійснення вибору, а й здатність до думання. Суспільний ритм загалом поміщає людину в «утверджену ціннісну реальність» – час і гроші, не вистачає часу на друзів, сім'ю, родину, спільноту, суспільство, державу тощо. Суєта формує межі безупинного виру невирішених проблем, відсутність можливостей, пошук «виходу» із вчорашнього дня, особистого та суспільного забуття такою мірою, що ми не помічаємо ні дитячого сміху, ні веселки після грози, ні тиші дощу, ні самотності старіючих батьків та багато іншого…

Як тільки виникає трагічна причина зупинити цей вир і взяти до уваги навколишнє середовище тощо, то відразу свідомість людини спрямовується на усвідомлення мінливості та марнотності нинішнього глобалізованого життя, на життєві та професійні помилки, на можливості досягнення успіху. Розуміння того, що універсального рецепту щасливого життя немає, зумовлює у людині бажання змінюватися, роздумувати над тим, як бути щасливим. Так формуються уважність до себе та оточення, вміння бачити, чути, відчувати та розуміти.

На жаль, слід зазначити, що трагічність сьогоднішнього розвитку людства полягає саме у неспроможності людини втримуватися у системі цінностей. Прагнення змінити світ у такому контексті можливе за умови особистої участі людини. Змінюючи себе – змінюємо світ. Позаяк опосередкування себе до кризових процесів у світі, перебування у стані світоглядного замішання, протиставлення себе нівелюванню зла, невирішені питання різного виміру пояснюють небажання, а радше невміння людини трансцендуватися над зазначеними проблемами. Зрештою, парність категорій, що не піддається критиці, підтверджує наявність добра після зла, щастя після нещастя, наступність дня після ночі, тепла після холоду та ін. Кожна людина після осмислення тієї чи іншої проблеми вирішує самостійно змінювати щось чи залишати без змін… Для того, щоб навчитися жити, необхідно жити.

Безумовно, кожній людині притаманне прагнення до мудрості, вона спрямовується думкою до осмислення проблем, пошуку відповідей на питання, що стосуються ставлення до інших людей, суспільних норм, державотворчих принципів, світу загалом, цінностей, вибору тієї чи іншої професії тощо.

У такому разі доцільно все ж скористатися масштабним досвідом філософії, що неодмінно допоможе людині вибрати правильне вирішення життєвих проблем. Адже набагато простіше піднятися вгору витоптаною кимось стежиною, ніж прокладати шлях самому. Зникає острах потрапити у лісові пастки, впасти у провалля, врешті заблукати. У такий приблизно спосіб філософія допомагає людині, яка бажає навчитися правильно мислити, задля свого, інших, суспільного, державного добра тощо.

Розум людини – це немов фіксована її ідентичність. Звідси, до речі, заявлена вченими антропологічна аксіома людини як Homo sapiens. Власне, за допомогою філософії людина не лише відчуває себе громадянином конкретної держави, а проявляється у світовому масштабі як громадянин світу (царства земного) та неба (царства небесного). У філософії людина здатна усвідомити себе в широкому антропологічно-аксіологічному розумінні. У професійному ракурсі філософія сприяє становленню фахівця, розширяє його світогляд, культуру, впливаючи на формування відповідного знання, що є запорукою уникнення, власне, професійного нігілізму. Незалежно від сфери діяльності людини, свідченням її високого інтелектуального рівня, здатності мислити, комунікувати та вирішувати проблемні питання на професійному рівні буде філософська освіченість (не тотожна філософській освіті). Отже, незалежно від фаху, філософія – це основна наука освітньо-виховного процесу. До прикладу, Цедліц, переконуючи підлеглих у важливості філософії, стверджував, що після закінчення освітніх курсів доводиться бути лікарем, суддею, адвокатом тощо лише декілька годин на день, а ось людиною – увесь день.

Актуальність вивчення філософії у закладах вищої освіти не вичерпується за жодних умов та обставин. Адже саме філософія безпосередньо впливає не лише на формування світогляду загалом, а й на розширення меж мислення, формування здатності до терпеливості, толерантності, гуманізму та ін. За допомогою філософії людина спрямовує свідомість у бік абстрактного мислення, що наповнене життєвим смислом (наприклад «дух», «час», «простір», «світ» та інші абстракції). Властиво, що за допомогою філософії людина набуває непорушності духу, вчиться мислити, зокрема філософія – це «вищий навчальний заклад» творчого та критичного мислення. Спираючись на один із ключових філософських принципів – нічому не довіряти – людина спроможна убезпечитися від розумових збочень і забобонів.

Підручник виконує праксеологічну функцію навчальної дисципліни «Філософія», що передбачає прищеплення студентам любові до мудрості на практиці, адже філософію слід викладати в контексті її трактування як безсумнівного найважливішого загальноосвітнього предмету. Окрім того, що слід розуміти в контексті спроб заборонити філософію, остання існує насамперед як форма свідомості та форма ставлення до світу. Зрештою, в нинішніх умовах формування в Україні держави з соціально-демократичною орієнтацією покликання філософії полягатиме в комунікативному її дискурсі. В цьому разі філософ – це особа, яка безпосередньо впливає на формування міжособистісних відносин і правовідносин, адже на основі античного способу філософствування можна зробити висновок, що той, хто не може виступити на Агорі, висловитися про цілі та мету свого виступу, не є громадянином. Відтак громадянином можна називати того, хто може висловити свої наміри. Філософія здатна допомогти людині не лише вміти думати, а й уміти висловити свої думки, це шлях від людини до людини.

Підручник є результатом тривалої, кропіткої та відповідальної роботи авторів, відомих не лише як визнані науковці, а і як педагоги з досвідом викладання філософії у вишах Львівщини, Києва, Харкова, Ужгорода та ін.

Проблемні питання, порушені у підручнику, подані у межах багатовимірності їх трактування.

Авторський колектив висловлює вдячність керівництву Львівського державного університету внутрішніх справ та Ужгородського національного університету за підтримку зусиль щодо відстоювання значення вивчення філософії для курсантів і студентів. Не претендуючи на всебічне подання теоретичного матеріалу для поглибленого вивчення філософії, автори підручника максимально намагалися спростити виклад теорії для сприйняття. Будь-який із розділів підручника може бути окремим посібником. Це свідчить про те, наскільки важливо осмислити філософію, бо майбутнє не лише людства, а й світового розвитку, зокрема й України, пов'язане з концептуальним удосконаленням і перетворенням теоретичних положень навчальної дисципліни у реальну практичну діяльність.

В'ячеслав Бліхар,
доктор філософських наук, професор,
директор Інституту управління, психології та безпеки
Львівського державного університету внутрішніх справ

Тема 1

ФІЛОСОФІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ТИП ЗНАННЯ: ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

Послідовність викладу матеріалу: філософія як система світоглядного знання; світогляд, його структура; історичні типи світогляду; предмет філософії та його історична динаміка; статус та роль філософії у сучасній культурі; функції філософії; основні галузі філософії.

Відколи існує людство, відтоді людей турбує вирішення питання про те, як потрібно розуміти, трактувати та оцінювати все те, що існує навколо них, як слід характеризувати ті зміни, що відбуваються та постійно впливають на людину як на основного суб'єкта розвитку світової цивілізації. Відповідь на ці актуальні та всеохоплюючі питання і дає філософія – специфічна наука, котра характеризується надзвичайним універсалізмом та всеохоплюючим впливом на будь-яке знання.

Світогляд, його структура. У процесі осмислення людиною світу та себе формувались певні думки, позиції, системи пояснення та обґрунтування сущого. Вони неминуче приводять до формування та систематизації специфічної позиції людської екзистенції стосовно проблем виникнення, функціонування та майбутнього навколишньої дійсності. Слід зазначити, що людина здатна подумки виокремлювати себе із навколишнього світу, відволікатися від наявних обставин та думати про щось інше, осмислювати й узагальнювати свій досвід. Вона може розуміти себе як суб'єкта життєвого процесу, тією чи іншою мірою бути здатною усвідомлювати свої переживання, потреби, вчинки, не просто відчувати те, що відбувається навколо неї, але у разі необхідності аналізувати та оцінювати свою життєву ситуацію. Це дає змогу сформувати специфічну картину світу, в якій людина існує, специфічною частиною якої вона себе відчуває та осмислює.

Подумки виокремивши себе із навколишнього світу, людина спроможна у такий спосіб відновити свій зв'язок із ним та виявити це не лише у переживаннях та образах, але й у специфічних мисленнєвих конструкціях – поняттях, свідомо реалізувати такий зв'язок у своїх практичних діях. Для того, щоб бути свідомим суб'єктом свого життя, людині необхідно володіти певним духовним стержнем, на який нанизуються та з яким співвідносяться всі вияви її життєдіяльності.

Цим і є специфічна система осмислення сущого – світогляд людини.

Світогляд – це не стільки зміст, скільки спосіб освоєння навколишнього світу на основі узагальнення природничо-наукового, технічного, соціально-історичного та філософського знання. У світогляді світ з'являється в його перетвореному на основі практичної і духовної діяльності вигляді.

Термін «світогляд» з'явився лише наприкінці XVIII ст. як переклад німецького слова «Weltanschauung», що значить «погляд на Всесвіт», а широке його використання почалося лише в другій половині XIX ст. Однак окремі уявлення про світогляд, що відображає його різні аспекти, властивості, формувалися набагато раніше. Як правило, це були уявлення про якесь вище знання, найбільш цінне та яке важко було розуміти, володіння яким робило людину мудрою, оскільки не лише озброювало її розумінням всього, що трапляється у світі, але й вчило правильно жити та погоджувати свої дії із діями загальних природних сил.

Упродовж декількох десятків століть мислителі порушували питання про джерело світоглядних знань, критерії їхньої істинності. Однак проблема світогляду найбільш виразно була сформульована в Німеччині наприкінці XVIII ст. Німецький натураліст і філософ І. Кант, який перший почав використовувати поняття «світогляд», дійшов висновку, що якщо існує наука, дійсно потрібна людині, то це та, що дає їй можливість знати, «як належним чином зайняти своє місце в світі і правильно зрозуміти, ким слід бути, щоб бути людиною».

Світогляд – *це узагальнена система поглядів людини та суспільства на світ і своє місце у ньому (життєва позиція, переконання, ідеали, морально-етичні цінності, духовний світ особистості та принципи пізнання), заснована на найзагальнішому усвідомленні реальності, інтегративній цілісності знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності, яка відображає, розкриває та зумовлює певне практичне і теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб оцінки та осмислення світу.*

Світогляд людини залежить від її індивідуальних (фізіологічних та психічних) особливостей і від того, який вплив на неї здійснює оточуюча її дійсність, насамперед суспільство. Він має історичний характер, оскільки формується та розвивається упродовж її становлення від народження та до смерті.

Важливо зазначити основні компоненти світогляду, основу яких, на думку сучасних філософів, становлять знання, цінності, емоції та практика, через що можна виокремити *пізнавальну, аксіологічну, психоемоційну та праксеологічну складові* світогляду, кожна з яких, своєю чергою, характеризується специфічними аспектами.

По-перше, важливу роль у процесі формування світогляду виконують *знання,* адже від їх обсягу та якості залежить здатність пояснювати та оцінювати навколишній світ. Світоглядні орієнтири людини, як правило, виражаються через узагальнення саме тих знань, котрі набуваються у межах суспільної практики. Саме шляхом таких узагальнень формується розуміння світогляду як специфічної форми усвідомлення індивідом навколишнього світута його місця в ньому.

У цьому разі знання є для людини перероблеою системою інформації, що допомагає осмислити світ та притаманні йому явища. Що більший обсяг

наявних у людини знань, то більша здатність охопити проблеми у їх багатоманітті, пояснити їх природу та значення. Очевидно також потрібно взяти до уваги диференціацію цих знань, котрі можна поділити *відповідно до рівня на технологічні, емпіричні та теоретичні.* У цьому разі технологічні знання, котрі становлять основу пізнавального компоненту світогляду, дають людині можливість безпосередньо керувати своєю діяльністю. Емпіричні знання, сформовані у результаті набуття досвіду у процесі формування та розвитку людини, допомагають вияснити, що означає той чи інший предмет чи явище.

На теоретичному рівні знання дають змогу вияснити причини та закономірності функціонування навколишнього світу. Зауважимо, що така структура знання як пізнавальної основи світогляду зумовлена не лише ускладненням їх у процесі осмислення реальності, але й властиво становленням та розвитком людини як істоти.

Необхідно зазначити, що знання як загальна сукупність відомостей про реальний світ не можуть задовольнити людину у процесі формування її світогляду. Тут важливу роль виконує сутнісний бік змісту знання, котрий виявляє розуміння людиною оточуючого її світу.

Це розуміння дає можливість значно ширше та глибше пояснити і трактувати світ. Зрозуміти – означає знайти своє місце у світі, бо розуміння стає частиною цього світу та виражає людську належність до нього.

У становленні світоглядних основ людини важливе значення мають *цінності,* котрі відображають значущість певних об'єктів для життєдіяльності людини і виступають як властивості предметів та явищ задовольняти ті чи інші потреби людини. У формуванні своєрідної ієрархії цінностей виявляється ставлення людини до всього, що відповідає її цілям, потребам, інтересам, тим чи іншим розумінням сенсу життя.

Саме на рівні узагальнення людиною ціннісного аспекту світогляду ми маємо справу зі становленням тих ідеалів, які є вершиною ціннісних орієнтацій. Під їх впливом створюється нормативна база світогляду, що дає можливість зблизити ціннісне для людини з практично затребуваним сьогодні. У цьому разі маємо справу з необхідністю розвитку тих елементів світогляду, що мають загальнообов'язковий та наказний характер.

Проблема цінностей у світогляді людини пов'язана з *вірою та переконаннями,* котрі властиві людині.

Віра – це насамперед духовний компонент, який реально впливає на світогляд. Її потрібно розглядати як властивість людини до внутрішнього визнання певних цінностей як нормативного пріоритетного начала свого існування та діяльності. У процесі життя вона може змінюватись, і це найперше залежить від психофізичного стану людини і від певних установок, сформованих емпіричним (досвідним) способом під впливом зовнішнього середовища.

Своєю чергою, *переконання*, котрі слід розуміти як сукупність стійких поглядів людини на навколишню дійсність, які сформувались у процесі її життєдіяльності, виконують важливу роль у формуванні світогляду, іноді

виступають його стрижнем. Потрібно зазначити, що в результаті впливу певних зовнішніх чинників, що узгоджуються з внутрішнім єством людини, остання може упродовж свого життя змінювати свої переконання. Але, на відміну від віри, зміна переконань відбувається не так часто, вони є стійкішим елементом людського, оскільки відображають результат тривалого впливу на людину. Тут слід зазначити, що навіть коли виникає об'єктивна потреба зміни переконань у нових умовах, її реалізація відбувається важко, у протиборстві зі старими переконаннями. Одначе зміна переконань неминуча тому, що зовнішні фактори сильніші від людських суб'єктивних стремлінь та характеристик. Прикладом може бути, зокрема, зміна переконань цілого покоління людей, які в умовах демократизації нашого суспільства змушені робити це з метою пристосування до реалій нового стану розвитку суспільства. У той же час зазначимо явну консервативність цієї сторони світогляду, наявність у певних людей переконань, що суперечать пануючим у суспільстві ціннісним орієнтаціям.

Узгодження пізнавального та ціннісного способів освоєння людиною світу дає можливість сформувати єдність почуттів та розуму, розуміння і дії, віри і сумніву, теоретичного та практичного досвіду, осмислення минулого та бачення майбутнього.

Важливу роль у становленні світоглядних основ людини виконують *емоційні стани,* котрі притаманні людині і пов'язані з особливостями зовнішнього впливу середовища і з внутрішнім єством людини, котре слід розглядати на рівні психічному. Відомо, що емоції, які розглядаються як своєрідні психічні процеси, виконують функції регулювання діяльності людини шляхом відображення певних зовнішніх та внутрішніх умов здійснення її життєдіяльності, пов'язані з ціннісними орієнтаціями та фактично виступають умовою їх зовнішнього вияву. Емоції виступають як похідне від певних станів людини – задоволення, незадоволення, страху, радощів тощо, котрі є орієнтирами у людському житті. Тому емоційні стани здатні позитивно чи негативно впливати на світоглядну базу людини, іноді сприяючи виробленню психічної установки до дії, іноді викривляючи реальність і деформуючи світогляд.

І нарешті, важливе значення для світогляду має безпосередня *практична діяльність* людини. Практика супроводжує процес формування поглядів людини на навколишній світ, без неї світогляд мав би абстрактний характер. Адже світогляд орієнтує людину на певну поведінку у певних обставинах, виявляє реальний вплив на процес людської життєдіяльності.

Системність та структурність світогляду як специфічного бачення людиною навколишнього світу та себе виявляється і в тому, що структурно йому притаманні певні рівні, особливості котрих виявляються у ступені узагальнення людиною отриманої інформації про реальність. За характером формування та способом функціонування можна виявити *емпіричний або життєво-повсякденний та раціонально-теоретичний рівні світогляду.*

Становлення нижчого рівня світогляду відбувається у результаті тривалої практичної діяльності людини, котра спрямована на оволодіння навколишнім середовищем. У цьому разі спосіб трактування та оцінки предметів і явищ

формується стихійно, на основі здорового глузду та багатоманітного життєвого досвіду. Цей рівень світогляду не може повністю та адекватно сформувати систему поглядів на навколишній світ, оскільки не здатний до узагальнень та не позбавлений можливостей викривленого відображення реальності, оскільки доволі залежний від вікових та інших особливостей людини, що призводить до формування різноманітних пересудів.

В той же час цей світогляд може добре враховувати особливості людської життєдіяльності залежно від віку, традицій та звичаїв суспільства, у якому живе людина.

Більш високий рівень світогляду має теоретичний характер, у ньому пріоритетна роль відводиться формуванню узагальнених знань про реальність, врахування загальних особливостей розвитку предметів та явищ, виявлення їх сутності. Тут ми маємо справу не з випадковими, підвладними певним причинам висновками про оточуючий людину світ, а з перевіреними, науково доведеними фактами. Саме тому цей світогляд і є науковим. Очевидно, що філософія як найзагальніше вчення про дійсність і є серцевиною теоретичного світогляду.

Отже, світогляд є багатофункціональним і системним явищем, котре властиве кожній людині та виконує завдання пояснення та оцінки реального світу та її самої і є підставою для розгортання її практичної діяльності.

Історичні типи світогляду. Шлях людини до формування теоретичного світогляду, різновидом якого є філософія, був складним та тривалим. Ще у первісному світі, коли людина сформувалась як істота розумна, існувала потреба якось пояснити оточуючу її дійсність. Звичайно, що спочатку висновки та способи трактування навколишніх явищ робились з напівтваринного способу життя, мали примітивно-емпіричний характер. Але з часом, коли в умовах еволюції у людини розвинувся мозок, з'явилась можливість до узагальнень та абстрактного мислення, а відтак відбулись значні зрушення у її світоглядних основах, починає формуватись система пояснень реальності, ґрунтована на певних принципах та засадах. До такої системи насамперед належала *релігія.*

Формування релігійного світогляду як основного у первісному суспільстві було зумовлене певними історичними причинами, котрі полягають у способі тогочасної людської життєдіяльності та певному розвитку людського мислення, які давали можливість формувати фантазії та узагальнювати явища навколишнього світу. Основною ознакою релігійного світогляду завжди була віра в існування певних сил, котрі не лише регулюють, але й унормовують поведінку людини. Водночас для релігійного світогляду характерно роздвоєння світу на природний, реально існуючий, та надприродний, в котрому і знаходяться ці сили. Релігійні висновки завжди використовуються людиною для формування системи трактування та оцінки реального світу на основі визнання пріоритетності надприродних факторів. Для встановлення контакту зі світом надприродного людина широко використовує культову практику, в якій застосовує певні дії та предмети. Ці дії мають різновид обрядів, котрі визнаються у релігії обов'язковими, і це надає релігійному світогляду духовно-практичного різновиду.

У релігійному світогляді людина намагається самовизначитись у світі, шукає себе через усвідомлення своєї богоподібності.

Іншим різновидом первісного світогляду, котрий формується в умовах державного розвитку людського суспільства та потребує певного вищого рівня знань, є *міфологія.*

Основні характеристики міфологічного типу світогляду:

а) абсолютизація кровноспоріднених зв'язків природи та людини з метою подолання відчуження природи у первісному суспільстві і тлумачення незрозумілих природних явищ, відтак перенесення людських рис на навколишній світ; зацікавленість проблемами походження тих чи інших явищ *(генетизм);*

б) персоніфікація природних сил і способів людської діяльності; взаємоперенесення властивостей людей та живої природи *(антропо- та соціоморфізм);*

в) оперування образами, поєднання реальності та фантазії, природного та надприродного, відсутність абстрактного мислення; розгляд предметів та явищ у цілісному вигляді *(синкретизм);*

г) формування картини світу як такої, що сприймається на віру і не потребує доказів, обґрунтування та перевірки практикою;

ґ) розуміння людини як знаряддя в руках природних сил, життя якої визначається долею, а дії та вчинки наперед зумовлені нею, внаслідок чого проповідування пасивно-пристосовницького типу поведінки.

У центрі міфології знаходиться поняття міфу.

Міф – *це специфічний спосіб пояснення і трактування предметів та явищ, якому притаманне зміщення об'єкта та суб'єкта пізнання, персоніфікація природних сил та наділення їх людськими за характером, але фантастично видозміненими властивостями.*

Для міфу, як було вказано, характерна певна система знань, властиво міф розглядається як специфічний спосіб зрозуміти та пояснити природу і сутність оточуючих людину явищ. У міфі робиться спроба злиття всього в один світ, що специфічно інтерпретується. Тому ми й маємо справу з наділенням надприродних істот та сил природними властивостями, і навпаки – реально існуючого – фантастично видуманими. У міфі практично завжди можна простежити розповідь про минуле та пояснення дійсного, прогноз на майбутнє.

Відтак встановлювався духовний зв'язок поколінь і передавались елементи притаманної людству на тому етапі розвитку світоглядної системи. Саме тому міфи були специфічним вираженням та збереженням історичної пам'яті.

Характеристика релігії та міфу як специфічних історичних типів світогляду, котрі панують на ранніх етапах розвитку людства, дає змогу побачити у них низку спільностей. Це давало можливість переплітати притаманні для кожного з них властивості. Наприклад, у міфі часто використовується релігійна тематика (їх героями є боги та інші надприродні сили та явища), а тому характерна для релігії віра є підставою для того, щоб вірити у зміст того чи іншого міфу.

Предмет філософії та його історична динаміка. Розвиток людства, пізнання ним нових реалій, заглиблення в природу предметів та явищ спричинили поступовий відхід від викладених історичних типів світоглядів та поступово сформували його науковий тип. Людина систематично розширювала обсяг своїх знань, відходила від попередньої залежності від навколишнього світу, світогляд переставав мати суто духовно-практичний характер, в ньому почали закладатись основи узагальнення та теоретичного осмислення реального світу. Відбувається перехід у його трактуванні від використання чуттєвих образів та символів до широкого залучення розумової діяльності.

Саме в той час і формується філософія як специфічний тип теоретичного світогляду, перед котрим виникає завдання максимально узагальнено та обґрунтовано пояснити картину світу та викласти прогноз на його майбутній розвиток. На відміну від релігійного світогляду філософія виокремила питання інтелектуальні, наголосивши на необхідності розгляду реальності і людини зокрема з позицій знання.

Термін «філософія» з'явився у VI ст. до н.е., означав у перекладі з давньогрецької мови «любов до мудрості» та був вперше вжитий відомим математиком і філософом Піфагором. Саме так той іменував людей, котрі зайняті інтелектуальною працею та прагнуть вести правильний спосіб життя. У подальшому поняття «філософія» широко використовує в науковому обігу Платон, котрий розглядає його як сукупність теоретичних знань, які накопичені людством на попередніх етапах його розвитку.

Філософія як світогляд. Філософія – це теоретично розроблений світогляд, система узагальнених теоретичних поглядів на світ, на місце людини в ньому, з'ясування різних форм її ставлення до світу. Головними рисами, що характеризують філософський світогляд, є: по-перше, системність, і, по-друге, теоретичний, логічно обґрунтований характер системи філософських поглядів. До цього необхідно додати, що в центрі філософії завжди знаходиться людина, що, з одного боку, обумовлює формування картини світу і дослідження його впливу на людину, а з іншого – людина розглядається в її ставленні до світу, визначається її місце, призначення у світі й у суспільстві. *Відношення «людина–світ»* пронизують усю філософію. Людина народжується двічі. Вперше вона приходить у світ як жива істота, а потім, пристосовуючись до нього й водночас «пристосовуючи» його до себе, вона впорядковує і гармонізує свою особистість, створює собі «карту–схему» дійсності, формує принципи світобудови, осмислює навколишній світ, проясняє і конструює сенс життя. Утверджуючи себе за допомогою пізнавальних здібностей, людина виробляє інтелектуальне і ціннісно-емоційне ставлення до світу, що, в свою чергу, постає у вигляді системи ідеалів, поглядів, принципів пізнання та діяльності. Це все є підґрунтям, з якого формується світогляд.

Сьогодні філософію можна розглядати як специфічний світогляд, котрий, як вже було сказано, реалізується на його теоретичному рівні. Слід вважати, що філософія спрямована на вироблення цілісного погляду на світ і на місце в ньому людини, а, отже, основний принцип цього світогляду полягає у визначенні стосунків у системі «людина – навколишній світ». Хоча філософське знання використовується для формування світоглядних основ, але основні його

проблеми мають екзистенційну природу, тобто пов'язані з існуванням людини, її духовної потреби осмислення світу та свого ставлення до нього.

Історично філософський світогляд формувався на основі міфологічного, адже виникнення філософського знання припадає на ту епоху, коли міфологічні погляди були доволі поширені та використовувались для пояснення реального світу. Проте з розвитком філософії як науки, з проникненням вчених у нові сфери знання, здатність до теоретичного узагальнення на основі нових наукових досягнень дедалі активніше виокремлювали філософію як властиво специфічний світогляд, котрий здатний пояснити природу та сутність оточуючого людину світу. Саме тому можна розглядати ***філософію як світогляд, котрий формує систему теоретичних поглядів на світ загалом, на місце у ньому людини, вияснення різноманітних форм відношення людини і світу, людини до людини.***

Становлення світогляду людини, як бачимо, відбувалось від примітивного, узалежненого від зовнішніх факторів трактування реальності (релігія, міфологія) до теоретичного осмислення суті людини та її місця в оточуючому її світі (філософія).

Філософія виступає не лише як різновид теоретичного світогляду і його серцевина, але й як наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. Це пояснюється світоглядною природою філософії та формує відносини філософського знання як загального з даними конкретних наук. Тому ми говоримо про те, що філософія і наука мають чимало спільного, оскільки перша виступає у формі систематизованого знання. Як і в конкретних науках, у філософії домінує логічна форма пізнання. Але якщо конкретні науки, наприклад фізика, біологія, юридична наука та інші, вирішують конкретні, часткові проблеми та завдання й пов'язані зі специфічними явищами, то філософія, будучи системою найзагальніших, універсальних знань про світ, відрізняється від них. Властиво ці особливості зв'язку філософії та науки спричинили різні погляди на сутність філософського. Одні з філософів ідентифікували філософію як властиво науку (Г. В. Ф. Гегель), інші заперечували, доводячи, що філософія займає особливе місце у людському знанні, характеризуючись наявністю різноманітних, іноді суперечливих трактувань реальності, і не може мати нічого спільного з наукою, побудованою на засадах об'єктивності (Ф. Ніцше, М. Гайдеггер).

Попри те, філософія у своїх відношеннях до науки виступає як різновид універсального знання. Основною ознакою філософського є саме його *універсалізм.* Він полягає в тому, що саме філософія дає цілісне розуміння природи реального світу, будучи світоглядною основою будь-якої науки, дає змогу вирішувати її основні проблеми. Оскільки філософське осмислення стоїть вище від емпіричного, яке ґрунтується на досвіді людини, від цього підвищується його значення як саме універсального, всезагального. Важливою рисою філософії є її *субстанціональність,* прагнення вияснити суть реальності через пізнання єдиного її начала та основного елементу, котрий втримує систему філософського знання. В історії філософської думки можна

помітити активні пошуки того, що становить основу всього сущого, що єднає предмети та явища реального світу.

Будучи наукою про найзагальніші закони розвитку всього сущого, філософія відрізняється від інших наук і своїм предметом. Очевидно, що універсальність філософського знання мотивує вибір такого об'єкта дослідження, який би відповідав максимально можливому спектру предметів та явищ реального світу, тобто практично охоплював все те, що може існувати. Насамперед тут потрібно назвати *природу,* під якою в філософському трактуванні розуміють усе реально існуюче в нескінченній багатоманітності своїх виявів.

Але, виявляючи особливості філософського знання та його шляхів у досягненні своєї мети, ми повинні виокремити з цієї природи ті її складові, котрі виступають важливими елементами предмету філософії. З огляду на основні завдання та специфіку філософії прийнято до її предмету відносити і *людину*, котра, будучи складовою природи, має у філософських пошуках надзвичайно важливе значення. Людина тут розглядається і як жива істота зі специфічними біологічними особливостями, і як наділена здатністю до мислення, у результаті чого вона займає особливе місце у світі. Невіддільним від предмету філософії є і *суспільство,* котре начебто поєднує перші два названі об'єкти філософських досліджень і розглядається як вища стадія розвитку людей.

Філософія як світогляд та специфічна система наукових знань про все суще має певні завдання, основний зміст яких можна звести до такого:

а) вона прагне зрозуміти та пояснити реальний світ (онтологія);

б) вона ставить завдання пізнання цього світу та людини зокрема (гносеологія);

в) важливим аспектом філософського знання виступає вияснення особливостей та майбутнього суспільства, означення ідеального суспільного устрою (соціальна філософія);

г) філософія повинна не лише вияснити особливості життя людини, а й дати відповідь на його смисложиттєві запитання, які хвилювали і завжди хвилюватимуть людину (про сенс життя, його мету тощо) (філософія людини).

Основні галузі філософії. Розкриваючи особливості філософії, визначаючи її місце в системі сучасної науки, ми простежуємо, що вона має певну структуру, котра виявляє системність філософського знання, його розвиток від нижчих своїх виявів до вищих, від простих до складних.

Онтологія. Цей термін вперше використав німецький філософ Р. Гоклініус (1613). Той, хто працює в галузі онтології, прагне до теоретичного збагнення буття як такого, виявлення його загальних визначень. Коли панував натуралізм або орієнтація на природне, онтологія уявлялася якимось видом умоглядного природознавства. Філософи намагалися створити картину світу, зобразити світ в особливих поняттях: субстанція та акциденція, причина і наслідок, можливість і дійсність, якість і кількість тощо. Водночас спеціальні науки, що спираються на спостереження й експеримент, вважалися чимось другорядним, поверховим. Тоді достатньо цінувалися суворі логічність і системна

завершеність. Тому абстрактні побудови та дедуктивні висновки філософів вигідно відрізнялися від розрізнених і випадкових свідчень натуралістів. Однак конкретне природознавство, що поширювалось, згодом набуло теоретичну самостійність, і значення онтології як знання про буття більш високого рангу, ніж конкретно-наукове пізнання, значно знизилося. Першим це зрозумів І. Кант. Від занять природознавством він перейшов до дослідження границь і можливостей теоретичного пізнання (чистого розуму) і далі до дослідження моралі (практичного розуму).

Гносеологія. Друга частина системи філософії конституюється на основі понять «почуття» і «розум». Діяльність почуття і розуму становить пізнання, а результат цієї діяльності – знання. Гносеологія – теорія пізнання. Якщо в онтології вирішується завдання зображення світу самого собою, то в гносеології вихідним є визначене ставлення людини до світу – пізнавальне ставлення. Тобто досліджується процес пізнання. Тому більш складними є складові цього розділу: що досліджується (об'єкт), ким (суб'єкт), як (метод)? Якщо далі деталізувати цей процес, необхідно враховувати умови пізнання, тобто дати відповідь на запитання, де і коли пізнання відбувається. Йдеться, звичайно, не про фізичне місце і час, а про культурно-історичні координати. Нарешті, запитання про мету: навіщо, для чого починаються пізнавальні умови? На це запитання треба відповісти, тому що з ним пов'язане центральне поняття гносеології – істина. Істина і є безпосередньою метою пізнання. Людина, що пізнає, прагне до істини. У її дослідницьких пошуках істина – це «дороговказна зірка».

Етика. Третя частина системи філософії конституюється на основі поняття «воля». Людина з'являється тут як істота діюча, тобто справжній суб'єкт. Адже поняття суб'єкт і об'єкт виражають розбіжність між активним початком і пасивним, тим, що вільно діє, і тим, що змушений зазнавати стороннього впливу. В етиці, як і в гносеології, вихідним є ставлення людини до світу. Але тут це ставлення не споглядальне, а практичне (перетворювальне, виробниче). Для культури, що забула про Бога, – не в ритуальному сенсі, а в глибинному, містичному, для такої культури не існує нічого, крім Світу та Людини. Людина за своєю суттю обумовлена розумом і волею, звернена до Світу.

Розум встановлює, що існує, що є, а воля прагне до досягнення того, що має бути. Звідси йде основне розрізнення, яке вже давні греки висловлювали словами «фюзіс» (природа) і «номос» (закон, людська установа), а філософи пізніх часів словами – «природне» і «моральне», або «реальність» і «цінність». В етиці всі міркування обертаються навколо пари «бажаю – можу». Тут і з'являється поняття «воля».

Ця класифікація дає змогу зробити виклад зв'язним, організувати матеріал. Річ у тім, що онтологія, гносеологія й етика – це особливі частини, що дають можливість стрункo оформити знання.

Філософське знання містить також такі розділи:

1. *Епістемологія* – досліджує знання як таке, його побудову, структуру, розвиток і функціонування. Вона традиційно ототожнюється із теорією

пізнання. Але в некласичній філософії розрізняють епістемологію та гносеологію. Якщо гносеологія розвертає свої уявлення навколо опозиції «суб'єкт – об'єкт», то в епістемології все формується на основі опозиції «об'єкт –знання». У межах цієї дисципліни оформлюється спроба відповісти на запитання, як улаштоване знання і які є механізми його реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності. У XX ст., завдяки домінуванню епістемологічної проблематики, виникають нові філософсько-методологічні напрями в пізнанні. Розвиваються аналітичні, структурно-функціональні прийоми та методи дослідження знання, а К. Поппер висунув концепцію «пізнання без суб'єкта, що пізнає» і об'єктивного змісту знання як «третього світу».

2. *Соціальна філософія* – вивчає не окрему частину життя суспільства, а суспільство взагалі, як систему, що постійно розвивається. Вона описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні ідеали, генезис і розвиток, логіку соціальних процесів. Для соціальної філософії важливими є питання про ставлення суспільства до держави, релігії, моралі, суспільних ідеалів тощо; вона досліджує його духовну культуру та акцентує на загальнолюдських принципах цивілізаційного життя людства.

3. *Філософська антропологія* – вивчає проблеми та феномен людини в різноманітних буттєвих і духовних виявах на основі світоглядних підходів, методологічних і концептуальних заходів філософської дисципліни. Як правило, філософська антропологія фіксує свою увагу не тільки на культурній і біологічній диференціації. Для неї важливо представити людство як єдине ціле. Для філософської антропології важливим є «принцип холізму», що орієнтує на багатоаспектний аналіз досліджуваних явищ.

4. *Аксіологія* – досліджує цінності. Вона бачить в останніх сенс, що формує та є підставою для людського буття, який задає спрямованість та мотивованість людської діяльності. Аксіологія порушує питання про умови можливості оцінок. Але не простих оцінок, а таких, які мають «абсолютне значення». Для аксіології важливо з'ясувати критерії, джерела цінностей, з'ясувати, чи є можливість для порівняння різних систем цінностей між собою. А це, своєю чергою, сприяє оформленню основного питання аксіології: «Як можлива цінність у структурі буття? Як цінності реалізуються в дійсності?».

5. *Філософія історії* – націлена на осмислення історичного процесу загалом. Для неї також важливо давати аналіз методологічних проблем історичного пізнання. Філософія історії вибудовує модель історичного процесу, що дає змогу трактувати певним способом зміст і мету історії, зміст її основних рушіїв, механізмів їхньої дії.

6. *Історія філософії* – предметом свого розгляду вважає процес виникнення та розвитку філософського знання. Це своєрідна інтерпретація і критичне осмислення філософського знання. Історія філософії з'ясовує внутрішні зв'язки та їхню взаємозумовленість. Аналіз таких зв'язків дає можливість простежити виникнення і розвиток різних філософських шкіл, напрямів, концепцій,їх місце в цілісності буття.

Важливими галузями філософії виступають також *філософія науки*, зокрема і правової*, філософія релігії, філософія мови,* філософія моралі *(етика),* філософія мистецтва *(естетика), філософія культури*. Очевидно, що така структура філософського знання, котре виявляється у його єдності та багатоманітті, спричиняє виконання філософією певних функцій, адже кожна з її частин володіє тими чи іншими специфічними функціями.

Функції філософії. За своїм типом всі функції філософії умовно можна розподілити на: а) *світоглядні* та б) *методологічні.*

Перший тип представлений такими функціями:

а*) світоглядною*, котра полягає у виробленні світогляду людини, а саме системного погляду на оточуючий її світ та на себе;

б) *теоретико-пізнавальною (гносеологічною),* що розкривається у процесі вироблення категорій, які відображають найзагальніші зв'язки та відношення між предметами та явищами. Будучи теорією і методом пізнання реальності, філософія допомагає оволодіти новими даними про дійсність. У процесі пізнавальної діяльності людини історично сформувались такі методи пізнання, котрі мають різновид всезагальних і пов'язані з філософським осмисленням дійсності;

в) *ціннісно-орієнтаційною (аксіологічною)***,** котра виражає особливості вироблення та вивчення філософією цінностей, які регулюють поведінку людини та суспільства, а також критерії визначення значущості тих чи інших предметів та явищ для подальшого розвитку реального світу.

Особливо важливими є комплекс *методологічних* функцій філософії. Це пояснюється тим, що філософія здатна виробити такі методи пізнання реального світу, котрі найзагальніше виявляють його природу, дають змогу пізнати максимально допустиме число предметів та явищ світу. Якщо під методом слід розуміти шлях дослідження, спосіб теоретичного та практичного освоєння дійсності, то саме філософія як найзагальніше знання про все суще найкраще здатна виявити та визначити такі шляхи. Саме філософія і дає людині можливість сформувати всезагальні методи пізнання, серед яких потрібно назвати *діалектику та метафізику,* котрі саме і використовуються філософією у процесі виконання нею пізнавальної функції.

Діалектика, виявляючи себе як всезагальний метод пізнання, ґрунтується на принципах всезагального взаємозв'язку та розвитку, твердить про те, що все, що відбувається у світі, взаємозумовлене певними об'єктивними причинами та знаходиться у постійних змінах, русі, трансформуючись від простого до складного. Протилежним цьому методу є той, що має за основу визнання сталості, заперечення внутрішнього та зовнішнього взаємозв'язку між предметами та явищами. Так склалось історично, що для назви цього методу у середні віки було використано термін «метафізика», котрий асоціювався з філософією давньогрецького мислителя Арістотеля і позначав ті його праці, котрі були написані після відомої роботи «Фізика».

Своєю чергою, *методологічний* тип функцій філософії представлений:

а) *функцією раціонального узагальнення та систематизації* теоретичного вираження результатів конкретних наук;

б) *критичною функцією*, що полягає у подоланні застарілих догм та поглядів;

в) *інтегративною функцією*, що сприяє критичному узагальненню всіх форм людського досвіду та знань;

г) *прогностичною функцією*. Перед філософським знанням стоїть завдання виробити теоретично обґрунтований прогноз подальшого розвитку всього сущого, зокрема і людини та суспільства. Виконання цієї функції можливе завдяки тому, що філософське знання виступає у ролі теоретичного осмислення процесів, котрі відбуваються у реальній дійсності упродовж тривалого часу.

Низка сучасних філософів виокремлює також *гуманістичну та моральну* функції філософії. У першому разі це твердження пов'язано з домінуванням у сучасній філософії, особливо західній, екзистенціально-персоналістських тенденцій, котрі пов'язані з філософським осмисленням сущого, з огляду на природу людини та її буття. Такі філософи, як С. Керкергор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, Я. Камю, К. Ясперс, М. Фуко та інші, упродовж останніх століть розглядали філософію лише як духовно-практичну форму освоєння дійсності. Тому, на їх думку, значно актуалізується гуманістична функція філософії, котра полягає у виявленні тенденцій до возвеличення людини. Очевидно, що ці ж філософські концепції виявляють і моральну функцію філософії, котра у низці випадків може збігатися з аксіологічною, але значно вужче від неї. Наведемо приклад німецького філософа Ф. Ніцше, котрий вважав основою всякого філософського знання моральні наміри людей.

Отже, **філософія є доволі глибоким, чітко структурованим, теоретично обґрунтованим та універсальним явищем, котре здатне правильно та повноцінно не лише пояснити сутність реального світу, але і з доволі великою ймовірністю спрогнозувати його подальший розвиток.**

Проблемні питання до теми 1

1. Ознайомтеся з уривком із твору С.О. Левицького «Основи органічного світогляду» та поміркуйте щодо ролі філософії в житті людини.

«Філософія є вчення про основні принципи пізнання, сущого і належного. Тому будь-який світогляд, тобто система знань про світ, просякнута керівною ідеєю, має, по своїй природі, філософський характер. Кожній людині властиво не тільки реагувати на навколишнє середовище і впливати на нього в інтересах самозбереження, а й прагнення пізнавати світ і саму себе, – те, що Шопенгауер називав «метафізичною потребою».

…На зорі свого існування філософське пізнання і пізнання наукове збігалися. У міру розвитку і диференціації знання приватні науки (математика, фізика, хімія і так далі) виділялися з філософії, емансипуючись від неї, виробляючи свої власні методи дослідження. Таким чином, філософія по праву може бути названа матір'ю всіх наук.

У XIX ст., коли прогрес наук і розквіт техніки отримав небачений колись розмах і темп, у багатьох наукових колах утвердилася думка, що філософія – пережиток «метафізичного» способу мислення, подоланого сучасною позитивною наукою. Багатьом здавалося, що приватні науки, як природні, так і гуманітарні, витіснили філософію з області наукового пізнання, що філософія – це, по суті, зайвий і непотрібний баласт людського духу, який становить лише історичний інтерес. Думка ця глибоко помилкова. Вона заснована на хибному переконанні, ніби світогляд являє собою просту суму знань. Насправді світогляд аж ніяк не продукт суми знань, а органічна цілісна їх система. Механічна сума знань могла б скласти енциклопедію знань, але не могла б створити світогляду – вчення про світ як про ціле. Бо, по-перше, наука сама містить у собі передумови філософського характеру (наприклад, простір, час, число – в математиці, матерія – у фізиці). По-друге, різноманіття наукових знань і спеціалізація наук вимагають об'єднання їх у систематичне ціле: вони вимагають «науки про науки». Ця узагальнююча наука і є філософія, яка через це заслуговує назви не тільки матері, але і синтезу всіх наук. Відрив науки від філософії несприятливий для обох сторін. Філософії, відірваній від науки, загрожує виродитися в безплідну гру абстрактними поняттями. Науки, позбавлені філософського фундаменту і які прагнуть філософського самоусвідомлення, не в силах створити світогляду. Ми не повинні забувати, що немає єдиної науки, а існують лише приватні, які мають тенденцію до дедалі більшої спеціалізації. Ми не говоримо вже про те, що деякі науки, на сучасній стадії їх розвитку, відкидають аксіоми, які колись вважалися непорушними, і, поглиблюючи знання природи матерії (фізика), стикаються, врешті-решт, віч-на-віч з проблемами філософського характеру».

2. Що є предметом філософії, на вашу думку?

«Предмет філософії – логічний аналіз мови науки» (Л. Вітгенштейн).

«Філософія – це короткий виклад науки свого часу» (О. Конт).

«Предмет філософії – це знання про сутність суттєвого, суттєве знання» (М. Гайдеггер).

«Існує лише одне істинно філософське питання – питання про самогубство. Все решта – жарти, оскільки перш за все треба дати відповідь на це питання» (А. Камю).

Тести до теми 1

1. Що означає термін «філософія»?
а) мудрість;
б) любов;
в) любов до мудрості;
г) знання.

2. Яке основне питання філософії?
а) питання про сенс людського буття;
б) питання про відношення мислення до буття, духу до природи, ідеального до матеріального;
в) проблема загальної структури світу;
г) проблема методу наукового пізнання.

3. Що є предметом філософії?
а) Бог;
б) найбільш загальні закони розвитку та їхня дія;
в) світ;
г) людина.

4. Світогляд – це:
а) життєві уявлення про світ;
б) система поглядів на об’єктивний світ і місце людини в ньому;
в) певні принципи пізнання дійсності;
г) ідеали та життєві переконання людини.

5. Що є ядром будь-якого світогляду?
а) світ;
б) знання;
в) почуття;
г) переконання.

6. Міфологічний світогляд передбачає:
а) протистояння людини природі;
б) єдність людини з природою;
в) розмежованість людського та природного;
г) поділ усього сущого на матеріальне і духовне.

7. Онтологія – це вчення:
а) про буття;
б) про суспільство;
в) про методи;
г) про людину.

8. Що таке пантеїзм?
а) визнання присутності Бога у всій природі;
б) визнання первинності матерії по відношенню до свідомості;
в) визнання того, що розум – головне знаряддя пізнання;
г) визнання первинності свідомості по відношенню до матерії.

9. Деїзм – вчення, згідно з яким:
а) Бог та природа – це тотожні поняття;
б) Бог, створивши світ, більше не бере участі в його розвитку;
в) Бог є єдиною причиною всього сущого;
г) Бог є творцем об’єктивного світу.

10. Яка з названих дисциплін не є філософською?
а) антропологія;
б) метафізика;
в) діалектика;
г) етнологія.

Тема 2

ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ СВІТОВОГО ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Послідовність викладу матеріалу: східна та західна парадигми філософії: філософія Стародавньої Індії, філософія Стародавнього Китаю; антична філософія: перший період: натурфілософія; Іонійська школа; (Фалес, Анаксімандр, Анаксімен; Італійська школа. Піфагор; Елейська школа. Ксенофан, Парменід, Зенон; Афінська школа. Анаксагор, Емпедокл, Левкіп, Демокріт; другий період. Класика. Сократ, Платон, Арістотель; Еллінський період. Філософські школи стоїцизму, епікуреїзму, скептицизму, неоплатонізму.

Філософію влучно називають духовною квінтесенцією свого часу. В ній, як у магічному кристалі, відображаються духовні бурі та суперечності тієї чи іншої історичної епохи, знаходить втілення суспільна свідомість певного історичного періоду. Історія філософії нараховує понад дві з половиною тисячі років. У цьому тривалому та суперечливому періоді виникали та зникали різноманітні філософські ідеї та системи, змінювалась філософська проблематика, робились численні філософські відкриття, виявлялись різні парадокси та казуси. Але завжди існувала певна наступність у розвитку філософських ідей, час від часу відбувалось повернення до філософської спадщини минулого, пропонувалась її нова рефлексія. Тому і сьогодні оволодіння філософією без звернення до її історичного минулого неможливе.

Один із відомих дослідників історії філософії німецький філософ XX ст. Карл Ясперс увів поняття «вісьового часу», тобто такого періоду в історії людства, коли в різних регіонах планети одночасно виникли різноманітні філософські напрями, що згодом суттєво вплинули на розвиток світової філософської думки. Насамперед йдеться про витоки філософії, зародження філософської думки, коли майже одночасно вона з'явилась на Сході (Стародавні Індія та Китай) і на Заході (Стародавня Греція).

Східна та західна парадигми філософії. За всієї самобутності та специфічності східної та західної філософій їх поява була зумовлена спільними закономірностями розвитку східної та західної цивілізацій і мала низку схожих рис. Насамперед йдеться про те, що філософська думка Сходу та Заходу виникла на тлі міфології як першої форми суспільної свідомості. Пам'ятаймо, що для міфології властива нездатність людини виокремити себе з навколишнього середовища і пояснити явища на основі знання природних причин. Вона пояснює світ і всі явища в ньому дією богів і героїв. Незважаючи на це, в міфології з'являються і ставляться питання філософського характеру: як виник світ і як він розвивається; що таке життя і смерть та інші. Водночас треба взяти до уваги певні відмінності у трактуванні цих та інших питань. Особливістю східного філософування була «вплетеність» у нього релігійно-

міфологічних образів, героїв, переказів-міфів. Вважається, що на Сході зв'язок філософії з міфологією (і змістовно, і в часовому вимірі) був міцнішим і більш тривалим. Своєю чергою, на Заході (Стародавня Греція) вирішальну роль у становленні філософського мислення виконало знання.

Ще однією спільною властивістю філософії Заходу та філософії Сходу є те, що їх початки пов'язані з виникненням класового суспільства і держави. Наприклад, виникнення філософії у Стародавній Індії сягає приблизно I тисячоліття до н. е., коли на її території почали формуватися рабовласницькі держави. У Китаї філософія виникла в VI–V ст. до н. е., коли там почався процес класового розшарування суспільства: руйнування общинників і збільшення економічної та політичної могутності нових земельних власників і міських багатіїв. Антична філософія в Греції виникла в містах-державах («полісах») на межі VII–VI ст. до н. е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії (в Іонії), потім – у грецьких містах острова Сицилії, і, нарешті, в Греції – в Афінах (V ст. до н. е.) і була пов'язана з виникненням і розвитком класового, рабовласницького суспільства, яке створювало умови для розквіту культури стародавнього світу.

Наступною спільною рисою є те, що філософії Сходу та Заходу звернені до загальнолюдських цінностей. Вони досліджували «як добре мислити, добре говорити і добре чинити», тобто звертались до тих питань, що завжди хвилювали людину. Для того, щоб мислити та діяти саме так (правильно, добре), людині потрібна філософська мудрість. Лише вона допоможе розібратися в характері відносин між людиною і природою, пояснити сутність світу та закономірності його пізнання, заглибити людину у смисложиттєві питання, природу доброго і злого, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого, а також характер людських стосунків (дружби, товариства, любові і ненависті).

Водночас між філософією Заходу і Сходу існували певні відмінності, які ще на початку XX ст. взяв до уваги французький мислитель **Рене Генон (1886–1951)**. Спираючись на ідею особливостей східної та західної цивілізацій, що відобразились у характерному для них способі філософування, який можна відповідно назвати «східним» та «західним», виокремимо такі відмінності, що існували вже у стародавньому світі:

- якщо східна філософія розвивалась у межах релігійного світогляду, то антична філософія зайняла особливу позицію щодо релігії;
- східна філософія тяжіла до моральних повчань та настанов, антична – до раціоналізму у поясненні світу;
- на Сході знання розвивалось поза становленням філософської думки, у стародавній Греції ж філософія невіддільна від розвитку тогочасного знання;
- давньосхідний філософ – це, як правило, жрець чи чиновник-реформатор, який коментує та підправляє своїх попередників, античний – це вчитель, який володіє знанням і обирає для себе завдання зміни минулих уявлень про світ та здобуття нового знання;
- якщо на Сході філософи виступали виразниками думки Бога, вислови якого завчались як божественні одкровення, а сумніватись у них вважалось

злочином та переслідувалось державою, то, наприклад, у Афінах, (тогочасному епіцентрі філософської думки) не було такого філософа, чиї б погляди не обговорювались публічно.

Найперше положення, з якого виходили *мислителі Сходу,* було таке: філософія існує для життя і повинна виявлятися і використовуватися у всіх його сферах: приватній, громадській, міжнародній. Крім того, філософія пов'язана з тілесним та духовним аспектами людського існування; лише в згоді з власним духовним і життєвим досвідом, не порушуючи гармонії навколишнього світу і не завдаючи йому шкоди, можливе вирішення основних проблем людського буття.

Пізнання людьми істини ґрунтується не тільки на інтелекті. Воно спирається на цілісний підхід, основою якого є почуття, ігнорувати які не можна. Істина осягається не лише в процесі пізнання, але і в процесі споглядання, що розуміється як тотожність Я і не-Я, коли Я – це загальне, одиничне, незмінне, а не-Я – це існуючий світ, в якому Я діє. Мислителі Сходу були переконані, що істина багатоаспектна, вона ніколи не може бути виражена повністю, різні погляди на неї є лише її різними сторонами. Звідси вони робили висновок, що є різні шляхи до вдосконалення, і будь-який з них може бути прийнятий відповідно до внутрішньої схильності індивіда.

І, нарешті, ядром усіх філософських систем Сходу є уявлення про те, що кінцевою метою кожного індивіда має бути самовдосконалення, оскільки тільки через власне вдосконалення можна удосконалити світ. Саме в такому контексті розуміння ролі та значення філософії у житті людей відбувалося її формування в Індії та Китаї.

Філософія Стародавньої Індії. Вся історія індійської філософії – це безупинний діалог із традицією. У культурі сучасної Індії виявляються риси всіх періодів історичного минулого. Зв'язок старого й нового, співіснування найдавніших релігій і науки XX– XXI ст. – невід'ємна частина духовного життя Індії, її світогляду і філософії. Усі стародавні школи індійської філософії мають послідовників, для яких традиція – частина не лише культури мислення, але й способу життя.

Міфи й перекази, прозріння пророків і піднесена поезія Вед – все це не оповідання колишніх часів, а живий досвід, актуальний для кожного покоління.

Один із пам'ятників теоретичної думки Індії – Веди (*букв. – знання*) складені мудрецями приблизно в середині I тисячоліття до н. е. Чотири збірники Вед (Самхіти) містять гімни (мантри або сутри) і звернення до богів, стародавні міфи й перекази, оповідання, правила молитов і жертвопринесення. У Ведах відображені й перші філософські елементи пізнання природи й місця людини в навколишньому світі.

Пізніше за Самхіти виникають Брахмани – коментарі, складені до Вед жерцями-брахманами. У кожної з Вед свої Брахмани, що містять керівництво й опис ведійських обрядів, жертвопринесення, переказів про богів, епічних героїв, царів тощо. Завершенням Вед (Ведантою) є Упанішади – вираження найвідвертішої таємниці Вед, своєрідна філософія Вед, «Старий заповіт» індійської теоретичної думки. Термін «Упанішада» означає «те, що наближає

людину до вчителя» (або до Бога). На відміну від звичайних молитов і гімнів, доктрини Упанішад відомі лише посвяченим, їхній таємний зміст гуру розкривали обраним учням.

Важлива роль Вед виявлялася насамперед у принципі класифікації філософських систем. *Ті системи, які визнавали авторитет Вед, іменовано ортодоксальними, брахманічними, а ті, що відкидали цей авторитет, – неортодоксальними. Ортодоксальні системи: міманса, веданта, санкхья, ньяя й вайшешика. Неортодоксальні – зазвичай чарвака-локаята, буддизм і джайнізм.*

Незалежно від того, прийнята або відкинута позиція Вед тією або іншою філософською системою, сама проблематика, що порушується в них, визначила загальні контури індійської філософії. Центром тяжіння є чотири головні питання, що представляють джерело філософського натхнення Вед: «*Що є круговоротом буття (сансарою)? Якими є причини сансари? Що розуміється під звільненням? Як досягти звільнення?»*

В ортодоксальних течіях *міманса, веданта* (які ґрунтуються безпосередньо на текстах Вед) стверджується, що не існує жодної іншої реальності, крім єдиної вищої духовної сутності (Брахмана). Уявлення про різноманіття предметів і явищ – наслідок невідання, незнання Вед: насправді все, крім Бога, є чистою ілюзією. Пізнання навколишнього світу, вихід із круговороту народжень і досягнення вічного блаженства (нірвани) можливі тільки шляхом неухильного дотримання суспільного й релігійного обов'язку – дхарми, що полягає у виконанні обрядів і підпорядкуванні всіляким обмеженням і заборонам, які накладаються кастою.

У найдавнішій філософській системі Індії *санкхья* обґрунтовуються дві споконвічні реальності – пракріті й пуруша. Пракріті – природа, натура – першопричина світу об'єктів. Пуруша – людина, чоловік, душа – якийсь світовий дух. Пракріті – все діяльне, зокрема й духовні процеси (крім бездіяльного споглядання), а пуруша – свідомість, що тішиться самоспогляданням. Об'єднання пракріті й пуруши формує світ істот і речей. Але пуруша – вища за все, це і є наше справжнє «Я». Лише неосвічена людина ототожнює своє «Я» з тілом, почуттями, розумом. Насправді все це – форми «не–Я». У нерозумінні цього – причина страждань. Достатньо зрозуміти, що наше справжнє «Я» – поза часом і простором, поза тілом і розумом, як страждання втрачає свою причину. Тріумфує в нас вільний, вічний і безсмертний пуруша, він не чинить дій і не піддається впливу, він не страждає. І таке звільнення від страждання можливе за життя. Цьому вчить санкхья.

Згідно з *вайшешика, ньяя* світ складається із субстанцій, що володіють якістю й дією (вода, земля, світло, повітря, ефір, час, простір, душа, розум). Атоми перших чотирьох субстанцій утворюють всі матеріальні об'єкти. Атоми вічні, неподільні, невидимі, не мають протяжності, але їхні комбінації утворюють всі протяжні тіла. Станом атомів керує світова душа.

Внаслідок постійного руху атомів світ періодично створюється і руйнується.

Неортодоксальні течії (засновані на критиці Вед) не визнають існування Бога або єдиної душі; вважають світ матеріальним і таким, що складається з

атомів (*джайнізм*) або чотирьох елементів – землі, води, вогню, повітря (*локаята-чарвака)*. Стверджується, що можливості душі обмежені конкретним тілом, у якому вона живе. Доля душі, свідомості, як і всіх інших об'єктів матеріального світу, – це руйнування, смерть, тобто із смертю тіла умирає й душа.

Найпоширенішою філософською неортодоксальною течією у Стародавній Індії став *буддизм*, що був проголошений офіційною релігією Індії ще в III ст. до н. е., а зараз є однією зі світових релігій. Засновником буддизму вважають індійського принца Сіддхартху Гаутаму, що одержав згодом ім'я Будди – Проясненого.

Будда також відкинув існування бога-батька, заперечував релігію Вед, але прийняв (з деякими змінами) їхнє вчення про круговорот народжень (сансару) і про карму. Філософська доктрина буддизму стверджує, що життя людини – це нескінченний круговорот страждань. Всі земні страждання починаються з народження. Якби людина не народжувалася, то не піддавалася б ані хворобам, ані смерті.

Народження обумовлене прагненням до життя, яке, своєю чергою, зумовлене прихильністю до речей як результатом невгамовного бажання насолоджуватися предметами зовнішнього світу. Але щоб виникло бажання речей, вони мають споконвічно втримуватися в чуттєвому досвіді, оскільки неможливо бажати того, що ніколи не сприймалося й не закріплювалося в якому-небудь досвіді. Саме такі враження, що містять у знятому вигляді результати всіх попередніх діянь, обумовлюють нове народження. Стійкість вражень, а отже, кожне наступне народження пояснюється лише однією причиною – невіданням – авідьєю. Такою є сансара – коло буття й причина страждань.

Припиненням страждань є усунення земних пристрастей, усього того, що пов'язує людину зі світом. Стан звільнення означає вгасання пристрастей – нірвану. Вчинки людини, яка досягла вгасання страстей, позбавлені прихильності до життя, позбавлені долі (карми) і, отже, перероджения. Вгасання пристрастей – це стан безтурботності, незворушності й безпристрасного самовладання людини, якого можна досягти й у сучасному житті, якщо суворо наслідувати восьмирічний шляхетний шлях, яким ішов Будда, а саме формування правильних поглядів: засвоєння сутності буддизму, чотирьох шляхетних істин. Для перетворення життя необхідно також перебороти погані нахили й наміри, вороже ставлення до людей. Людина має уникати неправди, наклепу, брутальності, не завдавати шкоди всьому живому, не красти, не вдаватися до недозволеного в досягненні своїх цілей, добувати засоби для існування лише чесним шляхом. Моральні настанови контролюють людину: мовлення, поведінку й, нарешті, весь спосіб життя. Одним зі шляхів порятунку є йога як шлях, метод звільнення, що може бути здійснений за допомогою зосередження, у результаті якого настає стан повного трансу, в якому зникає реальний навколишній світ.

Філософія Стародавнього Китаю. На відміну від стародавньоіндійської філософії, що була релігійно-філософською, у більшості стародавньокитайських філософських шкіл переважала практична філософія, пов'язана із проблемами життєвої мудрості, моральності, управління. Китайській міфології було

притаманне уявлення про первісний стан світу як первісний хаос і про дві протилежні космічні сили, що впорядковують цей хаос, – небесну (Янь) і земну (Інь). Поступово зароджується й найважливіше для стародавньокитайського світогляду уявлення про «дао» («шлях») як безособовий світовий закон, якому підкоряються і природа, і люди.

Основними філософськими школами у стародавньому Китаї були конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм.

Найважливіші проблеми стародавньокитайської філософії – зазвичай етичні й соціально-філософські. Відомо, що Китай створив систему ідеального державного управління, що ґрунтується на традиціях і насамперед конфуціанстві. В центрі уваги цього вчення – взаємовідносини між людьми, проблеми виховання. Як соціальний реформатор, **Конфуцій** (бл. 551–479 рр. до н. е.) був невдоволений існуючим станом справ у суспільстві. Проте його ідеали не в майбутньому, а в минулому. Слід зауважити, що культ минулого – це взагалі характерна риса стародавнього китайського світогляду. Вважалося, що у давнину люди поводилися чемно, самовдосконалювалися, уникали брудних висловлювань і поганих манер тощо. Саме тому етичне вчення Конфуція спирається на такі поняття, як «золота середина», «людинолюбство» і «взаємність», які загалом становлять правильний життєвий шлях «дао», що йому має слідувати кожен, хто бажає жити в гармонії зі світом. «Золота середина» – в поведінці людей між невитриманістю й обережністю; основа людинолюбства – шанобливе ставлення до старших; взаємність, або турбота про людей втілюється у відомому вислові, «золотому» правилі Конфуція: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Дао в Піднебесній підтримується зусиллями мудрих правителів, що спираються на вчених-чиновників. Отже, піднесений статус правителя формується уявленнями про духовний зв'язок між ним і Верховним імператором (Ді) – божеством і водночас прабатьком дому, який править.

Філософія Конфуція – це відображення тенденції до стабілізації у стосунках між людьми (чого не вистачає сучасним суспільствам), яка досягається за рахунок ієрархії у пануванні та підкоренні, що випливає з вічних законів неба. Відстоюючи міцну державу, Конфуцій завжди говорив, що правитель має божественну сутність. Цар, монарх, імператор – це «син Неба». А воля Неба поширюється й на громадське життя.

Конфуціанське визначення долі дао заперечували послідовники *Мо-цзи* (479–400 рр. до н. е.). Моїсти вважали, що небо не визначає людські справи (інакше б людське життя позбавлялося сенсу) – воно слугує лише взірцем людинолюбства, оскільки не розрізняє великих і малих царств, знатних і бідних, годуючи всіх. Отже, якщо небо володіє всезагальністю, живиться всезагальною любов'ю, то бажає, щоб люди любили один одного. Любов неба до людей у трактуванні моїстів – це любов неба до простого народу. Тому, наслідуючи небо, правителі мають піклуватися про свій народ, прислухатися до його думок, оскільки знання народу – це критерій істини: правило перевірки існування будь-чого в імперії мало полягати в апеляції до фактів, які бачили або чули маси людей.

Вважаючи, що небо завдяки своєму людинолюбству не бажає, щоб сильні пригноблювали слабих, моїсти були переконаними противниками воєн. Війни

до того ж спричиняють руйнування осель, розорення господарств, знищення населення. Отже, воля неба вимагає, щоб усі держави любили одна одну та вирішували будь-які взаємні суперечки лише мирними засобами.

Протилежним конфуціанству та моїзму напрямом стародавньокитайської філософії став *легізм*. Увага послідовників цього вчення (Шан Ян, Хань Фей-цзи та ін.) також була зосереджена на таких питаннях: як управляти суспільством і якою є роль держави в цьому управлінні, але вирішували його дещо по-іншому. За основу суспільного порядку ними визнавався закон (тому їх поіменували законниками); вони цілком відмовилися від методів переконання, поклавшись на правове примушення та покарання. Совість вони замінили на страх, наївні уявлення про державу як велику сім'ю – на уявлення про державу як бездушний механізм, який має право втручатися в усі сфери суспільного та особистого життя. Вищою метою стала зовнішня перемога свого царства у боротьбі царств, підкорення інших народів. Заради цього заперечувалися всі надмірності, скасовувалося мистецтво, філософія. Землеробство та війна – це головне, на що держава мала спиратися та заради чого існувати.

Важливим напрямом у стародавньокитайській філософії є також *даосизм.* На відміну від конфуціанства, моїзму, легізму – здебільшого етико-політичних вчень, даоси опікуються питаннями об'єктивної картини світу в його абстрактно-філософському категоріальному аспекті – проблемами буття, небуття, становлення тощо. Засновником даосизму вважається *Лао-цзи*, який виклав своє вчення у книзі «Дао де цзин» (IV–III ст. до н. е.), назву якої можна перекласти як «Книга про шлях та його прояви», або «Канон Шляху та його Сили». Якщо для конфуціанців, моїстів, легістів дао – це в основному шлях розвитку Китаю й морально-політичної поведінки людини, то для даосів – всеосяжне світоглядне поняття. Це ніщо, небуття. Маючи своєю найглибшою субстанцією небуття, всі речі є неміцними, постійно прямують у небуття, де знаходять свій спокій. Повернення до сутності називається сталістю. Тільки небуття є вічним. Спокій є головним у русі. Звідси етичний ідеал даосів – досконало мудрий (шеньжень) не прагне робити добрі справи, головна його якість – переможне недіяння. Принцип недіяння покладений і в основу концепції управління. Досконало мудрий правитель дозволяє всьому йти своїм природним шляхом – дао. Він ні в що не втручається, не заважає дао. Коли уряд спокійний, народ стає простодушним. Коли уряд діяльний, народ стає нещасним.

Паралельно зі становленням та розвитком стародавньої індійської та китайської філософії відбувається зародження та формування філософської думки в античній Греції; саме давньогрецькій філософії належало виконати важливу роль у житті європейської цивілізації, її історії і культурі.

Антична філософія. У світовому філософському процесі антична філософія займає особливе місце. Насамперед це пояснюється тим, що саме вона зуміла своєрідно поєднати західні та східні традиції, увібравши найкращі їхні досягнення.

Зазначимо, що для античної філософії були характерні такі особливості:

– вона пов’язана з розвитком міфологічного світогляду, її ранні представники ще рідко вирізняють суто філософські пояснення, апелюють до міфологічних образів, пояснюють навколишній світ з позицій одухотвореності та персоніфікації природи;

– антична філософія виникає у зв’язку з появою наукових знань – математики, астрономії тощо. Лише в цю епоху конкретні науки уособлюються у спеціальні галузі дослідження та знання;

– в античній філософії ми простежуємо **злиття основних філософських проблем**. Це виявляється у відсутності поділу світу на світ природи і властиво світ людини;

– з попереднього випливає і **космоцентричність** античної філософії, що полягала, по-перше, у виробленні **найуніверсальніших** категорій. Стародавні філософи у своїх концепціях охоплюють весь Всесвіт, включаючи і людину як його частину;

– космоцентричність в античній філософії виявлялась і у **визначенні Космосу центром** філософських роздумів, на відміну від пізнішого середньовічного підходу, коли центральною фігурою філософії стає Бог;

– для філософії цього періоду характерним є **пантеїзм**, тобто твердження про прояв Бога в усіх сущих речах;

– антична філософія **багатофункціональна**, її представники знаходять відповіді на численні питання, що повинні задовольнити вимоги людини у процесі пізнання навколишньої дійсності.

Перший і найдавніший період розвитку античної філософії (у віддаленому від нас часі) називають досократівським, або натурфілософським (VII–V ст. до н. е.). Другий період називається класичним, він охоплював V–IV ст. до н. е. Третій період має назву «еллінський», він тривав від IV ст. до н. е. до I ст.

Перший період. Натурфілософія. В центрі уваги мислителів цього періоду є вивчення та осмислення природи (natura з лат. – природа), чуттєво–матеріальний космос. Основна риса філософування цього періоду – космоцентризм. Це пояснюється тим, що природа – перше, на що зважала допитлива людина. Вона поставала як «Все». Виникало питання: що є «Все», адже «Все» охопити неможливо. Ставало очевидно, що необхідно із чогось розпочати – з того, з чого все може початися. Тому мета філософа –зрозуміти, в чому *першопричина буття.*

Стародавні греки називали своїх філософів фізиками, адже дослідження природи («фюзис» з грец. – природа) було їх головним заняттям.

Іонійська школа філософії. Зародження філософських поглядів античної доби припадає на той період, коли державність розвивалась у численних провінціях та містах, де проживав грецький етнос. Особливе місце серед них займала Іонія *(заселена греками у XI–IX ст. до н. е. область у центральній частині західного узбережжя п-ва Мала Азія (з прилеглими островами) між містами Фокея та Мілет*).

Саме в Іонії у VI ст. до н. е. сформувалась перша в античній історії філософська школа, для якої були притаманні такі особливості:

– по-перше, це була ***протофілософія***, тобто початкова філософська думка, що розвивалась у специфічних географічних та політичних умовах;

– по-друге, це була ***філософія у дійсному сенсі слова***, оскільки її представники підійшли до специфічного пояснення всього сущого з позицій науки про Всесвіт. Вони зуміли піднятись вище від характерного для давньогрецьких поетів Гомера та Гесіода примітивного бачення навколишнього світу;

– по-третє, представники цієї філософської школи намагались зрозуміти те чи інше ***начало як субстанцію***, чим зробили вклад у розвиток античної онтології;

– по-четверте, іонійська школа виступає як ***надміфологічна***, у концепціях її представників ми простежуємо надмірну кількість посилань на міфи, котрі розглядаються як вихідні пункти пояснень всього сущого.

Пріоритет у розвитку філософських поглядів VI ст. до н. е. в Іонії належав представникам міста **Мілет**, в якому проживали відомі природодослідники, що утворили одну з перших філософських шкіл (Мілетську).

Основоположником цієї школи був **Фалес** (642–47 рр. до н. е.), відомий математик, фізик та астроном, що був пов'язаний з близькосхідною культурою. Своїм сучасникам був відомий тим, що передбачив сонячне затемнення у 585 р. до н. е., увів поділ року на 365 днів тощо.

Фалес, життя якого не лише пройшло на березі моря, але й залежало від нього, намагався знайти основу всього сущого і асоціював її з *водою.* Стверджував, що все суще не тільки складається з *води,* але й виступає результатом зміни станів води. Згущуючись, вода перетворюється у землю, дерево, камінь, а розріджуючись – у повітря та вогонь. На думку філософа, не тільки вода перетворюється у конкретні речі, але і конкретні речі, своєю чергою, перетворюються у воду, і цей процес взаємного перетворення є вічним.

Філософські погляди Фалеса продовжував його учень **Анаксімандр** (610–540 р.р. до н. е.), який вважав основою всього сущого *«апейрон»* (у перекладі з грец. – нескінченний). Під апейроном розумілась своєрідна суміш землі, води, вогню та повітря. Порівняно зі своїм вчителем Анаксімандр не уособлював першопочаток з конкретним предметом, а спробував узагальнити свої погляди на субстанцію. Також він відкинув думку про божественне походження руху, стверджуючи, що причина руху апейрона полягає у закладених у ньому суперечностях теплого та холодного, сухого та вогкого. Відтак можемо побачити процес зародження стихійно діалектичних здогадок.

Справу пошуку першоначала, основної субстанції, з якої складається оточуючий людину світ, по-своєму здійснив **Анаксімен** (585–525 рр. до н. е.). Виявляючи суть субстанції як першопочатку, бачив її в образі повітря – прозорої та невидимої сутності, позбавленої кольору та звичних тілесних якостей, яке виявляє всезагальну стихійність природи та наповнене

узагальнено-абстрактним і філософським змістом. Процеси розрідження та згущення повітря розглядав як підставу виникнення сущого, що сприяло формуванню перших вчень про якісні зміни у світі. Анаксімен висунув теорію «все у всьому», у якій повітря розглядалось як своєрідний космогонічний принцип функціонування космосу, здатний охоплювати все на планеті.

Після падіння Мілету у 494 р. до н. е. «пальма першості» в Іонії переходить до міста **Ефес**, в якому у V ст. до н. е. сформувалась потужна наукова та політична еліта. Серед цієї еліти провідне місце належало **Геракліту** (між 544–535 та 483–475 рр. до н. е.).

Продовжуючи традиції іонійської філософської школи, вчений у своїх працях звертався до проблем першопочатку. У творі «Про природу» основною субстанцією навколишнього світу Геракліт називає *вогонь*, який є найрухомішою та найбільш мінливою стихією природи. Іноді Геракліт порівнював вогонь із золотом. «Все обмінюється на вогонь, і вогонь – на все, подібно до того, як золото обмінюється на товари, а товари – на золото», – вказував він.

Вчення Геракліта про вогонь як всезагальну субстанцію привело його до висновків про всезагальну залежність (*детермінізм)* предметів та явищ і розвиток як основу функціонування всього сущого. Відтак давньогрецький філософ став *зачинателем стихійно-діалектичного вчення,* яке виконало важливу роль у розвитку філософського знання в добу античності.

Його вислів «все тече» став синонімом висновків про всезагальність розвитку предметів та явищ. У своїх творах давньогрецький філософ уподібнював світ до річки, у води якої вступає людина. Світ постійно змінюється, адже двічі не можна вступити в одну й ту ж воду річки. Однак розуміння руху та розвитку Геракліт звів до *вчення про циклічність світу*, тобто про повторення ним певних кругів із поверненням до висхідної точки. Досягнення Геракліта, як і всієї *іонійської філософської школи, полягало в тому, що її представники сформували наївно-матеріалістичну та стихійно діалектичну традицію у ранній грецькій філософії, вперше виділили філософію з конкретного наукового знання, здійснили серйозну спробу відділити філософію від міфології.*

Італійська школа філософії. Піфагор (місто Кротон). Одним із видатних представників Великої Еллади, що зробив значний внесок у розвиток філософії, був відомий політичний діяч, математик, музикант **Піфагор** (б. 570 – 500 рр. до н. е.). Саме йому належав пріоритет формування так званого Піфагорійського союзу, релігійно-філософської організації, яку він очолив.

Як і його попередники, Піфагор шукав основу та першопричину всього сущого, але на відміну від тих, хто вбачав цю основу у реально існуючих предметах чи явищах, за субстанцію він узяв ***число,*** вважаючи, що воно становить конечну суть предметів. Розпочинаючи процес перетворення математики емпіричної, дослідної у математику теоретичну, він здійснював математизацію навколишнього світу. Речі, що оточують людину, на думку філософа, це сукупність правильних багатогранників. Число у нього виступає як незмінне буття, на противагу змінним властивостям предметів. Як би не

змінювався предмет, в які комбінації він би не входив, як би він не ділився, він завжди буде «один». На основі твердження про змінність предметів Піфагор дійшов до абсолютизації незмінного буття кількості, яку визначив як єдину основу всіх речей.

Елейська школа. Ксенофан, Парменід, Зенон. Традиції піфагореїзму продовжували поширювати філософи-елеати (назва походить від м. Елея). Елеати своїми філософськими доктринами та концепціями виступали проти стихійно діалектичних здогадок мілетців та особливо проти вчення Геракліта Ефеського.

Засновником елейської філософської школи був **Ксенофан Колофонський** (570–475 рр. до н. е.). Першооснову всього цей учений бачив у ***Богові***, який розглядався ним як єдине можливе начало світу. Бог, за Ксенофаном, злився з усім, він є космосом. Відтак філософ розчинив Бога у бутті, а, отже, виступив носієм пантеїстичного світогляду на противагу давньогрецькому політеїзму та релігійним традиціям.

Парменід (540–480 рр. до н. е.) ототожнював мислення та буття. «Мислити та бути – одне і те ж», говорив він. У тогочасній давньогрецькій філософській традиції першою умовою всякого руху було визнання небуття, куди б зміг переходити предмет і буття. Наприклад, достатньо було довести неістинність вчення про небуття, як заперечувався рух. Саме так і зробив Парменід, який вважав істинним тільки одне положення – буття є, небуття немає.

Зенон (490 – б. 430 рр. до н. е.) вбачав своє основне завдання у захисті та обґрунтуванні вчення свого вчителя про незмінну сутність буття сущого, істинність якого можна вияснити лише за допомогою мислення. У сформульованих ним доведеннях – апоріях заперечував рух, з огляду на те, що в будь-якому разі, коли людина мислить про рух, у неї виникають суперечності, вирішити які неможливо. Зенон висунув 40 доведень проти багатоманітності руху та 5 доведень проти руху як такого. До нашого часу дійшло лише декілька. Серед них найбільш відомі «Дихотомія», «Ахілл та черепаха», «Стріла».

Афінська школа. Анаксагор, Емпедокл, Левкіп, Демокріт. Основоположником афінської філософської школи був **Анаксагор** (500–421 рр. до н. е.), який намагався примирити погляди своїх попередників (Геракліта та Парменіда). Як це йому вдалося? За Анаксагором, початковим станом світу була безформенна, хаотична суміш, складена з величезної кількості найдрібніших часток, або «насінин» усіх можливих речовин (їх пізніше назвали гомеомерії). В такий спосіб філософ обґрунтував думку про незнищенні елементи сущого, яких є незліченна кількість і які не мають поділу та не сприймаються органами чуттів. Він вважав, що все складається з частин, які містять всі якості та властивості світу: м'ясо складається з частинок м'яса, золото з частинок золота тощо. Тому не існує ні виникнення, ні загибелі речей, ні смерті, ні народження, а є просто переформування гомеомерій в окремих предметах. Висновок, який зробив Анаксагор, такий: «В усьому є частинка всього». Наступне запитання, яке виникло перед філософом: як з початкової нерухомої, пасивної праматерії, утвореної з насінин, зародків сущого, виник світ? Анаксагор доводив, що в певний момент часу цю пасивну

масу приводить в коловоротний рух Розум («Ноос»). Саме він постає мірою всього сущого. Наслідком цього коловороту є процес всесвітнього поступу від початкового Хаосудо Космосу.

Емпедокл (483–423 рр. до н. е.) висунув першу плюралістичну теорію походження світу з чотирьох елементів (або «коренів» сущого). Він вважав, що всі речі є дозованою сумішшю води, землі, повітря та вогню. Вони є незмінні та вічні, але внаслідок відмінності між собою можуть взаємно мінятися місцями, що й становить рух. З'єднання і роз'єднання цих елементів дає картину народження і руйнування усіх речей і процесів навколишнього світу. Все існуюче утворюється через їх поєднання та розмежування під дією двох всесвітніх сил – Любові (Дружби, Приязні) та Ворожнечі (Розбрату).

Емпедокл гадав, що первинний світ постав як аналог Єдиного сущого Парменіда, в якому ворожнеча отримує верх і зумовлює розділення елементів, відбувається відчуження речей одна від одної і панує принцип множинності. Потім верх одержує Любов, відновлюючи первинну єдність, а далі все спочатку. Існує вічне чергування Любові і Ворожнечі. Це необхідність, яку більшість називає Долею. Що стосується сучасного світу, то в ньому посилюється ворожнеча.

Зачинателем атомістики був **Левкіп** (500–421 рр. до н. е.). Саме він вперше вжив поняття «атом» (в перекладі з грецької – неподільний) для позначення найдрібніших частинок, з яких складаються речі. Розглядаючи атоми як елементи світу, **Демокріт** (460–370 рр. до н. е.) твердив про їх незмінність, неділимість, якісну однорідність. Зовнішня властивість атомів – це форма, і цих форм є безмежне число. Атоми відрізняються один від одного.

Вони, по-перше, мають найрізноманітніші форми, можуть відрізнятись як А від Б. По-друге, атоми можуть бути різної величини, але завжди настільки малі, що їх не можна сприймати органами чуття. По-третє, атоми відрізняються за положенням, як відрізняються до прикладу, Ь та Р.

Демокріт називав рух невід'ємною властивістю світу, він такий же вічний, як вічний світ, він несотворимий та незнищенний, як і атоми. Вважав реальним існування простору та часу, адже рух атомів можливий лише в просторі та часі. Простір філософ характеризував як, по-перше, велику порожнечу, у якій рухаються атоми, і, по-друге, як малу порожнечу всередині тіла, через що можливі його стиснення та розширення. За Демокрітом, все у природі причинно обумовлене – немає ні безпричинного явища, ні безпричинної дії.

Завершуючи розгляд натурфілософських вчень, варто зазначити, що:

– мислителями–досократиками було поставлене важливе філософське питання про першооснову буття як такого;

– свої зусилля натурфілософи спрямували на вивчення природи, космосу загалом, який більшість з них (окрім атомістів) осмислювали як живе, а деякі – і як одухотворене ціле;

– космоцентризм мав великий вплив на розуміння стосунків у форматі «людина–природа» до моменту антропологічного повороту у розвитку філософського знання.

Другий період. Сократ, Платон, Арістотель. Новим етапом у розвитку давньогрецької філософії була діяльність **Сократа** (469–399 рр. до н. е.), вчення котрого знаменувало поворот у філософії від розгляду природи та світу до розгляду людини. Сократ був вихідцем із Афін, учасником битви зі спартанцями у 422 р. до н. е., громадським діячем. Його називають першим філософом у властивому розумінні цього слова. Для Сократа філософія була способом життя. Він не залишив письмових творів, що дало змогу недругам говорити про те, що Сократ не знав грамоти. Достеменно це невідомо, але все, чого вчив Сократ, зберегли його учні – Ксенофонт і Платон.

Філософія Сократа мала діалогічний характер. Це означає, що у бесіді (діалозі) із співрозмовником Сократ через суперечності та зіставлення думок допомагав йому прийти до правильного висновку. Такий метод розмови (бесіди) отримав назву маєвтики.

«Як повитуха допомагає дитині з'явитись на світ, так я допомагаю народженню істини», – говорив Сократ. Найважливіше для нього було починати бесіду від нульової відмітки «я знаю, що нічого не знаю» і просуватись далі, спонукати співрозмовника самостійно йти власним шляхом, шукаючи істину.

«Пізнай самого себе» – ось головне кредо Сократа. Що варте пізнання світу, якщо людина не знає саму себе? Отже, людино, пізнай себе, і ти пізнаєш увесь світ.

Про що вів розмови Сократ? Про справедливість, красу, закон, державний устрій тощо. В різноманітних розмовах, які відбувалися на прикладах емпіричної дійсності, він *намагався знайти єдину, загальну, універсальну основу буття.* Він вважав, що остання є його родовою сутністю і може бути логічно виражена в певних закономірностях того, що відбувається.

Характерно, що Сократ вірив у те, що заняття філософією можуть зробити людину доброчесною, змінити її та навчити розрізняти добро і зло. Якщо людина вчиняє погано, то це вона робить від незнання, адже доброчесність є знанням. Якщо людина буде знати, у чому полягає добро, то ніколи не буде чинити зла (такі погляди називаються етичним раціоналізмом).

Особиста доля Сократа трагічна. Не зрозумілий для сучасників і звинувачений у неповазі до богів, руйнуванні народної моралі, він був страчений за вироком суду. Його останні слова «Моя смерть навчить вас більшому, ніж моє подальше життя» мали глибокий філософський зміст. Чого варте життя без переконань, за які можна віддати життя? Цю «загадку Сократа» по-різному розв'язує кожне нове покоління і в дусі цінностей часу дає на це питання відповідь.

Філософські ідеї Сократа знайшли подальший розвиток у його учня **Платона** (427–347 рр. до н. е.). У віці 19 років він зустрівся з Сократом і дев'ять років провів зі своїм вчителем. Виходець з аристократичного роду, після смерті Сократа розчарований в афінській демократії, багато мандрував світом. Будучи у Сіракузах, Платон потрапив у полон, але його викупили, після чого він опинився в Афінах. Тут відкрив свою школу, яку за місцезнаходженням у саду бога Академа назвав Академією (проіснувала 915 років).

Його філософська спадщина охоплює 34 діалоги (24 з них автентичні). Найбільш відомими творами Платона є «Апологія Сократа», «Закони», діалоги «Протагор», «Тімей», «Парменід», «Бенкет», «Гіпій Більший», «Держава».

Теорія ейдосів. Платона, як і Сократа, цікавила проблема існування загального. Її він намагався вирішити у теорії ейдосів (ідей) як незмінних, вічних, неподільних, надчуттєвих зразків усього сущого. Платон допускав реальне існування ідеальних предметів, які вважав порівняно з речами повсякденного світу досконалішими, а тому більш «реальними» в своєму існуванні.

Що розумів Платон під ідеями? Для нього це незмінні вічні та досконалі сутності. Це еталони речей. Способом буття ідей, на думку Платона, є їх втілення в багатоманітність матеріальних предметів, які існують як зліпки з них й утримують в собі їх образ. Саме тому існування речей завдячує ідеям як їх матеріальним втіленням. Речі – це відбитки зразка (еталона).

На думку Платона, ідеї уособлюють справжнє буття. Воно є незмінним і протистоїть чуттєвому світу. Щодо матерії, то вона – нульове буття, ніщо. Її впорядковує Деміург, поєднуючи з ідеями. Саме тоді і виникає реальний світ. Деміург творить світ, маючи перед собою досконалий архетип. Відтак за Платоном є три чинники буття: ідеї (ейдоси), матерія і Бог (Деміург).

Пізнання. Спираючись на теорію ейдосів, Платон висловлюється з приводу пізнання. Пізнати суще – означає знати, яким воно є за своїм ейдосом, тобто у досконалому вигляді свого буття. Але як це можливо для людини? На думку Платона, це можливо завдяки здатностям душі, яка походить зі світу ідей і до переселення у людське тіло могла споглядати ідеї у всій їх досконалості й красі.

Платон переконував, що людська душа має дві іпостасі: вищу – розумну, завдяки якій людина споглядає вічний світ ідей і яка прагне до блага, і нижчу – чуттєву. Для Платона розумна душа – це візничий, а чуттєва – пара коней, один з яких шляхетний, а другий – низький, грубий і тупий (чуттєве, тілесне водночас асоціюється зі злим, негативним).

Знання, засноване на чуттєвому сприйнятті чи уяві, Платон називав «докса» (гадка). Це знання приблизне, ймовірне. «Епістеме» – наукове знання, яке в основі має логічне міркування. Найвищим видом знання Платон називав софійне знання, яке здобувається внаслідок занять філософією.

Все знання, доступне людині як земній істоті, Платон вважав відносним, він називав його правильною думкою. Але прорив до дійсного знання можливий. Це досягається тим, що душа людини здатна пригадати те, що вона бачила, коли була у світі ідей. Тут слід зазначити, що Платон запозичив піфагорійський міф про переселення душ і вважав, що душа, потрапивши до смертного тіла, забуває про свою небесну вітчизну, але здатна пригадати її. Таке пізнання (пригадування) припускає самозосередження й одночасно є, за Платоном, моральним очищенням.

Платон розумів, що загальні начала як такі не можуть бути безпосередньо виражені в земному існуванні людини. Однак загальне може бути, так би мовити, більше концентровано представлене в одиничному. З цими ідеями пов’язана *соціально-політична концепція Платона*.

Держава. В однойменній роботі він описує державу як єдність краси й справедливості. Такий стан досягається за рахунок виконання людьми суворо визначених функцій, що відповідають їхнім природним здібностям, властивостям душі. Душа, згідно з вченням Платона, містить три частини: розумну, вольову й афективну (таку, що жадає). Відповідно до переваги цих частин і розподіляються державні функції. Управління належить філософам, у яких переважає розумна частина душі. Воїни, у яких переважає вольова частина душі, забезпечують захист від ворогів. Ремісники й селяни, у яких переважає афективна частина душі, займаються матеріальним виробництвом. Платон визнає, що вони забезпечують державу необхідними для життя й інших справ матеріальними продуктами. Проте держава, що виконує загальні функції, піклується про них як про одиничне. Відтак держава врівноважує розбіжності душ шляхом обміну діяльністю між людьми. Вона дає змогу людям, у яких розумне начало виражене слабко, долучитися до мудрості тих, кому дісталася більш досконала душа. Це дає їм змогу приборкати свої афекти і здійснювати діяльність на благо всього суспільства.

Після смерті Сократа і невдалих спроб просвітити правителів у Сіракузах, Платон у «Законах» створив образ «другої» після найкращої держави, який суттєво відрізнявся від попереднього. Це був крок назад тому, що «друга» держава Платона мала виразні ознаки тоталітаризму. В ній інститут сім'ї фактично ліквідований, функції виховання дітей передані державі, заборонені мистецтво та релігія тощо. Отже, так Платон остаточно підсумував свою думку щодо домінування всезагального над індивідуальним, соціального над особистісним.

Арістотель (384–322 рр. до н. е.) – уродженець фракійського міста Стагіри (звідси ще одне його ім'я – Стагірит). Учень Платона, в Академії якого провів 20 років аж до смерті вчителя. Потім заснував власну школу поблизу святилища Аполлона Лікейського. Школа мала назву «Лікей».

Твори Арістотеля поділяють на вісім груп: «Органон» об'єднує праці з логіки (перша група); друга група– це трактати про світоустрій і природні явища; третя – праці з психології (трактат «Про душу»); четверта – праці з біології; до п'ятої належить найважливіша філософська праця «Метафізика» в 14 кн.; шоста – твори з етики; сьома – трактати «Політика» й «Економіка» і, нарешті, восьма – твори з риторики й поетики.

Метафізика. Ядром філософської системи Арістотеля є «перша філософія», або *метафізика*, яка є основою розуміння сущого. Вона перевершує фізику і не вивчає природу. Предметом її зацікавленості є надчуттєві, вічні й нерухомі сутності й причини речей. Ці сутності і причини мають загальний характер і стосуються всього сущого, а не лише певного його виду. А тому це – перші причини. Отже, метафізика – це наука, яка досліджує перші начала і причини сущого.

«Третя людина»: аргумент проти Платона. У «Метафізиці» Арістотель активно полемізував з Платоном. Його аргументи проти Платона відомі під назвою «третя людина». Арістотель говорить про те, що в разі наслідування думки Платона про загальне ніби помножується сутність речей і предметів. Він наводить такий приклад: є реальна людина – Сократ. Їй у світі ідей відповідає

«ідея Сократа», але також є ідея людини, ідея грека, тобто на одного реального Сократа припадає кілька ідей-сутностей. Але це неприпустимо, тому що суперечить логіці. Відтак над світом речей «піднімається» не один світ надчуттєвих ідей, а вже два. За Арістотелем, реальною є не абстрактна ідея Сократа, а саме цей неповторний Сократ тому, що ідеї повинні перебувати у речах, а не поза ними. Саме про реальні речі люди створюють загальні поняття (універсалії), за допомогою яких структурують різноманітні та невпорядковані враження і, розкладаючи чуттєву цілісність на елементи, роблять її пізнаваною.

Категорії. На противагу вченню Платона про ідеї Арістотель створив своє вчення *про категорії*. Його категорії є відповідями на десять важливих питань, які наводить Стагірит: *що є, скільки, яке, щодо чого, де, коли, в якому положенні, чим володіє, що відчуває*. Таких відповідей-категорій він налічує десять. Це – сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, стан, володіння, дія та пасивність. Він задається важливим питанням: що ж робить речі саме тим, чим вони є? На думку Арістотеля, коли людина отримає відповідь на це запитання, вона дізнається про найважливіший принцип світового устрою.

Матерія. Погляди на матерію відрізняються від платонівських, хоча ця відмінність є відносною. Арістотель вважає, що всі речі складаються з матерії і мають певну форму. Однак в його уяві матерія є пасивним матеріалом, який може лише мислитися. Причиною речі є форма. Вона визначає сутність речей. У Арістотеля, як ейдос у Платона, форма незмінна, вічна, але не існує поза межами речі, вона завжди форма самої речі і невіддільна від її буття. Наступне питання, яке вирішує Арістотель: як матерія і форма поєднуються у кожному конкретному випадку? Його відповідь така: матерія містить можливість, а форма – дійсність. Матерія сама собою не може бути конкретною причиною речей. Вона – потенціал, можливість реалізувати форму, а форма – здійснення. Відтак будь-яка річ є поєднанням матерії (як пасивного начала) і форми (як активного начала).

Рух. Арістотель вважав, що основний закон світобудови треба шукати у співвідношенні чистої матерії і чистої форми. Цю проблему він розкрив через поняття руху. На його думку, вся природа є чимось рухомим. Існують різні види руху, без якого нема космосу. Коли річ починає рухатися, то очевидно, що її приводить до руху щось інше. Але, зумовлюючи рух, воно само рухається. Отже, для всього слід шукати джерело руху, і тому цей процес безкінечний. Шляхом логічних міркувань Арістотель доводить, що таким джерелом може бути лише абсолютна Думка (Бог). Саме вона, тобто «першодвигун», приводить до руху увесь всесвіт і є причиною самого себе. Світ твориться силою духовного притягання.

Етика. Арістотеля справедливо називають батьком етики. Йому належить вчення про людські доброчесності та правила людського життя через обґрунтування принципу «золотої середина». Арістотель твердив, що щасливою людину робить доброчесне життя, а тому в ньому треба уникати афектів (крайнощів). Такими, наприклад, є безрозсудна хоробрість і боягузтво; надлишок і недостатність; скупість і марнотратство тощо. Благо людині приносить лише середина між ними. Щоб досягти доброчесності, людині варто прагнути «золотої середини». Саме вона показує врівноваженість, внутрішню міру.

Політика. Арістотель був прихильником «природного» походження держави. Він визначав її як спілкування вільних людей (а людина від природи є «політичною твариною») з метою поліпшення життя.

У разі, якщо діяльність можновладців спрямована на загальну користь, то державний устрій може отримати одну з позитивних («правильних») форм: монархію, аристократію (правління кращих) або політію (суміш олігархії і демократії). На його думку, кращою є та форма правління, яка поєднує переваги всіх трьох.

Значення Арістотеля для подальшого розвитку філософської думки надзвичайно велике. Не лише систематизацію та класифікацію існуючого знання, а й створення категоріально-поняттєвого апарату філософії, масштабність та глибину думки зараховують до заслуг Арістотеля. В його масштабній постаті антична філософія уособила найбільші досягнення.

Еллінський період. Філософські школи стоїцизму, епікуреїзму, скептицизму, неоплатонізму. Після Арістотеля в античній філософії тривав період поступового занепаду. Пов'язано це з переходом центру світової цивілізації на Захід, у Рим та з падінням впливу на світовий розвиток Афін та Греції загалом. Для цього періоду є характерним:

– спрямованість на людину, захист її в умовах руйнування класичного античного полісу;

– *епігонський* (використання наявних філософських ідей, а не створення нових) та *еклектичний* (випадкове, без внутрішньої логіки, сполучення цих ідей) характер;

– посилення уваги до морально-етичної проблематики, що відобразилось у розвитку таких філософських течій, як *стоїцизм*, *епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм.*

Стоїцизм (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) прагнув обґрунтувати внутрішню незалежність людської особистості в умовах існування еллінської держави та Римської імперії. Це практично зорієнтована філософія, метою якої було пояснення «мудрості» як етичного ідеалу. Засновником стоїцизму вважається **Зенон Кітійський** (335–262 рр. до н. е.). Відомими представниками стоїцизму є **Клеанф, Хрісіпп, Сенека, Марк Аврелій**.

Стоїки відкрили, що людина вільна у своєму дусі і тільки в ньому отримує верх над світом. Запорукою її перемоги стоїки вважали доброчесне життя, яке розуміли як наслідування природи. Таке життя є щастям саме собою, воно не потребує жодних додаткових умов, здобутків, успіхів. Для щастя, вважали стоїки, достатньо бути доброчесним. Важливо, що людина може бути доброчесною за будь-яких обставин: у бідності, у в'язниці, перед лицем смерті.

Доброчесність *(areme)* визначалась стоїками як розумність або знання добра, зла й байдужого, реалізоване практично. Вона – єдине благо, її протилежність – єдине зло.

Етичним ідеалом стоїків був мудрець як істинний господар своєї долі, який володіє внутрішньою автономністю (доброчесність – єдине, що «залежить від нас самих») та досягає особливого інтелектуально-морального стану *апатії*, тобто безпристрасності. Метою ж мудреця є власна досконалість, подібно до

досконалості космосу. Саме собою існування не є самоцінним. Значущим і цінним є тільки життя, що відповідає людській природі, тобто тому, що робить людину людиною. Інше життя є згубним. Тому справжній мудрець не боїться навіть смерті. Саме від стоїків іде розуміння філософії як науки вмирання (зразком для стоїків був Сократ).

Епікуреїзм. Найвидатнішими представниками цього філософського напряму були **Епікур** (341–270 рр. до н. е.) та **Тіт Лукрецій Карр** (99–55 рр. до н. е.). Як і стоїцизм, епікуреїзм мав практичну мету – вказати людям шлях до щастя. Насамперед, вважав філософ, людині треба звільнитись від страху, який є головним джерелом страждань. Він вчив, що для того, щоб позбутись страху, треба осягнути природу всесвіту, без чого чистої насолоди отримати не можна.

Мета етики Епікура – навчити людей бути щасливими. Він послідовно висловлює думку про те, що в задоволенні полягає головне благо людського життя. Тому його етика гедоністична (від грец. *насолода*). Істинне задоволення Епікур вбачав зовсім не в тому, щоб піддаватися грубим чуттєвим насолодам. Для нього справжнє щастя досягається через обмеження потреб, відмови від насолод, втечі від злиднів та переживань повсякденності й досягнення *атараксії* (незворушності) – ідеалу емоційного стану людини, звільнення від будь-яких хвилювань та пристрастей, вміння підкорити свої бажання розумові. Епікур вважав, що душевні страждання є тяжчими за тілесні і, крім насолод у русі (радості, веселощах), існують насолоди спокою – безтурботність та відсутність страждань.

Скептицизм. Скептики вважали світ непізнаванним. Засновником скептицизму вважається **Піррон** (360–270 рр. до н. е.). Філософ, вважав Піррон, – це той, хто прагне щастя. А воно полягає у неможливості й відсутності страждань. Хто бажає досягти щастя, має відповісти на три запитання: із чого складаються речі? Як ми маємо ставитися до речей? Яку користь ми отримаємо від такого нашого до них ставлення? На перше запитання, за Пірроном, ми не можемо відповісти, оскільки ні про що не можна сказати, що воно насправді існує. Звідси відповідь на друге запитання: єдине гідне філософа ставлення до речей може полягати лише в утриманні від суджень.

З погляду скептиків, ідея залежності чесноти від знань є помилковою. Вони вважали, що в такому разі індивід стає рабом щодо істини: він або шкодує, що не володіє істиною, або боїться її позбутися. Треба зберігати стан самовладності (автаркії). Відтак прагнення до істини призводить лише до непотрібного занепокоєння душі. В той же час висновок про те, що спокій духу настає внаслідок утримання від суджень, скептики розглядають як факт буденного життя, який випадково отримав підтвердження, адже якщо б це випливало з теорії, то воно б також ґрунтувалось на судженні.

Неоплатонізм. Основний представник неоплатонізму – **Плотін** (205–270 рр.). Його послідовники намагались окреслити філософську картину всього сущого зокрема і Космосу загалом. Структура сущого, на їх думку, охоплює: Єдине–благо, розум, душу, матерію. Найвище місце в цій системі належить Єдиному– благу. Єдине – це справжнє першосуще. Воно досягається не

раціональним шляхом, а лише в результаті надрозумного екстазу, своєю чергою, в його результаті людина відходить від різного виду земних труднощів. Єдине переливається в Розум, світовий Розум. Але єдине існує тільки шляхом Розуму. З Розуму виникає Світова Душа, яка виробляє всі живі сутності. Основне завдання людини, на думку мислителів, – продумати своє місце в ієрархії буття.

Як бачимо, неоплатонізм наблизився до ідеї Бога, яка незабаром втілиться і стане провідною у середньовічній філософії. Підсумком існування останнього «оплоту» античної філософії – Платонівської Академії – було її закриття в 529 році імператором Юстиніаном. Слід наголосити, що здобутки античності в галузі матеріальної культури, а також духовної – філософії, науки, літератури, мистецтва – були вагомими і вражали не лише сучасників. «Ще в четвертім віці по Христі стоять усі чудеса Афін, Александрії, Пергама, Ефеса, – писав І. Франко, – стоять величезні бібліотеки, академії, скрізь цвіте промисел, йде жива торгівля, лунають учені диспути, йде нечувано оживлений письменницький рух». Відтак «стартовий майданчик» для подальшого духовного поступу був закладений саме в античну добу.

Проблемні питання до теми 2

1. Проаналізуйте наведений текст, автором якого є Лао-цзи. У чому полягає шлях до дао? Відповідь обґрунтуйте.

«…Коли дао знаходяться в світі, (все існуюче вливається у нього) подібно до того, як гірські потоки плинуть до річок і морів…Той, хто знає людей, є розсудливим. Освічений той, хто знає себе. Сильний той, хто перемагає людей. Могутній той, хто перемагає самого себе. Той, хто знає достаток, є багатим. Той, хто діє із завзятістю, має волю. Хто не губить своєї природи, є довговічним. Хто помер, та не забутий, той безсмертний.

…Велике дао розтікається всюди. Воно може перебувати і праворуч, і ліворуч. Завдяки йому все існуюче народжується і не припиняє (свого розвитку). Воно здійснює подвиги, але слави собі не жадає.

…Людина з найвищим дао не прагне робити добрі справи, тому вона добродійна; людина з низьким де не полишає (намірів) творити добрі справи, тому вона не добродійна; людина з найвищим де бездіяльна і здійснює недіяння; людина з низьким де діяльна, та її дії зумисні: той, кому притаманне найвище людинолюбство, діє, здійснюючи недіяння: людина найвищої справедливості діяльна, і її дії зумисні: людина, яка в усьому дотримується ритуалу, діє (сподіваючись на взаємність). Якщо вона не зустрічає взаємності, вона вдається до покарання. Ось чому де з'являється тільки після втрати дао; людинолюбство – після втрати де: справедливість – після втрати людинолюбства: ритуал – після втрати справедливості. Ритуал – це ознака відсутності довіри і взаємності. (У ритуалі) – початок розбрату.

…Досконаломудрий нічого не накопичує. Він усе робить для людей і все віддає іншим. Небесне дао приносить усім істотам користь і їм не шкодить. Дао досконало мудрого – це діяння без боротьби.

2. Ознайомтеся з текстом та поміркуйте над роздумами Арістотеля щодо людської мудрості.

«…Люди виявляються мудрішими не завдяки вмінню діяти, а тому, що вони опановують поняття і знають причини. Взагалі ознакою людини знаючої є здатність навчати, а тому ми вважаємо, що і мистецтво є в більшій мірі наукою, ніж досвід: в першому випадку люди здатні навчати, а в другому – не здатні.

Крім того, жодне з чуттєвих сприймань ми не вважаємо мудрістю, а тим часом такі сприйняття становлять найголовніші наші знання про індивідуальні речі, але вони не відповідають ні для однієї речі на питання «чому». Наприклад, чому вогонь гарячий, а вказують лише, що він гарячий. Природно тому, що той, хто винайшов яке б то не було мистецтво за межами звичайних почуттів, викликав здивування з боку людей не тільки завдяки корисності якогось свого винаходу, але й як людина мудра і видатна серед інших. Потім, у міру відкриття більшого числа мистецтв, з одного боку, необхідних потреб, з іншого – щоб проводити час, винахідники другої групи завжди визнавалися мудрішими, ніж винахідники першої, адже науки були призначені не для практичного застосування. Коли мистецтва були встановлені, тоді вже були

знайдені ті з наук, які не служать ні для задоволення, ні для необхідних потреб, і перш за все з'явилися вони в тих місцях, де люди мали дозвілля. Тому математичні мистецтва утворилися насамперед в області Єгипту, бо там було надано класу жерців час для дозвілля. В етичних міркуваннях було зазначено, в чому різниця між мистецтвом, наукою та іншими однорідними областями, а зараз ми ведемо мову про те, що так звана мудрість, на загальну думку, має своїм предметом перші початки та причини. Тому, як вже було сказано раніше, що людина, що володіє досвідом, виявляється мудрішою за тих, у кого є тільки чуттєве сприйняття, а людина, обізнана в мистецтві, мудріша за тих, хто володіє досвідом, керівник мудріший за ремісника, а умоглядні (теоретичні) дисципліни вище тих, що творять. Що мудрість, таким чином, є наука про деякі причини і початки, це ясно».

Тести до теми 2

1. Що означає ім'я Будда?
а) камінь;
б) мудрець;
в) Шак'ямуні Гаутама;
г) просвітлений.

2. Яка з названих істин не належить до «чотирьох благородних істин буддизму»?
а) життя – це продовження нашого попереднього життя в іншому тілі;
б) життя – це страждання;
в) є шлях звільнення від страждань, адже страждання мають причину;
г) причина страждань – жадоба буття.

3. Яка інтерпретація пари понять «Інь-Ян» не належить до давньокитайської філософії?
а) світле – темне;
б) добро – зло;
в) чоловіче – жіноче;
г) небо – земля.

4. Назвою «антична філософія» позначають:
а) філософію стародавнього світу;
б) філософію перших цивілізацій;
в) давньогрецьку філософію;
г) філософію давньогрецьку, елліністичну, римську та олександрійську.

5. Першим давньогрецьким філософом вважається:
а) Сократ;
б) Фалес;

в) Геракліт;
г) Анаксимандр.

6. Сократ увійшов в історію філософії як:
а) проповідник морального образу життя;
б) визначний матеріаліст;
в) суб'єктивний ідеаліст;
г) послідовник софістів.

7. Хто з давньогрецьких філософів вважав, що першопочатком світу є повітря?
а) Анаксимандр;
б) Гекліт;
в) Анаксімен;
г) Фалес.

8. Арістотель як філософ:
а) є прихильником матеріалізму;
б) продовжував та розвивав філософію Платона;
в) виступав з критикою вчення софістів;
г) допускав коливання між матеріалізмом та ідеалізмом.

9. Що, за Демокрітом, лежить в основі буття?
а) вода;
б) апейрон;
в) атоми;
г) вогонь.

10. Яка з філософських шкіл не належить до доби еллінізму?
а) платонізм;
б) скептицизм;
в) стоїцизм;
г) матеріалізм.

Тема 3

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

Послідовність викладу матеріалу: хронологічні межі та загальні особливості середньовічної філософії; патристика (II–VII ст.ст.); Августин Блаженний про співвідношення свободи волі та божої благодаті; Климент Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський; схоластика (VIII–XV ст.ст.) як поєднання християнського богослов'я з раціоналістичним зацікавленням формально-логічними проблемами; систематизація ортодоксальної схоластики Т. Аквінським; філософські ідеї Відродження.

Терміном «Середньовіччя» визначають час, який тривав в європейській історії з V ст. до XVI ст. Подекуди його називають «темними віками», змарнованим після античних здобутків часом. Дійсно, відмінності очевидні. Але чи насправді було так? Чи було Середньовіччя кроком назад і чи можна говорити про те, що філософська думка занепала та її великі досягнення, що вона здобула в античності, були втрачені? Звичайно, що ні.

Насамперед треба сказати, що становлення середньовічної філософської думки відбувалось на основі античної. І хоча ставлення до грецьких філософів було неоднозначним, антична філософія тривалий час залишалась каталізатором філософських дискусій між її прихильниками та противниками, виконала вагому роль у духовному житті Середньовіччя. Після поділу Римської імперії (у 410 році) на дві частини на латинському Заході більшого поширення набули погляди Платона (через неоплатонізм), а на еллінському Сході більш популярним був арістотелізм.

Особливістю становлення середньовічної філософії було те, що вона формувалась за умов феодального суспільства та панівної ролі церкви в житті людей. Ці обставини визначали її зміст і форму. Основна проблема цієї філософії концентрувалася навколо поняття Бога (теоцентризм), а філософствування виявлялося насамперед у формі богословської думки.

Світогляд середньовічної доби спирався на ідеї креаціонізму (Бог як творець світу) та провіденціалізму (на все є Божа воля).

У середньовічному світогляді Бог розуміється як трансцендентальна сутність (та, що перебуває поза реальним світом). Бог є вічне і незмінне начало, вище буття, а все інше – його творіння.

У духовному відношенні Середньовіччя – це надзвичайно продуктивний час. Це своєрідний прорив тому, що від початку цей час був пов'язаний з новою релігією – християнством, засновником якої став Ісус, пізніше названий Христом. На теренах Римської імперії воно з'явилось у *I ст. н. е*. Саме від цього часу і *до XVI ст*., як вказує відомий український вчений, сучасний дослідник філософії середніх віків **А. І. Пашук**, *бере початок християнська філософія, яка виникає та формується в умовах рабовласницької Римської імперії та в*

умовах феодалізму в європейських країнах, проходячи різні, але логічно та послідовно пов'язані періоди свого розвитку.

Варто виокремити ті характерні особливості, які упродовж тривалого часу характеризували філософські концепції тогочасного суспільства:

– по-перше, це принцип ***абсолютної особистості***;

– по-друге, це ***теоцентризм***, відповідно до якого Бог є центром філософських концепцій, своєрідна конкретизація принципу абсолютної особистості;

– по-третє, це визнання засад ***монотеїзму***, такої системи релігійних вірувань, котра ґрунтується на визнанні єдиного, а не множинного бога, який у християнстві визнається як унікальний. Визнання пріоритетності монотеїстичних релігійних поглядів робило філософські системи тогочасної Європи більш струнким та догматичними, давало їм змогу протистояти кризі та боротьбі різних поглядів на навколишній світ;

– по-четверте, це домінування ***креаціонізму*** – вчення про створення світу Богом із нічого. За його допомогою філософи Середньовіччя дали відповідь на невирішене в епоху античності питання про формування множинності;

– по-п'яте, це широке використання засад ***символізму***, в якому земне трактується як специфічне вираження світу Бога.

Патристика. Початковий період християнської філософії мав назву патристики та відповідав часу існування та розпаду Римської імперії (*до кінця VIII ст.)* Своєю чергою, цей тривалий проміжок часу мав свої особливості, зокрема:

– *у ранньому періоді* патристики, до прийняття Символу Віри на Нікейському соборі (325 р.), до того як Церква отримала статус державної інституції, закладались основи християнських догматів; щодо філософської думки, то в цей час вона розвивалась у двох іпостасях: християнська і нехристиянська (язичницька);

– *зрілий період* характеризувався захистом і тлумаченням основ християнського віровчення.

Патристика заснована представниками християнства в особі отців церкви (назва походить від лат. *pater* – батько). В її епіцентрі знаходяться богословсько-філософські вчення, вироблені для підтвердження основ християнсько-релігійного світогляду.

За місцем виникнення патристику поділяють на східну та західну. Східна християнська філософія спиралась на твори грецьких отців і писалась грецькою мовою. Її центром була Александрія. В основі західної філософії були твори латинських отців. Вона писалась латиною і в своїй основі мала твори Платона та неоплатонізм. Її центром був Рим.

Між ними існували певні відмінності. Зокрема рівень східної християнської філософії був надзвичайно високим, але на неї більшою мірою вплинула язичницька філософія, а тому вона не була самостійною. Натомість західна патристика активно захищалась від язичницьких впливів і з часом змогла більш глибоко втілити «чистоту духа християнства».

Історично становлення філософського вчення доби патристики мало низку етапів, до яких належать:

1) ***апостольський*** (початковий) (до сер. II ст.), позначений діяльністю апостолів–євангелістів, появою теологічних ідей, сформованих під впливом філософії платонізму, стоїцизму, скептицизмута іудаїзму;

2) ***апологетичний*** (II–III ст.ст.), що полягав у захисті християнського вчення від впливів інших релігійних напрямів та течій («апологія» перекладається з грецької як «захист»).

3) ***систематичний*** (зріла патристика) (IV–VIII ст.ст.), який визначався формуванням перших теологічних систем, що повинні були остаточно виробити основні догматичні принципи християнства.

Східна християнська апологетика. Ранньою формою патристики була апологетика, яка на основі Євангелія захищала догми християнської релігії від язичництва. І хоча апологетики не змогли створити цілісної християнської філософії, вони започаткували її основи, намагались довести думку, що Бог є один, а душа – безсмертна. Християнська теологія розглядалась ними як єдино можлива філософія, що пропагує єдину для всіх істину.

Треба зазначити, що для апологетиків надзвичайно актуальним було питання про ставлення до античної філософії, яке виразилось у двох характерних підходах:

- **негативному** як повному запереченні її та світського знання;
- **компромісному,** яке полягало у визнанні античної філософії як засобу пізнання Бога та виявлялось у спробах пристосувати її до перспективних завдань реалізації божественних принципів.

Одностайної стратегії щодо сприйняття античної філософії з боку апологетиків не було. Кожен самостійно обирав свою позицію. Наприклад**, Флавій Юстин Мартир** (106–166 рр.), більше відомий як **Юстин Мученик** (він був страчений за відмову принести жертву язичницьким богам) побудував свою апологію дипломатично. З одного боку, він нападав на грецьких філософів, а з іншого – намагався знайти у їх поглядах схожість із християнством. Зокрема доводив, що вони схожі в окремих питаннях, коли, наприклад, йшлося про майбутнє світу (він загине у вогні), або долю праведників (які будуть блаженствувати) тощо.

Учень Юстина **Татіан** (125–175 рр.) був відкритим ворогом античної філософії та апологетом «варварства, яким греки уявляли християнство». Подекуди його критика іменитих грецьких мислителів була не лише наступальною, але й комічною («всі грецькі філософи суперечать самі собі та базікають, що прийде кожному в голову»). Підносячи християнство, він трактував Бога як Творця, вищу та вічну цінність. Душу вважав вічною лише тоді, якщо вона проникнута Божественним Духом (душі інших людей вмирають разом з тілом).

Західна християнська апологетика. Найбільш відомим серед західних апологетиків був **Тертуліан** (160–220 рр.) – перший християнський теолог, зачинатель церковної латинської мови. Він народився у Картагені, отримав юридичну освіту, як судовий оратор виступав у Римі. Тертуліан був автором

понад сорока праць з проблем апологетики та догматики, в яких обґрунтовував переваги християнської віри над язичництвом римлян.

Філософії він протиставляв релігію, язичницькій науці – християнську віру, розуму – божественне одкровення. Наукові дослідження стають зайвими, коли відоме Євангеліє – єдине авторитетне джерело пізнання Бога, а відтак і будь-якого знання, адже Бог все визначає і керує людським життям. Філософський розум веде лише до єресі. Тертуліанове *поняття віри як вищої істини* підготувало основу для підпорядкування філософії теології (науки про віру), що було характерним для всього подальшого періоду розвитку християнської філософії.

Александрійська богословська школа. В ранньому Середньовіччі у місті Александрія, розташованому в Єгипті, знаходився потужний центр еллінської культури. У III ст. це місто славилось також сильною християнською громадою, в середовищі якої виникла цікавість до християнської філософії.

Одним із творців Александрійської школи був **Климент Александрійський** (150–215 рр.) – християнський філософ та богослов, який розвинув теорію поєднання віри і знання, що вже прийняла християнська церква. На його думку, немає віри без знання, а знання без віри. Філософію називав «справою Божого промислу», наголошував на її просвітницькій ролі.

Цей середньовічний мислитель знаходився під впливом філософських поглядів Платона та стоїків. Вважав, що істинна філософія навчає про Бога та людину, про те, як людині повернутись до Бога. Всюди та у всьому вбачав божественний логос, який трактував як закон. Вважав, що віра та розум не є взаємосуперечливими, вони не тільки не суперечать одне одному, але й взаємодоповнюють себе. У розумінні взаємовідносин віри та розуму розпочав потужну богословську традицію, продовжену згодом Августином Блаженним, Томою Аквінським та Ансельмом Кентерберійським.

Оріген (185–254 рр.) – християнський теолог, вчений та філософ, засновник біблійної філології, автор терміна «боголюдина». Навчався, викладав та очолював Александрійську катехитичну школу, в якій був учнем Климента Александрійського. Проповідував християнство під час мандрівок до Рима та Єрусалима, згодом оселився у Кесарії (Палестина), де заснував свою школу. Помер після тортур та перебування в ув'язненні під час чергового переслідування християн.

Оріген спробував синтезувати основні принципи давньогрецької філософії (неоплатонізм та стоїцизм) із християнським віровченням з метою захисту християнської картини світу, яку вважав сумісною із давньогрецькою філософською думкою. Займався тлумаченням Святого Письма, був автором численних приміток та коментарів до Біблії, особливо акцентував на ідеях провіденціалізму, а своїм учням рекомендував вивчати літературні та філософські твори античних мислителів. Прагнення до пізнання трактував як основу для оволодіння християнським вченням, заперечував думку, що християнство негативно ставиться до освічених людей. Вчення цього ранньосередньовічного мислителя стало першим системним викладом християнства у філософському контексті.

Каппадокійські отці церкви. У IV ст. на Сході (м. Каппадокія розташоване в південно-східній області Малої Азії) розгорнули свою діяльність отці Каппадокійської церкви: **Григорій Назіанський (Богослов), Василь Великий, Григорій Ніський**.

Найвидатнішим із них був **Григорій Ніський** (335–394 рр.) За його ініціативою на II Вселенському соборі (381 р.) було доповнено Нікейський Символ віри християнства. На його думку, розум людини повинен бути знаряддям християнської віри. Він встановлював різницю між суттю та іпостассю Бога. Григорій пропагував ідеї неоплатонізму, стверджував, що Боги – нематеріальна, надприродна сутність. Для нього характерним було вчення про безсмертність безплотної душі.

Василь Великий (330–379 рр.) у своїй основній роботі «Шестидень» розповідав про творіння Богом всього сущого. Він активно виступав проти античної натурфілософії як такої, що може призвести до безбожних думок про те, що Бог не має жодного стосунку до природи. Філософія Василія Великого мала на меті увиразнити премудрість всемогутнього Творця.

Григорій Назіанський (більш відомий як **Григорій Богослов)** (330–390 рр.) був автором численних релігійно-філософських творів, знаходився під впливом неоплатонізму. Був Константинопольським патріархом.

Каппадокійські отці церкви зробили вагомий внесок в обґрунтування догмату Святої Трійці, що став важливим елементом геоцентричної, за суттю середньовічної, європейської онтології. У своїх поглядах вони відстоювали тезу про те, що Бог в особі Ісуса Христа поєднує дві природи – людську та божественну, чим суттєво посилювали значення релігійної теологічної складової тогочасної філософської думки.

Західні отці церкви. Вчення Августина Блаженного (354–430 рр.). Важливий внесок у розвиток середньовічної філософії зробив відомий християнський богослов, отець церкви ***Августин Блаженний***. Він залишив після себе численні твори (40), головні з яких: «Про Трійцю», «Про град Божий», «Сповідь». Великий вплив на подальшу християнську філософію мало вчення Августина про божественну благодать в її ставленні до волі людини і про божественне визначення. Суть цього вчення така. Перші люди до гріхопадіння володіли вільною волею: могли не грішити. Але Адам і Єва хибно використали цю свободу і після гріхопадіння втратили її. Тепер вони вже не могли не грішити. Після спокутної жертви Ісуса Христа обрані Богом вже не можуть грішити. Божество споконвіку наперед визначило одних людей до добра, порятунку і блаженства, а інших – до зла, погибелі та мук. Без приреченої божественної благодаті людина не може мати доброї волі. Цю позицію Августин відстоював у запеклій полеміці з одним із церковних письменників Пелагієм, який стверджував, що порятунок людини залежить від її власних моральних зусиль.

Однією з важливих праць Августина є його твір «Про град Божий». За Августином, вся історія людства є історією боротьби двох ворожих і непримиренних царств: царства світла і царства тьми, або царства Бога і царства Диявола. Царство Диявола Августин пов’язує з державою, а царство

Бога – із церквою, «градом Божим». Августин різко протиставляє державу і церкву. Перша заснована на любові людини до себе, на егоїзмі. Це сфера безперервної війни, конфлікту, боротьби одних верств населення проти інших, народів проти народів. Держава – це царство гріха. На відміну від держави церква основана на самовідданій любові людини до Бога.

У Августина історія подібна до стріли, що летить: вона має початок, має сенс і має кінець, завершення. Значення історії полягає у всесвітній перемозі християнства. В основу періодизації історії людства Августин поклав Біблію. Історичний час він поділив на шість періодів. П'ять періодів пов'язані із старозавітною історією, а шостий почався з першого пришестя Ісуса Христа та закінчиться «другим пришестям», страшним судом, відділенням грішників від обраних до порятунку, після чого перші будуть віддані на вічні муки в пеклі, а другі – на вічне блаженство в раю. Концепція історії в Августина є оптимістичною. Оскільки життя світу (а отже, і життя людське) доцільне, тому траєкторією руху історії є рух від смерті до життя, від тяжкого, гріховного буття до буття радісного, блаженного, від зла до блага – від граду земного до граду Божого, небесного.

Відтак можна зробити висновок, що сформована у надрах античної філософії періоду занепаду філософська доктрина раннього Середньовіччя стала важливим елементом захисту релігії та церкви.

Схоластика. На основі патристики у IX ст. починає формуватися схоластика як наступний етап у становленні середньовічної філософії.

Схоластика (у перекл. з грец. – *школа*) – це специфічна середньовічна християнська філософія, що панувала в шкільному викладанні. Стосовно «цариці знання» – теології – схоластична філософія виконувала залежну і допоміжну роль. Основне завдання схоластики полягало в обґрунтуванні, захисті й систематизації непорушних богословських істин.

Як вже було зазначено, Середньовіччя постійно відчувало вплив античності, її філософських концепцій. Зокрема під впливом неоплатонівських ідей, перероблених у християнській теології Заходу, знаходився **Іоанн Скот Еріугена** (бл. 810–877 рр.). Його називали «першим батьком схоластики», а також «Карлом Великим схоластичної філософії». За аналогією з досягненнями Карла Великого, який на початку Середніх віків об'єднав світську монархію та церковну ієрархію, Еріугені приписують заслугу у створенні єдиної систематичної філософської системи, що удосконалювалася наступними поколіннями.

Його вихідна ідея така: справжня релігія є справжньою філософією, яка, своєю чергою, є справжньою релігією. Між одкровенням і розумом він не бачив жодних суперечностей.

Вченню Еріугени був притаманний пантеїзм, найпомітніший у трактаті «Про розподіл природи». Він ототожнював Бога з природою (в абстрактному, а не в емпіричному значенні), причому виходив із платонівських формулювань, де Бог є початком, серединою і кінцем. Процес розвитку йде від Бога до світу, і, навпаки, повернення всього існуючого до одиничного Бога розкриває його характер, який виявляється в *чотирьох ступенях природи. Перший ступінь* – природа нестворена

і водночас творить, *другий ступінь* – природа створена і в той же час творить, *третій* – природа створена і не творить, і *четвертий ступінь* – природа нестворена і не творить. Відтак Бог є початок, середина і кінець всього Космосу.

Не менш відомими були погляди ще одного схоласта **Ансельма Кентерберійського** (1033–1109 рр.), якого сучасники називали «другим Августином». Від свого попередника він перейняв ідею співвідношення віри та розуму, а також – Бога. Він стверджував, що мислення має бути підпорядкованим вірі, яка є його передумовою і має йому передувати. Без віри немає справжнього пізнання. У словах «Вірю, щоб розуміти» Ансельм чітко визначає позицію схоласта: віра має бути початковою точкою і метою раціонального мислення, але її потрібно виключити з операцій мислення, вона не може слугувати аргументом.

Ансельм здобув популярність також і *доказами буття Бога*: якщо існують речі, які мають деяку властивість стосовно якоїсь іншої речі, то і ця інша річ має існувати. Корисність якоїсь речі припускає абсолютну корисність і добро, а цим і визначається Бог. Існування релятивних речей припускає абсолютне буття Бога. Створені речі недосконалі, вони утворюють ряд зростаючої досконалості, але цей ряд, як кожен реальний ряд, не може бути нескінченним. Має існувати суть, досконалішої за яку нічого немає, нею і є Бог. Окрім доказу буття Бога, що належить до світу, Ансельм є автором метафізичних доказів буття Бога як загального принципу буття всього сущого, всіх видів буття: якби Бог існував лише в нашій думці, він був би позбавлений абсолютної досконалості, був би чимось суперечливим, ось тому Бог як досконаліть повинен існувати насправді. Доказ складається із двох тверджень: по-перше, Бог є сущим і має таку властивість, що не можна мислити будь-яке суще вищого порядку, ніж Бог. Відтак Бог існує в нашому мисленні. По-друге, якби таке велике, що не можна помислити нічого ще більшого, не могло існувати лише в нашому мисленні, було б неможливо мислити певну річ ще більшою і такою, щоб вона існувала незалежно від нашого мислення, реально. Отже, Бог існує не тільки в нашому мисленні, але і реально. Ансельм використовував тут так званий *онтологічний доказ,* суть якого полягає у тому, що з поняття речі – у цьому разі з поняття Бога як ідеї вищої досконалості – виводиться доказ його реального існування. Якщо Бог як ідея істоти містить всю реальність, то сам він дійсно існує.

Ідею незалежності філософії від теології обґрунтовував **Сігер Брабантський** (1240–1281 рр.) Він визнавав лише філософські авторитети, насамперед Арістотеля, ідеї якого розвивав. Він відстоював, наприклад, думку про те, що Бог не є безпосередньою причиною світу, а впливає на нього опосередковано і відповідно до законів природи. Він скоріше є першим рушієм світу, ніж його творцем. Світ вічний, повністю самостійний, тому не було ні початку світу, ні створення людини. Мислитель проголошував детермінізм як загальний принцип, що панує в природі (а часом і в людському суспільстві), визнавав тільки матеріальні, формальні та активні причини, але не цільові.

Проблеми людини, її розуму і душі займають значне місце в переконаннях Сігера Брабантського. Виходячи з принципу Арістотеля про те,

що душа є формою тіла, він поєднував діяльність кожної одиничної душі з плотським пізнанням, невіддільним від тілесності.

Кожна індивідуальна душа має і вищий рівень, де концентрується інтелектуальна діяльність, але ця діяльність властива вже всьому роду людському і, отже, кожному його представникові. Індивідуальна душа гине одночасно з тілесною смертю людини. Індивідуальне безсмертя існує лише у переносному розумінні як *безсмертя роду людського.*

Почесне місце серед релігійних філософів християнства займає «ангельський доктор» **Тома Аквінський** (1225–1274 рр.). Його головними творами вважаються «Сума теології» та «Сума віри проти язичників». У «Сумі теології» (тобто сукупності теологічних вчень), яка стає основним твором всієї схоластичної теології, розробляються основи католицької догматики.

Тома розмежовує галузі філософії і теології: предметом першої є «істини розуму», а другої – «істини одкровення». Через те, що їх кінцевим об'єктом є Бог, не може бути принципової суперечності між одкровенням і правильно діючим розумом, між теологією і філософією. Проте не всі «істини одкровення» доступні раціональному доказу. Філософія слугує богослов'ю і настільки ж нижча за нього, наскільки обмежений людський розум нижчий за божественну премудрість. Релігійна істина, за словами Аквіната, не може бути уразлива з боку філософії, в суто життєвому, практично-етичному сенсі любов до Бога важливіша за пізнання Бога.

Тома Аквінський висунув п'ять доказів існування Бога:

1) все, що рухається, має причиною свого руху щось інше, тобто саморух предметів неможливий, що потребує від нас вірив першодвигун – в Бога;

2) на основі арістотелевої «продуктивної причини» доводиться існування первинної причини, якою є Бог;

3) оскільки світ існує, повинна бути причина, але причин без причин не буває, отже, повинна бути абсолютно необхідна причина, якою може бути лише надприродне – Бог;

4) у світі існують різні ступені тих або інших якостей, проте повинно існувати якесь абсолютне мірило, щодо якого ці різні ступені набувають визначеності як одне, – таким абсолютним мірилом може бути лише Бог;

5) якщо світ є причинно обумовленим, то він і цілеспрямований, отже, має бути той, хто цілеспрямовує існування світу, тобто Бог.

Згідно з Арістотелем, Тома розглядав Бога як першопричину і остаточну мету сущого, як «чисту форму», «чисту актуальність». Суть будь-якого тілесного полягає в єдності форми та матерії. Саме вони мають реальні надчуттєві внутрішні принципи, що створюють будь-яку реальну річ, все тілесне взагалі. Він вважав, що матерія є лише наступницею форм, що змінюють одна одну, це «чиста потенційність», бо лише завдяки формі річ є річчю певного роду і виду. Крім того, форма виступає в ролі цільової причини утворення речі.

У трактуванні Аквінського індивідуальність людини – це єдність душі і тіла. Але душа володіє животворящою силою людського організму. Душа нематеріальна і самосуща: вона – субстанція, що знаходить свою повноту

лише в єдності з тілом. Але тілесність має сутнісну значущість: саме через неї тільки і може утворюватися те, що є людиною. Тілесний початок людини органічно бере участь у духовно–душевній діяльності особи. Отже, переживає не тіло і не душа самі собою, а вони в своїй єдності. Мислитель висловив тонку і глибоко правильну думку: оскільки деякі люди мають особливо тонко влаштовані тіла, душі їх мають велику силу розуміння. Особа, за Аквінатом, є «найблагороднішою» в усій розумній природі. Її душа безсмертна.

У своїх етичних переконаннях Тома спирався на принцип свободи волі людини, на вчення про суще як благо, про Бога як абсолютне благо і про зло як неіснування блага. За Аквінатом, зло – це лише менш довершене благо; воно допускається Богом заради того, щоб у Всесвіті здійснювалися всі ступені досконалості. Найважливішою ідеєю в етиці Аквіната є концепція, згідно з якою блаженство є остаточною метою людських устремлінь. Воно полягає в найчудовішій людській діяльності – в діяльності теоретичного розуму, в пізнанні істини заради самої істини і, отже, насамперед у пізнанні абсолютної істини, тобто Бога. Основу доброчесної поведінки людей становить природний закон, що корініться в їх серцях та вимагає здійснення блага, уникнення зла. За Аквінатом, без божественної благодаті вічне блаженство недосяжне.

У трактаті «Про правління князів» Аквінатом здійснено синтез арістотелівських етичних ідей та аналіз християнського вчення про божественне управління Всесвітом, а також теоретичних принципів римської церкви. Слідом за Арістотелем, він виходить з того, що людина за своєю природою – істота суспільна. Головна ж мета державної влади – сприяти загальному благу, зберігати в суспільстві мир і справедливість, сприяти тому, щоб піддані вели добродійний спосіб життя і мали необхідні для цього блага. Аквінський віддавав перевагу монархічній формі правління, проте вважав, що, якщо монарх виявиться тираном, народ має право виступити проти тирана і тиранії як принципу правління.

Однією із заслуг Томи Аквінського є розробка проблеми свободи волі та самодіяльного людського начала в історії. Тома поміщає людину на межі тваринного світу та світу чистих духів, між твариною, з одного боку, та ангелом – з іншого. Порівняно з останнім, людська особа є чимось незрівнянно нижчим і недосконалим. Своєю чергою, в ієрархії тілесних створінь людина знаходиться на найвищому місці як досконала тварина. З тваринним світом її споріднює те, що вона існує, живе, відчуває. Відрізняється ж вона від цього світу тим, що має нематеріальну розумну душу та волю, завдяки якій відповідальна за свої вчинки, оскільки спроможна вибирати між добром і злом.

Основою будь-якої свободи є розум. Свобода волі, що корениться в інтелекті, дає змогу людині чинити відповідно до моральних чеснот, оскільки вона володіє здатністю вибирати між добрим і поганим, негідним. Згідно з вченнями Томи, свобода волі існує лише тоді, коли її підтримує Бог, бо він є першим джерелом природних причин і вільних людських рішень.

Правилом самодіяльного людського начала в історії слугує Закон Божий, оскільки він пізнається розумом. Актом, за допомогою якого Божественний

закон застосовується до одиничних дій, є совість. Етично добро полягає в тому, що наша воля і наші вчинки узгоджуються з нормою Божественного закону і тому відповідають етичному світопорядку.

Тома Аквінський завершив формування католицької теології. Починаючи з XIV ст., і досі його вчення визнається католицькою церквою провідним напрямом філософського світогляду (у 1323 р. Тома Аквінський був зачислений до лику святих).

Одним з оригінальних мислителів Середньовіччя був **Роджер Бекон** (1214–1292 рр.). Головний його твір «Велика праця» містить оригінальні погляди на пізнання, відношення науки і теорії, граматики і мовознавства, на перспективи експериментальних наук тощо.

Вихідні принципи філософії Бекона полягають в тому, щоб насамперед подолати перешкоди у свідомості людей, які не дають змоги досягти справжньої мудрості: приклад жалюгідного і негідного авторитету, постійність звички, думка нетямущого натовпу і прикриття власного неуцтва показною мудрістю. Цими перешкодами обплутано будь-яку людину і охоплено будь-який стан, оскільки в житті, науках і кожному занятті для одного і того ж висновку користуються трьома якнайгіршими доводами: це передано нам від предків; це звично; це загальноприйняте, отже, цього слід дотримуватися. Від такої «смертоносної чуми» походять всі біди людського роду, бо залишаються непізнаними корисні, найбільші і прекрасні свідоцтва мудрості і таємниці всіх наук і мистецтв. Але ще гірше те, що люди, сліпі від мороку цих чотирьох перешкод, не відчувають власного неуцтва, а зі всім старанням боронять і захищають його, оскільки не знаходять від нього ліків. Прикро, що, занурившись в якнайглибший морок помилок, вони вважають, що перебувають у повному світлі істини.

В одній із своїх праць Бекон пише, що зі всіх наук одна є «найдосконалішою, яка всім служить і дивовижним чином дає упевненість; називається вона експериментальною наукою; вона не спирається на логічні аргументи, якими б сильними вони не були, тому що вони не доводять істину, якщо одночасно з ними не присутній досвід, який стосується висновку... А тому вона спонукає досвідом перевіряти висновки всіх наук...». Метою всіх наук мислитель вважав збільшення влади людини над природою. У своєму вченні про досвід як основу пізнання Роджер Бекон розрізняв два види досвіду: внутрішній – містичне «осяяння», об'єкт якого Бог, і зовнішній – чуттєве знання, що відкриває таємниці природи.

Роджер Бекон висловив чимало сміливих думок, які випереджали свою епоху, наукових і технічних припущень, наприклад, про телескоп і навіть літаючі апарати. Але його вчення було засуджене, сам він був запроторений до монастирської в'язниці, де провів 14 років.

Для видатного мислителя середньовічної доби **Іоанна Дунса Скота** (1265–1308 рр.) головним було питання про відношення богослов'я до філософії, віри до знання. Він вважав, що предмет богослов'я – Бог, а предмет філософії – буття. Як суто теоретичне знання філософія осягає зовнішній світ, спираючись на розум і досвід, використовуючи наукове знання. Водночас більшість положень

віровчення, що є у Священному Писанні, не підлягають раціональному обґрунтуванню і не потребують його. Якщо філософія – теоретична дисципліна, то теологія – в основному практичне знання того, що спрямовує людську волю до виконання тих положень, що наказує віровчення. Отже, теологія наповнюється насамперед моральним змістом. Її положення не можуть претендувати на точність і суворість, до чого філософія завжди зобов'язана прагнути. Філософія може осягати Бога не як Бога, а лише як буття. Проте і в цьому значенні філософське пізнання Бога обмежене: людський розум осягає в бутті лише те, що він може відвернути від чуттєвих даних, тому у людини не може бути поняття про нематеріальні субстанції, такі, як Бог або ангели. Ці ідеї були спрямовані проти раціонального знання про Бога.

Слід наголосити, що у схоластичних суперечках середньовічна християнська філософія здобула досвід в обґрунтуванні та подальшому розвитку гносеології, розробила та уточнила всі логічно можливі варіанти співвідношення раціонального, емпіричного й апріорного. Згодом саме це співвідношення буде покладено в основу формування природничо-наукового і філософського знань.

За таких обставин особливого значення набула екзегетика – мистецтво правильного тлумачення і роз'яснення положень текстів Біблії. Відповідно і вся філософія була «екзегетичною» за своїми формами. Це означало, що дуже багато уваги надавалося тексту творів, способам його тлумачення. Критерієм істинності теорії стала відповідність Біблії. Було створено складну ієрархію авторитетів, де перше місце зайняли тексти синоптичних (які збігаються) Євангелій, потім тексти апостольських послань, біблійних пророків, вчителів і батьків церкви тощо. Текст став початком і кінцем будь-якої філософської теорії, він аналізувався семантично (слова і значення), концептуально (зміст, ідеї), спекулятивно (текст як основа для власних роздумів). Водночас використовувалися всі досягнення формальної логіки, насамперед арістотелівської.

Філософії Середньовіччя була властива тенденція до повчальності, учительства. Це сприяло загальній настанові на цінність навчання і виховання з погляду просування до порятунку, до Бога. Загалом філософія Середньовіччя була за духом оптимістичною, вона цуралася античного, роз'єднуючого душу скептицизму й агностицизму, обґрунтовувала можливість особистого порятунку, кінцевого торжества істини християнства в космічному масштабі.

Середньовічна філософія мусульманського світу. Важливим елементом середньовічної філософії були філософські концепції мусульманського світу. В них на основі загальних для тогочасної епохи тенденцій розвитку філософської думки та специфічного ісламського вияву стверджувались доволі цікаві та прогресивні на той час ідеї.

Серед арабських філософів Середньовіччя слід найперше назвати Абу Алі Ібн-Сіну, більш відомого як **Авіценна** (980– 1037 рр.). У свою епоху він був прозваний «князем філософії та медиків». Наслідував арістотелізм.

На думку цього філософа, в основі світу є дві субстанції – матеріальна та ідеальна. Матерія така ж вічна, як вічний Бог. Бог є необхідністю, завдяки якій матерія має можливість перетворювати дійсність. Бог, хоч і рухає світом

як конечна мета, в розвиток окремих речей не втручається, а виступає «віссю колеса», обруч якого рухається по-своєму.

Авіценна розробляє характерне для його часу вчення про універсалії. На його думку, вони існують, по-перше, до речей у божому розумі, по-друге, в індивідуальних речах як їх суть, по-третє, після речей – у людському розумі, який утворює їх внаслідок абстрактного узагальнення конкретного світу.

Для філософа було характерне вчення про подвійність істини: і істинна релігія, і істинна філософія приведуть до однакових висновків.

Інший арабський філософ **Абу-ль Валід Мухаммед ібн Ахмед Ібн-Рушд** відомий як **Аверроес (**1126–1198 рр.).

Народився у Кордові у знатній сім'ї. Теолог, юрист, лікар, математик. Він був послідовником філософії Арістотеля та вважав її досконалою, такою, що не потребує жодних уточнень чи доповнень. Аверроес прагнув очистити арабську філософію від неоплатонізму та полемізував з його прихильниками. В його особі арабська філософія досягла апогею. Її розвиток закінчується у середині XIII ст.

Філософські ідеї Відродження. Доба Відродження (XVI ст.) отримала свою назву внаслідок прагнення її представників повернутися до ідеалів античності й відродити їх. Серед них перше місце займає людина. Філософське мислення цього періоду можна охарактеризувати як антропоцентричне, гуманістичне, спрямоване на людину та вияви її творчості в світі. Тому першою ознакою світогляду епохи Відродження є його творчий (мистецький) характер. Це здебільшого художньо-естетична доба.

Ще однією характеристикою доби Відродження є її різнобічність. Теорія архітектури, живопису та скульптури, математика, механіка, картографія, філософія, етика, естетика, педагогіка – таким було коло занять, наприклад, флорентійського художника й гуманіста Леона Альберті.

На відміну від середньовічного майстра, що належав до своєї корпорації, цеху і досягав майстерності саме в цій сфері, ренесансний майстер, звільнений від корпорації й змушений сам відстоювати свою честь та інтереси, бачить вищу заслугу саме у різнобічності своїх знань і вмінь. Та й невипадково саме в епоху Відродження вперше руйнується та межа, що раніше існувала між наукою, практично технічною діяльністю і художньою фантазією.

Інженер і художник тепер – це не просто «умілець» чи «технік», яким він був для Середньовіччя, а творець. У творінні Бога, тобто природних речах, він прагне побачити закон їхньої побудови.

У світогляді Відродження людина намагається звільнитися від особистого трансцендентного походження, шукаючи точку опори не стільки в космосі, скільки в собі, у своїй душі.

З антропоцентризмом пов'язаний характерний для Відродження культ краси, і невипадково саме живопис, що зображує насамперед прекрасну людську особу й людське тіло, стає в цю епоху популярним видом мистецтва. У великих художників – Сандро Ботічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті – художнє втілення Ренесансу отримує найвище вираження.

В епоху Відродження посилюється зацікавленість натурфілософією. Пантеїзм як специфічна риса натурфілософії Відродження набуває свого

розвитку, оскільки філософія повертається саме до вивчення природи. Започатковує перехід від схоластики до нових філософських проблем **Микола Кузанський** (1401–1464 рр.). Він намагається зблизити людину з Богом, що було прикладом пантеїзму. Людина сама розглядається у вченні Кузанського як Бог. «Якщо Христа розглядати як найвищу та найповнішу досконаліть «людського єства», то і людина – Бог, але Бог не в абсолютному», – твердив Кузанський. За його філософською концепцією людина – це «розгортання Бога».

Микола Кузанський у творах «Знаюче незнання», «Про вчене незнання» висловлював думку про силу людського пізнання, в якому через творчу діяльність розуму («людина є її розум») ніби уподібнювалась Богу. Розум людини, єдиний за своєю природою, володіє здібностями, нижчим з яких є відчуття, поєднане з уявою. Здібності ці належать єдиному за своєю природою розуму, або духу (mens). Початок процесу пізнання неможливий без чуттєвого збудження. На основі відчуттів за допомогою розуму людина формує для себе поняття про речі. Дія речей на розум людини через відчуття можлива завдяки наявності в людському організмі якогось життєвого «духу» (spiritus) – тілесної субстанції, що пов'язує, за уявленнями середньовічної медицини і фізіології, відчуття з розумною здатністю людини. Уява (imaginatio) слугує ступенем, що є посередником між відчуттям і розумом. Розум (ratio) є виявом активної здатності людського пізнання. Будучи пов'язаним з тілом як знаряддям пізнання, розум усвідомлює одержані відчуттям зовнішні враження і дає змогу шляхом їх логічного розрізнення і зіставлення дійти глибшого розуміння суті речей. Проте і міркування не здатне дати повноти знання. Осягнути істину допомагає вища розумова здатність людини – Розум (intellectus). Він підноситься над розумовою діяльністю. Якщо розум не може йти вище і далі знання кінцевого світу речей, то функція Розуму – вище знання суті речей і явищ, пізнання нескінченності. Розумове знання не може осягнути нескінченної суті світу.

Будучи прихильником вивчення природничих наук, Микола Кузанський наголосив на раціональності знання і невтручанні теологів у сферу діяльності людини. Світ створений Богом, але він нескінченний, матеріальний і рухається через протилежності. Бог присутній у всьому, насамперед – у природі. Бог – це центр Всесвіту і його межа. Він – ціле, а Всесвіт – частина. Світ ніби «згущується» в Богові, і Бог «розгортає» його мірою свого втілення у світ. Подібно до того, як лінія є розгортанням точки, час – розгортанням спокою, так і весь світ виявляється розгортанням власної суті, згорнутої у Бозі, розкриттям або розвитком укладеної у Бозі можливості буття. Істина – завжди процес (а не догма), процес пізнання, руху до Бога. Думка Миколи Кузанського про збіг (єдність) усіх протилежностей у Бозі за своїм змістом близька до діалектики. Також подібна до діалектики й ідея про співвідношення частини і цілого. Мислитель міркував і про межі застосування закону суперечності в математичному пізнанні, і про можливість застосування математичних понять у пізнанні природи.

У космології Миколи Кузанського Земля позбавляється свого привілейованого положення центру Всесвіту: не Земля, а Бог – центр Землі, і всіх сфер, і всього того, що є у світі. Висувається низка плідних ідей зокрема, про рух Землі, про те, що небесні тіла рухаються не за правильними колами. Космологія

Миколи Кузанського вела до визнання матеріальної єдності земної та «небесної» субстанцій: Земля й інші небесні тіла визнавалися однаково «благородними».

Новий етап в освоєнні європейською філософією спадщини Платона й античного неоплатонізму пов'язаний із діяльністю **Марсиліо Фічіно** (1433–1499 рр.) та очолюваної ним Флорентійської платонівської Академії. Він обґрунтовує складну ієрархію буття: вищою його сходинкою є Бог, за ним слідують такі сходинки, як «ангел», «душа», «якість» і, нарешті, «матерія» або «тілесна маса». Всі сходинки буття об'єднує душа. Вона знаходиться в центрі та пов'язує все воєдино.

Змінюючи акцент своєї онтології з Бога на світову душу, Марсиліо Фічіно бере до уваги світ. Космічні принципи цього світу – це краса, любов і насолода. Людина – теж центральна ланка Космосу, хоча б уже внаслідок того, що світова душа – це її власна, абсолютизована душа. Прославляючи потужність людини, яка нібито керує соціальним світом (сім'єю, державою, народами), Марсиліо Фічіно вважає її здатною і до панування над природним світом.

Окрім філософії природи, епоха Відродження характеризується епохальними відкриттями, що ґрунтуються на математиці, природознавстві, експериментальній науці. Прикладами слугує наукова та творча діяльність Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Йоганна Кеплера і Галілео Галілея.

Постать **Леонардо да Вінчі** (1452–1519 рр.) справедливо розглядається як найповніше втілення ренесансного генія, реалізація ідеалу «героїчної людини». Стверджуючи, що пізнання починається з відчуттів, проголошуючи основою істинного знання досвід, Леонардо да Вінчі рішуче відкинув ті джерела знання, що не спираються на відчуття і досвід. Вони не можуть претендувати на яку-небудь достовірність, а достовірність є найголовнішою ознакою істинної науки. Відомий вислів Леонардо да Вінчі – «наука – полководець, практика – солдати... Завжди практика має бути побудована на хорошій теорії» – свідчить про прагнення мислителя подолати обмеженість спостереження й експерименту, дійти побудови цілісної картини світу. Завдання науки він вбачав у виявленні причинних зв'язків і, на їхній основі, в пізнанні законів. Досвід є шляхом виявлення причини і закону. Природа і Бог термінологічно не ототожнюються у філософії Леонардо да Вінчі, але саме природа є сукупністю законів, що зумовлена необхідністю, яка виходить від Бога – першодвигуна.

Духовне начало не протистоїть у філософії Леонардо тілесному, природне – Божественному. Прекрасний світ природи є виразом і виявом Бога. Відкидаючи теологічне зіставлення світу «земного» і «небесного», він проголошує фізичну однорідність Всесвіту: природа Землі і небесних тіл виявляється, якщо і не цілком тотожною, то, принаймні, «подібною»; Земля – таке ж «світило», як й інші небесні тіла, які, своєю чергою, складаються з тих же «земних» елементів – стихій. Да Вінчі належать геніальні міркування про те, що Земля не є центром Всесвіту, про принциповий поліцентризм Космосу, про відносність просторових уявлень.

Микола Коперник (1473–1543 рр.) відомий здійсненою ним революцією в астрономії – утвердженням системи геліоцентризму. Найважливішим місцем, де відбувалося протистояння між новим і старим світом, релігією і наукою, була

астрономія. Середньовічне релігійне вчення ґрунтувалось на уявленні про Землю як Богом обрану планету і про привілейований стан людини у Всесвіті. Микола Коперник розгромив штучну систему, що базувалась на геоцентричних уявленнях, і створив геліоцентричну. Його основна праця «Про обертання небесних сфер» була надрукована в рік його смерті. Вчення Коперніка – революційна подія в історії науки. Основними принципами і гіпотезами «натуральної філософії», на основі якої Коперник формує свою космологію, вважаються такі центральні положення: «Що світ сферичний, невимірюваний і подібний до нескінченності, що сфера нерухомих зірок, яка все вміщає, перебуває у спокої, що решта небесних тіл має круговий рух. Потім ми прийняли, що Земля володіє деякими обертами, і на цьому, як на фундаменті, хочемо будувати всю науку про зірки». Виявилося, що до числа тих «небесних тіл», яким властивий «круговий рух», належить Земля. Отже, ставився під сумнів розподіл світу на «тлінну» земну субстанцію, що складається з чотирьох «елементів» стихій, і «нетлінну» небесну, що не знає змін, вічну «п'яту суть», з якої складаються небесні сфери і тіла. Скасовувалося фізичне, а отже, і теологічне зіставлення «землі» і «неба»: Земля розглядалася як одне з небесних тіл, закони руху виявлялися єдиними для Землі та інших планет. У коперниканській системі Всесвіту Земля не протистоїть планетам і зіркам, а утворює з ними єдиний Всесвіт.

Докорінного перегляду зазнало й питання про причину і характер руху небесних тіл. Якщо в старій арістотелівсько-птолемеєвій космології, як її трактувала середньовічна наука і філософія, кінцевим джерелом руху слугував Бог – *нерухомий двигун арістотелівської фізики*, який передає рух сфері «нерухомих» (один стосовно одного або фіксованих) зірок і далі нижчим сферам планет, то Микола Коперник пояснює рух небесних тіл їх сферичною, кулястою формою, тобто їх природою, завдяки чому зникає необхідність у зовнішніх двигунах («інтелігенціях» схоластичної філософії, «ангелах» схоластичної теології), а врешті-решт, і в *Нерухомому Двигуні.* Бог виявляється творцем «світового механізму», який не втручається в його подальше функціонування. Отже, не тільки в космологію, але й у філософську картину світу вводився *принцип саморуху тіл.*

Галілео Галілей (1564–1642 рр.) – один із засновників експериментально-теоретичного природознавства, який заклав основи класичної механіки. У пізнанні, від чуттєвого сприйняття явищ природи до їх теоретичного розуміння, необхідно, вважав учений, використовувати два методи: аналіз і подальший синтез. Достовірне знання виявляється як єдність синтетичного та аналітичного, чуттєвого й абстрактного. Основа пізнання – досвід. Галілео Галілей заклав основи сучасної механіки: висунув ідею про відносність руху, встановив закони інерції, вільного падіння і руху тіл похилою площиною, складання рухів; відкрив ізохронність коливань маятника; першим досліджував міцність балок; побудував телескоп з 32-кратним збільшенням і відкрив гори на Місяці, чотири супутники Юпітера, фази у Венери, плями на Сонці. Активно захищав геліоцентричну систему світу, за що у 1633 р. був засуджений інквізицією, яка примусила його зректися від учення Миколи Коперніка. До кінця життя Галілей вважався «в'язнем інквізиції» і був змушений жити на своїй віллі Арчетрі поблизу

Флоренції. Стисло філософську концепцію Галілея можна охарактеризувати як механістичний матеріалізм на деїстичній основі. Бог, вважав Галілео Галілей, встановивши закони механіки, далі не втручається в них. Закони абсолютні, незмінні й утворюють «природний порядок речей».

До вершин філософської думки Відродження належить пантеїстична філософія природи **Джордано Бруно** (1548–1600 рр.). Він вважав метою філософського пізнання не Бога, а природу, і водночас висловлював ідеї про нескінченність природи і нескінченну безліч світів. Нескінченний Всесвіт, в його розумінні, має безліч зірок, подібних до нашого Сонця, навколо яких обертається безліч планет, схожих на нашу Землю. Щодо нескінченності безглуздо питати про центр, він ніде, і він скрізь. Нескінченний Всесвіт є породженням нескінченної Божественної могутності. Життя в тій або іншій формі властиве всім природним речам. Розумне життя має бути не тільки на Землі. Людина – кінцева земна істота – володіє кінцевою смертною душею. Тільки розумна безособова частина душі може бути безсмертною. Тому люди повинні усвідомлювати неминучість власної смерті. Проте в очікуванні смерті, на думку Джордано Бруно, не можна бути бездіяльним, бо ми призначені для творчого творення на основі пізнання. Вищий ступінь пізнання і вищий ступінь людського вдосконалення – *самовідданість і подвижництво заради високої мети – є станом героїчного ентузіазму, якого і треба прагнути.* Головні трактати Джордано Бруно – філософські діалоги «Про причину, принципи і єдине», «Про нескінченність, Всесвіт і світи», в яких розглянуто проблеми нескінченності світу, його динамічної єдності та вічності. Першоосновою цього світу у Бруно виступає Єдине (Uno) – матерія, яка є причиною всього існуючого. Причину, що утримує світ у єдності і в той же час у різноманітності, Джордано Бруно називає «душею світу», яка не тільки існує всередині матерії, але і панує над нею. Світова душа представляє загальний Розум, є внутрішньою дією матерії, формує її зсередини. У вченні Бруно про Єдине, про збіг мінімуму і максимуму, матерії і форми, Бога і природи є переважно онтологічне трактування, успадковане від вчення Миколи Кузанського про збіг протилежностей. У Джордано Бруно йдеться, насамперед, про збіг в Єдиному безперервної мінливості світу і постійності природних законів. Теорія пізнання Джордано Бруно ґрунтується на ідеї, що в людській душі виявляється єдина всесвітня душа, яка не відокремлена від одушевленої матерії. Розвиваючи ідею класиків старовини про значення руки і праці для розвитку розуму, Джордано Бруно зазначає, що мета розуму – проникнення в глибину явищ, пізнання закономірностей природи, тобто її «божественності». Пізнання є нескінченним процесом, тому що і предмет його нескінченний.

Завершуючи розгляд натурфілософії Відродження, потрібно зазначити, що в цей час був зроблений важливий висновок про **нескінченність світу, всезагальну одухотвореність природи, закладено принципи пояснення предметів та явищ.**

Мислителі доби Відродження створили філософію «великих відкриттів», які символізували якісно новий етап у розвитку науки і техніки.

Проблемні питання до теми 3

1. Проаналізуйте наведений текст, де Т. Аквінський описує так звану «теорію подвійної істини». Поясніть сутність та історично змінний характер одного з корінних положень зрілої схоластики.

«Відмінності у способах, за допомогою яких може бути пізнаним предмет, створює багатоманітність наук. З приводу цього не існує ніяких перешкод, щоби ті ж самі предмети, що підлягають дослідженню філософськими дисциплінами, в міру їх досяжності світлу природного розуму, вивчала також і інша наука, в міру того, що можна пізнати лише в світлі божественного одкровення».

2. Ознайомтесь із текстом, визначте, наскільки схожими є ваші погляди на правителя з уявленнями Н. Макіавеллі.

«...Кожен розуміє, як похвально для володаря виконувати дане слово і жити правдою, а не лукавством. Одначе, як показує наш досвід, великі справи вершили саме ті владарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, уміли спритно дурити простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отож треба знати, що боротися можна двома способами: з допомогою законів і з допомогою сили. Перший спосіб притаманний людині, другий – звірам. Та оскільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому владареві необхідно навчитися бути не лише людиною, а й звіром.

…Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти сітей, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сильце, і левом, щоб лякати вовків. Покладатися лише на одну лев'ячу силу, значить нічого не розуміти. Отже, розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі нема чого справджувати слово, дане їм. У владаря завжди знайдуться законні причини для виправдання. Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство владарів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по-лисячому, той і виграв. Одначе треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати.

…Владар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб при потребі він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки. Дуже важливо зрозуміти ось що: владар, а надто новий владар, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу, бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія.

Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вміючи вдатися, якщо це необхідно, до зла».

Тести до теми 3

1. Початковим етапом середньовічної філософії є:
а) схоластика;
б) раціоналізм;
в) патристика;
г) апологетика.

2. Середньовічний реалізм – це:
а) вчення про реальність навколишнього світу;
б) вчення про реальність одиничних речей;
в) вчення про реальне існування загальних понять;
г) реалістичний підхід до дійсності.

3. Номіналізм в середньовічній європейській філософії протиставлений:
а) реалізму;
б) натуралізму;
в) скептицизму;
г) емпіризму.

4. Тома Аквінський – це:
а) основоположник англійського емпіризму;
б) видатний представник епохи Відродження;
в) середньовічний європейський філософ;
г) засновник школи стоїків.

5. Основним принципом середньовічної європейської філософії був:
а) антропоцентризм;
б) геліоцентризм;
в) геоцентризм;
г) космоцентризм.

6. В основу європейської середньовічної філософії було покладено:
а) іудаїзм;
б) язичництво;
в) християнство;
г) іслам.

7. Середньовічна європейська філософія охоплює період:
а) 11 – 13 ст.;
б) 5 – 15 ст.;

в) 6 – 10 ст.;
г) 16 – 17 ст.

8. Головною проблемою філософії Відродження була проблема:
а) людської особистості;
б) матеріальності світу;
в) доведення буття Бога;
г) пізнання світу.

9. Хто з представників епохи Відродження вважав, що «люди швидше пробачать смерть батька, ніж втрату власності»?
а) Ніколло Макіавеллі;
б) Мішель Монтень;
в) Томас Мор;
г) Джордано Бруно.

10. Хто є автором праці «Правитель»?
а) В. Шекспір;
б) Т. Мор;
в) Т. Гоббс;
г) Н. Макіавеллі.

Тема 4

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА НОВОГО ЧАСУ

Послідовність викладу матеріалу: формування світоглядних основ та характерні ознаки філософії Нового часу; філософія та наука; емпіризм та раціоналізм як напрями пізнання; субстанціональна парадигма Нового часу; суспільно-політичні ідеали Просвітництва; класична німецька філософія.

Починаючи з кінця XVI ст., суспільство в масштабах західноєвропейського цивілізаційного простору розпочинає важливий етап свого розвитку.

На основі виникнення нових відносин, що виявились у формуванні елементів нової організації спільноти та були спричинені результатами прогресу насамперед у сфері економіки, старі принципи та установки, що раніше визначали суть соціуму, починають втрачати свою вагу, а змінюють їх нові міжособистісні стосунки, враховуючи те, що людина поступово звільняється від певних умов, набуваючи свободу та незалежність у здійсненні своєї діяльності.

Політично ці процеси супроводжуються проходженням революційної руйнації старого шляхом соціальних революцій буржуазного спрямування. Ідеологічно ж вони ставлять перед суспільством завдання вироблення нового підходу до оцінки, осмислення та реалізації намірів змінити світ. Саме в таких умовах і формується нова світова філософська парадигма, яка специфічно охоплює весь колорит цієї важливої для світової цивілізації епохи.

В історії ця епоха трактується як «Новий час», назва якого відображає докорінну відмінність її від попереднього етапу розвитку світу, пов'язаного з домінуванням релігійного світогляду за активного застосування схоластичного підходу до аналізу навколишньої дійсності. Ще у попередній період доби Відродження був зроблений значний крок у відстоюванні антропо-центричної та людиномірної концепції пояснення сущого. Тепер же за нових умов становлення філософської думки прогресувало у справі відстоювання пріоритету знань над релігійними догмами у напрямі просування суспільства вперед.

Подібно до того, як філософія Середньовіччя була орієнтована на теологію, а в епоху Відродження пов'язана з мистецтвом та гуманітарними дисциплінами, у Новий час філософія орієнтується на науку нового типу, а саме експериментально-математичне природознавство, що визначило домінанту філософського розвитку – гносеологію. На шляху вирішення проблеми осмислення методів пізнання й вироблення методології наукового пізнання оформилися дві головні течії – емпіризм та раціоналізм. Мислителі XVII століття оголосили справжню війну старій схоластичній культурі. Методологічними інструментами у цій «війні» слугували скепсис, сумнів, розум.

Сформована у такий спосіб нова філософська парадигма революційно змінювала пояснення світу, ставала світоглядною опорою для тих сил, котрі

прагнули суспільного прогресу. Ця філософська система виявила особливі специфічні риси, які стосувались насамперед питань розвитку науки як типу світогляду і тієї сили, що повинні були звільнити людину від старих та віджилих поглядів на світ на основі нових знань. Знаковим висловом того часу стало твердження одного із відомих філософів тієї епохи Ф. Бекона «Знання – сила», що на тривалий час стало орієнтиром філософських пошуків.

У своєму розвитку впродовж XVII–XIX ст.ст. філософська парадигма виробила низку притаманних їй особливостей, що виявляють її вагомий вклад у розвиток світового філософського процесу та допомагають визначити її місце в історії філософської думки.

До них слід віднести такі:

1. Розвиток наукового знання як основного засобу здійснення реальних змін у суспільстві.

Встановлення нового типу міжособистісних відносин і, як результат, зміна суспільного ладу, що характеризувалась переходом від феодалізму до капіталізму, вимагала від людської цивілізації пошуку нових засобів для забезпечення суспільного прогресу. Таким засобом послугувала тогочасна наука, особливо та її складова, котра стосувалась розвитку класичного природознавства (астрономія, фізика, біологія тощо). У нових поглядах на суть та місце науки у світі визначались основні критерії наукового знання, до яких відносили: а) об'єктивність, б) доказовість, а також в) наявність спеціальної термінології. Важливими досягненнями тогочасної науки було обґрунтування механіки та її законів (Г. Галілей), відкриття законів руху планет (Й. Кеплер), встановлення законів механічного руху (І. Ньютон), розвиток математики (Р. Декарт, Г. Ляйбніц). Дослідно-експериментальне дослідження природи та математичне осмислення його результатів стали в умовах Нового часу могутньою духовною силою, яка здійснила вирішальний вплив на розвиток філософської думки. Стратегічним завданням було також і вивчення природи та використання знань для практичних цілей людини та суспільства.

2. Формування механістичної та метафізичної картини світу як результат впливу на розвиток філософських поглядів, засноване на експериментально-математичному дослідженні механіки – науки про рух тіл. Трактування явищ природи як машин (machina mundi) або систем машин.

3. Повна та остаточна секуляризація науки, що полягала у відході від домінування схоластичних принципів та конструкцій, запереченні можливості будь-якого синтезу науки з релігією. Світоглядні проблеми вирішуються філософією незалежно від релігійного віровчення та посилань на церковні авторитети, єдиним авторитетом визнається розум.

4. Акцент на вирішення важливих гносеологічних проблем пояснення сущого, в результаті чого необхідність вироблення методології як спеціального вчення про методи пізнання.

5. Ствердження культу людського розуму, здатного не лише виявити суть світу, але й найкраще організувати суспільне життя. У філософських ученнях розроблялась думка про те, що розвиток та підкорення людиною природи стане можливим тоді, коли буде сформовано головний метод

мислення, здатного функціонувати у всіх науках («чистий розум» Декарта). Визнання неможливості осягнення сущого без вияснення законів розуму.

6. Професіоналізація філософії, яка перетворюється в особливу сферу людської діяльності, оперує особливою термінологічною мовою, вивчається окремою групою людей, об'єднаних у професійне співтовариство, стає предметом викладання та дослідження у межах наявних університетів та інших навчальних закладів.

Філософська думка у Новий час пройшла низку специфічних етапів, які відображають особливості вияву філософської парадигми залежно від конкретно-історичної ситуації і від становлення наукового світогляду, що у цю епоху мав пріоритетне значення у формуванні системи пояснення сущого. Саме тому слід виокремити такі етапи в історії філософії Нового часу:

- **ранній** (початок XVII ст.), під час якого у нових історичних умовах трансформуються філософські концепції епохи Відродження, а на перший план виходить натурфілософія та наукова проблематика;
- **наукової революції** (XVII – початок XVIII ст.). Формування нової наукової картини світу;
- **просвітництва** (XVIII ст.) – ідеї перебудови світу на основі розуму, справедливості та рівності;
- **німецької класичної філософії** (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).

Розвиток наукового знання загалом та експериментально-математичного природознавства зокрема ставив перед філософськими колами важливі завдання вироблення нових підходів до пояснення сущого. Це актуалізувало розробку основних шляхів пізнавальної практики людини та суспільства. Адже, з одного боку, перед вченими в умовах зростання значення проведення досліджень та досягнення їх результатів важливий був досвід, що повинен свідчити про сам факт реальності. Відтак важливим ставав такий науковий метод, як експеримент, в основі якого знаходиться чуттєвий досвід вченого. Так актуалізувалось значення **емпіризму** як вчення у теорії пізнання, що вважає досвід єдиним джерелом знань та стверджує, що будь-яке знання ґрунтується на досвіді та за допомогою досвіду. З іншого боку, специфічна математична характеристика домінуючого у той час природознавства вимагала розвитку математичного мислення, що значно актуалізувало значення **раціоналізму** – пізнавальної позиції, відповідно до якої істинними основами буття, пізнання та поведінки людини виступають принципи розуму. Прихильники такого підходу стверджували, що достовірні знання можуть бути виведені лише з результатів розумової діяльності людини.

Ця двозначність пізнавальної позиції філософської системи Нового часу, особливо на перших двох етапах її розвитку, і зумовила протистояння емпіричного та раціоналістичного підходу до вирішення гносеологічних проблем, у результаті чого світовий філософський процес збагатився важливими філософськими теоріями та концепціями, які розробляли провідні представники філософської думки того часу.

Родоначальником емпіризму був англійський філософ та політичний діяч **Френсіс Бекон** (1561–1626 рр.). Досвідне знання він зробив ядром своєї філософії. За Беконом, досвід – єдине надійне джерело пізнання, а єдино

правильний метод – індукція. У творі «Велике відновлення наук» Бекон відстоює відновлення наук, наголошуючи, що відновлювати необхідно не ті або інші вчення стародавніх мислителів, а дух сміливого пошуку, притаманний їхнім засновникам. Соромно було б для людства, вважає Бекон, після відкриття багатьох країн, земель та морів терпіти, щоб межі світу розумового були скуті у колі давніх відкриттів. Тому слід увідповіднити межі світу розумового з новими відкриттями та винаходами. Науку, знання він розглядає як найвищу цінність, що має практичну значущість. Своє ставлення до науки він висловив у афоризмі: «Знання – сила», або (більш точний переклад) «Знання – влада». Ф. Бекон любив повторювати: ми можемо стільки, скільки ми знаємо.

Мислитель вважав необхідним розробити новий метод, нову логіку, які були б не тільки інструментом пояснення понять, але й, що більш важливо, інструментом інтерпретації природи. Таким новим методом, запропонованим Беконом у «Новому Органоні», його головному творі, стає індукція, яка зруйнувала менталітет магічного типу і сформулювала нову етику наукового дослідження. Перш ніж будувати нову споруду філософії, Бекон проводить «очищувальну» роботу, критично досліджуючи природу людського розуму, форми доведення й характер попередніх філософських концепцій. З дослідженням природи людського розуму пов'язана його критика ідолів (привидів), які є причинами, що затьмарюють природний розум, його проникливість. Серед них він вирізняє індивідуальні помилки і помилки, притаманні людському пізнанню загалом. По-перше, це – «привиди роду». Вони є наслідком недосконалості органів чуттів, що неминуче вводять в оману, проте вони самі ж і вказують на їхні помилки. По-друге – «привиди печери», які походять не від природи, а від виховання й бесід з іншими. За Беконом, кожна людина дивиться на світ мовби зі своєї печери, зі свого суб'єктивного внутрішнього світу, що, звичайно, відображається на її судженнях. По-третє, це – «привиди ринку», обумовлені особливостями соціального життя людини, хибною мудрістю, звичкою користуватися у судженнях про світ розбіжними уявленнями та думками. Вони, за Беконом, є найтяжчими з усіх, тому що «укорінені у розум узгодженістю слів та імен». По-четверте, це – «привиди театру», пов'язані зі сліпою вірою в авторитети, хибні теорії та філософські вчення. Вони заслоняють очі смугою, як катаракта, продовжують плодитися, і, можливо, у майбутньому їх буде ще більше. А тому «істина – донька часу, а не авторитету».

Очистивши розум від привидів, слід обрати метод пізнання. Бекон образно характеризує методи пізнання як шляхи павука, мурашки та бджоли. Павук виводить істини з розуму, а це призводить до зневажання фактів. Шлях мурашки – вузький емпіризм, вміння збирати факти, проте невміння їх узагальнювати. Справжній шлях пізнання – шлях бджоли, який полягає у розумовій переробці досвідних даних, подібно до того, як бджола, збираючи нектар, переробляє його на мед.

Як же слід пізнавати речі? Починати потрібно з виокремлення у речі елементарних форм і пізнавати ці форми, зіставляючи їх з фактами і даними досвіду. Шлях істинного пізнання – індукція, тобто рух пізнання від одиничного до загального. Проте водночас Ф. Бекон не виступає проти дедукції

та загальних понять. Але вони мають утворюватися поступово у процесі сходження від одиничних, досвідних даних, фактів і не відриватися від досвіду, експерименту. Особливість індуктивного методу Бекона – аналіз. Пізнавши первинні, прості елементи, можна осягнути таємницю природи (матерії) загалом і відтак досягти влади над природою. Емпірична філософія Бекона, його заклик звернутися до досвіду справили сильний вплив на становлення експериментального природознавства XVII століття.

Скептицизм, спрямований проти догматичного розуму, стає передумовою для нової теорії розуму. У витоків раціоналізмув його класичному вигляді стояв **Рене Декарт** (1596–1650 рр.), з якого, за Г. В. Ф. Гегелем, починається земля обітована філософії Нового часу і закладаються підвалини дедуктивно-раціоналістичного методу пізнання. Декарт – засновник картезіанства (від *Cartesio – латинська версія його імені*), до якого входять вчення самого Декарта та філософські концепції його послідовників. Декарт відомий також як автор різноманітних досліджень у багатьох галузях знання: він заклав підвалини геометричної оптики, створив аналітичну геометрію, ввів прямокутну систему координат,висунув теорію рефлексу.

Декарт був одним з тих мислителів, хто пов’язав розвиток наукового мислення із загальними філософськими принципами. Він наголошував, що необхідна філософія нового типу, яка змогла б допомогти у практичних людських справах. Справжня філософія має бути єдиною у своїй теоретичній частині і щодо методу. Цю думку Декарт пояснює за допомогою образу дерева, коріння якого становить філософська метафізика, стовбур – фізика як частина філософії, а розгалужену крону – всі прикладні науки, включаючи етику, медицину, прикладну механіку тощо. Початком та основою філософії Декарта є людина, *Я* як «мисляча річ». Під нею Декарт розуміє річ, яка сумнівається, стверджує, заперечує, знає дуже небагато й багато, не знає, любить, ненавидить та відчуває. Основою людського знання є філософія, або метафізика, як було прийнято іменувати філософію у ті часи.

Свою концепцію Декарт виклав у працях «Міркування про метод» та «Метафізичні міркування». Критично осмислюючи весь комплекс знань, що є у людства, Декарт формулює важливі для своєї концепції принципи: методологічний сумнів, необхідний для кожної істинної думки, та мислення як атрибут існування.

Скептицизм Декарта має методологічний характер, оскільки потрібен йому тільки для того, щоб віднайти абсолютно достовірну істину. Міркування Декарта такі: будь-яке твердження про світ, про Бога й людину може викликати сумнів. Безсумнівним є тільки одне положення: «Cogito ergo sum» (Мислю, отже, існую). Таке положення – це поєднання двох відповідних ідей: «Я мислю» та «Я існую». З положення «Я мислю» випливає, що «Я» є дещо мисляче, дещо духовне, або душа за термінологією Декарта. Душа становить певну непротяжну сутність, або субстанцію. Власна душа людини є першим предметом її пізнання. Душа містить ідеї, одні з яких набуті людиною упродовж її життя, інші ж є вродженими.

Філософія Декарта отримала назву дуалістичної, оскільки в ній постулюється існування двох субстанцій – матеріальної, яка має протяжність,

але не має мислення, та духовної, яка має мислення, проте не має протяжності. Ці дві незалежні одна від одної субстанції, будучи продуктом діяльності Бога, поєднуються в людині, яка в змозі пізнати і Бога, і створений ним світ. Декарт стверджує, що розум здатний здобути з себе вищі ідеї, необхідні й достатні для осмислення природи та керівництва поведінкою. Людина вбачає ці ідеї «внутрішнім» зором (інтелектуальною інтуїцією) через їхню чіткість та ясність. У праці «Міркування про метод» Декарт сформулював основні правила, згідно з якими необхідно діяти, аби «вести свій розум до пізнання істини»: по-перше, приймати за істинне те, що є самоочевидним, сприймається ясно і чітко і не дає приводу для сумніву; по-друге, кожну складну річ слід ділити на прості складові, доходячи до самоочевидних речей (правило аналізу); по-третє, у пізнанні слід просуватись від простих, елементарних частин до складніших (правило синтезу); по-четверте, необхідна повнота перелічення, систематизації пізнаного та пізнаваного, аби бути певним, що нічого не пропущено. Відтак інтуїція та дедукція з інтуїтивно осягнутого – це головний шлях, що веде до пізнання всього можливого. У своїй раціоналістичній методології Р. Декарт пропонує просуватися від найзагальніших філософських положень до більш часткових положень конкретних наук, а вже від них – до максимально конкретних знань. Можна також сказати, що раціоналістичний метод Декарта – це філософське осмислення методології математики.

Соціально-політичні концепції у філософії XVII століття найбільш повно втілені у філософських системах англійських мислителів Томаса Гоббса та Джона Локка.

Томас Гоббс (1588–1769 рр.) поширив предмет наукових міркувань до систематичного дослідження соціальних процесів і такого важливого їх інституту, як держава. Початком його філософської системи був сенсуалізм: весь зміст пізнання виводиться ним з діяльності органів чуттів, а чуттєві сприйняття пов’язуються між собою за допомогою асоціації ідей. Однак людина переводить ці чуттєві сприйняття в мовну форму, причому мова складається з довільних символів. Саме завдяки мові можна судити про істинне або хибне судження. Називаючи слова іменами, філософ віддає словам роль умовної позначки, яка допомагає оживити у пам’яті забуті думки. Позначкою може бути будь-яка подія, річ, що допомагає пригадати що-небудь. Наприклад, хмари нагадають, що буде дощ. Відтак Гоббс заклав підвалини психологічних вчень про асоціації.

Соціальне вчення Т. Гоббса повністю реалістичне: будучи прихильником абсолютної влади, що належить государеві, він все ж намагається примирити цю тезу з теорією суспільного договору. Сперечаючись з Арістотелем, він стверджує, що за природою людина не є суспільною твариною, протиставляючи цій ідеї формулу «Людина людині є вовк», а тому природним станом людей є «війна всіх проти всіх» (bellum omnium contra omnes). Суспільний договір має сенс лише для захищення нашої власної безпеки; у державі існують закони лише через те, що існують люди, здатні цих законів не дотримуватися. А оскільки одного договору між окремими людьми недостатньо, необхідно, щоб суспільний договір наділив одну-єдину особу (суверена) всією владою, що цим договором передбачена.

Такими міркуваннями Гоббс обґрунтовує теорію держави у «Левіафані». Держава захищає своїх громадян, вимагаючи від них за це пасивної покірності; на вівтар Закону, що розрізняє добро та зло, громадяни повинні покласти свої інтереси, пожертвувати своїми бажаннями.

Отже, держава є чимось на кшталт автомата, штучної свідомості, створеної людським прагненням самозбереження. Держава – це «чудовисько», яке Гоббс іменує Левіафаном (за ім'ям чудовиська з біблейської книги Іова). У Левіафана штучно створена душа (суверенітет) і тіло, всі частини якого відповідають підрозділам держави та її функціям (суглоби – представники виконавчої, політичної, судової влади; нерви – винагорода й покарання; сила – добробут громадян; діяльність – суспільне благо; пам'ять – радники; розум – справедливість; воля – закони; здоров'я – мир, злагода; хвороба – заколот; смерть – громадянська війна).

Держава на місце законів природи ставить закони суспільства. Влада видає громадянські закони та за допомогою сили зобов'язує людей суворо їх дотримуватися. Коли влада обрана, стверджує Гоббс, громадяни позбавляються своїх прав, за винятком тих, які уряд вважатиме доцільним їм надати. Організація державної влади, за Гоббсом, може бути різноманітною: монархія, аристократія, демократія. Але це не є найголовнішим у доктрині Гоббса. Головне у тому, що влада у державі має бути абсолютною, суверенною та єдиною. Саме тому він схиляється до абсолютної монархії, яка для нього найповніше відтворює політичну могутність держави.

Джон Локк (1632–1704 рр.) увів у систему сучасної філософії сенсуалізм та емпіризм. Ці два напрями стали неминучим завершенням вивчення питання про розуміння істини. Р. Декарт вважав, що людина достовірно може зрозуміти зовнішній світ через дві причини: 1) людський розум має вроджену здатність осягати такі абстрактні поняття, як ідея числа або уявлення про коло, до набуття якого-небудь досвіду та незалежно від нього, це вроджені ідеї, тому що вони належать природі розуму; 2) світ побудований за математичними законами розуму.

На думку Локка, теорія Декарта про вроджені ідеї є неприйнятною, оскільки все наше знання починається з відчуттів і немає нічого в інтелекті, чого не було б раніше у відчуттях, у почуттях. Цей відомий вислів цитують, як правило, латинською – nihil est in intellectu quid non prius fuerit in sensu. Це означає, що, по-перше, знання має ґрунтуватись на чуттєвих даних (сенсуалізм Локка). По-друге, пізнання світу зумовлюється досвідним шляхом на основі цих чуттєвих даних, тому його вчення має назву емпіризму (від грец. *empeiria – досвід*). Отже, жоден людський розум, яким би сильним він не був, не здатний сформулювати або вигадати ідеї. Єдиним джерелом ідей може бути тільки досвід. Локк вирізняє два головні джерела ідей – відчуття та рефлексію, яка виокремлює ідеї як своєрідні елементи розуму.

Відчуття виникають від впливу на органи почуттів тіл, що знаходяться поза нами, вони «відповідні дійсності речей». Ідеї відчуття Дж. Локк поділяє на два класи – первинні та вторинні якості. Ідеї первинних якостей невід'ємні від тіл, знаходяться в них самих, тобто об'єктивно існують. Це просторові

властивості, густина, маса, рух тощо. У цьому питанні Локк розділяє погляд ньютонівської фізики, тоді як Р. Декарт вважав, що ці якості мають «інтелектуальну природу» і в реальних тілах безпосередньо, тілесно не є наявними.

Вторинні якості – це колір, смак, звук, тепло, біль тощо. У визначальному ступені вони пов'язані з суб'єктом, що пізнає, та визначаються його відчуттями, тобто виникають із зустрічі об'єкта з суб'єктом. *Рефлексія* – діяльність розуму, коли він має справу вже не з зовнішніми речами, а отримує можливість здійснювати з відчуттями різні дії, обробляти їх.

Дослідивши джерела ідей, Дж. Локк порушує питання про істинність, цінність їх для пізнання, оскільки пізнання має істинний характер лише тоді, коли ідея відповідає дійсності. За Локком, всі найпростіші ідеї є найяснішими та найадекватнішими. Істинність та хибність належить вже не ідеям, а судженням, тому що істинність завжди передбачає ствердження або заперечення. Істину Локк визначає як поєднання ідей або їхніх знаків згідно з відповідністю або невідповідністю означених ними речей.

Спираючись на свою теорію ідей, Локк вирізняє два види можливих знань: знання, метою яких є комбінування простих елементів (математика), і знання, які перевіряють відповідність ідей та їхніх комбінацій означеним ними речам (експериментальна наука). Отже, за Дж. Локком, вирішується проблема субстанції, що є головною у картезіанській філософії: філософи традиційно відносили субстанцію до простих ідей, але вона лише здається простою ідеєю, тоді як насправді становить складну й загальну. Пояснимо: Локк припускає існування субстанції (оскільки існують якості, що сприймаються почуттями, вони мають до чогось додаватися, на щось спиратися), проте він заперечує, що можна мати ясну ідею про субстанцію, тому що наші відчуття дають змогу знати лише якості субстанції, а не її саму.

Значення філософії Дж. Локка у тому, що він, розробивши сенсуалістичну теорію пізнання, вперше дав розгорнуту критику теорії вроджених ідей, дослідив способи утворення загальних понять, приділив значну увагу критичному дослідженню розуму, його помилок. Німецький філософ і математик **Готфрід Лейбніц** (1646– 1716 рр.), який відкрив диференціальне та інтегральне числення, відкинув дуалістичне трактування буття Р. Декарта, протиставивши йому плюралістичну концепцію буття як сукупності множини субстанцій – монад. Монада, за Лейбніцем, це «проста субстанція, яка входить до складу складних; проста, значить така, що не має частин». Отже, субстанція як початок всього сущого повинна мати абсолютну простоту й неподільність, не може бути складною, тому що складна субстанція залежала б від простих; не може бути й протяжною через нескінченну подільність простору. Лейбніц доходить висновку про існування множини простих субстанцій. Монади в його уяві – це й є прості неподільні субстанції, «справжні атоми природи», які, на відміну від атомів грецьких мислителів, мають не тільки тілесну, але й духовну природу. Монади як субстанції є одвічними та незнищенними, вони не можуть виникнути або загинути природним шляхом. Виникають монади з безперервних випромінювань божества і можуть бути знищені лише надприродним шляхом.

Монади – духовні сутності, що перебувають у діяльнісному стані, монади мають власну визначеність, що відрізняє їх одна від одної. Г. Лейбніц вирізняє три види монад за ступенем їхнього розвитку: по-перше, монади нижчого ступеня розвитку, що мають лише пасивну здатність сприйняття, утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи; по-друге, монади-душі, що мають відчуття й уявлення, формують рослинний і тваринний світ; по-третє, монади-духи, що мають свідомість і перебувають на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини.

Раціоналізм у вченні Лейбніца втілився в тому, що осягнути монади можна тільки розумом. Такою ж раціоналістичною є й теорія пізнання Лейбніца, в якій він зробив спробу поєднати раціоналізм та емпіризм за збереження провідної ролі раціоналізму. Він вирізняє два роди істин – «істини розуму» й «істини факту».

«Істини розуму» – це вроджені ідеї. Однак, на відміну від Декарта, Лейбніц вважає, що вроджені ідеї не даються відразу й чітко, а перебувають в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Особливістю «істин розуму» є їхня всезагальність та необхідність, що притаманні насамперед логічному та математичному знанню. «Істини факту» не мають необхідності й всезагальності. Вони є емпіричними та випадковими у тому плані, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом. Методом відшукання «істин факту» Лейбніц вважає індукцію. До таких істин він відносить закони природи, що відкриваються природознавством. Визнаючи роль «істин факту» у людському пізнанні, філософ тим не менш наділяє «істини розуму» більш високим статусом. Раціоналістична система Г. Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції в філософії XVII століття та попередницею німецької класичної філософії.

До середини XVIII століття розвиток природничих наук, художньої літератури, драматургії, філософії переростає у великий рух духовного життя, а просвітницька думка у Франції сягає свого розквіту. У цей період формується світогляд **Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбаха** та інших французьких просвітителів. Попри різницю у світоглядних та соціально-політичних позиціях, французькі просвітителі стали нащадками духовних цінностей епохи Відродження й продовжувачами соціально-філософських пошуків Ф. Бекона, Р. Декарта, Дж. Локка, Т. Гоббса.

Філософія французького Просвітництва визначається радикальністю, антиклерикальною спрямованістю політичних, правових та інших ідей. Мислителі тієї доби поставили завдання звільнити людський розум від догм католицької ортодоксії, від фанатичних релігійних забобонів. Феодально-клерикальним догмам і релігійному фанатизму офіційної церкви французькі просвітителі протиставили концепцію «природної релігії». Обґрунтував цю концепцію Вольтер у трактаті «Все у Бозі», філософській «Поемі про природний закон» та інших творах. Водночас з Вольтером ідею «природної релігії» розвивав Дені Дідро у творі «Про достатність природної релігії». Під «природною релігією» французькі просвітителі розуміли таку, що не суперечить людській природі і містить загальні для всього людства принципи моральності. Природа є

храмом єдиного божества, і в ній царює універсальна мораль: «Роби те, що ти хотів би, щоб робили по відношенню до тебе». Стверджуючи незалежність моральних категорій добра і зла від Бога, французькі просвітителі приходять врешті-решт до релігійно-морального космополітизму.

Велику увагу просвітителі приділяли обґрунтуванню матеріалістичної концепції природи. Ця тема стала однією з центральних у праці **Поля Гольбаха** (1723–1789 рр.) «Система природи». Як сутність й основу всіх процесів природи Гольбах називає матерію. Він висуває ідею субстанціональності матерії, її взаємозв'язку з рухом і дає одне з перших визначень матерії: «Матерія є все те, що впливає яким-небудь чином на наші почуття…». Причини руху матерії Гольбах вбачає у самій матерії, в її сутності, тому що рух – це спосіб існування матерії. Матерія рухається завдяки власній енергії, внутрішньо притаманним їй силам, і все різноманіття руху матерії відбувається через відмінність її властивостей та якостей. Рух є універсальним, притаманним всім тілам Всесвіту, він зміцнює та продовжує їхнє існування.

Основне місце у філософії французького Просвітництва займає проблема людини. Її вирішення було різним. Наприклад, Ж.-Ж. Руссо припускав безсмертя душі людини й загробне існування. Вольтер заперечував безсмертя душі та будь-яке існування людини після смерті. Однак попри всі відмінності у поглядах, головним соціально-філософським поняттям французьких просвітителів стало поняття «природи людини». Людина розглядалась ними як суцільно фізична, природна, матеріальна істота. Тому провідним моментом філософської антропології французьких просвітителів стало заперечення дуалістичної природи людини та ствердження положення про її матеріальну єдність.

Філософська антропологія французьких просвітителів була пов'язана з їхніми соціально-філософськими поглядами. Виступаючи проти теологічного пояснення суспільних процесів, вони стверджували домінуючу силу освіченого людського розуму в історії. Проте у мислителів не було єдиної думки щодо джерела суспільних суперечностей та катаклізмів, притаманних суспільству. Відтак Руссо вбачав це джерело у виникненні приватної власності; Вольтер та Гольбах, навпаки, вважали, що не приватна власність, а природна нерівність сил і здібностей людей, дії тиранів і несправедливих правителів призводять до нерівномірного розподілу суспільного багатства. Пропонуючи перетворювати суспільство за принципами розуму, свободи, рівності, братерства, соціальної справедливості й гуманізму, французькі просвітителі відстоювали загалом шляхи мирного реформування суспільства, яке йшло б зверху від «освічених правителів». Філософія французького Просвітництва вселяла соціальний оптимізм і змогла утвердити на довгі десятиліття віру у прогрес та можливість перебудови суспільства на началах справедливості та гуманізму.

Отже, філософія Нового часу, не менш ніж попередня, здійснила новаторство. Ідеї, висловлені у цей історичний період, можна, вслід за Іммануїлом Кантом, охарактеризувати як вихід людства зі стану незрілості, відповідальність за яку несе воно саме.

У розвитку європейської культури XVIII ст. справедливо важливе місце займає історія німецької думки. Іммануїл Кант і Йоганн Гердер, Йоганн

Фіхте і Фрідріх Шеллінг, Георг Гегель і Людвіг Фейєрбах стали духовними символами великих змін, що переживала Європа з Великої Французької революції. Власне історія класичної німецької філософії бере початок у загальноєвропейському русі Просвітництва. Сформульовані на початку XVII ст. Рене Декартом фундаментальні принципи раціоналізму мислителі Просвітництва поширили не тільки на пізнання, але й на всі сфери людської життєдіяльності: політику, мораль, мистецтво, релігію, освіту і мову, що розглядаються через призму всемогутності людського розуму.

Творчість видатного німецького філософа **Іммануїла Канта** (1724–1804 рр.) прийнято поділяти на два періоди, іменовані «докритичний» і «критичний». У «докритичний» період Кант веде натурфілософське дослідження. Наприклад, він висунув гіпотезу, розроблену пізніше Лапласом, про виникнення сонячної системи з туманності, що обертається. Він також запропонував гіпотезу природної історії людських рас та інші ідеї. Але справжню популярність і славу йому принесли три книги: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). Вважається, що на основі пошуків відповідей на питання, поставлені Кантом у своїх «Критиках», сформувалась вся сучасна філософія: позитивізм, феноменологія, екзистенціалізм.

На долю людського розуму, писав Іммануїл Кант у передмові до «Критики чистого розуму», випала дивна участь: його оточують питання, від яких не може відхилитися, тому що нав'язані йому його власною природою, але одночасно не може на них відповісти, тому що перевершують його власні можливості. В таке скрутне становище, на думку Канта, розум потрапляє не зі своєї вини, але кожного разу, коли намагається усвідомити і зрозуміти початок будь-якої пізнавальної діяльності людини. Такий стан людського розуму, з якого неминуче починається будь-яке пізнання, Іммануїл Кант називає апріорним знанням (від лат. *апріорі – той, що іде попереду*). Апріорне знання відрізняється від апостеріорного (від лат. *апостеріорі – із наступного*), тобто від знань, одержаних досвідом. Апріорне знання, що охоплює такі поняття, як простір і час, кількість і якість, причина і наслідок, мета і Бог тощо, – це знання переддосвідне, але на нього спирається будь-яке досвідне пізнання світу, організує людські розрізнені враження і спостереження, надає їм форму цілісності, тобто форму досвіду, чуттєвого або розумового. Без таких знань людина мала б справу тільки з хаотичним потоком почуттєво-емоційних переживань, фрагментарних образів, що безладно змінюють один одного. Іммануїл Кант показав, як, намагаючись роздивитися апріорні положення, розум крок за кроком «занурюється в темряву і впадає в суперечності». Суперечності, що одержали назву антиномії (від грецьк. *антиноміс – суперечності закону самому собі*), можуть привести до висновку, що в основі розуму є помилка, оскільки перевірити суперечливі результати досліджень людина нездатна. Саме апріорне знання, його суперечності (антиномічність, недоказовість) стають ареною нескінченних суперечок, що становлять предмет метафізики, до якого Іммануїл Кант відносить всю історію філософії.

Серед антиномій, що виникають при розгляді апріорного знання, Іммануїл Кант вирізняє чотири так звані антиномії чистого розуму: 1. Світ має початок у

часі і обмежений у просторі. І світ не має початку у часі і меж у просторі; світ нескінчений і в часі, і у просторі. 2. Всіляка складна субстанція у світі складається із простих часток, і взагалі існує тільки просте або те, що складено із простого. Жодна складна річ у світі не складається із простих речей і взагалі в світі нема нічого простого. 3. Причинність за законом природи є не єдиною причинністю, із якої можна вивести всі явища в світі. Для пояснення явищ необхідно ще припустити вільну причинність. І нема ніякої свободи, все відбувається у світі тільки за законами природи. 4. До світу належить або як частина його, або як його причина безумовна необхідна суть. І ніде немає ніякої абсолютно необхідної суті – ні в світі, ні за світом. Кожна антиномія складається із тези і антитези. Іммануїл Кант показує, що ні шляхом логічних міркувань, ні дослідним шляхом не можна спростувати ні тезу, ні антитезу. Можна прийняти «на віру» те чи інше положення, розум тут безпорадний. До такого висновку приходить Іммануїл Кант у «Критиці чистого розуму». Цей висновок часто розглядають як агностичну тенденцію в кантівській філософії.

Дослідженню практичного розуму Іммануїл Кант присвячує твір «Критика практичного розуму», але пріоритетність розуму практичного над теоретичним обґрунтовує лише в третій праці «Критика здатності судження». Із здатності судження, писав Іммануїл Кант, виникає «Критика чистого розуму». Здатність судження – «здатність розуміти особливе як підпорядковане загальному». У «Критиці здатності судження» розумова діяльність поєднується з уявленням про естетичний смак, в якому «прекрасне», як загальна ідея, втілюється в індивідуальній спроможності людини бачити, розрізняти, почувати, розуміти прекрасне в окремих речах. Здатність судження – самостійне мислення, мислення від власної особи, що розкривається у способі життя людини, її вчинках, життєвій позиції, тобто у формі практичного розуму. Поводження людини, її вчинки виявляються для Іммануїла Канта головними. Знання тільки тоді має цінність, коли допомагає людині стати більш людяною, реалізувати ідею добра.

Моральні принципи самоцінні, не виводяться із будь-яких зовнішніх норм. Моральні вчинки людини визначаються деякою внутрішньою поведінкою: категоричним імперативом, що іде врозріз з вимогами суспільства та інтересами самої людини. Обов’язок, а не будь-який інший мотив, надає вчинку морального характеру. Обов’язок у Канта не протистоїть волі, навпаки, моральний тільки той вчинок, у якому людина вільно вибирає дотримання обов’язку. А для того, щоб такий вибір здійснився, людина наділена сумлінням – дивним органом самоконтролю. Механізм сумління, в основі якого здатність розуму до судження, усуває роздвоєння людини: не можна все правильно розуміти, але неправедно поступати. Сформульований Іммануїлом Кантом моральний закон – знаменитий категоричний імператив – стверджує: «Роби тільки за тим максимумом, керуючись яким тоді в змозі побажати, щоб став загальним законом». Або «роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого, так, як до мети, і ніколи не ставився би до неї тільки як до засобу». Моральний закон Іммануїла Канта став критерієм і завершенням концепції «справжньої просвіти: просвіщатися – то мислити самому». І якщо у Лютера розмежування віри і розуму ґрунтувалося на логічному розвитку християнської концепції

мирського і божественного, то у Канта віра визначалась як «покликання людської суті» і водночас вищий акт критичної розумності, тобто як розум, що досягає волі, що вільно вибрав віру – світ ідеалів, моральних принципів, обов'язку, – а отже, належність до людства як надбання людської особистості.

Реал-ідеалізм Йоганна Фіхте. «Кант тільки намітив істину, але не виклав і не довів її» – це висловлювання належить **Йоганну Фіхте** (1762–1814 рр.), чиї ідеї конкурували в Німеччині з теорією Іммануїла Канта, ставши концептуальною альтернативою кантіанству, зокрема у німецьких романтиків. Зазнавши впливу Канта, як і безліч його сучасників, Фіхте зробив спробу розвинути одну із центральних ідей кантівської критики – ідею творчої активності людського суб'єкта. «Перевага людини полягає у здатності за власною вільною волею давати потоку своїх ідей певний напрям, і чим більше людина здійснює цей привілей, тим більше є людиною». Поняття волі – центральне у фіхтеанській філософії. Причому Йоганн Фіхте не виводив, а постулював поняття, розрізняючи волю істинну та пусту. Істинною волею володіє *Я,* яке називалось єдиною субстанцією. Це не що-небудь загальне чи абсолютне *Я,* а людське *Я,* яке кожний знаходив у своїй свідомості. Для кожної людини акт самосвідомості – акт, із якого починається світ. Кожна людина як би починається довічно разом з ним і для його уявлення виникає його минуле, теперішнє та майбутнє. Суть *Я* є в діяльності *Я,* адже, за задумом Йоганна Фіхте, людському *Я* властива одвічна активність, що виявляється завдяки щасливій здогадці. Діяльність *Я* – це насамперед усвідомлення власного *Я* людиною: усвідомлення *Я* є першим актом свободи. *Я* – це воля в чистому вигляді. Вільнодіюче *Я* створює (конструює) свою реальність. Таке конструювання у фіхтеанській філософії називається інтелектуальним споглядання м. Інтелектуальне споглядання – це не стільки конструювання реальності зовнішнього світу (не-*Я*), скільки процес утворення самого *Я*, від імені і за допомогою якого конструюється реальність.

Сам Йоганн Фіхте називав свою філософію реал-ідеалізмом (або ідеал-реалізмом), наголошуючи, що його система не знає ніякого буття речей в собі. Весь світ речей і предметів – сукупність знань. Внутрішня форма, суть сукупності знань і є буття *Я*, буття вільної діяльності. Виникає знаменитий генетичний метод Фіхте, що пояснює всі речі із їх становлення, і що пов'язується ним з діяльністю *Я* – процесом пізнання в генетичному розвитку. По суті, реал-ідеалізм Йоганна Фіхте логічно завершує кантівську концепцію «освічуватися – отже, мислити самому», перетворюючи самостійне мислення в інстанцію людського життя, в абсолютний критерій людської діяльності. Фіхте зазначає, що яка людина, така і її філософія. Воля *Я*, що мислить у традиціях європейської освіти, завершується визначенням: «Тільки той вільний, хто хоче все зробити навколо себе вільним». *Я* у Фіхте енциклопедичне, тобто доведене до поняття утворення (конструювання), визначення людського розуму і вільнодумства. Тому свою філософію Йоганн Фіхте називає філософською педагогікою, що ставить людину «на власні ноги» і навчає формуванню цілісної людини. Невипадково почуття, що пов'язує діяльність і волю, називається, як у Іммануїла Канта, сумлінням. Сумління не помиляється, є суддею всіх переконань. Сумління вимагає визнання у людях

таких же вільних істот, як і сама людина. Тому мета, що стоїть перед людиною, завжди співвідноситься з метою людей. Вимога чинити так, а не інакше, що пред'являється людиною (*Я*) до самої себе, ґрунтується на відповідальності та обов'язку. «Кожний індивід повинен те, що повинен індивід, і тільки індивід може... – тільки індивід і ніхто інший; і якщо індивід не зробить, то в незмінній общині індивідів, мабуть, ніщо не буде зроблено». Коли воля стає твердою і незмінною, людині відкривається шлях у прийдешні світи, історія підпорядковується у Фіхте світовому наміру, що визначається ним як поняття єдності земного життя людства. Рухає історію суперечність між авторитетом і волею (подолання авторитету). Авторитет – це розумний інстинкт.., тобто інстинкт, що не усвідомлює себе як *Я* розум. Основа історії – це розгортання самосвідомості – розуму. І оскільки Й. Фіхте каже, що досягнути повністю ідеалу розуму неможливо, то й історія в перспективі не має кінця.

У Фіхте, як і у Канта, практична філософія – творча активність людини як суб'єкта – стає пріоритетною сферою філософських досліджень і роздумів. Таке коригування предмета філософії пояснюється зміною розуміння самої людини і її діяльності, природи, суті, місця, призначення. Ще з античного світу, а пізніше у світі християнському людина мала низку привілеїв порівняно з усіма живими істотами. Її наділяли душею, духом, сумлінням, обов'язком, відповідальністю, розумом та ін. У Канта та Фіхте надбанням людини стають мета і воля як продукт діяльності її розуму. Але якщо для Фіхте весь інший світ відійшов на другий план, у не-*Я*, сферу, що виступає не предметом, гідним розгляду, то кантівське наділення людини внутрішньою метою надавало нову можливість для порівняння масштабу людини з масштабами зовнішнього світу, поширюючи простір і самої практичної філософії. Аналогія розуму і природи, загублена Фіхте в його дивному захопленні чудом людської свідомості, проте, не зникла безслідно, а стоїть біля джерел нової теоретичної системи, що критично розвинула потенціал кантівських ідей.

Натурфілософія Фрідріха Шеллінга. Сучасники, як і наступні покоління, часто давали **Фрідріху Шеллінгу** (1775–1854 рр.) незвичайні характеристики. Математик Карл Гаус казав, що під час читання Шеллінга в нього «волосся ставало дибом». А біолог Маттіас Шлейден називав Шеллінга «філософським Каліостро». У 1801 р. Фрідріх Шеллінг заявляє про «свою систему», в основу якої покладено принцип тотожності ідеального і реального. Повний і послідовний виклад шеллінгівської системи знаходимо в курсі лекцій з філософії, прочитаному Фрідріхом Шеллінгом у Вюрцбурзі, там він був виданий. Курс філософії поділений на три частини: загальна філософія, натурфілософія та ідеальна конструкція світу.

Фрідріх Шеллінг формулює три принципи натурфілософії: по-перше, природа – матерія єдина. В ній немає абсолютних якісних різниць, які раніше називали різноманітними субстанціями або першоелементами, що не розкладаються, і якими із давніх-давен звикли вважати повітря, воду, вогонь; по-друге, природа розвивається і змінюється. Природа не тільки продукт, вона є продуктивністю, абсолютною діяльністю. Ступені розвитку природи – це її потенції (можливості); по-третє, в основі вчення про природу є принцип

загальної подвійності. Життя є єдністю двох процесів – розпаду і відновлення речовин. Подвійність у кожному живому тілі постійно підтримує оновлення матерії. Зрозуміло ж, природа (матерія) для Фрідріха Шеллінга – це єдине ціле, що розвиває подвійність і є джерелом постійного оновлення. Природа, основа всього існуючого, є «великою філософською таємницею». Тобто для Шеллінга, як і для Канта, Фіхте, предмет філософії суть творчого діяльного початку в світі. Фрідріх Шеллінг говорить, що природа здійснює у розвитку коло – її розвиток є одночасно і пізнання природою самої себе. Природа повертає до себе в людському розумі інтелігентність. «Розумні людські настанови», насамперед «правовий порядок», він називає другою природою. Своє ж завершене вираження продуктивна сила природи знаходить у художній творчості. Художня творчість – мистецтво, яке вище науки і філософії.

Головний недолік філософії в тому, що вона неспроможна бути загальнодоступною, перебуває за межами звичайної свідомості, а естетичне доступне будь-якій свідомості. Крім того, філософія захоплює лише частину людини, підіймаючи її до висот, тоді як мистецтво спроможне підняти вгору цілісну людину. Ідеал Фрідріха Шеллінга – єдність мистецтва і філософії, науки і поезії, подібно до античної міфології. Шеллінг пророкував появу нової міфології, в якій збігаються дух і природа, реальне й ідеальне абсолютного творчого початку людського життя. Водночас у Шеллінга, як і в Канта, але значно ширше, вимогливіше, поетичніше звучить думка про те, що природа не мала б досконалості без розуму, відповідно і без людини. Адже нова міфологія, за задумом Шеллінга, має не тільки стати шляхом діяльності людського розуму, але й стати сама новою, а саме інтелігентною природою людини. Стати імпульсом духовної дії, творчим початком, зміст якого в тому, що завдяки духовній природі людина може перевершити природу, а отже, стати вільною. Воля визначалася як перевищувана ступінь природи, подолання як знаходження природної могутності і досконалості природних можливостей і багатства.

У пізнього Фрідріха Шеллінга міркування про природу і волю перетворилися на протестантську міфологію любові. Воля – це перемога любові, а саме Бога над природою, найбільше зло якої – Смерть. Розум, що став любов'ю, ніби переборює сліпоту і несвободу, пануючи в стихійній творчості природи. Світ волі виявляється надприродним світом, а світ любові – світом надрозумовим. І Шеллінг, як і Кант, знаходить тільки одну сферу перемоги духа над природою: розуму над самим собою – сферу релігійних цінностей. Що ближче Кант і Шеллінг підходили до розумного визначення волі як сфери надприродної, особливого життя людини, то глибше виявлявся розрив між природним і розумно-вільним, між розумом і його релігійно-етичним втіленням. Цю проблему відчув уже Фіхте, відмовившись взагалі розглядати сферу природного і просто розумного.

Концепція абсолютного духу Георга Гегеля. У передмові до «Феноменології духу» – одній із основних праць – **Георг Гегель** (1770–1831 рр.) писав, що в філософії значно частіше, ніж в інших науках, впадають в ілюзії, нібито в меті про кінцевий результат виражається сама суть справи. Важлива насправді не лише мета, але і весь процес її здійсненя. І не сам результат є справжнім цілим, а

результат зі своїм становленням. Уявити людське пізнання розум може не як результат, а як процес становлення. Його задум, втілений у «Феноменології духу», названий Фрідріхом Шеллінгом «Одіссеєю духу». Фрідріх Шеллінг, сучасник і друг Георга Гегеля, одним із перших спробував зрозуміти зміст гегелівських пошуків. У Гегеля не можна відібрати заслуги, писав Фрідріх Шеллінг, тому що він добре зрозумів логічну природу тієї філософії, яку став опрацьовувати, але в логіці, на жаль, немає нічого, щоб змінити світ.

Гегелівська філософія починається із логічного продумування попередньо набутого духовного досвіду, побудови історичної і логічної системи всього нагромадженого філософського знання. Задум Георга Гегеля близький по духу теорії нового роману Фрідріха Шлегеля й «Енциклопедії» французьких просвітителів, з тією різницею, що Гегель дає конкретно-історичне визначення майбутньої «Енциклопедії» – наукова система, чи система науки.

«Феноменологія духу» задумана як перша частина системи науки, що отримала у Гегеля назву шлях до істини. Істина – абсолютний предмет філософії, а не тільки мета, до якої прагне філософія. Тому істина пізнається не лише в науці, але й на шляху до неї, завдяки чому шлях до науки сам уже є наукою. Таким шляхом і стала для Гегеля його «Феноменологія духу». Георг Гегель формулює основні принципи побудови феноменології духу. По-перше, принцип збігу філо- і онтогенезу, тобто збіг закономірностей і ступенів розвитку історії людства і людського індивіда – світового духу та індивідуальної свідомості. Людина в індивідуальному розвитку проходить той же шлях, що і людство в культурній історії, «Феноменологія духу» – культурна історія людства, що в індивідуальному розвитку проходить людина. Другий принцип побудови «Феноменології духу» пов’язаний з тим, що збіг філо- і онтогенезу був би неможливим, якби людський дух, як і дух світовий, не реалізували себе у своєму вияві, розгортанні, або, як говорив Георг Гегель, опредмечуванні. Через те світовий дух, історія людської культури розгортаються через дух, свідомість індивідуального. Тому «Феноменологія духу» є розкриттям історії, логіки людського духу і свідомості одночасно. Історія свідомості, духу є виявом логіки розвитку свідомості, розуму, духу. Третій принцип зумовлений тим, що збіг філо- і онтогенезу передбачає: феноменологія людського духу неспроможна бути одночасно і віковою психологією, що фіксує етапи дитинства, юності й старшого віку, й самої людини, й історії людства. Внаслідок виникає єдність історії, логіки і психології. У «Феноменології духу» єдність стає основою відомої гегелівської концепції панлогізму (від грецьк. *пан – все*) – повсюдного панування логіки, у разі підпорядкування єдиній логіці законів історії та законів психології. Висновком із гегелівського панлогізму в «Феноменології духу» стало розуміння історії як шляху до себе, тобто історії як реальності певної людської свідомості.

Діяльна активність суб’єкта, що пізнає, у Іммануїла Канта – діло (дійство); *Я* у Йоганна Фіхте; творчий, художній початок у природі у Фрідріха Шеллінга втілюються у Георга Гегеля в наукову систему – логіку розвитку в світі Абсолютного духу, в якій Георг Гегель знаходить місце всім існуючим уявленням про діяльно-творче джерело змін у світі. Концепція розвитку Абсолютного духу стає грандіозною системою єдності логіки світових процесів і людського буття в

усьому його різноманітті. На поняттях розвитку і волі ґрунтуються основні принципи побудови всієї логічної системи, а положення «розвиток є шлях до волі» у Георга Гегеля насамперед стосується волі людського духу. Критикуючи Канта і Фіхте за суб'єктивізм, Георг Гегель, спираючись на ідею збігу онто- і філогенезу, говорить про типи культури як об'єктивно-історичні аналоги людського мислення. Мистецтво, релігія, філософія – це об'єктивні форми людського духу, через які людина реалізує і розкриває свою наділндивідуальну духовно-історичну суть. Об'єктивна або, висловлюючись мовою Георга Гегеля, спекулятивна суть людини дає змогу сформулювати відоме поняття методу (філософії, мислення, пізнання, свідомості). «Метод є не тільки вищою силою чи, точніше, єдиною й абсолютною силою розуму, але вищим і єдиним його пробудженням знайти і пізнати самого себе в усьому через самого себе. Метод – це розкриття можливостей, закладених у самому розумі людини, – розумі як здатності вищого порядку, а не лише окремого індивіда. Метод – таке пізнання світу, яке є одночасно пізнанням людиною самої себе, включаючи пізнання і самої здатності пізнати світ». Метод Гегеля споріднений з античним поняттям діалектики – таким розглядом речей, що охоплює всі нескінченні різноманіття, всі суперечності, що входять у визначення тієї чи іншої речі, включаючи і суперечності об'єктивного стану речей, і їх суб'єктивного усвідомлення у людському розумі. Гегелівський діалектичний метод – це єдність всіх суперечливих моментів і насамперед суб'єктивного та об'єктивного пізнання.

Історичним втіленням методу Георга Гегеля і завершенням розробки концепції панлогізму була «Філософія духу». Гегель писав: «Пізнай сам себе – ця абсолютна заповідь ні сама по собі, ні там, де висловлена історично, не має значення; тільки самопізнання, спрямоване на окрему здатність, характер, схильність, і є справжнім у людині». Завдяки пізнанню можна піднятися від розгляду «випадкових особливостей людей до розуміння великих людських характерів, що справжня природа людини проявляється в нічим не спотвореній чистоті». Розкриття справжньої природи людини Георг Гегель пов'язує з історією, точніше, з історичною діяльністю людини, просте бажання, дикість чи грубість, свавілля неспроможні бути сферою історичного життя людських індивідів. Історія для людини – це форма духовно-вільного ставлення до світу і самого себе – вільного від випадковостей, якими для Гегеля виявлялися людські пристрасті, повсякденні проблеми, життєві безлади, тобто все, що ще Іммануїл Кант назвав непідвладним людському розуму.

У «Філософії права» розуміння Волі одержує у Гегеля повністю конкретну історичну форму висловлення – Воля, що ґрунтується на законі громадянського суспільства, – воля громадянина в правовій державі. За таку «бюргеризацію» волі, тобто уявлення про волю як громадянську самосвідомість людини, крім того, ще з тією німецькою специфікою законослухняного обивателя, який мешкає в маленькому доглянутому містечку, Гегель не раз піддавався нападкам: «Що розумне, те дійсне, і що дійсне, те розумне!». Апологія існуючого режиму – такий присуд нерідко виноситься всій гегелівській філософії. А надто якщо вірити біографам, то Гегель вдало поєднував в одній особі великого філософа і дрібного обивателя. Але сам Гегель неодноразово давав пояснення з приводу тези, що

свідчить про те, чому його Абсолютний дух раптом перетворює волю людини у волю законослухняного дрібного буржуа.

«Завдання філософії – осягнути те, що є, тому що те, що є, є Розум... Що ж стосується окремих людей, то дійсно, кожний із них син свого часу; і філософія є також осягнена в думці... Настільки ж безглуздо допускати, що яка-небудь філософія може вийти за межі сучасного їй світу, наскільки безглуздо допускати, що індивід здатний перестрибнути через свою епоху, свій Родос». Дійсно ж, завершенням гегелівської філософії стає принцип «обмирщення» філософії та волі, основою якого є прихильність симпатії людини до свого часу: воля – це здатність залишатися людиною чи, як говорив Іммануїл Кант, відчуття належності до людства. Висновок Георга Гегеля не новий для німецької класичної філософії, вершиною якої називали його «Абсолютний ідеалізм», але Георг Гегель і не прагнув до новизни. Побачити результат з погляду його становлення, мету з боку її втілення – такий зміст всієї гегелівської філософії.

Антропологічний принцип **Людвіга Фейєрбаха.** Метод Гегеля позитивний тим, що дотримується природного шляху: в будь-якому разі дотримується природи, але «копії не вистачає життя оригіналу», – писав Людвіг Фейєрбах – один із слухачів Гегеля у Берлінському університеті. У кінці 30-х років XIX ст. у Німеччині стає відомим ім'я Людвіга Фейєрбаха – автора анонімного, надто сміливого памфлету «Думки про Смерть і Безсмертя». Справжнє ім'я автора розкрито. Почалось переслідування, гоніння, сам же памфлет конфісковано і знищено. Основний же зміст памфлету суперечив догматиці християнства. Людвіг Фейєрбах заперечував особисте безсмертя і доводив, що життя окремої людини тимчасове, скороминуче, що людина смертна. Віра в загробне життя таїть у собі велику шкоду, бо знижує в очах людини цінність реального життя. Необхідно, «щоб людство одностайно, всім серцем зосередилось на самому собі, на своєму світі і на своєму сучасному». Вічний і безсмертний лише родовий людський Розум, родове мислення, родова свідомість.

У 1841 р. надруковано основний твір Людвіга Фейєрбаха «Суть християнства», де родове мислення, родова свідомість визначаються як «антропологічний принцип», з позицій якого переосмислюється вся історико-філософська традиція і пропонується критичний аналіз християнського світогляду. Антропологічний принцип – це єдність людської природи, що протиставляється гегелівському духовно-розумовому визначенню людини. Не розум сам собою, говорить Людвіг Фейєрбах, а єдність душі і тіла, розуму і тілесного організму – така суть людини. Звідки ж орган, тобто тіло, звідти і його функція, тобто дух. Тільки теоретично можна уявити дух окремо від тіла, а насправді дух пов'язаний з тілом. Людина – частина природи і її продукт. А її особливість, «антропологія», тобто відмінність від тваринного, полягає у свідомості; в ній же корениться і релігія. У тварин немає релігії, підсумовує Людвіг Фейєрбах, хоч у них і є свідомість у формі відчуття, тобто здатності чуттєвого визначення відмінності і розпізнання речей. Свідомість же, по суті, існує лише там, де суб'єкт (людина) здатний зрозуміти свій рід, свою суть. Тварина володіє лише відчуттям. Є індивід, а не рід, тому що йому не вистачає свідомості. Тварина живе простим, а не подвійним життям, як

людина. Людвіг Фейєрбах вперше дає визначення вже не розуму людини, а людської свідомості – основного поняття антропологічної філософії.

Який механізм свідомості? У Людвіга Фейєрбаха – це органічність, подібне породжується подібним і пізнається ним же. Об'єктом розуму стає об'єктивований Розум, об'єктом чуття – об'єктивоване чуття. Якщо не розумієш і не відчуваєш музики, то найпрекрасніша музична п'єса справить таке ж враження, як шум вітру, що дме над вухом, чи дзюрчання струмка під ногами. Чому ж звуки музики діють, що в них чути? Хіба не чути в них голосу серця? Чуття, за Фейєрбахом, істотний орган релігії, а суть Бога не що інше, як суть людського чуття. Тобто Бог – це потреба почуттів і свідомості у відповідному чутті та відповідній свідомості. Тому релігія є частиною історії свідомості, втіленням абсолютної потреби свідомості в іншій свідомості як адекватному їй об'єкті. Релігія антропологічна за природою, виникає не як усвідомлення людиною індивідуального чуття та індивідуальної свідомості (*Я*), а як усвідомлення чуття і свідомості родових характеристик Людини, тобто свідомість причетності Людини до людства.

Настільки висока характеристика релігії водночас не заважає Людвігу Фейєрбаху зробити висновок про перекрученість релігійного чуття й ідеалістичних філософських концепцій, що виникають на його основі, таких, як система Гегеля. Пробним «каменем» для Фейєрбаха стало поняття природи. Бог, пише Людвіг Фейєрбах, є чистий світлий дух, чиста самосвідомість, моральна особистість; природа, навпаки, безладна, темна, хмурна, аморальна. У такого релігійного визначення природи виникає очевидна суперечність: як нечисте може походити із чистого? Це й зумовлює містичні елементи у християнському вченні, зміст яких доволі простий. І це вловили і Кант, і Фіхте, і Шеллінг, і Гегель: природу, матерію не можна пояснити розумом і вивести із розуму. Природа, матерія насамперед основа розуму, вказує Людвіг Фейєрбах, основа особистості. Дух без природи – лише абстракція. Свідомість розвивається тільки з природи. Таке матеріалістичне розуміння природи є ще в християнстві, але там огортається містичним, хоч і спокійним мороком, і виражається не ясними, простими словами розуму, а священним словом «Бог». Таким, за Фейєрбахом, є «вчення про природу Бога».

Німецька класична філософія, сповнена творами Іммануїла Канта, Йоганна Фіхте, Фрідріха Шеллінга, Георга Гегеля, Людвіга Фейєрбаха, є видатним досягненням світової філософської думки. Дослідження форм загальності, розвиток ідеї розмежування свідомості і розуму, його суперечливості, ідеалу знання (Кант), взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, свідомого і несвідомого, принципу діяльності (Фіхте), обґрунтування ідеї всесвітньої історії, закономірності суспільного розвитку, історичного прогресу (Гегель) та інші ідеї, теорії, концепції німецьких філософів стали тією базою, на якій розвивається вся подальша філософія, зберігається їх вплив і на сучасному етапі. Дальший розвиток німецької філософії пов'язаний з діяльністю нових поколінь філософів, які сприйняли різні аспекти вчення німецьких класиків.

Проблемні питання до теми 4

1. Прочитайте уривок та поясніть, який вид ідолів, за Ф. Беконом, на вашу думку, є особливо небезпечним для молодої людини? Чому? Чи існують ці ідоли пізнання в наш час та яким чином можна відмежувати пізнання, спотворене ідолами, від справжніх знань?

«…Ідоли та хибні поняття, які вже полонили людський розум і глибоко в ньому утвердилися, настільки володіють розумом людей, що ускладнюють входження істини. Якщо навіть вхід істини буде дозволений, вони знову стануть перепоною на шляху до оновлення наук і будуть йому всіляко перешкоджати, якщо тільки люди не повстануть проти них. Є чотири види ідолів, які здійснюють облогу розуму людей. Назвемо перший вид ідолами роду, другий – ідолами печери, третій – ідолами площі і четвертий – ідолами театру… Ідоли роду беруть початок у самій природі людини…Людський розум уподібнюється нерівному дзеркалу, яке, додаючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому та спотвореному вигляді. *Ідоли печери* є заблудженнями окремої людини. Дух людини, залежно від кожної окремої людини – мінливий, нестійкий, випадковий… Існують ще ідоли, які виникають через взаємну пов'язаність і спільнотність людей. Ці ідоли ми називаємо … *ідолами площі.* Люди об'єднуються за допомогою мови. Слова знущаються над розумом… і ведуть людей до багатоманітних та пустих суперечок і тлумачень. Існують, нарешті, ідоли, які вселилися в душі людей з різних догматів філософії, а також із хибних законів доведення. Їх ми називаємо *ідолами театру*… Розум людини залучає все для підтримки і згоди з тим, що він одного разу прийняв, – тому, що це предмет загальної віри, або тому, що це йому подобається. Хоч би якими були сила і число фактів, що свідчать про протилежне, розум або не помічає їх, або нехтує ними, або відводить і відкидає їх через упередження, які виникають щодо достовірності попередніх висновків і бажання залишити їх незмінними».

2. Ознайомтеся з текстом та поміркуйте, як розуміє свободу Б. Спіноза?

«...Вільною називається така річ, яка існує тільки за необхідністю своєї власної природи і визначається до дії тільки сама собою. Необхідною ж… називається така річ, яка визначається до існування і до певної дії чимось іншим… Якась річ називається необхідною або стосовно своєї сутності, або стосовно своєї причини, оскільки існування речі необхідно походить або з її сутності й визначення, або з даної творчої причини. Далі, на тих самих засадах якась річ називається неможливою, а саме і через те, що її сутність чи визначення містить у собі суперечність, або тому, що немає якоїсь певної зовнішньої причини для породження такої речі. Випадковою ж якась річ називається єдино лише через недосконалість нашого знання. І справді, річ, стосовно якої ми не знаємо, чи містить у собі її сутність протиріччя, або про яку ми добре знаємо, що вона не містить у собі жодного протиріччя, але ж не можемо сказати чогось правильного про її існування через те, що від нас

приховано порядок причин, – така річ ніколи не може для нас мати значення ані необхідної, ані неможливої, і тому ми називаємо її випадковою або можливою.

...Багато хто думає, що ми тільки те робимо вільно, чого не дуже прагнемо, позаяк це прагнення може бути легко обмежене спогадами про іншу річ, що часто спадає на думку, і навпаки, найменшою мірою ми вільні в тому, чого прагнемо з великою пристрастю, яка не може бути вгамована спогадами про іншу річ. Звичайно, тим, хто так говорить, ніщо б не заважало вірити, буцімто в усьому ми чинимо вільно, якби з досвіду не знали, що багато чого ми робимо такого, про що потім шкодуємо, і що бачимо краще, а слідуємо гіршому.

…Я особливо хотів би вказати, що ми нічого не можемо зробити за рішенням душі, якщо тільки не згадаємо про нього. Наприклад, ми не можемо вимовити слово, якщо не згадаємо його. Однак згадати щось чи забути – не належить до вільної влади нашої душі. Тому можна гадати, що тільки від вільного рішення душі залежить, сказати щось чи промовчати. Але коли ми бачимо уві сні, немовби ми говоримо, то це здається через незалежні від волі рухи тіла».

Тести до теми 4

1. Філософія Нового часу формується:
а) в 17 ст.;
б) в 15 ст.;
в) в 18 ст.;
г) в 16 ст.

2. Головною проблемою філософії Нового часу 17 ст. є проблема:
а) людини;
б) матеріального та ідеального;
в) буття;
г) методу наукового пізнання.

3. В основі філософського вчення Б. Спінози лежить:
а) скептицизм;
б) ідеалізм;
в) пантеїзм;
г) матеріалізм.

4. Основоположником картезіанства вважається:
а) Д. Віко;
б) Б. Спіноза;
в) Г. Лейбніц;
г) Р. Декарт.

5. Методом наукового пізнання у Р. Декарта виступає:
а) синтез;

б) аналіз;
в) індукція;
г) дедукція.

6. Першопричина руху за Р. Декартом:
а) матеріальна;
б) Бог;
в) невідома;
г) матеріальна та ідеальна водночас.

7. Первинним елементом буття в філософії Г. Лейбніца виступає:
а) атом;
б) Бог;
в) монада;
г) ідея.

8. Хто із новоєвропейських філософів розвивав учення про людську душу як «чисту дошку»?
а) Р. Декарт;
б) Б. Спіноза;
в) Дж. Локк;
г) Д. Дідро.

9. Хто із новоєвропейських філософів розвиває гносеологічну концепцію ідеалістичного сенсуалізму?
а) Дж. Берклі;
б) Б. Спіноза;
в) Г. Лейбніц;
г) Р. Декарт.

10. Хто увійшов в історію філософії як пропагандист вільнодумства?
а) Ж.-Ж. Руссо;
б) Б. Спіноза;
в) Ш. Монтеск'є;
г) Вольтер.

Тема 5

НЕКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ВЕКТОРИ І СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ

Послідовність викладу матеріалу: ознаки, напрями та етапи розвитку некласичної філософії; ірраціоналізм у філософії; соціальна проблематика некласичної філософії (марксизм, неомарксизм); особливості аналітичного напряму некласичної філософської думки (позитивізм та його історичні різновидності, аналітична філософія); екзистенційно-феноменологічна стратегія некласичної філософії XX ст. (феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм, герменевтика, «філософська антропологія»); стуктуралізм та постмодернізм у новітній філософській думці.

Від середини XIX ст. філософська думка починає зазнавати значних змін парадигмального масштабу. Під впливом низки чинників сформувався якісно новий підхід до системи осмислення сущого. В історії філософії це трактується як перехід до некласичного типу філософствування. Серед обставин, які спричинили такі зміни, можна виокремити такі.

По-перше, слід зазначити вплив багатьох подій, що відбувались у тодішньому світі загалом та на європейському континенті зокрема. XIX століття характеризується низкою зіткнень класового, військово-політичного та культурно-цивілізаційного характеру. Важливо зазначити соціальні виступи 30–40-х рр. XIX ст. у Західній Європі, спробу докорінно змінити основи економічного та соціального життя суспільства (Франція, 1871 р.), військово-політичні конфлікти (наполеонівські війни початку XIX ст., франко-прусська війна 1870–1871 рр.), – все це стало запереченням ідеалів, принципів та духовних цінностей епохи розуму, розвіювало ілюзії стосовно майбутнього золотого віку розвитку суспільства.

По-друге, неабияке значення для становлення нових принципів філософствування мав розвиток наукового знання, результатом чого стала революція у тогочасному природознавстві. Наукові досягнення (відкриття теорії збереження енергії, явища електронно-магнітної індукції Фарадеєм, теорії магнетизму Ампером, явища радіоактивності, рентгенівських променів та ін.) суттєво збільшити можливість освоєння світу, відкрили нові його елементи, змінили наукову картину світу. Відтак філософи не могли вже по-старому апелювати до розуму, адже раціональними засобами картину світу пояснити не вдавалось.

По-третє, розвиток некласичної філософії спричинявся також і здійсненням промислової революції. Розвиток наукового знання все більше спрямовувався на досягнення конкретних практичних цілей, до яких слід віднести модернізацію виробництва та впровадження технічних новацій. Впровадження науки у практику сприяло винайденню низки предметів та явищ, що реально змінювали суспільне

співжиття (залізниця, автомобіль, телеграф та телефон, радіозв'язок та ін.). Техніка активно втручалась у духовне життя, завойовуючи провідні позиції.

Збереження упродовж тривалого часу тих основних ознак та характеристик філософії, що сприяють здатності осягнути сутність сущого на основі пізнання реальних процесів у суспільстві, свідчать про історичну значущість цих філософських концепцій та теорій як найбільш придатних для пояснення світу та виявлення тенденцій його розвитку у майбутньому. Через те, що особливості філософських систем у різні періоди розвитку філософії виявлялись по-різному, відображаючи специфіку конкретно-історичної ситуації, стан розвитку наукового знання та можливостей людини і суспільства осягнути світ, можна виокремити такі етапи розвитку некласичної філософської думки:

– **неокласичний** (середина XIX – початок XX ст.), коли відбувається трансформація класичних учень та основних положень філософської думки. Цей період характеризується виникненням неогегельянства, неокантіанства, позитивізму та марксистської філософії;

– **посткласичний** (початок XX – 70-і рр. XX ст.), який характеризується виникненням певних дослідницьких філософських стратегій, а саме: а) аналітичної; б) соціально-критичної; в) екзистенціально-феноменологічної;

– **постпосткласичний** (70-і рр. XX – XXI ст.), для якого притаманно синкретичне поєднання різноманітних некласичних філософських систем та програм.

Некласичне філософствування визначається такими ознаками, які відрізняють його від філософських систем попередніх епох та до яких можна віднести:

– зміну статусу розуму під час пізнання та абсолютизацію ірраціоналізму як філософського вчення, яке визнає неспроможність осягнення світу за допомогою розуму, пояснення дійсності як ґрунтовану на випадкових та ймовірних зв'язках, акцент на позараціональних формах духовності (воля, інтуїція, позасвідоме та тощо), метафоризацію реальності та зближення філософських доводів з мистецтвом і міфологією;

– формування суб'єктивної онтології, тлумачення буття як існування людини;

– заперечення значення теорії пізнання як галузі філософії, що повинна виражати переживання суб'єкта стосовно реальності;

– оцінку знання з погляду його корисності та утилітарності для людини і суспільства;

– універсалізм, плюралізм та синкретизм філософських ідей;

– виникнення нової системи філософського осмислення сущого у вигляді т. зв. «лінгвіністичного» повороту, що спричиняє перехід від філософії свідомості до філософії мови;

– розгляд антропологічних проблем з позицій оцінки конкретного досвіду існування (екзистенції) людини як такої, що схильна переживати, сумніватись, відчувати, практично перетворювати природу та соціум;

– перехід від монологічного до діалогічного (суб'єкт-суб'єктного) стилю філософствування;

– заміну пошуку всезагальних принципів та граничних сутностей виявленням самоцінності індивідуального, унікального, своєрідного та одиничного.

Залежно від специфіки і вирішення розглядуваних представниками некласичної філософії проблем та вироблення стратегій у межах цієї філософської парадигми можна виокремити основні її напрями, а саме: а) ірраціоналістичний; б) соціально-критичний; в) аналітичний та г) екзистенційно-феноменологічний.

Зачинателем **ірраціоналістичного напряму** некласичної філософії XIX ст. вважається німецький філософ **Артур Шопенгауер** (1788–1860 рр.), який виступав проти філософської системи Г. Гегеля, закликав повернутись до кантівської філософської традиції та проголосив **волюнтаризм** універсальним принципом своєї філософії, вважаючи волю основним рушієм, здатним визначати все наявне у навколишньому світі.

Шопенгауер вивів логічний закон достатньої підстави, відповідно до якого справжня філософія повинна виходити лише із уявлення як факту свідомості людини, і поділяв цей закон на чотири самостійні закони, а саме: а) закон буття – для простору і часу, б) закон причинності – для матеріального світу; в) закон логічної підстави – для пізнання та г) закон мотивації – для дій людини. На думку філософа, осягнення світу відбувається шляхом безпосереднього та абстрактного пізнання, а також інтуїції.

Центральним поняттям філософської системи А. Шопенгауера є воля, абсолютне начало, основа всього сущого, ідеальна сила, здатна визначити суть світу та впливати на нього. Філософ трактує це явище як найвищий космічний принцип, що визначає підстави світобудови. Воля лежить в основі свідомості та виступає всезагальною сутністю усіх речей.

Для аргументації своїх філософських висновків вчений широко користується основними принципами, теоретичними постулатами та методичними прийомами волюнтаризму, важливі основи якого саме і довелось йому розробляти та впроваджувати у практику наукового життя XIX ст. В межах своїх досліджень філософ доходив до важливих онтологічних та гносеологічних висновків. Він вважав оточуючий людину світ лише світом уявлень свідомості та реалізації волі, якщо воля людини визначає її вчинки, то діюча у світі всезагальна воля – воля предметів та явищ – викликає всі події у світі, спричиняє рух предметів та явищ. Воля властива не лише живим організмам, але й неживій природі у вигляді «несвідомої», «дрімаючої» волі.

Пізнавальні процеси філософ пояснював з позицій волюнтаризму, вважаючи, що світ, породжений волею, недоступний до пізнання, оскільки воля незбагненна, і тому смисл світу прихований від людини, він може бути пізнаний лише внутрішнім досвідом, надрозумною інтуїцією. Шопенгауер вважав, що воля як таємна сила живої природи може бути доступною лише геніальним авторам мистецьких творів.

Чимало уваги філософ приділяв і іншим філософським проблемам, насамперед питанням філософської антропології, які вирішує з позицій песимізму, філософське обґрунтування якого він дав першим в історії світової

філософської думки. Життя людини за Шопенгауером – це суцільні розчарування та страждання. Під впливом волі людина постійно чогось бажає, але ці бажання ніколи не можуть бути задоволені, а якщо і задовольняються, то приносять байдужість та нудьгу, а життя люди прагнуть вберегти, постійно думаючи про перспективу смерті.

Філософія Шопенгауера не була зрозуміла і не сприймалась багатьма його сучасниками, вона не досягла значної популярності. Проте виконала важливу роль у становленні некласичної філософської парадигми, зокрема «філософії життя», символізму та позитивізму.

Продовжувачем філософських традицій Шопенгауера та представником ірраціоналістичного напряму некласичної філософії був **Фрідріх Ніцше** (1844–1900 рр.), засновник так званої «філософії життя».

Основним поняттям філософських поглядів вченого було поняття життя, яке тлумачилось як світ в аспекті його даності суб'єктові, як єдина реальність, дана людині. Мета філософії, на його думку, полягає у допомозі людині максимально реалізувати себе в житті та пристосуватись до навколишньої дійсності. Життя Ніцше тлумачив як постійний рух та становлення, творіння та самовираження. Немає буття, а є тільки вічне становлення, оточуючий людину світ – це нескінченна ріка подій та змін. Життя недоступне ні чуттєвому, ні раціональному пізнанню, може осягатись лише інтуїтивно у результаті безпосередніх переживань. Появу людини Ніцше трактував як помилку та вираження самосуперечливості природи, падіння та дезорганізацію.

У центрі життя є воля, основні види якої філософ вирізняє та охарактеризовує, а саме: а) воля до життя, б) воля всередині людини («внутрішній стрижень»), в) некерована воля (пристрасті, потяги, афекти), г) воля до влади. Пріоритет Ф. Ніцше віддавав волі до влади, вважаючи, що пізнання сенсу життя людини лежить на шляху її прагнення до «могутності, здатної виправити її нерозумність». Воля до влади, на думку філософа, тією чи іншою мірою притаманна кожній людині, є наближеною до інстинктів самозбереження та виступає зовнішнім вираженням прихованого всередині людини прагнення до безпеки та багатьох вчинків людини. Саме тому кожна людина свідомо чи несвідомо прагне до розширення свого «Я» у зовнішньому світі, експансії «Я».

Етичні погляди Ніцше виходили з тези про те, що мораль стає знаряддям самозупинки людини та є виявом волі до влади, «інстинктом страждаючих проти щасливих, інстинктом посередніх проти виняткових». Це привело філософа до концепції найвищої особистості – надлюдини, котра моральним принципам не підкорюється.

На основі своїх доводів філософ сформулював специфічну ідею «смерті Бога». Він виходив із твердження про те, що тогочасний європейський нігілізм (позиція абсолютного заперечення) свідчив про банкрутство попередніх цінностей, що втратили своє значення, про те, що «Бог помер». Оскільки у християнській традиції, на думку Ніцше, мораль та істина – у Бозі, то у випадку «смерті Бога» втрачається об'єктивне обґрунтування етики, світ не має ні початку, ні кінця, виникає екзистенціальна порожнеча. Відтак «смерть Бога» означає необхідність переоцінки цінностей, розуміння всіх цінностей як

творіння людини. Філософія Ніцше стала попередницею низки сучасних філософських концепцій, в основі котрих знаходяться проблеми людини та її життя – прагматизму, феноменології, екзистенціалізму та ін.

Соціально-критичний напрям некласичної філософської думки – це один із первісних варіантів подолання основних пізнавальних принципів та установок класичної філософської системи. Особливість таких філософських поглядів полягала у критиці споглядальності попередньої філософії, а також абсолютизації соціальної суті та практичної спрямованості філософської думки. Роль філософії у такому разі визначається виконанням нею критичних функцій з метою реалізації ідеалу соціального визволення. Соціально-критичний напрям некласичної філософії розглядає життєвий досвід людини у конкретному соціальному вияві, цікавиться тими аспектами суспільних відносин, що пов'язані з насильством та визиском. Предметом такого виду некласичної філософії стали конфліктні ситуації, викликані суперечностями між основними соціальними групами.

Основним виявом соціально-критичної некласичної філософської традиції став марксизм, теоретичні основи якого були сформовані у 40-х рр. XIX ст. **К. Марксом** та **Ф. Енгельсом** і який у різних своїх видах проіснував як система поглядів на світ до початку наших днів.

Класична марксистська онтологія викладена К. Марксом та Ф. Енгельсом у вченні діалектичного матеріалізму, який фактично був матеріалістичною переробкою гегелівської ідеалістичної діалектики та метафізичного матеріалізму Фейєрбаха. Визнавалась первинність матерії та вторинність свідомості, повністю заперечувалась можливість існування будь-яких надприродних сутностей. Розвиток матерії тлумачиться у марксизмі відповідно до сформульованих марксистами трьох законів матеріалістичної діалектики.

Гносеологія марксизму характеризується як теорія відображення, суть якої полягає у відображенні у свідомості уявлень зовнішнього світу. К. Маркс та Ф. Енгельс сформулювали основні принципи матеріалістичного розуміння історії, які виклали у складовій свого вчення – історичному матеріалізмі. Вони вважали, що люди вступають у особливі, об'єктивні, незалежні від їх волі виробничі відносини, які з рівнем розвитку продуктивних сил формують економічну систему, що виступає основою для інститутів держави та суспільства. Вказані державні та суспільні інститути, на думку класиків марксизму, є надбудовою економічного базису. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, певного типу базису та надбудови марксизмом вирізняються специфічні суспільно-економічні формації, зміна яких визначається як основна підстава суспільного розвитку.

У 20-і рр. XX ст. як течія цього філософського напряму виникає **неомарксизм**. Його представники (**А. Грамші, Д. Лукач, Л. Альтюссер, Р. Гароді та ін.**) зауважували на критичне осмислення марксистської ідейно-теоретичної спадщини, хоча від базових її принципів і не відходили. Основними характерними ознаками філософії неомарксизму були:

- гуманізм;
- актуалізація ролі суспільної практики і життя людинита суспільства;
- подолання відчуження як центральна проблема філософських висновків;

– нілігілізм (байдужість) щодо традиційних духовних цінностей;

– несприйняття тоталітарних форм організації суспільства. Представники раннього неомарксизму виробили низку філософських концепцій, що повинні були ревізувати ортодоксальне марксистсько-ленінське вчення. Зокрема А. Грамші розробив «філософію практики», в якій розкрив роль інтелігенції у розвитку суспільства, Д. Лукач – «діалектику тотальності», відповідно до якої слід не просто оперувати окремими фактами, а розглядати явища у їх тотальності, багатоманітності.

Інший різновид неомарксизму представляла так звана **Франкфуртська школа філософії**, яка виникла у 1930 р. навколо Інституту соціальних досліджень, провідними філософами якої були **Т. Адорно та М. Горкгаймер**. Основними проблемами, які розробляли члени школи, були критичне осмислення соціальної реальності (робота Адорно та Горкгаймера «Діалетика Просвітництва») та створення концепції «інструментального розуму» (Горкгаймер), відповідно до якої цінність становить тільки таке мислення, яке може обслужити інтереси соціальних груп, що володіють владою, а критерієм всього вважається інструментальна цінність предметів та явищ, котра визначає здатність панування над людьми та природою.

Неомарксистські погляди розвинув представник Франкфуртської школи філософії **Герберт Маркузе** (1898–1979 рр.). У своїх працях «Ерос і цивілізація» (1955 р.) та «Одномірна людина» (1964 р.) він порушив низку важливих проблем філософії сучасної цивілізації, яка змушує людину поступатися своїми бажаннями, пригнічує особистість.

Протест проти суспільства за Маркузе можливий лише з боку осіб-аутсайдерів, які не включені у систему – люмпенів, студентів, саме вони можуть змінити суспільство. Ці погляди вченого стали ідеологічним обґрунтуванням студентських протестів наприкінці 60-х рр. XX ст.

Завершальну стадію розвитку філософії марксизму – так званий **постмарксизм** – представляє творчість німецького філософа Ю. Габермаса (нар. 1929), котрий сформулював основи теорії комунікативної дії. Якщо всяка дія – це відношення суб'єкта та об'єкта, то комунікативна – відношення двох суб'єктів. Комунікативна дія ставить завдання розширення спілкування та розуміння, що стає підставою переходу до третього типу дії. Це стає передумовою третього типу дії.

Розроблення такої теорії свідчило про прихильність марксизму на його постмарксистській стадії до такої характерної для некласичної філософії ознаки, як діалогічність.

Починаючи з початку XX ст., ідеї марксизму занепадають та зводяться до маргінальних учень, а прихильників такої світоглядної системи стає все менше, внаслідок чого вона повністю втрачає свою актуальність у світовому філософському процесі.

Аналітичний напрям некласичної філософської думки характеризується раціоналістичною спрямованістю, йому притаманні такі якості, як строгість, точність використовуваної термінології, стримане ставлення до широкого філософського узагальнення. Завдання критики мови у таких філософських

системах вбачається не стільки у визначенні меж використання мови, скільки у виясненні суті мовного значення предметів та явищ, способів його передання під час комунікації, причин розуміння чи нерозуміння його смислового змісту.

Важливим елементом аналітичного напряму виступає філософія **позитивізму**, що формується у західноєвропейській філософській традиції у другій половині XIX ст. Позитивістська філософія у своєму розвитку мала низку етапів: **класичний позитивізм** (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Мілль), **емпіріокритицизм** (Е. Мах, Р. Авенаріус), **неопозитивізм** (Віденський гурток, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап, М. Шлік), **постпозитивізм** (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулмін, К. Поппер).

Позитивізм як напрям філософії виник у 30–40-х рр. XIX ст., а його представники виступали за те, щоб філософія спиралась лише на достовірне наукове знання.

Філософія повинна досліджувати лише факти, а не їх внутрішню суть, звільнитись від будь-якої оцінної ролі, керуватись у своєму дослідженні сущого саме науковим арсеналом засобів, як і інша наука, спиратись лише на науковий метод.

У своєму розвитку філософія позитивізму пройшла чотири етапи: а) класичний, б) махізм, в) неопозитивізм, г) постпозитивізм. Засновником філософії позитивізму був **О. Конт** (1798–1857 рр.), який у шеститомному «Курсі позитивної філософії» (1830– 1842 рр.) і чотиритомній праці «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851–1854 рр.) розкрив основні положення нової філософської концепції.

Він сформулював «закон трьох стадій», за допомогою якого описував інтелектуальну еволюцію людства. На думку Конта, і окремий індивід, і все суспільство загалом проходять три стадії свого розвитку – теологічну, метафізичну та наукову (позитивну). На теологічній стадії наявна перевага сили, на метафізичній – революції та реформи, а на науковій – поява індустріального суспільства та свободи свідомості. О. Конт є творцем соціології як науки, яка завершає звід наук у його структурі наукового знання. Всі науки вчений поділяє на абстрактні та конкретні, часткові. До абстрактних відносить математику, теоретичну астрономію, фізику, хімію та соціологію (соціальну фізику). За Контом, мета науки полягає у дослідженні законів, наука необхідна для передбачення, а передбачення – для оптимізації дії людини та суспільства.

Наступний етап розвитку позитивістського вчення, який називають **«другим позитивізмом»**, пов’язаний із творчістю **Ернеста Маха** (1836–1916 рр.) та **Ріхарда Авенаріуса** (1843–1896 рр.). Вони прагнули подолати недоліки матеріалізму та об’єктивного ідеалізму в теорії пізнання, джерело знань вбачали у відчуттях, які розглядались поза зв’язком із об’єктивним світом. Основна ідея цього різновиду позитивізму – в основі філософії повинен знаходитись критичний досвід (у зв’язку з цим цей позитивізм називають **емпіріокритицизмом**). Всі предмети та явища трактувались Махом та Авенаріусом як «комплекс відчуттів». Оскільки відчуття використовуються у всіх науках, то філософія повинна стати інтегративною «всезагальною» достовірною наукою про відчуття людини та перевести абстрактні наукові поняття на мову відчуттів.

У 20-і рр. XX ст. починає формуватись нова різновидність позитивістського вчення – **неопозитивізм**. В історії філософії цей різновид позитивістської філософської системи відомий під назвами **логічного позитивізму,** або **логічного емпіризму**, оскільки охоплює емпіризм, який спирається на раціоналістичні висновки, наявні у математичних та логіко-лінгвістичних конструкціях наукового знання.

Виникнення неопозитивізму було спричинене процесом математизації та формалізації наукового знання, особливо того, що стосувалось теоретичних розділів науки. Основними представниками філософії неопозитивізму були: члени так званого **Віденського гуртка**, представники **Львівсько-Варшавської філософської школи**, англійський філософ **Б. Рассел** (1872–1970 рр.) та австро-англійський філософ **Л. Вітгенштайн** (1889–1951 рр.). Вони вважали, що філософія повинна займатись логічним аналізом мови науки, тому що мова, подібно до мови науки, є основним засобом, за посередництвом якого людина позитивно (достовірно, науково) сприймає оточуючий її світ. Філософи-неопозитивісти пропонували займатись логічним аналізом тексту, знаків, понять, зв'язків всередині знакових систем, семантикою (смислом), що міститься у знаках.

Після Другої світової війни у Західній Європі та США формується новий різновид позитивістської філософії – **постпозитивізм**, основними представниками якого були **К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд**. Свої теорії вони спрямовували на здійснення аналізу розвитку наукового знання, який пов'язувався із врахуванням всього культурного контексту, зокрема і з філософською думкою. Наприклад, К. Поппер сформулював концепцію росту наукового знання («критичний раціоналізм»), І. Лакатос висунув концепцію науково-дослідницьких програм, Т. Кун – концепцію революцій у науці, П. Фейєрабенд – теорію «епістемологічного анархізму».

До основних проблем філософії постпозитивізму слід віднести такі:

– правдоподібності наукових теорій та встановлення основних критеріїв їх перевірки;

– раціональності в науці;

– розуміння та знаходження спільних поглядів між представниками протилежних та антагоністичних наукових теорій.

Постпозитивізм акцентує на важливості історичного підходу до вивчення науки. На думку прихильників цього напряму філософії XX ст., наука розвивається не лінійно, а стрибкоподібно, в ній наявні злети та падіння, а загальна тенденція змін у науці спрямовується на ріст та удосконалення наукового знання. У процесі розвитку науки в результаті наукових революцій проходить зміна **парадигм**, під якими філософи-постпозитивісти розуміли сукупність теоретичних, методологічних та інших установок, які використовуються науковим співтовариством на певному етапі розвитку науки, який беруть до уваги як зразок (модель, стандарт) під час вирішення тих чи інших проблем.

Із розвитком позитивізму аналітична стратегія некласичної філософської думки XX ст. стає притаманна творцям та розробникам концепцій **аналітичної філософії**, яка представляє специфічну англо-американську філософську традицію у межах некласичної філософської парадигми, будучи таким

способом філософствування, який орієнтується на ідеали ясності, чіткості та логічної строгості та широко застосовує методи логічного та лінгвістичного аналізу мови для вирішення філософських проблем.

Основоположниками аналітичної філософії вважаться **Бертран Рассел** (1872–1970 рр.) та **Джордж Едвар Мур (1873–1958 рр.)**. Перший із них запропонував доктрину логічного атомізму, який у подальшому був розвинутий Вітгенштайном, а Мур піддав критиці традиційну етику та ідеалістичну онтологію. Логічний аналіз Рассел вважав найефективнішим способом вирішення філософських проблем. Він стверджував, що завдання справжньої філософії полягає у формуванні такої ідеальної мови, яка би завдяки своїй однозначності подолала б традиційні філософські онтологічні та гносеологічні проблеми.

У 20–30-і рр. XX ст. в аналітичній філософії оформився напрям, відомий під назвою лінгвістичної філософії. Основне завдання філософії його представники (англійські філософи **Дж. Остін, Г. Райл, П. Строссон**) вбачали у реформуванні мови відповідно до певної логічної норми та детальному аналізі реального використання розмовної мови з метою подолання непорозумінь, які виникають внаслідок невірного її використання.

Серед представників аналітичної філософії потрібно зазначити **Джона Остіна** (1911–1960 рр.), що належав до оксфордської школи аналізу мови, ставши творцем теорії мовних актів. Основним предметом філософії вважав аналіз повсякденної мовної поведінки людини та особливостей функціонування природної мови. Рання філософська думка вченого розвивалась на основі класичних та лінгвістичних студій. Вважав, що будь-який вираз, зафіксований у повсякденній мові, збережений у процесі тривалого використання і такий, що має успіх у суперництві з альтернативними йому виразами, може бути розціненим як крок у напрямі осягнення реально діючих мовних виразів. Останні твори Остіна присвячені дослідженню теорії типів мовних виразів.

Значний вклад у розвиток аналітичної філософії вніс англійський філософ **Гілбрейт Райл** (1900–1976 рр.). Він займався лінгвістичними дослідженнями проблем формування ментальних станів людини, зокрема питань, що пов’язані з низкою філософських термінів, способами їх вживання тощо. Завдання філософії вбачав у розв’язуванні так званих інтелектуальних вузлів – **«категоріальних помилок»**, які є результатом логічного осмислення сущого. Центральне філософське дослідження Райла «Поняття свідомості» (1949 р.) було присвячено критиці філософських концепцій картезіанства, особливо його онтологічного дуалізму. В ньому філософ висуває твердження про людину як розумну тварину, чим уподібнює свої філософські висновки до поглядів сучасного біхевіоризму.

В американській філософській думці XX ст. основними ідеологами аналітичної традиції стали **Дональд Девідсон** (1917– 2003 рр.), **Майкл Дамміт** (1925–2011 рр.) та **Джон Серль** (нар. 1932 р.). Девідсон особливо досліджував онтологічні питання, вважав, що ментальні феномени (свідомість) протистоять буттю, оскільки «поглинені номологічною сіткою фізичної теорії». Вивчаючи основні аспекти функціонування свідомості, Дамміт схилявся до думки про необхідність широкого використання семантики як специфічної галузі наукового знання, вважав, що будь-яке речення, а з ним і думка, яку воно

відображає, є істинним або хибним, навіть якщо і немає жодного іншого способу визначення його характеристики. Серль займався розробкою теорії мовних актів. Він зумів уточнити визначення поняття мовного акту, ввів у науковий обіг поняття «дотичного» мовного акту, стверджував, що мовні акти не існують самі собою, а завдяки своїм зв'язкам із свідомістю здатні репрезентувати існуючі у світі предмети та явища.

Отже, можемо зробити висновок, що аналітична філософія зводить філософію до аналізу вживання мовних засобів та висловлювань та розглядає його як специфічний метод філософствування, здатний виявляти особливі ситуації, що зумовлюють формування нових філософських проблем**.**

Розвиток **екзистенціально-феноменологічної** стратегії некласичної філософії ХХ ст. став можливим через здійснення так званого «антропологічного повороту» у філософії, в результаті якого проблеми сутності та функціональності людини стали центральною темою філософських досліджень. Характерною рисою таких поглядів стала критика об'єктивізму попередньої західноєвропейської філософії. Предметом філософії у нових умовах стає людина у світі, а завдання філософії – сприяння людині у набутті свого аутентичного особистісного буття.

Важливим стає не лише осмислення буття людини та його суті, а насамперед перехід від розгляду життя людини до проблем світу загалом. Вважалось, що будь-яке питання, котре ставить філософія, виступає як один із елементів відповіді на питання «Що таке людина», а будь-яка філософія є лише виясненням та обґрунтуванням специфічного людського досвіду освоєння світу.

У широкому розумінні екзистенціально-феноменологічний напрям некласичної філософії ХХ ст. охоплює низку сучасних тенденцій розвитку філософської думки (феноменологію, екзистенціалізм, персоналізм, герменевтику, «філософську антропологію»), об'єднаних навколо ідеї людини як основної філософської проблеми сучасності та таких, що проголошують принципову унікальність та творчу активність людського досвіду.

Методологічною основою цієї стратегії філософської думки у ХХ ст. стала феноменологічна система поглядів німецького філософа **Едмунда Гуссерля** (1859–1938 рр.), який прагнув подолати споглядальний характер класичної філософської думки, для якої було властиво тлумачити свідомість та пізнання як своєрідні дзеркальні відображення дійсності, та розглядав світ як феномен свідомості, яка творчо стверджує власне розуміння та смисл реальності. Вчений став зачинателем **феноменології** – суб'єктивно-ідеалістичного вияву некласичної філософії ХХ ст., який полягав у формуванні безпосереднього сприйняття ідеальних сутностей (феноменів) за допомогою інтуїції та опису цих актів свідомості.

Учень відомого психолога та філософа Ф. Брентано Е. Гуссерль у своїй роботі «Логічні дослідження» (т. 1 – 1900 р., т. 2 – 1901 р.) запропонував новий тип філософствування, заснований на новій методологічній установці – так званій «феноменологічній редукції», основна мета якої полягала у виявленні таких структур свідомості, які б уможливлювали сприйняття світу.

Розвиток феноменологічного вчення Гуссерля пройшов три періоди, а саме:

- ранньої, або дескриптивної феноменології;

– зрілої, чистої або трансцендентальної феноменології;

– пізньої феноменології, або філософії «життєвого досвіду». На першому етапі вчений виводив логічні закони та принципи із психологічних феноменів, обґрунтував тезу про те, що логіка не займається діями, за допомогою яких людина утворює свої концепції, судження, умовиводи тощо. Доказом достовірності вивчення фактів вважав наявність паралельного існування суб'єктивного акту та його об'єктивного регулятора, а головною ознакою свідомості вважав «спрямованість на об'єкт», так звану **інтенціональність**, яка виражає предметну спрямованість переживань людини.

Е. Гуссерль сформулював свій «принцип усіх принципів», принцип «самоданості», який полягав у тезі про необхідність сприйняття цього в інтуїції таким, яким воно себе подає і у тих межах, в яких воно існує.

Ввів поняття **критичної редукції**, першим етапом якої бачив призупинення будь-якої віри у незалежне існування об'єктів свідомості. На другому етапі людина осягає зону абсолютної або чистої свідомості, своє трансцендентальне ego.

Розвиток феноменологічного вчення простежуємо у його послідовників – французьких філософів **Моріса Мерло-Понті** та **Поля Рікера**, які зуміли творчо осмислити спадщину Гуссерля, додавши до його концепцій нові елементи, чим збагатили цей напрям у зарубіжній філософії XX ст. **Моріс Мерло-Понті** (1908– 1961 рр.) сформував власну концепцію простору, який трактував як рефлексію суб'єкта, розглядав мову як своєрідні лінгвістичні жести, ввів у науковий обіг поняття **тілесної інтенціональності**, під якою розумів дію мови на відстані, коли вона поєднує окремі значення, не змінюючи слів і не перериваючи мовчанки людської свідомості.

На першому етапі своєї творчості **Поль Рікер** (1913– 2005 рр.) працював над проблемами формування загальної теорії людини. Традиційне розуміння суб'єктивного як свідомості він використовував для доведення людського Я та характеристики буття як переживання та усвідомлення можливості небуття.

Філософська система феноменології XX ст., сформована Гуссерлем, мала важливе значення у подальшому розвиткові світової філософської думки. Важко знайти галузь сучасної філософії та методології гуманітарних наук, де б не знайшла свого відображення та не була б продовжена ця філософська традиція. Серед тих, хто перебував під впливом творчості Гуссерля, слід назвати Гадамера (герменевтика), Сартра (екзистенціалізм), Рікера (герменевтика) та Гайдеггера (екзистенціалізм).

Філософія **екзистенціалізму** як напрям некласичної філософської традиції XX ст. розглядає людину як специфічну унікальну духовну сутність, здатну до свідомого вибору власної долі. Предметом філософії у цьому разі є людська екзистенція (існування), що трактується як поняття, протилежне до поняття есенції (сутності). На відміну від тварин, доля яких визначена, людина, на думку екзистенціалізму, обирає свою сутність у процесі формування свого свідомого існування, а основним його виявом є свобода, яка виводиться з наявної у людини тривоги за результат свого вибору. Джерелами філософії екзистенціалізму були філософія життя, феноменологія, релігійно-містичне

вчення датського філософа С. К'єркегора. Прийнято також виділяти релігійний (Марсель, Ясперс, Бубер) та атеїстичний (Гайдеггер, Сартр) екзистенціалізм.

Один із представників екзистенціальної філософії **Габріель Марсель** (1889–1973 рр.), називав свої погляди «неосократизмом» або «християнським сократизмом». Вважаючи себе «конкретним філософом», він розглядав філософію як особисту реакцію на певну людську ситуацію, а проблеми розвитку людської індивідуальності вбачав у межах інтерперсонального діалогу.

Німецький філософ **Карл Ясперс** (1883–1969 рр.) вважав, що будь-яка раціоналістично сформована картина світу є алегоричною інтелектуальною інтерпретацією прихованих прагнень людини творчо мислити, а завдання філософії полягає у розкритті тієї істини, що в основі іпостасей свідомості діяльності людей лежить неусвідомлювана творчість «екзистенції».

Значний внесок у розвиток екзистенціальної філософії у другій половині XX ст. зробили французькі філософи Ж.-П. Сартр та А. Камю. Центральним елементом онтології **Жана-Поля Сартра** (1905–1980 рр.) була радикальна свобода як пріоритетна характеристика людського існування, що вступає у конфлікт із безпроблемним буттям сущого. Свобода трактувалась філософом як щось абсолютне, раз і назавжди дане, як свобода вибору, яку ніхто не може відібрати у людини. Людська діяльність розуміється як така, що надає сенс навколишньому світові, а предмети розглядаються як знаки індивідуальних людських значень, в іншому разі – вони стають пасивними та інертними обставинами.

Альбер Камю (1913–1960 рр.) був творцем «абсурдного» вчення про відчуженість людини у світі, пропагандистом безсенсовності та безнадійності людини, яких слід сприймати на віру. Для філософа властива аскетична епістемологія – проповідь прагнення до наперед неосяжної для остаточної істини благодаті.

Мартін Гайдеггер (1889–1976 рр.) у період після Другої світової війни здійснив перехід до нового способу філософствування, змінивши пропаганду філософських проблем із феноменологічних до екзистенційних. Центральною проблемою філософії, на його думку, є питання про сенс буття. Спираючись на феноменологічний метод, послідовно виявляв відмінності сущого та буття, онтичного та онтологічного способів підходу до світу. Погляди вченого вплинули на становлення західноєвропейської та північноамериканської філософської думки другої половини XX ст., а саме – феноменологію (М. Мерло-Понті), екзистенціалізм (Ж. П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет), герменевтику (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер) політичну філософію (Х. Аренд, Г. Маркузе), постмодернізм (Ж. Деррида), теологію та психологію.

До екзистенційно-феноменологічного напряму некласичної філософії XX ст. належали і представники філософії **персоналізму**. Ця філософська система сформувалась ще у XIX ст. у США та характеризувалась релігійною спрямованістю. Згодом центр пропаганди персоналізму перемістився у Західну Європу, де на початку XX ст. його основними представниками були **Е. Муньє** та **Ж. Лакруа**.

У персоналізмі особа (persona) трактується як первинна реальність, з одного боку, та як найвища духовна цінність – з іншого, відтак світ

розглядається як вияв творчості Бога. Матеріальним персоналістами вважається те, що є наслідком творчої активності особи та набуває значення лише у разі свого включення у досвід особи. **Еммануель Муньє** (1905–1950 рр.) завдання персоналізму вбачав у досягненні перспективи особистісного розкриття людини у межах комунікаційної діяльності. Оскільки особистість існує лише у разі існування «іншого», зазначав він, тому існування трактується як любов.

Основних принципів екзистенційно-феноменологічної стратегії у некласичній філософській думці ХХ ст. дотримувались і представники **герменевтики** – філософського напряму, що був сформований на основі інтерпретації літературних текстів, у центрі якого знаходиться твердження про філософію як систему тлумачення граничних значень культури, яка розглядається як сукупність основоположних текстів та є специфічним виявом реальності. До розвитку цієї філософської парадигми долучились такі філософи, як протестантський теолог **Фрідріх Шлейєрмахер** (1768–1834 рр.), **Вільгельм Дільтей** (1833–1911 рр.) (розвивав це вчення як методологічну основу гуманітарного знання), **Мартін Гайдеггер** (1889– 1976 рр.), для якого герменевтика трактувались не лише як мистецтво тлумачення текстів, але й як «здійснення буття», **Ганс-Георг Гадамер** (1900–2002 рр.), який розглядав герменевтику не лише як метод розуміння текстів, але й як особливу філософію розуміння, що виступає як універсальний спосіб існування людини та її безпосередній досвід. Продовжував герменевтичну традицію у некласичній філософській думці ХХ ст. французький філософ **Поль Рікер** (1913–2005 рр.), який у розкритті смислових структур вбачав основне завдання герменевтики. Він вважав, що правильне дослідження людської діяльності можливе лише за активного поєднання її феноменологічної характеристики із герменевтичною інтерпретацією, а єдиним зрозумілим способом осягнути реальність є використання мови шляхом її розгортання, яке зумовлює процес інтерпретації. Саме тому філософ характеризував герменевтику як теорію операцій розуміння у їх відношенні до послідовно здійснюваної інтерпретації текстів.

Сучасна герменевтична філософська традиція становить таку філософсько-методологічну систему, в якій поєднуються окремі положення феноменології, екзистенціалізму, психоаналізу, «розуміючої психології» та психологічної філософії. Висновки філософської герменевтики справили значний вплив на розвиток літературної герменевтики, яка застосувала філософію інтерпретації для тлумачення художніх текстів.

Близькою до екзистенційно-феноменологічного напряму некласичної філософії ХХ ст. була школа **філософської антропології**, що оформилась у Німеччині у 20-і рр. ХХ ст. і свідчила про спробу філософів перейти до осмислення питань філософської сутності людини з нових позицій. Основними її представниками були **Макс Шелер** (1874–1928 рр.), **Гельмут Плеснер** (1892– 1985 рр.) та **Арнольд Гелен** (1904–1976 рр.). Свої погляди вони виклали на сторінках таких робіт: «Становище людини у космосі» Шеллера (1928 р.), «Щаблі органічного і людина» Плеснера (1928 р.), «Людина. Її природа та становище у світі» Гелена (1940 р.).

Макс Шелер вирізняв певні ступені розвитку психічного у людини, до яких відносив чуттєве прагнення (властиве всьому живому від рослини до людини), інстинкт, асоціативну пам'ять, практичний інтелект (вибір та передбачення), дух (властивий лише людині). Сутність людини вбачав у любові, а почуття, переживання, мислення у єдності з любов'ю, на його думку, відображають особистість, забезпечуючи її унікальність та самосвідомість. Філософська антропологія з погляду філософа повинна об'єднати конкретно-наукове, предметне вивчення різних сфер людського із цілісним філософським розумінням сутності людини та критичним переосмисленням філософських традицій.

Гельмут Плеснер вважав, що філософська антропологія як наука повинна ґрунтуватись на філософії «живого буття» та його «природних компонентів». У цьому плані вона повинна зняти поділ знання на природничі та гуманітарні науки і виходити з того, що поняття життя охоплює не лише соціально-культурні, але й природно-органічні форми. Саме тому філософ і закликав замість абстрактного суб'єкта, що протиставляється світу, розглядати «організм» та його «життєвий план», трактуючи людину як одну із стадій розвитку органічного світу.

На думку **Арнольда Гелена**, людина виступає як недостатня сутність, позбавлена міцної позиції у органічному світі, не вкоріненау природі, що, своєю чергою, спричиняє до діяльності, результатом котрої стає формування штучного світу культури, в якому людина повинна жити.

Надбання представників школи «філософської антропології» не змогли стати основою цілісного вчення про людину, а розділились на окремі філософсько-антропологічні концепції біологічного, психологічного, релігійного, політичного, культурологічного тощо спрямування, які виявляли особливі методи дослідження людської екзистенції. Починаючи із 60-х рр. XX ст., філософська антропологія доєдналась до широкого спектра поглядів, які претендували на досягнення нового філософського розуміння суті та природи людської особистості та були репрезентовані концепціями прагматизму, глибинної психології та структуралізму.

Постклasична філософія екзистенційно-феноменологічного напряму зуміла витворити методологічні основи переходу світової філософської думки до нових філософських конструкцій, що виявилось у становленні структуралізму та постмодернізму як різновидів філософського осмислення світу з нових позицій.

Структуралізм як сукупність наукових напрямів у межах конкретних наук (лінгвістики, літературознавства, етнографії, історії, психології та ін.) на основі спільних філософсько-пізнавальних принципів та установок формувався ще від початку та до 40-х рр. XX ст., а найбільшої популярності досяг у 50–60-і рр. XX ст.

Безпосередньо теорію структуралізму розробляли представники женевської школи лінгвістики (Ф. де Соссюр), американський семіотик Ч. Пірс, антрополог та філософ К. Леві-Строс, французький психоаналітик Ж. Лакан, а також французький філософ-постмодерніст М. Фуко.

Для філософських поглядів структуралізму основним поняттям стає структура, під якою розуміється внутрішнє облаштування об'єкта, сукупність відношень

елементів предметів та явищ, що відповідає трьом необхідним умовам: а) цілісності (підпорядкування елементів цілому та визнання його незалежного існування), б) трансформації (впорядкування переходу однієї підструктури в іншу на основі правил породження), в) саморегуляції (внутрішнє функціонування правил у межах цієї системи). Структура у такому разі досягається шляхом аналізу динаміки та механіки зафіксованих взаємоперетворень.

Швейцарський вчений-лінгвіст **Фердинанд де Соссюр** (1857–1913 рр.) ще на початку XX ст. сформував основи структурної лінгвістики як галузі науки, стверджував, що мова є формальною системою, яка складається з різноманітних елементів та існує поза залежністю від наявності численних своїх діалектів, процесів свого становлення та повноти обсягу. Такі погляди були внеском у подальший розвиток філософських конструкцій, що ґрунтувалися на лінгвістичних началах.

До формування основ структуралізму долучився і американський представник прагматизму **Чарльз Пірс** (1839–1914 рр.), творець загальної теорії знаків – **семіотики**, в межах якої запропонував власну класифікацію знаків, які поділяв на образні, знаки-індекси, знаки-символи, вважаючи будь-яку думку знаком.

Найвідомішим представником філософії структуралізму вважають французького вченого-антрополога **Клода Леві-Строса** (1908–2009 рр.). Він широко використовував прийоми структурної лінгвістики для аналізу культури та соціального устрою первісного суспільства. Автор концепції «надраціональності» як єдності чуттєвого та раціонального начала, що втрачені європейською цивілізацією. Міфологічне мислення трактував як колективну підсвідомість, найкращий об'єкт для виявлення «анатомії» людського розуму.

Інший французький філософ та психоаналітик **Жан Лакан** (1901–1981 рр.) став засновником **структурного** (лінгвістичного) **психоаналізу**. Основним у своєму вченні вважав вироблену ним схему «реальне-уявне-символічне», яку уявляв у вигляді кілець, розірвання будь-якого з яких може призвести до розпаду всієї конструкції, складеної з них, але в результаті їх не можна буде роз'єднати.

Під впливом філософії Ж. Лакана та критики поглядів Леві-Строса формувались структуралістські погляди французького філософа **Ролана Барта** (1915–1980 рр.). Саме він увів у філософський обіг термін **письмо**, яким позначав своєрідну ідеологічну сітку, яка знаходиться між людиною та дійсністю і змушує людину обирати свої ціннісні орієнтації. Досліджував питання комунікації, цікавився питанням взаємодії індивідуального (особистого вчинку, дії, мовлення) та колективного (мовної структури, не сформованої індивідом та не відкритої його свідомості).

Французький філософ, історик та теоретик культури **Мішель Фуко** (1926–1984 рр.) здійснив спробу створити особливу дисципліну під назвою «археологія знання», предметом якої повинні були стати історично змінювані системи раціональних передумов пізнання та культури, які зумовлював відносинами «слів» та «речей». Починаючи із 70-х рр. XX ст. структуралістська філософія перейшла у новий етап свого розвитку – **постструктуралізм**, для якого властиво семіотичне тлумачення реальності як «театралізованого світу» на основі концепції знака як єдності означаючого та означуваного, увага на «позаструктурні» параметри світу.

Основними ознаками **постструктуралізму** були: а) критика західноєвропейської метафізики та логоцентризму, б) демістифікація, в) пошук зон свободи за межами структури. Відомими представниками таких філософських поглядів стали **Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар** та інші.

З появою нових ідей та тенденцій у розвитку у другій половині XX ст. сформувалась філософія **постмодернізму** – специфічного типу сучасних філософських поглядів, що характеризується змістовним та ціннісно-орієнтаційним дистанціюванням від класичної та некласичної традиції та уявленням себе як цілісного етапу розвитку філософської думки у межах виявлення її найновіших ознак. Провідними представниками постмодернізму були **Р. Барт, Ж. Бодрійар, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі** та ін.

У розвитку постмодернізму виокремлюються такі етапи:

– постмодерністська класика **деконструктивізму**, характеризувалась крайнім радикалізмом;

– парадигмальна модифікація постмодернізму, що ґрунтувалась на засадах комунікативного повороту філософської проблематики та інтерпретована як своєрідний постпостмодернізм.

Жан Бодрійар (1929–2007 рр.) як один із провідних представників філософії постмодернізму був теоретиком «смерті модерну», а у роботі «Дзеркало виробництва» (1973 р.) сформулював теорію історичного розвитку способу позначення, вважаючи початком ери знаків добу Відродження. **Жіль Дельоз** (1925–1995 рр.) ввів поняття індивідуальних номадичних сингулярностей (мандруючих одиничностей), які заміняють класичні і новітні структуралістські теорії. Свою філософську систему називав «генеалогією мислення посередині» без джерел та начал, як своєрідну «плюралістичну інтерпретацію». «Можливо, що настане день, коли нинішнє століття назвуть століттям Дельоза», – так оцінив вклад цього вченого у світовий філософський процес відомий французький філософ М. Фуко.

Французький психоаналітик та філософ, автор теорії шизоаналізу, спрямованої на подолання наслідків психоаналізу та критику капіталізму в його зв'язку із шизофренією, **Фелікс Гваттарі** (1930–1992 рр.) розробив концепцію «машинного позасвідомого», відповідно до якої позасвідоме наповнене різноманітними абстрактними елементами, що примушують людину формувати образи, слова та бажання.

Французький філософ-постмодерніст **Жак Дерріда** (1930– 2004 рр.) вперше ввів у філософський обіг поняття деконструкція, диффераис, слід, в онтології виступав з позиції теорії «буття як присутності», системи філософських поглядів на реальність, що абсолютизувала значення теперішнього часу у процесі пізнання та характеристики сущого.

Сучасний стан некласичної філософської думки прийнято називати **постпосткласичним**, оскільки він відображає ті кардинальні зміни, що відбулись у межах сучасної цивілізації, враховуючи її економічні, соціально-політичні та світоглядні процеси, що спричинили формування нестандартних та іноді незрозумілих та прямо протилежних попереднім етапам становлення світового філософського процесу думок та принципів і виявляються у кризі традиційного філософського світорозуміння.

Проблемні питання до теми 5

1. Ознайомившись із наведеним текстом, визначте, чи згідні ви з міркуванням Ф. Ніцше про надлюдину? Поясніть, яку людину можемо вважати досконалою?

«Коли Заратустра прийшов до сусіднього міста, що лежало під лісом, то побачив на базарі багато людей – їм обіцяли показати канатоходця. І Заратустра мовив людям таке: – Я скажу вам, хто така надлюдина. Людина – це те, що треба подолати. Що ви зробили, аби її подолати?

Всі істоти досі створювали щось вище від себе, а ви хочете завернути назад цю потужну течію і скоріше ладні вернутися до звіра, ніж подолати людину?

Що для людини мавпа? Посміховище або нестерпний сором. І тим самим має бути людина для надлюдини – посміховищем або нестерпним соромом.

Ви пройшли шлях від хробака до людини, та хробачого у вас ще залишилося чимало. Колись ви були мавпами, але й досі у вас більше мавпячого, ніж у будь-яких мавп.

Навіть наймудріші з вас – це лише суперечність і суміш рослини й химери. Та хіба я кажу вам ставати химерами чи рослинами?

Ось що скажу я вам про надлюдину!

Надлюдина – це сенс світу. І нехай ваше жадання скаже: хай надлюдина стане сенсом світу!

Заклинаю вас, брати мої, лишайтеся вірні світові й не вірте тим, хто вам каже про понадземні надії! То отруйники – байдуже, знають вони про це чи ні.

Ті вмирущі й самі отруєні зневажають життя, від них уже навіть стомилася земля. Тож нехай вони згинуть!

Колись хула Богові була найбільшою хулою, але Бог помер, а з ним померли й богохульники. Тепер найжахливіший злочин – хулити світ і шанувати нутро незбагненного глибше, ніж сенс світу!

Колись душа дивилась на тіло зневажливо – і зневага тоді була в найбільшій повазі; душа прагла бачити тіло худим, гидким, голодним. Так вона думала звільнитися від тіла і від світу…

Дивився Заратустра на людей і дивувався. А тоді він сказав так: – Людина – це линва, напнута між звіром і надлюдиною, – линва над прірвою.

Небезпечно ступати на линву, небезпечно йти по ній, небезпечно озиратися, небезпечно від страху здригнутися й зупинитись.

Велич людини в тому, що вона міст, а не мета, і любити людину можна тільки за те, що вона – перехід і загибель.

Я люблю тих, котрі живуть не інакше, як приречені на загибель: адже вони ступають по линві.

Я люблю тих, хто вміє глибоко зневажати: адже вони вміють глибоко шанувати, вони – стріли, що прагнуть до іншого берега.

Я люблю не тих, хто насамперед шукає за зірками підстави загинути чи стати жертвою, а тих, хто жертвує себе світові, щоб світ колись належав надлюдині.

Я люблю того, хто живе задля пізнання і хто прагне пізнавати, щоб колись постала надлюдина. Отже того, хто прагне своєї загибелі.

Я люблю того, хто працює і винаходить, щоб збудувати дім надлюдині й підготувати для неї землю, тварин і рослини, – того, хто прагне своєї загибелі.

Я люблю того, хто любить свою чесноту, бо чеснота – це жадання загибелі, стріла, що прагне до іншого берега…

Я люблю того, хто попереду своїх вчинків розкидає золоті слова і робить завжди більше, ніж обіцяє, – бо він прагне своєї загибелі.

Я люблю того, хто виправдовує тих, що прийдуть, і прощає тих, що пішли, – бо прагне смерті від сучасників.

Я люблю того, хто карає свого Бога, позаяк його любить, – бо він має загинути від Божого гніву.

Я люблю того, в кого душа й у ранах глибока, і хто може загинути від малої пригоди, – так охоче ступає він через міст…

Я люблю того, хто вільний духом і вільний серцем, – бо голова в нього – тільки нутрощі його серця, а серце веде його до загину.

Я люблю всіх, що, мов важкі краплини, падають поодинці з темної хмари, навислої над людиною, – вони провіщають блискавку й гинуть як передвісники.

Дивіться, я передвісник блискавки і важка краплина із хмари, але ім'я тої блискавки – надлюдина».

2. Прочитайте наведений уривок. Чи має рацію З. Фройд у своїх міркуваннях? Обґрунтуйте свою точку зору.

«Тлумачити можна як власні сновиддя, так і сновиддя інших людей. На власних можна навіть більшого навчитись, тлумачення видасться переконливішим. Та взявшись до такої спроби, ми помітимо, як щось опирається цій роботі. Асоціації хоч і виникатимуть, проте ми зважатимемо не на кожну, в нас з'явиться бажання критикувати й відбирати їх. З приводу якоїсь асоціації ми кажемо собі: «Ні, вона тут недоречна, вона не звідси», при другій: «Вона надто безглузда», при третій: «Вона цілком другорядна», а далі можна спостерігати, як отакими запереченнями ми стримуємо, а зрештою й проганяємо геть асоціації, перше ніж вони виясняться. Отже, з одного боку, людина занадто цупко тримається вихідної ідеї, самого елемента сновиддя, а з другого – вибираючи й перебираючи, перешкоджає вільному потокові асоціацій. Якщо ми тлумачимо своє сновидіння не самі, а залучаємо до цього ще когось, можна ясно помітити ще один мотив, що спонукає нас до такого недозволеного перебирання. Від часу до часу ми кажемо собі: «Ні, ця асоціація надто прикра, і я не можу або не хочу повідомляти про неї».

Ці заперечення вочевидь загрожують успіхові нашої роботи. Від них слід захищатись, і, тлумачачи власні сни, ми твердо постановляємо не піддаватися їм; витлумачуючи чужі сни, ми переконуємо людей невідступно дотримуватись непорушного правила: не можна замовчувати жодної з асоціацій, які спадають їм на гадку, навіть коли проти них постає одне з чотирьох заперечень: нібито вони нітрохи не важливі, надто безглузді, зовсім не підходять або вкрай прикрі,

щоб говорити про них. Людина обіцяє дотримуватися цього правила, і згодом можна тільки обурюватись, як погано вона виконує обіцянку».

Тести до теми 5

1. Визначте, який із напрямів «наукової філософії» XIX ст. наполягав на тому, що філософія повинна вивчати мову та логіку науки:
а) марксизм;
б) природничий матеріалізм;
в) позитивізм;
г) феноменологія.

2. Яке завдання перед собою ставить аналітична філософія?
а) аналіз філософських понять;
б) аналіз психіки;
в) аналіз суспільних відносин;
г) аналіз виробництва.

3. Яке поняття лежить в основі методу феноменології?
а) річ для себе;
б) річ у собі;
в) річ для нас;
г) річ без нас.

4. Хто є основоположником позитивізму?
а) І. Кант;
б) К. Маркс;
в) П’єр Тейяр де Шарден;
г) О.Конт.

5. Хто є основоположником філософії психоаналізу?
а) К. Маркс;
б) Е. Фромм;
в) З. Фройд;
г) М. Гайдеггер.

6. Кому з названих філософів належить вислів «Мова – дім буття»?
а) М. Гайдеггер;
б) К. Маркс;
в) Ж.-П. Сартр;
г) Е. Гуссерль.

7. Представники логічного позитивізму вдались до розроблення та запровадження процедури:
а) сублімації;

б) соціалізації;
в) комплементарності;
г) верифікації.

8. Термін «атомарні факти» був введений:
а) представниками квантової механіки для позначення засад реальності;
б) представниками неопозитивізму для проведення верифікації;
в) О. Контом для визначення найперших завдань соціології;
г) структуралізмом для окреслення найперших структур знання.

9. У постпозитивізмі для позначення особливостей наукового мислення на певному історичному проміжку часу було введене поняття:
а) лібідо;
б) архетип;
в) конвенціональність;
г) парадигма.

10. Хто автор твору «Так говорив Заратустра»?
а) А. Шопенгауер;
б) Ф. Ніцше;
в) Ж.-П. Сартр;
г) Е. Гуссерль.

Тема 6

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Послідовність викладу матеріалу: періоди розвитку української філософії; філософська думка княжої доби; філософська думка українського Відродження та Просвітництва; Києво-Могилянська академія. Започаткування професійної філософії; Григорій Сковорода; початки розробки філософії національної ідеї; Памфіл Юркевич.

Філософія України – органічна частина всесвітньої філософії. Проблеми, які вона розглядає, пов'язані з постановкою і теоретичним їх вирішенням у світовій філософії. Водночас в історії філософії України відтворюються самобутні підходи, своєрідні шляхи розв'язання цих проблем, що спираються на національні культурні традиції. Звернення до історії української філософії, з'ясування її місця у духовній культурі українського народу має велике пізнавальне та виховне значення. За умов, коли в сучасній Україні активізувались процеси національно-культурної, громадянської ідентифікації, звернення до першоджерел та змісту духовних процесів минулого (а філософія є їх стрижнем) уявляється своєчасним і необхідним.

Періоди розвитку української філософії. У становленні та розвитку філософії в Україні виокремлюють такі головні періоди:

– перший період – утвердження філософської думки в культурі княжої доби (X ст. – сер. XIV ст.), де філософування зосереджувалось довкола відносин «людина–Бог»;

– другий період – доба козаччини (XVI–XVIII ст.), яка найбільш знаменита появою професійної філософії, коли філософські курси почали викладатись у Києво-Могилянській академії (1632 рік). Центральною темою філософування в цей час були відносини, що формувались у форматі «людина– Всесвіт»;

– третій період – період української філософії в культурі романтизму XIX – першої третини XX століття, де, з одного боку, увага зосереджувалась на розробці української національної ідеї («людина–нація»), а з іншого – на соціальній проблематиці.

Окремі дослідники доповнюють цю періодизацію, вказуючи, що не слід забувати про особливий статус української філософської думки XX століття, коли їй судилось зазнати ідеологічного впливу марксизму (від 30-х років XX століття до кінця 80-х років – філософія радянського періоду) та знаходити самореалізацію в межах української діаспори.

Нарешті, потрібно взяти до уваги найновіший (сучасний) період – період функціонування в духовній культурі незалежної України філософської думки кінця XX – початку XXI століття. За її розвитком ми не лише спостерігаємо, а є його активними учасниками, адже призначення філософії в суспільстві

змінилось. Сьогодні вона не лише академічна наука, а спосіб духовно-практичного освоєння дійсності в контексті масштабних завдань, що має наша країна. Філософія стала способом життя багатьох людей, які дбають про своє духовне зростання, здобувають знання, накопичені в українській духовній культурі упродовж тривалого часу. А тому найперше звернемось до витоків і філософської традиції нашого історичного минулого.

Філософська думка княжої доби. Поява перших філософських ідей відбулась за часів Київської Русі, в духовній культурі якої «зустрілись» дві світоглядних тенденції – дохристиянська (слов'янсько–міфологічна) та християнська. Щодо першої, то її витоки корінились у прив'язаності русичів до природи, яка обожнювалась.

Крім того, існували загальні уявлення про добро і зло, про першопочатки світу, про людину тощо. Щодо уявлень про людину, то давні українці не знали чіткого протиставлення душі і тіла, вірили в те, що в неї є не одна, а декілька душ (звідси віра в упирів, русалок, мавок та ін.Щодо світу, то він уявлявся цілісним (без його поділу на природний та надприродний). Існували поняття про впорядкований світ – космос, якому протиставлявся невпорядкований, чужий, ворожий хаос. Світ (космос) населявся богами, які уособлювали позитивні життєві цінності, такі, як достаток (Велес), врожай (Купала) тощо. З повагою ставились до богів, від яких залежали як вищих істот (Сварога, Перуна, Дажбога).

Київська Русь – перша східноукраїнська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це тривале накопичення узагальнених знань про навколишній світ. Можна лише з упевненістю сказати, що для становлення давньоруської філософської думки велике значення мав *процес християнізації Київської Русі (988 р.).* Перемога християнства в кінці X століття мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. *Цей час і є початком розвитку філософської думки у стародавній Русі.* Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі була *писемність*. Історики вважають, що писемність на Русі виникла відразу після утворення слов'янської азбуки **Кирилом та Мефодієм**, тобто з початку X століття, а набула розвитку і поширення з середини X століття. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями Олегом та Ігорем у 907, 911, 944 роках.Їх складали грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською. Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі було *формування літературно-писемної мови*, коли, у зв'язку з уведенням християнства, почався масовий переклад книг.

Найпоширенішим у Давній Русі перекладеним твором було «Джерело знань» **Йоана Дамаскіна**. У Давній Русі був також відомий слов'янський просвітник **Йоан Болгарський** (864–927 рр.). Він переклав з грецької твори Йоана Дамаскіна, написав кілька своїх творів і склав слов'янський «Шестидень», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів творення

світу (за Біблією). Поширення у Київській Русі набули і збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких збірок була **збірка «Бджола»**, де містилися уривки з філософських творів Платона, Арістотеля, Сократа, Піфагора, Демокріта, Епікура, Анаксагора та інших. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Йосафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь пізнавала філософську думку середньовічного Сходу.

У XI–XII століттях з'явились оригінальні твори давньоруських авторів. Найвизначнішим за своїм філософсько-світоглядним значенням було «Слово про закон і благодать», написане першим руським за походженням **митрополитом Іларіоном**. У формуванні світоглядних ідей велику роль виконали і такі твори, як «Послання до Фоми» **Климента Смолятича** (сер. XII ст.), «Слово про терпіння та любов» **Феодосія Печерського** (близько 1036–1074 рр.), «Притча про людську душу і тіло» **Кирила Туровського** (близько 130–182 рр.), «Слово» та «Моління» **Данили Затворника** (кінець XII – поч. XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість минулих літ».

Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.).Це не лише видатний літературний пам'ятник, але й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян був князь Київський **Володимир Мономах**, автор «Повчання». Це один з небагатьох текстів, де подано етичний кодекс поведінки мирян.

Перелік наведених пам'яток писемної культури Київської Русі далеко неповний, адже до нашого часу дійшло 424 рукописи XI–XIII століття. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі сягає від 31,5 до 130–140 тисяч томів. У всіх цих роботах виявляються особливості, що становлять основу філософської культури Київської Русі, на які детальніше зауважимо.

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний *синкретизм*, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна різноманітність підходів до вирішення тих чи інших проблем. Вона розвивалась не як монолог, обмежений православною догмою, а як *поліфонія* (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна *теїстичність,* тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти? Річ у тому, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли насамперед соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під великим впливом релігійної ідеології. Тож філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерна *етизація*. Це означає, що розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна *історіософічність*. Тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж філософські питання найбільше цікавили київських «книжників»?

Насамперед вони розглядали комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на запитання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали таємниці людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Характеризуючи специфічний тип мислення, що сформувався в той час, відомий дослідник історії української філософії **Вілен Горський** (1931–2007 рр.) вказував, що він не був *схильним до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування та* відрізнявся від західноєвропейської «платонівсько-арістотелевої» лінії філософії, зорієнтованої на досягнення істини, незалежної від людини і людства. В українській культурі переважала *«александрійсько–біблійна» лінія філософії*, зорієнтована не стільки на здобуття істини, *як правди*, що будувалась як драма людського життя. Водночас за домінуючого наповнення вітчизняної філософії кордоцентрично-екзистенційними мотивами не можна не зауважити на виникнення у філософській культурі Давньої України ідей раціоцентризму.

У Київській Русі філософію сприймали як поважну діяльність, що передбачала не лише грамотність, але й високорозвинений інтелект, здатність до вчителювання. Щодо філософії, то найбільш поширеним її розумінням було таке: філософія є пізнанням сутнього. Філософія є пізнанням речей божих і людських. Філософія є роздумами про смерть. Філософія є уподібненням до Бога. Філософія є мистецтвом мистецтв та наукою наук. Філософія є любов'ю до Бога (Св. Іван Дамаскін).

Св. Григорій Богослов філософію називав «стяжанням» та володінням усім найдорогоціннішим. Він відводив філософії особливе місце в реалізації головної життєвої мети людини – обожнення (теозісу). Людина покликана бути подібною до Бога, оскільки вона створена за образом і подобою Бога. Можливість цього уподібнення визначається природою власного «Я», осягненням сенсу життя.

Мудрість – це не стільки знання істини, скільки «життя в істині», – пишеться в Ізборнику князя Святослава (1073 р). Філософія як благоговійна любов до мудрості вимагала сполучення істинного слова й праведного діла.

Розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом Федором митрополичої кафедри в м. Володимир негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Русь чекали ще більші випробування, а саме – татаро-монгольська навала, що відкинула її розвиток на сотні років. Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV столітті зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів у роки монолітної країни.

Отже, можна наголосити, що давньоруський народ разом з іншими народами Європи «стояв біля колиски» європейської цивілізації. Київська Русь була однією із спадкоємиць і берегинь ідейної спадщини античного світу. Головними джерелами поширення освіченості, а отже, і філософії в Давній Русі, як і в Західній Європі, були монастирі, в яких навчали грамоті, переписували і зберігали рукописи. Зі стін монастирів вийшли видатні представники давньоруської філософської думки. Якщо в ранньому періоді української культури домінувала філософія кордоцентризму, то в подальших крок за кроком утверджувала свої позиції філософія раціоцентризму.

Філософська думка українського Відродження та Просвітництва. Відродження, або Ренесанс – це соціальний та ідейний рух XIV–XVI століть у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилась спочатку на Річ Посполиту, а потім і в Україні. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відділення церкви від держави.

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні зумовило розвиток науки та культури, появу світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, поширюються і відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи Климента Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, перших київських митрополитів.

У цей період почали поширюватись в Україні ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати **Юрія Дрогобича** (1450–1494 рр.), **Станіслава Оріховського** (1513– 1566 рр.), **Павла Русина** (1470 р.) та інших вчених, поетів, громадських діячів. Кожен з них тією чи іншою мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру, незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить **Франциску Скорині** (близько 1490–1551 рр.) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латині та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 рр. Серед них були «Псалтир», Біблія, «Апостол» та інші. На початку 20-х років він заснував першу у великому князівстві Литовському друкарню.

Пізніше освітню справу Ф. Скорини продовжив **Іван Федоров** (близько 1510–1583 рр.), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 р. в Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську датовану друковану книгу «Апостол», а в 1573 р. у Львові надруковано першу слов'янську

«Азбуку» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 роках Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Острозька колегія. Значна кількість високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази в Україні створили передумови до вирішення такого завдання Ренесансу, як поширення освіти, науки та культури серед усього населення. І це завдання успішно вирішувалося в другій половині XVI століття. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, просвітителі України обрали ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі виховати справді великий прошарок народної інтелігенції, вчителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і зберегти український народ від асиміляції. Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода **Костянтин Острозький** (1526–1608 рр.). Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і отримав назву свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців з різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-освітній центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалось розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалася життєздатність традицій слов'янської письменності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями пройняті твори українського релігійного полеміста **Герасима Смотрицького** (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. В його праці «Ключі царства небесного» (1587 р.) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Свій палкий темперамент видатний український письменник та релігійний мислитель **Іван Вишенський** (1550–1620 рр.) повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет вболівав за свою вітчизну, виступав проти егоїзму, продажності панівних верств населення, засуджував пихатість панів, неуцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вирішення цих проблем він бачив у поверненні до старих традицій та рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також **Захарій Копистенський** (помер у 1627 р.) та **Стефан Зизаній** (близько 1570–1621 рр.) – захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмарках та битих шляхах вони здобували прихильників. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був **Кирило Ставровецький** (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало богослов'я», «Вчительське євангеліє», «Перло багатоцінне». Погляди

Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Арістотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

Важливу роль у розвитку освіти, культури в Україні виконали друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були Київська, Чернігівська та Львівська. В цей період також відбувається активний розвиток живопису, архітектури, музики.

Києво-Могилянська академія. Започаткування професійної філософії. Головним центром науки та культури після закриття Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, пізніше перетворена на академію. Її засновником був настоятель Печерської лаври Петро Могила. Тривалість навчання в академії досягала 12 років. У ній викладалося понад 20 різних дисциплін, зокрема й філософія (її вивчали два роки). Особливе місце у навчанні відводилось латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латинь була необхідна для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латини в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки.

Києво-Могилянська академія виконала важливу роль в історії філософської освіти не лише в Україні. В XVIII та XIX століттях її випускники були професорами майже в усіх російських університетах. Також зазначимо, що професори академії **Теофан Прокопович** (1681–1736 рр.) та **Стефан Яворський** (1658–1722 рр.) очолювали «наукову дружину» Петра І. Відтак Яворський був місцеблюстителем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читались в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивались на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII століття був здебільшого арістотелівським. Поступово, всупереч вихідним теологічним установам, на філософських курсах академії з'явилася певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперніка.

У першій половині XVIII століття серед навчальних дисциплін у Києво-Могилянській академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика – це вчення про мораль, про правила та норми людської поведінки, про обов'язки людини щодо іншої, до Батьківщини, до держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань в українській філософській думці. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких йдеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини стали основними у лекціях професорів Києво-Могилянської академії. Етика

була важливим знаряддям формування вільної особистості. У філософських курсах чітко простежувалось прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу в світі. Етика в академії брала на себе обов'язки, що сформувались в античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стали найвищим етичним принципом, який визначав призначення людини.

Видатними професорами і гордістю Києво-Могилянської академії були **Інокентій Гізель** (1600–1683 рр.), **Стефан Яворський** (1658–1722 рр.), **Михайло Козачинський** (1699–1755 рр.), **Георгій Конисько**й (1717–1795 рр.), **Теофан Прокопович** (1681– 1736 рр.).

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.). Новатором у філософії в Україні у другій половині XVIII століття був поет та просвітитель, мандрівний філософ Григорій Сковорода. Як і давньогрецькі мислителі, він закликав людину до самопізнання. Недарма «український Сократ», як називали Сковороду, зробив головним предметом своєї уваги ***людину***. Сковорода прагнув через самопізнання до зміни людини, її обожнення. Він завжди наголошував на тлінності зовнішньої, видимої людської натури і вважав, що людина лише через свою невидиму натуру тотожна Богові: істинна людина і вічність, Бог та Христос – суть та ж. Тому самопізнання мислитель розглядав як Богопізнання.

Сковорода з повагою ставився до духовного зростання людини, яке визначав як мету життя. У філософському трактаті «Жінка Лотова» він окреслив цю думку і говорив про подвійне народження людини: один раз вона народжується фізично, а другий – духовно.

Ось як описує Сковорода цю, вдруге народжену людину, яка у висоту, вглиб, вшир літає без меж… «Очі її голубині, орлині крила, прудкість оленя, левова відвага, вірність горлиці, вдячність лелеки, незлобність ягняти, швидкість сокола, журавлина бадьорість. Тіло її – діамант, смарагд, сапфір, яшма, кришталь і рубін. Над головою її літає седмиця божих птахів: дух смаку, дух віри, дух надії, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух чистосердя. Голос її – голос грому...».

Про філософію. Сковорода усвідомлював філософію як практичну систему життєвої орієнтації. На його думку, життя слід творити як філософський трактат. І він реалізував цей експеримент – будував власне життя на засадах, осяяних правдою життя. «Коли дух у людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то й усе світле, блаженне, щасливе. Це і є філософія», – так думав Г. Сковорода.

Український мислитель добре знав античну і середньовічну філософію, найкраще – філософію стоїків, епікурійців та неоплатоніків, а також релігійну філософію отців східної Церкви. Щодо сучасної Сковороді західноєвропейської філософії, то найближчими для нього були твори філософів-моралістів XVII–XVIII ст.ст., серед яких можна згадати твір «Наука щасливим бути» (невідомий автор), а також «Путівник до мудрості» Х. Л. Вівеса, твори Е. Сведенборга, Турільда, Ю. Ліпсія, К. Шоппе. Саме у них Г. Сковорода почерпнув натхнення для розвитку своїх ідей (нерівна рівність, зріднена праця тощо).

Ідеї кордоцентризму (філософії серця) пронизують творчість Г. Сковороди. До серця він звертався як до остаточної інстанції у процесі розгляду будь-яких етичних проблем. Серце є для нього «істинним обличчям» людини. Сковорода вчив: не за обличчям треба судити, а за серцем. Адже кожен є тим, чиє серце в ньому: якщо вовче серце, то є справжній вовк, хоча й обличчя людське, боброве серце є бобер, хоча вид вовчий; вепрове серце є вепр, хоча вид бобровий. Отже, серце є осереддям людського у людині, воно є органом самопізнання і тією силою, що веде людину шляхом самовдосконалення.

Твори. Філософські трактати Г. Сковороди можна поділити на чотири цикли. Перший цикл творів (1767–1772 рр.) розпочинає праця «Нарцис. Розмови про те: пізнай себе». Сюди належить твір «Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе», діалог «Розмова, звана двоє, про те, що блаженним бути легко». У цьому циклі Г. Сковорода стверджує, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, вона має спільні з нею засади існування, і тому через пізнання своєї родової натури осягає і принципи людяності, і закони природи.

Другий філософський цикл (1772–1774 рр.) об'єднаний загальним підзаголовком «Кільце. Дружня розмова про душевний світ». До нього входять «Діалог, чи розмова про давній світ», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу». У цьому циклі Г. Сковорода розробляє свою філософську антропологію: вчення про людину, людське щастя і загальні засади моральності. Цими засадами, на його думку, є принципи наслідування природи, принцип зрідненої праці, найповнішого розкриття здібностей людей чи їхньої нерівної рівності.

До третього циклу (1775–1780 рр.) належать «Ікона Алківіадська», «Жінка Лотова». У цих творах Г. Сковорода аналізує символічний світ, який створює особливу сферу культурного буття, а також обґрунтовує вчення про загальний ідеал життя.

У четвертому циклі (1783–1784 рр.) – «Сварка архістратига Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим», «Про Біса з Варсавою» – йдеться про те, з чим повинна боротися справжня людина, що слід перемогти, а від чого звільнитися.

Три світи і дві натури. Останній твір Г. Сковороди «Потоп зміїний» (кінець 80-х років). В цьому творі Г. Сковорода формулює своє вчення про три світи та дві натури. Три світи – це: 1) макрокосм (великий світ), світ всезагальний, в якому живе все народжене; 2) мікрокосм (маленький світ), або людина; 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має подвійну натуру – видиму (зовнішню) – тілесну, матеріальну, і невидиму (внутрішню) – духовну, божественну. Невидима натура – Бог, усе пронизує та утримує, він є всюди. Вона є справжньою. Світ видимий і невидимий Сковорода порівнює з яблунею та її тінню. Нескладно здогадатись про те, що статус реальності Сковорода надає світу невидимому, божественному (яблуня), а тінню для нього є видимий світ (тому що як тінь він то виникає, то зникає). Так само Сковорода розтлумачує двонатурність третього світу – Біблії. Те, що на поверхні, –

слова, які не слід розуміти буквально. Справжній зміст Святого Письма втаємничений, можна сказати «зашифрований». Той, хто проникне в глибину, знайде шлях до пізнання Бога.

Згадувалось про те, що двонатурність характерна і для людини, адже в ній співіснує тілесне і духовне: «Бог є у людській плоті. Він дійсно є у нашій видимій плоті, нематеріальний у матеріальній, вічний у тлінній, один у кожному із нас і цілий у будь-якому».

Зріднена праця. За вченням Сковороди важливу роль у житті людини виконує зріднена праця, під якою він розумів відповідність вищому, розумному і справедливому началу, яке визначає сенс людського життя. У кожної людини є нахил до зрідненої праці. Ця «зрідненість» (у Сковороди «сродність») є виявом у людини «іскри Божої». Сковорода вчив про те, що важливим є не розмір ролі, яку Господь відвів кожній людині у драмі людського буття, важливою є відповідність цієї ролі внутрішнім здібностям актора, який лише тоді зможе виконати її якнайкраще. Багатство, влада, слава – це те, до чого може підштовхнути людину «сліпа» натура всупереч «розумній», а тому «подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила легким, а важке непотрібним». Як бачимо, ступінь доступності потреб Сковорода покладає в основу розрізнення життя людини відповідно до дотримання принципу «зрідненості».

Нерівна рівність для Сковороди є відносинами, за яких, попри свою різність, люди є рівними перед Богом. Це ідеальний формат, в якому немає ображених, адже «Бог подібний до багатого фонтану, що наповнює різні посудини за їхньою місткістю… Ллються із різних трубок різні струмені у різні посудини, що стоять навколо фонтана. Менша посудина має менше, однак у тому дорівнює більшій, що є однаково повна». Отже, в кожній людині Бог виявляється по-різному, що і визначає різноманітність людей та їх різні долі.

Щастя. Для Сковороди це стан незалежності та душевного спокою, «веселість», яка є виявом гармонійної душі. У «Розмові п’яти подорожніх про істинне щастя в житті» співрозмовники жваво обговорюють цю тему і на запитання про те, де може знаходитись щастя, один з них відповідає, що в Парижі, та отримує дотепну відповідь іншого співрозмовника про те, що всі в Парижі поміститися не можуть. Справжнє щастя є «легким, як повітря й вода», воно незалежне від зовнішніх чинників. Воно – в досягненні душевного миру, добрих стосунків з іншими людьми. Воно веде людину до «другого народження» як головної мети життя.

Г. Сковорода мав великий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення відображені та розвинені у творчості більшості українських мислителів.

Початки розробки філософії національної ідеї. XIX століття було позначене інтенсивним процесом виникнення і розвитку національної ідеї в багатьох слов’янських народів (Чехія, Словаччина, Болгарія та інші країни). Україна – одна з них. Саме в цей час (друга чверть – середина XIX століття) започаткувалось творення філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження, що загалом визначило спрямування розвитку культури України в цей період.

Розробка основ філософії української національної ідеї була розпочата членами Кирило-Мефодіївського товариства – таємної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 року та проіснувала до березня 1847 року, коли її розгромив царський уряд. Серед учасників товариства були: ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч **Микола Костомаров** (1817–1885 рр.); вчитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч **Пантелеймон Куліш** (1817–1897 рр.) та видатний український поет, геній і пророк **Тарас Шевченко** (1814–1861 рр.). Основною метою товариства було поширення слов'янофільських ідей, визволення України від соціального та національного гноблення (про що зазначалось в прокламації кирило-мефодіївців «До братів–українців»).

Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми, лише йому притаманними світоглядними рисами. Закцентуємо лише на постаті Т. Г. Шевченка, для світогляду якого був характерний антропоцентризм у сприйнятті навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань людської особистості. Для Шевченка уособленням цього світу була Україна, яка створювала для нього екзистенційний стан буття.

У творчості Т. Шевченка акумульовані принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем – космополітом, мріє про людство або «вітчизну», але не жаліє ні брата свого, ні рідного тата, – такі люди є чужими єству Т. Шевченка. Їх він називав лжепророками, а їхнє вчення – напівідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі:

Великим словом волю Божу
Сказать тиранам – не приймуть. А на своїм, на рідній полі
Пророка каменем поб'ють.

Відомими є заклики Т. Шевченка до об'єднання усіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його творчості.

Памфіл Юркевич (1827–1874 рр.). Значною постаттю в історії української філософії XIX ст. був сучасник Т. Шевченка, випускник, а потім викладач Київської духовної академії П. Юркевич. Прожив він недовго, але у філософську думку зробив вагомий внесок. У своєму вченні мислитель розвивав ідеї філософії серця Сковороди. Головним предметом його зацікавленості була людина з двома найважливішими виявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначає мислитель. Людина в цьому житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога.

За П. Юркевичем, осереддям всього людського життя є серце. «У серці людини лежить основа того, що її уявлення, почування, вчинки набувають такої особистої, приватно визначеної скерованості, за силою якої вони є виявами не загальної духовної істоти, а окремої живої дійсно існуючої людини» – такою є думка, що наскрізно пронизує головний твір філософа «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням Слова Божого» (1860 р.). У цій роботі П. Юркевич окреслює найважливіші функції, що їх виконує серце у житті кожної людини:

– серце є зосередженням душевного і духовного в житті людини, орієнтує її між «добрим і злим в словах, думках та вчинках», це своєрідний компас, що веде людину або до добра, або до зла;

– серце є центром морального життя людини, в якому добрі вчинки мають витоки у вільному і чистому серці;

– серце як фізичний орган дає життя всьому людському організмові, адже від його стану (здоров'я) залежить стан фізичних (тілесних) сил людини;

– у серці зосереджується пізнавальна діяльність людини;

– серце накопичує унікальний (неусвідомлений) досвід, який не піддається раціональному поясненню.

«Філософія серця», а саме так прийнято називати найважливіше, що залишив у своїй спадщині П. Юркевич, по-перше, демонструє її зв'язок з філософською традицією, започаткованою ще в Київській Русі, а потім продовженою Сковородою; по-друге, розширює формат духовного життя людини, включаючи в нього гармонійну взаємодію знання та віри.

П. Юркевич був представником академічної філософії та входив у плеяду філософів-професіоналів (Й. Михневич, О. Новицький, С. Гогоцький), завдяки яким у філософській думці України зміцнювали позиції раціоцентричні та кордоцентричні тенденції.

Завершуючи розгляд філософських процесів, що відбувались в Україні у XIX столітті, зупиняємось на тому піднесенні, який однозначно у свій час буде перевершений наступниками. Йдеться про те, що «філософія серця» як оригінальна візитівка української філософії пов'язує нас з минулою філософською традицією та іменами Григорія Сковороди, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича. Її гуманістична спрямованість та моральний зміст і стали тою правдою життя, яку упродовж століть «невідсторонено» шукали професійні філософи, а також літератори, поети, громадські діячі.

Проблемні питання до теми 6

1. Прочитайте уривок, присвячений критиці І. Канта, що належить П. Юркевичу. Чи має рацію автор? Яку позицію обрали б ви?

«…Зауваження про недоліки Кантової критики доказів буття Божого дають результати дуже мізерні, якими, втім, нехтувати не слід. По-перше, якщо Кант визнає віру у буття Бога сліпою і несвідомою, то цим не позначається окрема й особлива слабкість нашої релігійної свідомості. Отже, вчені, які не приписують релігії жодних позитивних переваг або роз'єднують віру із знанням непрохідною прірвою, цілком необґрунтовано мають звичку посилатися на Канта. По-друге, Кантові ніяк не вдається поставити науку в байдуже ставлення до Віри: тому що ідея безконечного має, з одного боку, вартість для позитивної науки, яке ніхто так глибоко й певно не позначив, як сам Кант, а з іншого – відбувається у дусі згідно із строгою логічною необхідністю. По-третє, відповідно до цих висновків, ми не можемо погодитися, щоби віра у буття Бога була сліпа і несвідома; все ж на її боці світло науки, на її боці перебувають теоретичні завдання, які постачає розум, що пізнає явища; у ній дістає задоволення й розум теоретичний так само, як і розум практичний. Віра не сліпа, вона бачить. Щоправда, це бачення не є математична очевидність: у вірі ми бачимо, за словами апостола Павла, «ніби у дзеркалі» (1 Кор. 13, 12) – лишаються неясні обриси, не визначені ближче можливості, наповнити які визначеним змістом ніколи не може строге, ясновидюще знання. Такий самий характер мають і докази буття Божого: в них є елементи знання й, отже, вони не байдужі для науки; тим паче вони не є щось суперечливе науці, якісь довільні, фатальні софізми, нібито існуючі у розумі всупереч його кращим пізнанням. І, згідно з поглядом самого Канта, докази, взяті із спостереження світу явищ, дають сильні спонукальні підстави для визнання буття Божого, хоча справедливо, що вони не змушують нашої згоди з тією математичною необхідністю, яка рішуче виключає будь-яке свавілля, будь-яку свободу в переконаннях. Недосконалість цих доказів порівняно з доказами математично строгими й безперечно спонукальними є явище, яке має глибокий моральнісний сенс. У релігійному почутті істотні сумирність і побожність: релігійно ми можемо ставитися лише до Бога незбагненного. Якби ми знали Бога цілком, як знаємо властивості трикутника, то разом із цим зруйнувалися б самі підвалини релігійності».

2. На основі уривку проаналізуйте, як О. Потебня визначав мову: чи є вона просто системою знаків або ж інструментом спілкування, засобом вираження і обміну думками?

«Теорія свідомонаміреного походження мови передбачає, що природа і форми людського життя готові прийняти всі види, які свавілля людини захоче їм дати; вона побудована на вірі у всемогутність розуму і волі, на що б вони не були спрямовані: на перетворення держави, літератури або мови. Послідовники цієї теорії надавали особливого значення довільності деяких правил літературної мови, і звідси, йшлося про конститутивний вплив граматичних

робіт на мову взагалі… Винахідники мови вчиняли подібно живописцю, який, зображуючи траву або листя дерев, використовував для цього зелену фарбу; бажаючи, наприклад, показати предмет диким і грубим, обирали для цього звуки дикі і грубі. Потім, підбадьорені успіхом, люди стали вигадувати слова, що мали більш віддалену схожість з предметами. Винахід слів для загальних уявлень теж не становив особливих труднощів: загальні уявлення вже були, повинні були з'явитися і назви для них, тому що в іншому разі довелося б мати особливе слово не тільки для будь-якого нового предмету певного роду, а й для будь-якого нового сприйняття того ж самого предмету, а такої безлічі слів не могла б вмістити жодна пам'ять, та й саме розуміння було б неможливим. Так з'явилися і частини мови: потрібно було назвати субстанцію – вигадували іменник, самі не знаючи, подібно нинішнім неосвіченим людям, що це іменник; потрібно позначати якість – вигадували прикметник і т. д.».

Тести до теми 6

1. Кордоцентризм – це визначальна риса філософської думки, яка полягає в:
а) зосередженні уваги на людині, осмисленні її сутності, призначення у світі;
б) спрямуванні не на об'єктивну, одну для всіх, Істину, а на «правду» як сенс і мету життя;
в) осягненні людиною навколишнього світу й самої себе не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, чуттями, здоровим глуздом;
г) зосередженні уваги на людині, осмисленні її сутності, призначення у світі.

2. Хто є автором праці «Слово про закон і благодать»?
а) Ярослав Мудрий;
б) Нестор-літописець;
в) Григорій Сковорода;
г) митрополит Іларіон.

3. Який твір належить перу Пилипа Орлика?
а) «Кобзар»;
б) перший буквар;
в) перша конституція України;
г) «Критика чистого розуму».

4. Автором «Повчання» є:
а) Кирило Туровський;
б) Володимир Мономах;
в) Климент Смолятич;
г) Ярослав Мудрий.

5. Кому належить концепція «сродної праці»?
а) М. Лютеру;
б) М. Ломоносову;

в) Б. Хмельницькому;
г) Г. Сковороді.

6. Першу суто філософську систему в історії української філософії створив:
а) Памфіл Юркевич;
б) Григорій Сковорода;
в) Олександр Потебня;
г) Тарас Шевченко.

7. Автором «Книги буття українського народу» є:
а) Пантелеймон Куліш;
б) Микола Костомаров;
в) Тарас Шевченко;
г) Олександр Потебня.

8. Автором праці «Що таке поступ?» є:
а) Михайло Драгоманов;
б) Михайло Грушевський;
в) Іван Франко;
г) Тарас Шевченко.

9. Ноосферну концепцію створив:
а) Володимир Вернадський;
б) Дмитро Чижевський;
в) Павло Копнін;
г) Микола Костомаров.

10. Ідеологію українського національного радикалізму розробив:
а) Пантелеймон Куліш;
б) Михайло Грушевський;
в) Павло Копнін;
г) Дмитро Донцов.

Тема 7

МЕТАФІЗИКА ТА ОНТОЛОГІЯ ЯК ОСНОВНІ СТРАТЕГІЇ БУТТЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Послідовність викладу матеріалу: філософські проблеми буття; сутність буття як реального; субстанція як відображення єдності світу; духовні виміри буття.

Філософське осмислення реальності починається з вияснення того, чим фактично вона є, яка її сутність, як вона змінюється та від чого залежить. Вирішення цього питання приводить до філософської категорії буття. Під ним потрібно розуміти реально, об'єктивно існуючу дійсність.

Починаючи з античних часів, питання про сутність буття та його значення для людини і суспільства було центром філософських систем. Продовжуючи традиції давньогрецької міфології, античні філософи порушили питання про те, звідки виникло все реально існуюче. Відповідаючи на нього, вони висунули як первоначало реальну, природну стихію, котра, окрім номінального, мала і символічне значення, що дало можливість сформувати натурфілософську картину світу, яка об'єднала певні елементи наукового знання, зокрема результати емпіричних спостережень, логіку, специфічне тлумачення різноманітних фактів дійсності. Питання про першопричину, первоначало природи, ґрунтуючись на висновках про її суть, свідчили про бачення тогочасними філософами природи у вигляді цілісного об'єкта для споглядання, роздумів та впевненості у можливості його пізнання.

Проте така філософська традиція була порушена у XVIII столітті, коли під впливом скептицизму Д. Юма та трансцендентальної філософії І. Канта поняття буття було витіснено на периферію філософської думки. І у системі І. Фіхте, і тим паче у системі Г. Гегеля цим проблемам відводиться доволі скромне місце. Саме Г. Гегель вважав, що для людської думки не може бути нічого менш значущого за своїм змістом, ніж буття. Виведення поняття буття за межі філософського дискурсу, применшення, а відтак і заперечення значення онтології як науки про його сутнісні характеристики стало результатом активного впливу ідей гегелівського ідеалізму, неокантіанства та неопозитивізму кінця XIX – початку XIX століття.

У класичній філософії важливою онтологічною проблемою була проблема «буття – небуття», особливо питання трансформації першого у друге. З часом визначилась картина трактування цієї проблеми, відповідно до якої буття розглядалось як те, що має форму організації, є сущим та єдиним, а небуття – виступає як безструктурний хаос.

Емпіричний досвід людства виявив низку онтологічних протилежностей. Перша з них стосується зв'язку постійного та змінного і полягає у трактуванні питання про наявність незмінної сутності предметів та явищ, котра в

історичному їх розвитку зберігається як константа. В історії філософської думки погляду про наявність такої сутності, складові якої народжуються та помирають, дотримувався Платон та його послідовники в Середньовіччі та Новому часі. Негативно ставились до такої точки зору представники середньовічного номіналізму та логічні позитивісти, котрі вважали, що реальними можуть бути тільки окремо взяті речі.

Другою онтологічною протилежністю є протилежність між родами буття – тілом та духом. Вона зумовлює виникнення двоякого трактування буття та приводить до визнання одночасної наявності протилежних реальностей – матеріальної та ідеальної. Такі думки були підкріплені християнством. Їх активним захисником, зокрема у XIII ст., був Тома Аквінський, а у XVII ст. – Рене Декарт.

Матеріалістична концепція буття у своїй крайній формі зуміла заперечити факт існування духовності, яку вважає реакцією на фізичні дії, емоцію – скороченням внутрішніх органів, а мислення – змінами у тканині мозку або функцією мовленнєвого апарату.

У XX столітті відбувається зміна у ставленні філософів до різноманітних парадоксів та абсурдів, і саме в цей час формуються гібридні, або «кентавронтології». У 20–30-і роки XX століття відчувається тенденція повернення до пов'язаних з буттям питань, що простежувалась у працях М. Шелера, М. Гартмана, М. Гайдеггера та інших. Актуалізація значення онтології була пов'язана з тим, що саме її категорії могли відкрити шлях до розуміння питання про ті глибини того типу мислення, тієї парадигми пояснення світу, котра є в основах сучасної європейської, а відтак і майже планетарної цивілізації. Серед вказаних філософів доволі оригінальне трактування сутності буття належало М. Гайдеггеру, котрий ставить питання про сутнісні характеристики реальності та зводить їх до поняття часу.

Із М. Гайдеггером доволі цікавим трактуванням процесів буття характеризувалась філософська концепція німецького філософа М. Гартмана, котрий у 30-і роки та у повоєнний час формує засади нової онтології, що стала підставою онтологічних висновків філософських шкіл другої половини XX століття.

Насамперед філософ різко виступив проти існуючої досі позиції, що онтологічні питання, на відміну від гносеологічних, не є актуальними, піддав критиці неокантіанців, стверджуючи, що гносеологічні питання не можна вирішити без вирішення питань про буття. Позитивне методологічне значення мала критика «гносеологізму» та визнання первинності буття щодо пізнання.

Виробляючи засади нової онтології, М. Гартман прагне відобразити різноманітність та багатство реального світу на основі виявлення певних характерних його ознак, котрі зберігаються за будь-яких умов та становлять сутність буття як реальності. Будова реального світу, за цим вченим, – це існування низки нашарувань, кожне з яких є вираженням цілісного порядку сутності. Виділяються такі шари: а) фізично-матеріальний, б) органічно-живий, в) душевний, г) історико-духовний.

Специфіка шаровості у гартманівській онтології полягає у твердженні про наявність певних, особливо властивих кожному з розглядуваних шарів, законів та принципів. Він виявляє відношення підпорядкованості, котрі розуміє в тому, що вищий шар буття повністю ґрунтується на нижчому, водночас нижчий шар визначає верхній лише частково. Вважаючи, що існує природна система світу, яка не є сконструйованою, М. Гартман бачить її структуру у феноменах.

Філософ вважає, що важливим аспектом, котрий виявляє сутність буття, є його модуси, наявність яких допомагає виявити буття зсередини, а також акцентує на категоріях, котрі існують у його системі на різних шарах буття. Наприклад, на його думку, існування категорій простору, субстанції (матерії) завершається на органічному рівні, в той час як категорії часу, процесності, причинності тощо характерні і для вищих шарів буття. Душевне буття, за Гартманом, непросторове та нематеріальне, але характеризується часовістю та причинністю.

М. Гартман у своїй новій онтології переконливо доводить єдність світу на основі взаємодії шарів буття, а також формулює основний онтологічний закон світового взаємозв'язку, котрий, на його думку, полягає в такому: а) нижчі шари буття є сильнішими, носіями основних його сутностей та не можуть бути зняті більш високими шарами буття; б) хоча вищі шари буття є слабшими, вони виступають самостійними та мають необмежений простір для впливу на нижчі шари.

Гартманівська нова онтологія у середині XX століття стала видатним досягненням філософської думки в Західній Європі, хоча своєю теорією шарів буття віддалено нагадувала характерні для давньосхідної релігійно-філософської думки уявлення про ієрархію світів.

Якщо міфологічне чи повсякденне трактування буття розуміє його як просте існування, «наявність» нескінченної множинності речей та процесів, то філософії властиво шукати у бутті певну міцну основу багатоманітного світу явищ, тому що тільки на міцне можна спертися у пізнані і на практиці.

Очевидно, що поняття буття є доволі широким, оскільки фактично охоплює весь спектр сутнісного. Під буттям ми розуміємо узагальнену картину навколишнього світу й індивідуальний вияв природи в одиничних предметах та явищах.

Суперечки філософів стосовно питання про реальність, котре стосувалось поняття буття, точились тоді, коли виникав сумнів, що зумовлює потребу для роздумів. Саме тоді, коли виникали питання про існування світу «там» і «всюди», коли констатувалось існування світу «тепер», філософи порушували питання про минуле та майбутнє, котре неминуче виходило на онтологічну проблематику.

У цих суперечках, розкриваючи сутність буття як реального, філософи завжди виходили з того, що оточуючий нас світ як ціле існує вічно і лише переходить з однієї форми свого існування в іншу, зберігаючи основні свої сутнісні характеристики та властивості.

В той же час окремі речі, стани природи, врешті-решт люди за своїм характером та суттю є конечними, перехідними. І саме ця суперечність

єдності буття як поєднання неперехідного та перехідного, безконечного та конечного і становить зміст буття як філософської категорії.

Зазначимо, що сучасна філософська думка виходить з трактування буття як єдиної системи, основні частини котрої взаємопов'язані, одночасно будучи виявом певної цілісності та єдності. Водночас простежуємо, що реальний світ виступає як розділений, дискретний і має доволі чітко визначену структуру, в основі котрої є три своєрідні шари реальності – буття природи, буття соціального, буття ідеального.

Буття природи як перша форма реальності характеризується таким:

- охоплює всі існуючі предмети та явища, за винятком людини;
- є наслідком тривалої універсальної еволюції сущого;
- функціонує на засадах системної організації, що виявляється у здатності всіх складових систем до самоорганізації, самовільного переходу на більш високий рівень організованості та упорядкування;
- існує у вигляді речовини або поля;
- виявляється у формі живої (біологічні процеси та явища) та неживої (елементарні частини та поля, атоми та молекули) природи.

Буття соціального розкривається через існування суспільства та людини, характеризується особливою структурою (індивід, сім'я, колектив, клас, етнос, держава, людство), виявляється у сферах суспільного життя – матеріальному виробництві, науці, духовній, політичній сфері та сфері обслуговування тощо.

І, нарешті, третя форма реальності – буття ідеального, духовного характеризується:

- взаємозв'язком з соціальним буттям, оскільки на своєму рівні повторює та відтворює структуру соціуму;
- воно охоплює неусвідомлені духовні структури індивідуального та колективного позасвідомого;
- виявляється у взаємодії з виробництвом, практикою людини загалом;
- має здатність до динамічного розвитку в результаті широкого застосування новітніх інформаційних технологій та засобів.

Слід зазначити наявність ідеї цілісності та єдності навколишнього світу. Прагнучи освоїти реальність, людина трактує її як цілісне єство, що виявляється у численних формах та виявах. Світ – це всезагальна єдність, що включає незліченну кількість речей, процесів, станів, структур та систем (неорганічних, органічних, соціальних).

Світ загалом (все, що в ньому існує) завдяки своїй внутрішній логіці існування та розвитку, тобто реально, передує свідомості та діям кокретних індивідів, конкретних поколінь людей. Це приводить до думки, що будь-яке втручання суб'єктивного фактора у розвиток природи та суспільства потребує докладного аналізу об'єктивних передумов, можливостей та тенденцій розвитку реального світу. Причому реальністю тут виступає не тільки природне, але й духовне, ідеальне.

Отже, світ та все, що в ньому існує, є дійсністю, котра має внутрішню логіку свого існування, розвитку, реально передує та дана свідомості окремих людей.

На думку більшості філософів, те, що об'єднує реальність, визначає єдність її багатоманітних форм, слід розглядати як субстанцію. Вона фіксує внутрішню єдність речей, тобто єдність їх у сутнісному вираженні, вона відповідає тим параметрам об'єктивного світу, які роблять його таким.

Слід зазначити, що упродовж багатьох століть вчені-філософи, намагаючись пояснити природу світу, шукали таку субстанцію, іноді ототожнюючи її з реально існуючими речами або станами природи, іноді пов'язуючи її або з Богом чи абсолютною ідеєю, або з суб'єктивними виявами людського.

Як правило, у філософії розглядається один різновид субстанції, і таке вчення називають монізмом. У зв'язку з тим, що розуміння субстанції може бути різним (в одному разі у ній бачать основу того реального світу, котрий існує незалежно від людської свідомості, в іншому – вона трактується як похідна від цієї свідомості) вирізняють матеріалістичний або ідеалістичний монізм.

Водночас в історії філософської думки була спроба протиставити монізму дуалістичне трактування світу, котре виходило з наявності двох різновидів субстанції – тієї, що поєднує у єдине ціле предметно-тілесну реальність, і тієї, що єднає світ на основі Духа. Так сформувався дуалізм, класичним представником якого в історії філософії був Рене Декарт.

Сучасна філософська думка сповідує принцип цілісності всього матеріально-духовного процесу. Субстанція відтак розглядається як система, котра реалізує у собі численність можливих світів, котрі виникають у процесі саморозвитку світу. Нагальною стала глобальна інтеграція процесу пізнання об'єктивної реальності.

Звичайно, що філософія повинна була чіткіше роз'яснити сутність субстанції, визначитись з її змістом та формою вияву. Врешті-решт потрібно було сформувати саме найзагальніше поняття такої субстанції. У моністичному вченні, котре розглядало сутність як таку, що непідвладна людській свідомості, така субстанція отримала назву «матерія». Під матерією у філософії розуміють філософську категорію, котра позначає об'єктивну реальність, яка дана людині у її відчуттях та існує незалежно від них. Іноді у філософській літературі можна простежити тезу про те, що ця категорія позначає об'єктивність реального буття світу у часі, просторі та русі, котре пізнається людиною.

Оперуючи поняттям матерії, потрібно насамперед наголосити, що вона виступає категорією, тобто гранично широким поняттям для позначення доволі широкого спектру предметів та явищ, станів природи.

Важливою особливістю матерії є її об'єктивність, тобто визнання реальності, що не залежить від волі та свідомості людини. Водночас іншою важливою властивістю матерії є її здатність до відображення. Фактично вона існує як реальність, лише відображуючись у людському «я».

Також потрібно виявити такі характерні риси матерії, як її безмежність та незнищенність.

Питання безмежності матерії виводить нас на вирішення питань виявлення тієї грані, за якою її дроблення, ділення перестає функціонувати. З давніх-

давен філософи намагались знайти цю грань, одні вважали, що вона існує та пов'язували її з трансцендентним, з Богом, інші – що ділимість матерії є вічною та нескінченною. Сучасна наука досягла в своєму розвитку таких глибин, коли реально визначилась та грань, що відділяє пізнаване від непізнаваного, того, що піддається діленню, від неділимого. Сучасні елементарні частини дійсно є такими фундаментальними об'єктами світу, подальше ділення яких на дискретні утворення є неможливим. Парадоксально, але сьогодні, з одного боку, людині властива впевненість у матеріальності та об'єктивності всіх явищ, у нескінченності та безмежності процесу проникнення у таємниці світобудови, а з іншого – накопичуються все нові факти, котрі приводять до визнання якоїсь трансцендентної сутності. Світ, котрий даний нам у відчуттях та за допомогою приладів, виявився не бездонним, а обмеженим за складністю і в пізнавальному аспекті.

Ми зіштовхнулись з явищем так званого фізікалізму, коли людина прагне відшукати ті властивості, що відповідають за можливість існування світу засобами та методами фізичних наук. Саме в такій системі субстанції є у вигляді фізичних, а не духовних сутностей. Фізікалізм виявляється у прагненні людини знайти першоелемент, першооснову всього сущого. Але фізика зіштовхується з обмеженістю свого предмету, її об'єкт виявився не безкінечно складним, у нього наявною є межа ділимості та спостережності. Властиво сьогодні можна теоретично вирахувати об'єкт мінімально допустимого у фізичному світі розміру.

Фактично реально вияснити природу світу та відшукати його всезагальні властивості, максимально загальні, властиві всім об'єктам реальності, може тільки одна наука – філософія.

Незнищимість та взаємне перетворення матерії з однієї форми у іншу виявляє закон збереження та перетворення енергії.

Оперування поняттям матерії підсилює наше трактування єдності світу, тобто монізму. Така єдність світу в цьому разі виявляється у такому:

- в абсолютності та вічності матерії як об'єктивної реальності;
- у єдності її виявів;
- у підпорядкуванні буття діалектичним законам, котрі ґрунтуються на принципах розвитку та детермінізму;
- у багатоманітності взаємноперехідних явищ світу.

Реальний світ, котрий визнається нами як вияв матерії, є глибоко структурованим, а відтак і матерія володіє певною структурною будовою. Ця структурність матерії виявляється у внутрішній роз'єднаності цілого закономірним порядком та виявляється на таких структурних рівнях:

- субелементарному;
- мікроелементарному;
- ядерному;
- атомному;
- молекулярному;
- макроскопічному (газоподібні, рідкі та тверді тіла);
- космічному;

- органічному;
- біологічному;
- соціальному.

Розглядаючи структурність як одну з ознак матерії, потрібно зазначити наявність єдності вказаних структурних рівнів.

По-перше, для всіх вказаних структурних рівнів характерні загальні закономірності. По-друге, взаємозв'язок структурних рівнів матерії ґрунтується на визнанні органічної їх єдності, кожний наступний структурний рівень матерії базується на властивостях та ознаках попереднього рівня, вбираючи в себе його характерні ознаки та створюючи умови для постійного розвитку матеріального світу. По-третє, слід визнати той факт, що не можна зводити певний структурний рівень до іншого, особливо вищий – до нижчого, кожний рівень рівнозначний у виявленні сутнісних характеристик матерії як того, що єднає світ реальності.

Водночас слід виявити і те, що, фактично позначаючи реально існуючу дійсність у всій її багатоманітності та безмежності, матерія характеризується тими властивостями, без яких неможливе існування цього реального світу. Тут філософія вводить поняття атрибуту, під яким розуміється необхідна, вагома властивість предмета чи явища, без якої неможливим є реальне його існування. Атрибутивність матерії не викликає жодного сумніву, без певних своїх властивостей вона не може розкрити свою глибинну характеристику.

Отже, розглядаючи буття як реальне існування сущого, ми визнаємо його єдність на основі субстанції, котра у системі матеріалістичного розуміння світу розглядається як матерія, котра володіє певними властивостями – атрибутами та є глибоко структурованою, залишаючись у той же час філософською абстракцією.

Яку ж властивість матеріального світу можна вважати найуніверсальнішою, такою, що фактично передає основне єство матеріального, без якої те не може існувати? Безперечно, що до такого атрибуту слід віднести насамперед рух. Рух – це внутрішньо притаманна матеріальному світові властивість, спосіб його існування. В широкому розумінні рух – це будь-які зміни, він охоплює всі процеси, що проходять у світі. Ми можемо стверджувати, що все реально існуюче знаходиться у русі, змінюється, набирає нових форм та вираження. Рух внутрішньо притаманний матерії, він є тим, без чого неможливе саме її існування, а оскільки ми визнали нескінченість та незнищимість матерії, то, відповідно, потрібно визнати і абсолютність руху як такого.

Потрібно також говорити, що характеристика руху як атрибуту реального світу вимагає від нас введення такого поняття, як система відліку, тобто, не заперечуючи абсолютності руху, ми говоримо про його відносність, оскільки для його констатації потрібно виявити предмет, щодо якого відбувається рух іншого предмету.

Про відносність руху можемо говорити і в тому разі, коли хочемо охарактеризувати основні його форми. Слід зазначити, що стосовно форм руху реального світу у філософів є різні погляди, котрі різняться критеріями

визначення формаційного підходу до руху. На нашу думку, найоптимальнішою системою визначення основних форм руху матерії є та, котра визнає п'ять форм руху, а саме:

- механічний, під яким розуміється просторове переміщення предметів та явищ одних щодо інших;
- фізичний (тертя, світло тощо);
- хімічний, котрий виявляється під час проведення хімічних реакцій на неорганічному рівні функціонування реального світу;
- біологічний, котрий характеризує особливості органічної організації матерії;
- соціальний.

Така систематизація основних форм руху матерії дає можливість краще зрозуміти особливості його вияву на різних структурних рівнях матерії, виявити їх взаємодію та взаємозумовленість. Розгляд основних форм руху матерії ґрунтується на певних принципах, серед яких зазначимо такі:

1. Кожна форма руху пов'язана з певним матеріальним носієм – механічна – з рухом тіл, фізична – атомів, хімічна – молекул, біологічна – білків, соціальна – осіб та соціальних спільностей.

2. Усі наведені форми руху взаємопов'язані та взаємозумовлені, причому більш складна форма виникає на основі розвитку менш складних, проте не є простою сумою попередніх, а має свої специфічні властивості.

3. За певних умов форми руху володіють здатністю переходити одна в одну.

Звісно, що розвиток наукового знання, з проникненнями людини у глибини світобудови може привести до виявлення нових форм руху, але основне залишиться незмінним – визнання матеріальної єдності світу.

Вирізняють також і типи руху, серед яких головними є такі:

- рух, коли зберігається якість предмета;
- розвиток – вищий тип руху, котрий полягає у переході від нижчих форм існування до вищих форм, від простого до складного. Виявляючи рух як абсолютну властивість матеріального світу, ми не можемо не оминути питання про так званий спокій.

Звісно, характеризуючи його як стан відсутності змін у предметах та явищах, ми одразу суперечимо з викладеними положеннями про природу руху. Тому виникає завдання уточнити, що спокій є відносним і потребує визначення певної системи відліку, котра за певних умов давала би нам можливість констатувати відсутність таких змін. Тому можемо говорити, що той чи інший предмет перебуває у стані спокою тільки щодо іншого.

Наприклад, предмети, що знаходяться у лекційній аудиторії, перебувають у стані спокою стосовно стін чи підлоги цього приміщення, але в той же час разом з нашою планетою обертаються навколо Сонця.

Отже, реальний світ без руху неможливий, водночас матеріальному світові притаманне існування у просторі та часі, які також є атрибутами субстанції та об'єктивними формами існування матерії.

Необхідно зазначити, що питання сутності простору та часу як важливих невід'ємних властивостей реального світу завжди були доволі актуальними у

філософській думці. Вже античні Демокрит та його послідовники вважали, що все суще складається з атомів, які знаходяться у порожнечі, що трактувалась як різновид простору. Відомий вчений Нового часу І. Ньютон розглядав простір та час у відриві один від одного, як щось самостійне, автономне щодо матерії та руху, як своєрідні «вмістилища», в котрих розташовані тіла та відбуваються події. Для нього абсолютний простір – це ящик без стінок, а абсолютний час – пустий потік тривалості, що поглинає всі події, котрі відбуваються навколо.

Представники об'єктивного ідеалізму (Платон, Августин Блаженний, Тома Аквінський, Г. В. Ф. Гегель та ін.) стверджували, що простір та час, існуючи об'єктивно, виступають виявами світового розуму, абсолютної ідеї тощо. Зокрема у Гегеля простір та час є результатом існування абсолютної ідеї, що саморозвивається.

У суб'єктивно-ідеалістичних концепціях простір та час трактуються як суб'єктивні форми упорядкування наших відчуттів. Такої думки дотримувались Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах, Р. Авенаріус та ін. Доволі наближеною до них є концепція І. Канта, який твердив, що простір та час виступають як чисті форми будь-якого чуттєвого уявлення і не є формами чуттєвого відображення, завдяки котрим людина формує свої сприйняття. Наші відчуття за Кантом впорядковані у просторі та часі існування реальних тіл. Заперечуючи об'єктивне існування простору та часу, філософ стверджував, що наше сприйняття впорядкування речей не можна переносити, «проєктувати» на дійсність. Кантівські «речі в собі» трактувались у його філософській системі як позапросторові та позачасові.

Ми звикли характеризувати предмети та явища навколишнього світу відповідно до певних принципів та користуючись певним критерієм. Спостерігаючи за предметами та явищами, бачимо, що вони мають свою протяжність, розташовуються певним способом щодо інших предметів та явищ. Саме для позначення цих параметрів об'єктивного світу філософія і вводить поняття простору. Будучи атрибутом матерії, простір виступає різновидом форми координації співіснуючих предметів та явищ реального світу. Простір – характеризує розміщення матеріальних об'єктів одних щодо інших, він виражає протяжність тіл, їх співіснування, розміри та структуру. Можна твердити, що простір виступає специфічною формою координації станів об'єктивного світу.

Для характеристики предметів та явищ ми широко використовуємо так звані просторові характеристики. Це такі властивості предмету, як його довжина, ширина, висота, форма, структура, відстань від інших тіл.

Історично у філософській думці сформувались різноманітні концепції простору, котрі по-різному трактували його суть. *Субстанційна* концепція простору виходить з того, що простір існує незалежно від природи, від об'єктивної дійсності. Її зокрема дотримувались стародавні атомісти, а також прихильники механістичного трактування світу доби Нового часу, котрі вважали порожнечу простором. Одначе розвиток фізики та інших природничих наук переконливо довів, що порожнечі як такої не існує, що і те,що вважають порожнечею, характеризується певними фізичними параметрами. Тому *релятивна* концепція простору, котра змінила попередню, виходила з того, що

просторові характеристики виражаються фізичними відношеннями, сутність яких визначається характером фізичних процесів.

Відкриття спеціальної теорії відносності дало можливість пояснити особливі властивості простору та гравітаційних полів, квантова механіка – виявити особливий зв'язок просторових та імпульсних характеристик фізичних об'єктів, сучасна фізика елементарних частин – розглядати простір у мікросвіті не тримірним. Повертаючись до тримірності простору (ширина, довжина, висота), ми повинні зробити висновок, що сучасна наукова думка переконливо довела, що за межами макросвіту простір може бути багатомірним, а перехід до тримірності відбувається під час переходу від мікросвіту до макросвіту, в результаті якого вимірності згортаються, компактуються.

Отже, простір є певним виявом фізичних взаємодій у реальному світі. Цікавою може бути думка, котра висловлюється низкою сучасних дослідників проблем простору, які вважають, що біологічним та соціальним явищам властивий специфічний,не фізичний, а відповідно – біологічний та соціальний простір. Цей вкрай неправильний погляд не враховує того, що біологічні та соціальні характеристики не мають просторових властивостей, адже, наприклад, думкам та почуттям не характерні просторові властивості.

Людське пізнання в сучасних умовах досягло такого рівня, коли наші ідеї щодо просторової структури світу припинили бути природонауковими, а все більше перетворюються у філософські проблеми, вирішення яких дасть змогу відповісти на фундаментальні питання про сутність простору, його зв'язок з буттям та становленням, його роль у розвитку матеріального світу загалом.

Філософське поняття простору виходить з його абстрактного характеру. Звичайно, що практично всі предмети та явища навколишнього світу можна виразити просторовими відношеннями, але поняття простору існує об'єктивно, незалежно від волі людини та суспільства. Суб'єктивними є способи виміру простору, встановлені людиною одиниці виміру, котрі залежать від людини та суспільства. Зауважимо, що у більшості країн світу існує метрична система виміру просторових відношень, однак у низці країн для позначення просторових властивостей використовують такі одиниці виміру простору, як фут, інч, дюйм тощо. Наявність таких суб'єктивних одиниць виміру простору і свідчить про те, що, залишаючись за своєю природою об'єктивним, простір як абстракція може набирати суб'єктивного змісту, коли людина думає про нього та позначає його.

Водночас потрібно зазначити, що простір як засіб, завдяки котрому є можливим взаємне розташування речей, стає умовою їх взаємної координації. Проте ця координація та спосіб взаємного розташування існують для людини та нею регулюються. Адже, визначаючи просторові відносини у світі, ми «примірюємо» їх до себе, порівнюємо з власними параметрами, відтак надаємо їм суб'єктивного визначення. Коли говоримо, що предмет великий чи малий, далекий чи близький, ми порівнюємо його зі своєю величиною, зі своїми просторовими відносинами.

Філософські напрями західної філософської думки XX століття внесли помітний вклад у розробку філософської теорії простору на основі нових даних сучасної науки.

Особливо часто звертаються до категорії простору представники феноменології. Зауважимо на специфічне трактування простору у філософії М. Гайдеггера. Цій проблемі він присвятив статті «Мистецтво та простір» та «Річ», в яких виклав основи феноменологічної онтології. У першій статті філософ стверджує, що простір – це те, що обмежено формою, і для доказу цього використовує елементи мистецтва, зокрема скульптуру. На його думку, формотворчість, котра властива скульптурі, здійснюється шляхом розмежування, що виявляє просторові відносини предметів. Простір в такому разі трактується як об'єм, котрий заповнений своєрідною оболонкою.

Доволі цікавою є філософська концепція простору у творах відомого представника феноменології XX століття М. Мерло-Понті. Простір як філософська категорія був предметом досліджень, що викладені у другому розділі його книги «Феноменологія сприйняття», опублікованої у Парижі у 1945 році. Філософ стверджує, що простір – це не місце, в якому розташовані речі, а те, що характеризує тільки можливу послідовність їх розташування, вважає його універсальною силою, що визначає можливість поєднання речей, котра не може бути зведена до поняття вмістимості або будь-якої абстрактної характеристики. Тут Мерло-Понті полемізує з ученням про простір іншого відомого тогочасного філософа Гайдеггера, котрий розглядає простір насамперед як вияв вмістимості предметів.

М. Мерло-Понті вважає, що поняття простору можна розглядати двояко. З одного боку, він належить до простору як до місця, в якому розташовані речі, зокрема й філософ, і тоді простір виступає властивістю речей. З іншого – він рефлексує, охоплюючи простір в його джерелі, усвідомлюючи зв'язки, котрі виражені у цьому понятті, уявляючи те, що ці зв'язки опосередковуються суб'єктом, який відстежує та підтверджує їх. У першому разі йдеться про фізичний простір, у другому – про геометричний, у межах якого Мерло-Понті мислить чисті позиції предметів, що розглядаються у межах функціонування людської свідомості.

Серед атрибутів матеріального світу важливе місце займає час. Про природу часу можна говорити у філософському та природознавчому аспектах, для яких характерна наявність двох підходів: для філософського – логічного та онтологічного, а для природознавчого – фізичного та психологічного. Логічний підхід до питання про природу часу відомий ще з часів античності, а у Середньовіччі саме він був популяризований арабськими філософами та деким із схоластів. Використовується він і в сучасній філософській думці.

На відміну від простору, час характеризує не співіснування світів реального, а їх змінність, процесуальність. Виступаючи специфічною формою координації змінних предметів та явищ, категорія часу використовується для позначення тривалості процесів та співвідношень між ними, котрі фіксуються термінами «триваліше», «раніше», «пізніше» тощо. Час визначає зміну станів, порядок слідування одних явищ за іншими, тривалість процесів, які відбуваються у навколишньому світі.

Субстанційний підхід до визначення поняття часу, що ґрунтувався на висновках ньютонівської фізики, полягав у твердженні про те, що *час існує сам*

собою, що він є незалежним від фізичних та інших процесів, що відбуваються у природі.

Такий підхід до трактування часу не міг витримати жодної критики в умовах серйозного розвитку науки, насамперед фізичної, в умовах новітнього часу. Відповідно до спеціальної теорії відносності, розробленої Ейнштейном, час не є чимось абсолютним, він трактується відносно. Якщо швидкість пересування предметів збільшується, то їх час уповільнюється, і це пов'язано з процесом зміни гравітаційних потенціалів. Відповідно до *релятивної концепції* час розглядається як форма вияву фізичних взаємодій.

Водночас потрібно зазначити, що питання часу стосовно біологічної та соціальної форми існування реальності потребує іншого трактування, до нього важко застосувати суто фізичні параметри. Наприклад, візьмемо двох людей однакового календарного віку, котрі перебувають у різних біологічних станах (приміром, один з них має певну хронічну хворобу). У цьому разі фізичний час не може бути адекватною характеристикою біологічних процесів, що характеризують людину. На думку сучасних вчених, потрібно враховувати так званий біологічний час, котрий визначається ступенем ймовірності смерті людини.

Подібне стосується предметів та явищ, що становлять соціальну реальність. Можна стверджувати, що час тут також набуває системно-символічного характеру, в результаті чого варто вводити особливі параметри соціального часу.

Отже, потрібно відрізняти фізичний час, котрий виявляє особливості фізичних взаємодій елементів реального світу, символічне значення фізичного часу, біологічний та соціальний час як особливі системно-символічні утворення. Загалом час виступає як кількісна міра руху, характеристика тривалості існування реального світу.

Простір та час як атрибути реального світу взаємопов'язані. По-перше, їх єднає те, що вони виступають *специфічними способами координації* станів та явищ природи. По-друге, вони існують *об'єктивно,* незалежно від людини та її волі. По-третє, простір та час – *безконечні та вічні,* вони незнищимі, існують постійно, можуть лише змінювати свої вияви за певних обставин. По-четверте, простір та час *мають визначеність, зафіксовану у їх вимірності.* Внутрішню єдність простору та часу як основних атрибутів матерії довела зокрема спеціальна теорія відносності Ейнштейна.

Очевидно, що система виміру часу також має суб'єктивний характер, оскільки люди та суспільство встановлюють критерій для цього виміру, визначають для цього певну одиницю (це може бути секунда, хвилина, рік, століття тощо).

Філософське осмислення поняття часу як атрибуту реального світу виводить нас на проблему взаємодії та співіснування конечного та безконечного. Конечне – це момент нескінченої зміни сущого, котрий характеризується виходом об'єктів за свої просторово-часові та кількісні межі. Тобто можемо зробити висновок, що коли говоримо про конечність того чи іншого предмету чи явища, то маємо справу з певною координацією реальних

об’єктів, виявлення їх відносних взаємозв’язків та взаємозалежностей. Зважаємо на основне положення про абсолютність нескінченості матеріального світу, тому конечне завжди є відносним. Тому нескінченість – це процес якісної багатоманітності, котрий охоплює безконечність простору та часу, єдність протилежностей, постійне порушення меж конечного, специфічний процес його трансформації. Можемо стверджувати, що всі процеси, предмети та явища навколишнього світу є конечними, але сукупність конечних предметів та явищ є нескінченою.

Безконечність суперечлива, але вона не є простою сумою конечних речей, адже безконечне зберігає основу конечного. Безконечне та конечне існують в об’єктивній дійсності і в нашій голові, це відображення дійсності, вони пов’язані між собою.

Відтак просторові-часові властивості реального світу визначають його сутність та виявляють природу реальності, є атрибутами матерії, без якої вона не може існувати як реальність.

Отже, реальний світ існує об’єктивно і виражається певними атрибутами, котрі виявляють його природу і дають можливість людині правильно пізнати його сутність.

Духовні виміри буття. Питання духовних вимірів буття, його суті та характеристик, особливостей функціонування та ролі у процесі людської життєдіяльності є одним з основних питань в онтології.

Проблеми трактування духовного (ідеального) як реальності, котра пов’язана з існуванням людини, завжди викликала дискусії та формувала запитання до філософів у всі часи розвитку людської цивілізації. Необхідно зазначити, що подібні трактування завжди були виявом стану розвитку наукових знань та відображали світоглядні засади того етапу розвитку людства, на якому було сформовані.

Перші трактування духовного (ідеального) простежуємо ще в первісному суспільстві, коли існувала доволі цікава світоглядна система – анімізм – віра в реальне існування безтілесної душі, котра продовжує існувати навіть після смерті людини. Поняття про душу виникло у VII–VI ст. до н. е. і було результатом розчленування людиною світу на природний, який можна сприймати нашими органами чуття, і надприродний, недоступний нашим відчуттям.

У античній філософії окремі її представники (мілетці, Демокріт) розглядали душу людини як елемент реально існуючої дійсності, асоціювали її з повітрям, вогнем, рухом ідеальної форми атомів, тобто уявляли у вигляді конкретної матеріальної форми.

Платон одним з перших у стародавній філософській думці вирізнив ідеальне як окреме і протиставив його навколишньому світові. У Середньовіччі здатність людини до мислення, котра асоціювалася з поняттям душі, розглядалась як надприродне начало і пов’язувалась з ідеєю Бога. Філософія Нового часу змінила погляди на природу ідеального. Р. Декарт, Дж. Локк детально розглядали питання мислення, вважали, що здатність людини думати є важливою, а іноді визначальною рисою людського. Спіноза розглядав

ідеальне в людині як атрибут природи. Німецька класична філософія, своєю чергою, зауважила на питання активності людського мислення. Не менш цікаво розглядається проблема ідеального (духовного) нині.

Важливою проблемою для філософії залишається обґрунтування можливості існування духовного у структурі буття загалом, його зв'язку з предметною реальністю зокрема. Зв'язуючою ланкою водночас є поняття цінностей, яке немов би наближає усе духовне до розуму, почуттів та волі людини, характеризує людський вимір суспільної свідомості, оскільки проходить вона саме через особистість, її внутрішній світ.

Основними цінностями в житті людини і суспільства є істина, користь розуміння, краса, добро, творчість, мудрість, правда, святість, а також свобода, справедливість, причетність.

Вищі цінності – це здоров'я, сім'я, любов, свобода, світ, війна, держава, праця, істина, честь, свідомість, пізнання, творчість тощо. Порівняно із звичайними цінностями, вищі цінності мають радше орієнтаційний, аніж регулятивний характер. Вищі цінності – емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини. Це цінності суспільного ладу, спілкування, діяльності, самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності. Вищі цінності сприяють втягненню людини у вищі інстанції, наповнюючи зміст її життя. Потреби в змісті, сенсі життя людини в інтегральному розумінні світу є універсальним з'ясувальним принципом. Без такого внутрішнього ідейного сенсу людина не відчуває своєї цінності, не спроможна керувати саморозвиком, особливо тоді, коли йдеться про кризові ситуації.

Зрештою, як висловився Р. Сперрі, глобальні людські кризи є більшою мірою наслідком неадекватності соціальних цінностей та поглядів, а людська доля, та й доля нашої планети, залежать від поглядів та цінностей, які вибиратимуть подальші покоління. Йдеться про спрямування людства до духовного розуміння цінностей. Його передумовою є існування таких цінностей у житті кожної окремої людини. «Духовність несе з собою звільнення, – писав М. Бердяєв, – вона несе з собою людяність…, тому дух, свобода, особистість набувають номінального значення… Можливий прорив духовності в соціальне життя, і все краще в соціальному житті походить саме з цього джерела. Необхідно залишити і відкинути хибну ідею, що людина – це творіння соціального середовища. Навпаки, соціальне середовище – творіння людини».

Цінності – це специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (благо, добро, зло, чудове і потворне, що втілюються в явищах суспільного життя або природи). Макс Вебер виходив з неокантіанської передумови, за якою кожний людський акт стає осмисленим лише у співвіднесенні з цінностями, в світлі яких визначаються норми поведінки людей та їх мета.

Зовні цінності виступають як властивість предмета або явища. Проте цінності притаманні предмету або явищу не від природи, не просто через

внутрішню структуру об'єкта самого собою, а тому, що об'єкт втягнутий у сферу суспільного буття людини і стає носієм певних соціальних відносин. У ставленні до суб'єкта – людини – цінності слугують об'єктами її інтересів, а для її свідомості здійснюють роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності, визначення різноманітного практичного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ. З огляду на необхідність мати житло або реалізацію принципу мій будинок – моя фортеця, можна побудувати будинок, а з престижних міркувань можна побудувати ще дачу, котедж тощо. Так само різні цінності, життєвий сенс можуть зумовити мету отримати диплом про вищу освіту та ін.

Піднімаючись на світоглядну сходинку свого буття, людина ніби відволікається від себе і намагається засвоїти світ. І цей світ справді духовно «входить» в неї, збагачуючи людську особу. Наприклад, для німецького філософа І. Канта вищими цінностями і вічно дивними речами були «зоряне небо над головою і моральний закон у мені».

Із предметних цінностей, що є об'єктами спрямованих на них інтересів, до цінностей належать також деякі явища суспільної свідомості, що виражають інтереси у формі поняття добра і зла, справедливості і кривди, ідеали, моральні нормативи і принципи. Такі форми свідомості описують дійсні або удавані явища реальності, виносять їм оцінку, схвалюють або засуджують їх, вимагають їх здійснення до усунення, тобто виступають нормативними за своїм характером.

Цінність – це філософське поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. Цінності виконують роль споконвічної основи вибору потреб, інтересів, переживання, мети, засобів їх реалізації, результатів діяльності і тих умов, в яких здійснюється вибір. На питання: в ім'я чого здійснюється та або інша діяльність, відповіддю є цінність, тобто основа вибору суб'єктом людиною мети, засобів, результатів і умов діяльності.

Поняття «цінність» вживається, по-перше, для визначення стану свідомості, на основі якого здійснюється оцінка, по-друге – значущих явищ, що вибираються внаслідок оцінки. Можна сказати, що істина і добро (або престижність і комфорт) виступають у тієї або іншої людини основними, провідними, відтак у якомусь будинку може бути більше матеріальних, аніж духовних цінностей.

Значущість цінностей визначає індивідуальну та суспільну свідомість і діяльність. Можна говорити про цінності особи, сім'ї, політичної партії, нації, культури, людства та ін. Але не можна судити про суспільство за його уявленням про себе, як не можна робити те ж стосовно окремої людини. Можна дуже помилитися і в людині, беручи на віру винятково її думку про себе, і в суспільстві, покладаючись на його психологію тощо.

Приєднуючись до складу найскладніших духовних утворень, цінності трансформуються, конкретизуються через ланцюжок станів свідомості, що доводять їх до реалізації в процесі діяльності.

Основні форми, що вбирають цінності: ідеал, вибір, мета, прагнення тощо.

Ідеал – це ціннісна характеристика певного явища у вигляді належного і виконує роль стратегічного орієнтира на шляху досягнення мети. Ідеал не ототожнюється з метою, планом або нормою, оскільки ідеал є цінністю. Ідеали виражаються звичайно в емоційно-насичених образах або уявленнях, в яких синтезуються вищі досягнення культури. Зміст ідеалу зв'язаний з прагненням людини до єдності, гармонії, подолання конфліктів і суперечностей. На відміну від норм, ідеали не стільки результат досвіду минулого, вираження необхідності, скільки передбачення майбутнього, його бажана модель. Мінливості та суперечності історії слугують людині уроками – не тільки формують людину, але й дають можливість усвідомити себе, свою людську суть і ті цінності, що їй відповідають. Тому ідеал – найбільш значущий для соціального прогресу вид моральних цінностей. Відтак ідеали людини або суспільства означає їх опис з позицій прийнятої системи цінностей (наприклад, людина повинна гармонійно поєднувати в собі ціннісні орієнтації на корисну діяльність і внутрішню духовність, суспільство – орієнтуватися не на владу над особою та природою, а на співтворчість з ними). Кожна епоха має свої ідеали, в яких ніби переборюються властиві їй суперечності. Християнський ідеал – людина, яка страждає, яка жертвує собою, помирає від рук тих, гріхи яких хоче спокутувати. Цей ідеал зумовлений суперечливістю, роздвоєністю «земної основи» суспільства. Боротьба, конкуренція, антагонізм живлять заздрість, злобу, ненависть, зрадництво. Але такі ж суперечності загострюють, викликають у людей жалість, милосердя, почуття вини і докори совісті. Ідеал же природної людини, яка живе в гармонії з природою – щасливої і безтурботної, не обтяженої умовностями культури, також стає відображенням тих суперечностей, що притаманні цивілізації. Починаючи з епохи Відродження, на розум людини дедалі більше впливав ідеал, що розвивається всебічно і гармонійно. Кожна епоха по-своєму розуміє такий ідеал.

Для сучасності всебічний і гармонійний розвиток особи означає насамперед єдність особистого і суспільного, активну участь кожної людини в усіх основних сферах суспільного життя. Життя різноманітне, динамічне і вірогідне, а тому ідеал у формі інструкції – нісенітниця. Інша справа, що, отримавши інформацію про конкретні умови руху до ідеалу, люди мають обрати мету, розгорнути її в план і відтак сконкретизувати ідеал у норму. Гармонія особи складається з єдності духовного і тілесного, розуму і обов'язку тощо.

Ідеал – це посох людства, орієнтир, мета, наведена розумом у вигляді образу, картини майбутнього. Ідеали – джерела ентузіазму і рушії прогресу. Як чудово сказав Йоганн Гете: «Гуманність вкладає душу навіть у насолоду, дух – у потребу, грацію – в силу, серце – у велич».

В усіх аспектах взаємодії зі світом людина орієнтована на кінцеву цінність – благо. Благо – це найзагальніше поняття для визначення позитивної цінності (протилежність добру – негативна цінність, зло), предмет або явище, що задовольняє певну людську потребу, що відповідає інтересам, меті та спрямованості людей.

Єдність істини, краси й міри – благо, що становить вершину цінностей, наголошував філософ Платон. Прагнучи до блага, людина, з одного боку,

виражає себе, свою неповторність і самореалізується, саморозвивається, орієнтуючись на ключову цінність – свободу. З іншого – людина так або інакше усвідомлює самоцінність світу, а себе часткою світу. Таке співвідношення орієнтоване на цінність – причетність. Свобода індивідуальності та причетність її до суспільства, Всесвіту – основні цінності людського буття. У різні періоди історії людства філософи визначали свободу по-різному. Більшість філософів XIX і XX ст. вважають свободу безсумнівним добром у житті кожної людини, і, на думку французького філософа Жана-Поля Сартра, свобода – це трагічний талант людини.

У філософії всеєдності Володимира Соловйова і Миколи Бердяєва всі типи спрямування ціннісних орієнтацій розглядаються як моменти, підлеглі такій вищій цінності, як вільне творче становлення боголюдства, втілення образу Бога в світі через людину. З позицій філософії всеєдності неможливе індивідуальне врятування, всі відповідальні за усіх. Всеєдність – це всесвітня соборність, у якій об'єднані нації спільно відстоюють своє існування, яке ґрунтується на всесвітній чуйності та підкоряються мудрій думці в тому, що спокійна совість – винахід диявола.

Розкриваючи сутність ідеального у людині, ролі мислення у відображенні людиною навколишнього світу, філософи сформували категорію свідомості, що з категорією матерії стала гранично широким поняттям для позначення певних процесів, які пов'язані з людиною. Свідомість – вища, властива тільки людям та пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому та цілеспрямованому відображенні дійсності, у попередньому (мисленнєвому) продуманні дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролюванні поведінки. Свідомість – це специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння дійсності.

Основні ознаки свідомості такі. По-перше, це існування специфічного відображення зовнішнього світу. Відомий філософ М. Мамардашвілі у своїх філософських працях наголошував на тому, що свідомість є специфічним типом зв'язку людини з іншою реальністю поверх, або через голову оточуючого його реального світу.

Свідомість – це суб'єктивне відображення об'єктивного світу. За джерелом свідомість є об'єктивною, але за суттю відображення – суб'єктивною. Сучасна філософська думка виявляє такі джерела свідомості:

– об'єктивно існуючий предметний та духовний світ, котрий відображається у свідомості у вигляді конкретно-чуттєвих та понятійних образах. У результаті такого різновиду відображення навколишнього світу формується образ, котрий є суб'єктивним. Причому відображення відбувається суб'єктивно, тобто опосередковується суб'єктом, людиною. Утворені так образи відображуваного світу фактично є відбитком його у голові людини, в них немає жодних предметів, навіть у зменшеному вигляді, а існують ідеальні копії (символи), що несуть інформацію про нього, його зовнішні сторони чи сутності. Ця інформація є результатом взаємодії людини з наявною ситуацією, що забезпечує її постійний контакт з нею. Одночасно людина має здатність думати про своє мислення, в результаті чого відбувається відображення на рівні ідеального;

– соціальне середовище, в якому живе людина. До нього слід віднести ті поняття, установки, принципи, норми, що накопичені людською спільністю, та способи її пізнавальної діяльності. Частина норм та заборон, що вироблені у суспільстві, потрапляють в індивідуальну свідомість людини, стаючи частиною її змісту. Відтак індивідуальна свідомість отримує здатність підніматись над наявною ситуацією на рівень суспільного її усвідомлення та осмислення. Можна твердити, що так людина дивиться на світ очима суспільства;

– особистий духовний світ людини. Людина здатна переосмислювати своє минуле за відсутності безпосереднього контакту із зовнішнім середовищем, конструювати своє майбутнє. Відтак у динаміку процесу формування свідомості включається духовна реальність людини.

Потрібно зазначити, що свідомість охоплює різноманітні форми відображення, починаючи від елементарних – чуттєвих, без яких фактично неможливим був би зв'язок із зовнішнім середовищем, і закінчуючи раціональними, коли в результаті абстрактного мислення людина формує поняття, судження та умовиводи, відображаючи глибинну сутність предметів та явищ, встановлює закономірний зв'язок між ними. Це твердження доводить помилковість однозначного ототожнення свідомості з мисленням, котре фактично виступає вищим її виявом.

Суб'єктивність свідомості полягає в тому, що вона належить людині або соціальній групі, а не об'єктивному світові. Сформований у голові людини ідеальний образ відображає також і емпіричний досвід людини, що виявляється у формуванні певних інтересів та установок, які можуть бути результатом неповного відображення суб'єктом навколишнього світу, тенденційного викривлення ним об'єктивного змісту образу.

М. Мамардашвілі у другій половині XX століття доволі багато пише про нові підходи у філософії свідомості. Він вводить у науковий обіг термін «сфера свідомості», по-новому розглядає наявність суб'єктно-об'єктних відносин у ідеальних процесах. Якщо визнати принципову рівність суб'єкта та об'єкта, зазначає він, то необхідно твердити про наявність певної універсальної синтезуючої категорії, спираючись на яку можна перейти до розгляду суб'єктивного та об'єктивного планів дійсності. Саме такою категорією і є його «сфера свідомості».

По-друге, свідомість слід розуміти як специфічний результат функціонування певного органу людини – мозку, котрий є фізіологічною підставою процесів формування ідеального у людини.

Відомий філософ XX століття Б. Рассел у своїй праці «У що я вірю» у доволі відвертій формі підтверджує це. Він фактично стає на позиції фізікалізму, сповідуючи ідею широкого використання фізичних факторів для оцінки не тільки людської тілесності, але й навіть духовності. Вважаючи, що людина є елементом фізичного світу і складається з матерії у вигляді протонів та електронів, що існують за тими ж законами, що і електрони і протони, які становлять основу тваринного та рослинного світу, Рассел твердить, що мислення людини залежить від звивин у мозку «так само, як подорожі залежать від доріг та інших шляхів сполучення». Він вважає, що розумова діяльність

людини пов’язана зі структурою мозку та організованою тілесною енергією, а відтак коли припиняється життя тіла, припиняється і розумова діяльність.

Відстоюючи цю ж тезу в суперечці, що характерна для модерної західної філософської думки, сучасний американський філософ Дж. Сьорл вважає, що мозок причинно зумовлює певні «ментальні» феномени, що мають різновид свідомих ментальних станів, які, своєю чергою, виступають вищого рівня властивостями цього мозку.

Очевидно, що порушення тих чи інших ділянок мозку приводить до серйозних змін у можливості ідеального відображення навколишнього світу. Зв’язок процесів формування людиною ідеальних образів з функціонуванням однієї з її фізіологічних складових свідчить про матеріальну основу процесів духовного освоєння нею дійсності. В той же час не можна зводити утворений у свідомості образ лише до матеріальних фізіологічних процесів у важливому людському органі, адже, формуючи такий образ, людський мозок творить ідеальне, не виступаючи в такому разі властивістю свідомості, котра не є різновидом матерії, а виступає у вигляді особливої властивості мозку до відображення навколишнього світу.

По-третє, для свідомості характерна предметність, котра виявляється у тому, що, створюючи ідеальні образи навколишнього світу, людина цілеспрямовано визначає основну мету такої діяльності. Тут мета розглядається як властива для людини здатність, кардинальна її характеристика, ідеалізована потреба людини. Тут потрібно зазначити, що в процесі формування мети своєї діяльності людина у свідомості формує ідеальний процес можливого вирішення проблем задоволення своїх потреб, що виступає основою функціонування людини. В основі таких дій є незадоволення світом, потреба змінити його. Тому властиво ідеальне відображення реальності відбувається у голові людини і під впливом певних установок, котрі специфічно трактують відображуване з боку його корисності для суб’єкта.

Окреслюючи предметність свідомості, слід сказати, що для неї потрібним є зв’язок людини з оточуючим її предметним світом. Порівняємо наш мозок з фортепіано, в якому є струни, клавіші, молоточки, але немає музики. Для того, щоб вона залунала, потрібно зіграти на фортепіано, натиснути на клавіші. Подібно до цього для формування процесу свідомості для людини потрібно активно взаємодіяти із зовнішнім світом.

Свідомість – це не тільки відображення навколишньої дійсності у голові суб’єкта, але й ставлення людини до навколишнього світу. В цьому разі ми маємо справу зі здатністю людини специфічно трактувати та оцінювати те, що існує та функціонує поза суб’єктом. Специфічність цього ставлення також виявляє суб’єктивну природу процесів формування ідеального образу.

Згаданий сучасний американський філософ Дж. Сьорль критикує різноманітні філософські погляди, котрі ускладнюють процес розуміння свідомості. По-перше, він заперечує тезу про те, що ментальні стани, під якими розуміється свідомість, взагалі не існують, зокрема не існують переконання, бажання, надії, страхи тощо як елементи свідомості (Фейєрабенд, Рорті). По-друге, Сьорль заперечує, що так звана «народна психологія» як різновид

емпіричної теорії може припинити існувати, а з нею припинить існування і свідомість. По-третє, він спростовує думку про те, що ментальні стани повністю залежать від зовнішнього впливу та відповідних реакцій тої системи, частиною якої вони є. По-четверте, Сьорль виступає проти так званого «комп'ютерного функціоналізму», судження про те, що комп'ютер насправді має думки, відчуття, розум, котрі пов'язуються з виконанням певної програми. По-п'яте, неправдоподібними є міркування про те, що потрібно думати про ментальний словник, в якому слова фактично означають манеру мови, а не реальні, внутрішні, суб'єктивні феномени. І, по-шосте, він заперечує тезу про те, що свідомість, на думку низки філософів, як вияв чогось внутрішнього, особистого, суб'єктивного, не існує. Американський вчений переконливо доводить безпідставність теорій сучасного функціоналізму, котрі хочуть довести, що свідомість зникає.

Розкриваючи сутність свідомості, потрібно зауважити на її структуру, котра характеризується наявністю різноманітних компонентів, що взаємопов'язані.

Ми вважаємо, що у структурі свідомості можна виокремити пізнавальні елементи, емоційну, регулятивну сфери та самосвідомість.

Насамперед зупинимось на пізнавальних елементах, значення котрих у процесі формування свідомості, очевидно, є особливо важливим, оскільки саме процес духовного освоєння дійсності, що становить зміст пізнання, є основним у формуванні свідомості. На основі пізнавальних процесів, котрі характерні для людини, виробляється ставлення до того, що відображається. Саме тому відчуття, сприйняття, уявлення, поняття та мислення і формують ядро свідомості. Реалізація цього компоненту свідомості сприяє здатності людського мозку фіксувати, зберігати та відтворювати інформацію про відображене, що називається пам'яттю.

Своєю чергою, сформовані на основі пізнавальної діяльності людини елементи свідомості реально впливають на стан людини, зумовлюючи зміни на емоційному рівні. Це викликає такі складові духовності, як почуття та емоції, котрі відображають стан впливу зовнішнього середовища та емоційне самопочуття людини. З одного боку, ми можемо говорити, що важливим елементом свідомості є ті почуття, котрі людина формує під впливом зовнішніх чинників і які виявляються у задоволенні, радощах, горі та іншому. З іншого – маємо справу з емоційним самопочуттям людини, що виявляється у її ставленні до відображуваного (веселість, пригніченість тощо) чи у її афектах (жах, відчай тощо).

Але вказані структурні елементи свідомості, своєю чергою, пов'язані з її регулятивною сферою, котра безумовно виявляє здатність до контролю та управління процесом ідеального відображення навколишнього світу. До цієї сфери слід віднести потреби та волю. Під потребами розуміємо такий стан людини, котрий виражає її залежність від об'єктивних умов існування та виступає спонукою до дії, адже потреби виражають певний психічний стан організму, суть якого полягає у створенні системи нестійкості, котра приводить до регуляції діяльності людини, адже в такому разі виникає реальна вимога щодо певних змін у людському функціонуванні. Це приводить до формування

вольового зусилля, активізації людського організму на виконання певних завдань. Тут важлива роль відводиться волі – такому психічному процесу, котрий полягає у свідомому та цілеспрямованому регулюванні людиною своєї діяльності. На думку низки вчених, зокрема А. Г. Спіркіна, воля є «психічним процесом, котрий виражається у діях, спрямованих на задоволення потреб». Зазвичай воля людини, котра виявляється як здатність до регуляції, взаємопов'язана з її світоглядом. У процесі формування волі відбувається обдумування людиною своїх дій, у результаті якого з мотивів можливих дій вибирається той, котрий для діяльності конкретної людини має в цей момент вирішальне значення.

Із основних елементів свідомості слід виокремити і таку складову, як самосвідомість, або рефлексія. Під ним розуміємо усвідомлення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища у навколишнім світі, оцінку себе як думаючої істоти. Фактично тут маємо справу з утворенням у голові людини ідеального образу, тобто з відображенням ідеального відображення. Вважається, що самосвідомість формується в той момент, коли людина починає розуміти, що образ суб'єктивно відображуваного нею об'єкта формується не лише властиво ним, але й людиною, сприймаючою «Я». У цьому разі людина розуміє, що саме вона створює образ об'єкта, надає йому смислового значення. Самосвідомість формує здатність суб'єкта до виокремлення себе з навколишнього світу, чим значно підвищує його значущість в осягненні предметів та явищ цього світу.

У цьому процесі важливими є оцінка людиною свого знання, моральності та інтересів, ідеалів та мотивів поведінської діяльності, а також цілісна самооцінка як діяльного організму. Можемо говорити про конкретну самосвідомість людини, але й становище про самосвідомість певної соціальної або іншої групи людей, сформованої у процесі функціонування суспільства. Тут самосвідомість виявляється у тому, наскільки та чи інша група піднімається до розуміння свого положення у суспільстві у певних умовах.

Дехто із сучасних філософів вважає доцільним виявити три сторони свідомості, до яких належать: а) предметна свідомість, котра спрямована на оточуючий людину світ; б) самосвідомість; в) свідомість як переживання. Російський філософ В. Д. Губін вважає, що перші дві сторони є духом, а третя сторона – душа. На його думку, душа – це щось більш глибоке та значне у людині, ніж дух, котрий вкорінений у душі.

Із цими елементами свідомості потрібно виокремити і сферу позасвідомого. Вона формується на основі тих автоматизованих дій людини, котрі становлять прихований облік інформації про властивості та відношення речей об'єктивного світу. Низка вчених схильні вважати, що позасвідоме – це ті психічні процеси, стан та способи поведінки людини, котрі не здатні виразно виявитись у її свідомості. Людині здається, що їй іноді важко сформувати свої думки, що іноді їх зміст визначається певними невиясненими для її свідомості причинами. Позасвідоме реалізується у сновидіннях, гіпнотичних станах, лунатизмі. Як вважають деякі з філософів, можна

виокремити два різновиди позасвідомих дій людини. До першого належать ніколи не усвідомлювані, а до другого – раніше усвідомлювані дії.

Вартою уваги є також думка відомого світового психоаналітика **З. Фройда** (1856–1939 рр.), котрий вирізняв три рівні людської психіки, а саме: а) надсвідомість, над-Я; б) свідомість, тобто конкретне Я; в) позасвідоме – Воно. Причому надсвідомість у цьому разі – це те, що дається людині суспільством – правила поведінки, батьківські заборони, моральна цензура, позасвідоме – бездонний резервуар людської біологічної за єством енергії – комплекси, страхи, неврози, інстинкти, а свідомість – це та проміжна частина психіки, знизу – пристрасті та інстинкти, а зверху – вимоги суспільства. Несвідомі потяги, за Фройдом, відтак прагнуть до свого задоволення, до своєрідної розрядки у певній дії людини. Роль свідомості тут визначається потребою збереження специфічної динамічної рівноваги між вказаними трьома рівнями психіки. Ці проблеми на практиці Фройд увів у свою систему – так званий психоаналіз – метод лікування людей, за допомогою якого він намагався пояснити в кожному окремому випадку несвідомі мотиви поведінки людини, що викликають душевні розлади.

Справу З. Фройда у тлумаченні позасвідомого продовжив його учень **К. Юнг** (1875–1961 рр.), що створив концепцію колективного позасвідомого, котре з часом перетворюється в індивідуальне, характерне для кожної людини. Глибинні елементи позасвідомого, на його думку, є притаманними для психіки всіх людей, а тому і повинні трактуватись як різновид колективного, загальнолюдського позасвідомого. Колективне позасвідоме постійно виробляє певні структури та схеми, здатні символічно оформлювати уявлення людей. Це Юнг називав «архетипами», котрі існують апріорно та притаманні кожній людині від народження. Пояснення позасвідомого вчений пов'язував з аналізом людських сновидінь.

Відомий радянський філософ 60–80-х років XX століття М. Мамардашвілі, що розробив специфічну «теорію свідомості», аналізуючи роль концепцій психоаналізу як філософського напряму розуміння ідеальних процесів, твердив, що у ньому термін «свідомість» стає двозначним, розпливчастим.

З. Фройд та К. Юнг, на його думку, відкрили позасвідоме під час аналітичного процесу, який відділяв це позасвідоме від свідомого, для того, щоб зробити змістовнішим зміст свідомості. М. Мамардашвілі вважав, що це виявило беззмістовність такого трактування сутності свідомості.

Відповідно до змісту свідомості як ідеального відображення людиною навколишнього світу можна виокремити і основні її функції, котрі полягають у такому:

– формування ідеального планування дій людини та передбачення їх наслідків. Фактично у голові людина можна в ідеальній формі, наче у кінофільмі, прокрутити відображувану дійсність у різноманітних аспектах та планах, ідеально передбачаючи варіативність можливих наслідків своєї діяльності;

– контроль та управління поведінкою. У цьому разі важливе значення має зв'язок свідомості з психікою. Сформовані за допомогою мозку ідеальні образи здатні допомагати контролювати та управляти перебігом дій людини у конкретних обставинах та умовах;

– самооцінка, що виявляється у здатності людини до використання ідеального в процесі визначення свого стану, ставлення до навколишнього світу та ролі у його функціонуванні.

Отже, свідомість як ідеальне відображення об'єктивного світу виступає як структуроване та багатокомпонентне явище, котре володіє специфічними функціями та характеризує сутність людини як специфічної істоти.

Свідомість як притаманна людині здатність до ідеального відображення світу виникає у результаті тривалого процесу розвитку живих організмів. Спочатку в органічному світі формується подразливість, тобто здатність живих організмів реагувати на навколишню дійсність.

Подразливість є допсихічною формою відображення. У примітивних живих організмів вона виступає засобом управління, регулювання пристосованої поведінки. Пізніше формується чутливість – здатність відображати окремі властивості речей у вигляді відчуттів. Це початкова психічна стадія. У хребетних тварин виникають перші елементарні форми психіки – здатність аналізувати подразнення та відображати їх у вигляді сприйняття цілісного образу. У тварин можна виокремити два основних типи поведінки – інстинктивну, вроджену і таку, що ґрунтується на індивідуально здобутих навиках. Інтелект спостерігається лише у тварин, в яких є кора головного мозку.

Формування свідомості у людини стало можливим у результаті певних процесів. До них віднесемо такі:

– прямоходіння;

– виготовлення знарядь праці;

– мова;

– розвиток людського організму – мозок, органи чуття. Розвиток мозку та органів чуття посилював здатність людини до абстракції, а це мало велике значення для більш глибокого пізнання дійсності;

– формування суспільства. Виникнення суспільства було важливим стимулом для подальшого розвитку людини.

У процесі формування свідомості особлива роль відводилась трудовій діяльності людини, котра насамперед реалізовувалась для створення знарядь праці, котрі необхідні для виробництва, що завжди задовольняє потреби людини. Слід зазначити, що цей процес мав усвідомлений характер, відтак удосконалювався людський мозок, формувалась здатність людини до абстрагування, що мало вирішальне значення у формуванні ідеальних образів навколишнього світу.

Особливо зауважимо на процес формування свідомості з мовою та її роль у житті людини. Як відомо, мова є системою знаків та засобом людського спілкування, суспільно-історичним явищем. Вона володіє позначальною функцією, оскільки її слова та речення часто позначають певний предмет або процес. Але людина не може зразу позначати предмети. Слово виступає результатом складного внутрішнього життя людини, що саме воно означає, виясняється поступово. Іноді те, що позначається словом, може бути багатозначним, а слово поліморфним. Мова є своєрідним вираженням

свідомості людини назовні, оскільки лише за її посередництва зміст свідомості стає надбанням інших людей.

Мова виступає специфічним виразом, символізацією внутрішнього, духовного життя людини. Що багатший зміст свідомості, то більше мовних знаків потрібно людині для його виразу.

Один з відомих філософів XX століття М. Фуко писав, що «оскільки за самою своєю суттю мова наділена функцією іменувати, тобто викликати уявлення або прямо вказувати на нього, остільки вона є вказівкою, а не судженням. Мова зв'язується з речами за допогою відмітки, знаку, позначаючого жеста». Але мова для кожної людини наперед передбачена суспільством, яке диктує умови реалізації розмови або правопису. Вона також виступає як апріорна структура людини, якою вона може користуватись, але яку відмінити не в стані. Це символізація духовного світу в індивідуально-суспільній формі.

Своєю чергою, М. Гайдеггер порівнював мову та її функціонування з процесом розпланування саду. Розпланувати сад – це, на його думку, розімкнути певну замкнутість землі. Мова аналогічно начебто розділяє світ, показує ті місця, в котрих цей світ може специфічно висловитись. Мова – це дім буття.

Питання ролі мови у формуванні свідомості людини у своїй філософській концепції розглядає американський філософ Дж. Сьорль. У теорії мовних актів, котру розробляє, починаючи з 60-х років XIX століття, він акцентує на думці про те, що ці акти самі собою не існують, а завдяки зв'язку зі свідомістю здатні репрезентувати існуючі у світі речі. Теорія репрезентативного змісту мови, на думку філософа, повинна ґрунтуватись на відповідній їй теорії свідомості. Для доведення своїх поглядів Сьорль вводить поняття інтенціональності, тобто спрямованості свідомості на предмети та явища навколишньої дійсності. Він вважає, що мова виходить зі свідомості, тобто він визнає за мовою здатність виражати внутрішнє «я» людини, котре є у її свідомості. Вчений вважає, що інтенціональні стани людини представляють предмети та явища так, як ці предмети та явища репрезентуються мовними актами.

Мова має суспільну природу. Це означає, що кожний суб'єкт повинен виражатись у загальнозначущій формі, яка висуває певні обмеження.

Важливою рисою мови є її життєвість. Природна мова символізує всі сторони духовного життя людини, починаючи від чуттєво-пізнавальних до чуттєво-емоціональних. Очевидно, що мовна конструкція передбачає, поряд із переведенням духовного життя тієї людини, що говорить, у сферу мови, також і сприйняття висловленого тим, що слухає, надходження мовної інформації у психіку.

Коли ми говоримо про становлення свідомості як специфічного вияву людського, потрібно проаналізувати її взаємозв'язок із психічними процесами, котрі відбуваються в організмі людини. Слід сказати, що свідомість виступає як вищий вияв психічних процесів у людині, одначе повністю ототожнювати її з ними не можна, адже під психікою прийнято розуміти таку властивість мозку, котра є специфічною формою відображення в ідеальному

вигляді та реалізує потреби у контролюванні поведінки організму. Психічне об'єднує всі усвідомлені та неусвідомлені пізнавальні процеси та утворення, котрі властиві людині, психічні стани, а також психічні властивості людини. Саме тому це поняття ширше від поняття свідомості.

Розкриваючи тривалий процес формування свідомості, слід виявити такі стадії її розвитку: стадну свідомість, свідомість періоду становлення людини та людського суспільстваі свідомість суспільно розвинутої, розумної людини.

Для того, аби зрозуміти поняття свідомості у повному обсязі, особливо її становлення та роль у діяльності людини, важливо виявити її взаємозв'язок із соціальним. Очевидно, що для свідомості важливо включення людини у сферу суспільних відносин, що, своєю чергою, відображається на здатності людини до формування ідеального на основі узагальнення певного соціального досвіду.

Свідомість не є пасивним відображенням навколишньої дійсності у людській голові. Активність свідомості полягає в тому, що у людини встановлюється найтісніший контакт з об'єктивною дійсністю. Об'єктивний світ, діючи на людину, відображається у її свідомості, перетворюючи в ідеальне свідомість, ідеальне перетворюється у дійсність, у реальне.

Отже, будучи специфічно людським утворенням, свідомість формується історично під впливом біологічних і соціальних чинників та є важливим регулятором людської життєдіяльності.

Проблемні питання до теми 7

1. Прочитайте уривок та дайте визначення метафізики за М. Гайдеггером.

«Декарт пише Піко, що перекладав «Principia philosophiae» французькою: «Уся філософія подібна до дерева, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а гілля, що відходить від цього дерева, – всі інші науки».

Ми запитаємо, залишаючись при цьому образі: в якому ґрунті знаходять собі опертя корені дерева філософії? З якої основи отримують ці корені й через них усе дерево життєві соки і сили? Якою стихією оплетені заховані в основі і в ґрунті корені дерева, що несуть його і живлять?...

Вона мислить суще як суще. Повсюдно, де питають, що є суще, перед зором стоїть суще як таке. Метафізичне уявлення зобов'язане цим зором світлу буття. Світло, тобто те, що сприймається цією думкою як світло, саме вже не входить у поле зору цієї думки; бо вона уявляє суще постійно і виключно в аспекті сущого. У цьому аспекті метафізична думка запитує, звичайно, про джерело сущого і про творця світла...

Хоч як би бралися тлумачити суще, чи як дух у сенсі спіритуалізму, чи як матерію й силу в сенсі матеріалізму, чи як становлення і життя, чи як волю, чи як субстанцію, чи як суб’єкт, чи як енергію, чи як вічне повернення того ж самого, щоразу суще як суще являється у світлі буття…

Оскільки метафізика вивчає суще як суще, вона залишається при сущому і не звертається до буття як буття. Як корінь дерева вона жене всі соки й сили до стовбура і до його гілок. Корінь розгалужується в основі і в ґрунті, щоби дерево заради свого росту могло з нього піднестися і, отже, його залишити. Дерево філософії виростає з коріння метафізики. Основа і ґрунт, звичайно, стихія, в якій існує корінь дерева, але зростанням дерево ніколи не зможе так увібрати в себе кореневий ґрунт, аби він як щось древесне зник у дереві. Радше навпаки, коріння аж до найменшого волокна губиться в ґрунті. Ґрунт є основою для кореня; у ньому він забуває себе на користь дерева. Навіть і тоді, коли корінь по-своєму віддає себе стихії ґрунту, він усе одно ще належить дереву. Він витрачає стихію ґрунту і самого себе на це останнє…

Метафізика думає, оскільки вона завжди уявляє лише суще як суще, не про саме буття. Філософія не зосереджена на власній основі. Вона весь час її залишає, і, власне, через метафізику. Однак вона все одно її не уникає. Оскільки думка розпочинає шлях осягнення основи метафізики, оскільки ця думка намагається думати про істину самого буття замість уявляти собі суще як суще, думка певним чином залишила метафізику. Ця думка, і саме коли дивитися ще від метафізики, повертається до основи метафізики. Однак те, що тут ще видається основою, є, можливо, якщо воно сприйнято в самому собі, чимось іншим і ще не сказаним, відповідно до того, що й сутність метафізики також виявляється чимось іншим».

2. Прочитайте, поміркуйте і зробіть висновки щодо роздумів С. Франка про філософію та релігію.

«Панівні, найпоширеніші в широких колах ідеї про філософію і релігію, що йдуть від доби Просвітництва, а почасти від ще давнішого напряму – від раціоналізму XVII століття, уявляють справу так, що між філософією і релігією не лише можливе, а й неминуче докорінне розходження. І саме релігію мислять тут як деяку сліпу віру, як чужу гадку, саме гадку церковного авторитету, що приймається на віру без усякої перевірки, без самостійного судження особистої свідомості, лише на підставі дитячої довірливості й покірності думки; при цьому зміст цієї віри або – у кращому разі – такий, що достеменне знання про нього неможливе, або навіть такий, що прямо суперечить висновкам знання.

Філософія, навпаки, є вільним, чужим до будь-яких емоційних тенденцій, строгим знанням, ґрунтованим на доказах, на логічних міркуваннях. Між тою й іншою неминучим є фатальне провалля, яке нічим не заповнити. І справді, для філософського виправдання віри для збігу філософії і релігії вимагалося б, щоб цілком ірраціональний, по суті нічим не мотивований, – бо за традицією сприйнятий – зміст релігійної віри був би разом з тим логічно доведеним, немовби математично виснуваним абстрактною думкою. Будь-яка добросовісна спроба у цьому напрямі відразу ж веде до негативних результатів. Чесний, істинний філософ є, неминуче, якщо й не переконаним атеїстом, то принаймні вільнодумцем, «скептиком». З цієї точки зору уявляються штучними, вимученими, внутрішньо безплідними спроби примирити та узгодити результати цих, настільки різнорідних духовних спрямувань і устремлінь. Лише у випадку, коли філософ полохливо зрікається свободи і неупередженості думки й насильницьки підганяє аргументацію, щоб виправдати наперед, на віру взяти тези, може вийти ілюзорна видимість згоди між філософією і релігією. Цьому звичайному уявленню варто протиставити передусім набагато давнішу, універсальну і внутрішньо обґрунтовану традицію у розумінні сутності філософії. Згідно з цією традицією, принаймні предмет філософії й релігії збігається, адже єдиним предметом філософії є Бог. Філософія за своєю суттю, за цілісним і універсальним своїм завданням є не логіка, не теорія пізнання, не осягнення світу, а Богопізнання. Таким є панівне поняття філософії в античній думці, що переходить, починаючи від Геракліта, через Платона і Арістотеля, до стоїцизму й неоплатонізму; таким є й середньовічне розуміння філософії. І навіть у так званій «новій філософії», насиченій раціоналізмом і невірою, найвеличніші мислителі, найбільше перейняті загальнолюдськими традиціями, дотримуються того ж розуміння і створюють безперервну спадкоємність між сучасною думкою і її античними та християнськими витоками: достатньо пригадати імена Мальбранша, Спінози, Ляйбніца, Фіхте, Шеллінга, Гегеля».

Тести до теми 7

1. Що таке деїзм?
а) вчення про те, що Бог є творцем світу;
б) вчення про те, що Бог, створивши світ, не втручається в його закономірний розвиток;
в) вчення про те, що людська душа рівна Богу;
г) вчення про те, що Бог розчинений у світі.

2. Що таке гілозоїзм?
а) вчення про всезагальну одухотвореність природи;
б) вчення про «життєву силу»;
в) вчення про космос як живий організм;
г) вчення про тотожність Бога і природи.

3. Що є джерелом руху з точки зору метафізики?
а) механічні взаємодії зовнішнього порядку;
б) внутрішні протиріччя, що притаманні всім об’єктам;
в) космічні фактори;
г) абсолютна воля.

4. Онтологія – це вчення про:
а) цінності;
б) розвиток Всесвіту;
в) буття як таке;
г) пізнання.

5. Поняття «матерія» було введено:
а) Арістотелем;
б) Сократом;
в) Платоном;
г) Сенекою.

6. Яке з наведених визначень матерії є філософським?
а) матерія – це все, що має масу та енергію;
б) матерія – це інобуття абсолютної ідеї;
в) матерія – це все те, що складається з атомів;
г) матерія – це поняття для позначення об’єктивно-реального буття світу в часі, просторі і русі.

7. Фундаментальні поняття, які визначають універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ – це:
а) терміни;
б) категорії;

в) символи;
г) універсалії.

8. Філософська категорія, яка виражає мінливість об'єктивного світу і виступає способом існування матерії:
а) час;
б) субстанція;
в) рух;
г) простір.

9. Знайдіть помилку:
а) категорії – це найбільш загальні поняття;
б) діалектичний матеріалізм – це філософське вчення марксизму;
в) дуалізм – визначення двох основ буття: матеріального і духовного;
г) за Платоном, справжнім джерелом буття може бути лише матерія.

Тема 8

ПІЗНАННЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙПРОЦЕС ОТРИМАННЯ І ТРАНСЛЯЦІЇ ЗНАННЯ У СУСПІЛЬСТВІ

Послідовність викладу матеріалу: філософська теорія пізнання. Сутність та особливості пізнавального процесу; наукове пізнання: рівні та форми; місце та роль практикиу процесі пізнання.

Важливою галуззю філософії є гносеологія (від гр. «гносіс» – знання та «логос» – наука), яка роз'яснює сутність та способи освоєння людиною навколишнього світу, виявляє відношення знання до реальності, показує умови достовірності та істинності пізнання. Розкривши сутність оточуючого нас світу, ми неодмінно стикаємось з питанням його детального вивчення, розуміння та аналізуз метою подальшого використання цього у своїх відносинах з ним. Саме це і реалізується у теорії пізнання, особливості якої, на нашу думку, можна звести до такого:

1) знання демонструє ті з них, що свідчать про ступінь його відповідності реальності;

2) вона виступає як сукупність різнорідних концепцій, котрі іноді взаємно виключають одна одну;

3) вона орієнтована на пошук всезагальних основ знання, виступає у вигляді аналізу різних пізнавальних утворень.

Філософи постійно намагались виявити основні форми і особливості процесу освоєння реальної дійсності. У цьому вони дотримувались різних, іноді діаметрально протилежних думок.

Якщо матеріалісти вважали, що людина пізнає реально, об'єктивно існуючі предмети та явища, що об'єкт пізнання існує об'єктивно, то ідеалісти стверджували, що пізнання – це лише пізнання свідомості у формі самопізнання – аналіз відчуттів, понять (суб'єктивний ідеалізм) або пізнання абсолютної ідеї (об'єктивний ідеалізм), а в такій інтерпретації об'єкт пізнання є або уявленням суб'єкта пізнання, або простою ідеєю.

Слід зазначити, що від часів Античності до XIX століття у філософії домінували два підходи до вирішення питання того, як людина пізнає світ – сенсуалістський, або емпіричний, котрий абсолютизував у цьому процесі відчуття, та раціоналістичний, що надавав пріоритет розуму та людській думці зокрема.

Сенсуалістів в історії філософської думки представляли Епікур, Ф. Бекон, Дж. Локк, Л. Фейєрбах. Основним їх кредо було твердження, що для того, щоб знати, потрібно бачити, причому під останнім розумівся весь комплекс чуттєвого. А в людському розумі та думці, як вони вважали, і була закладена основна помилка правильного пояснення навколишнього світу. Емпіризм виходить з того, що єдиним джерелом знань є чуттєвий досвід. Тут слід згадати локівський вираз «Немає нічого у свідомості, чого не було би раніше у відчуттях».

Раціоналісти, видатними представниками яких були Платон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц, вважали, що проблеми пізнавальної діяльності людини криються у недосконалості людських відчуттів, адже їм не дано ні минулого, ні майбутнього речей та явищ. Лозунгом раціоналістів був «Щоби бачити, потрібно знати!» Вони вважали, що людські знання походять не з досвіду, а з голови, а туди вони потрапили у вигляді наперед закладених у людину «вроджених» ідей, котрі людина повсякчас намагається згадати. Відповідно до позицій раціоналізму знання отримується лише за допомогою функціонування свідомості. У цьому разі абсолютизуються закони логіки і науки, зокрема методи, сформовані винятково свідомістю. Тому для раціоналістів характерно апелювання до математики – науки, що розвивається лише з внутрішніх резервів розуму, його формотворчості та конструктивізму.

Спробу вирішення проблеми, звідки беруться знання, у XVIII столітті зробив І. Кант. Його філософію недарма називали коперніканським переворотом у світовій філософській думці.

У книзі «Критика чистого розуму» він твердив, що у людини є дві трансцендентні, тобто чисті форми чуттєвості – простір та час. У людини, на думку цього філософа, є відчуття простору та часу взагалі, і цим він подолав односторонність сенсуалізму та раціоналізму. Особливо він досліджував втаємничену силу природи людського, котра полягає у здатності уявлення, причому чистої здатності уявлення. Людина здатна уявляти не бульдога, спаніеля чи іншу конкретну породу собаки, вона здатна мислити собаку взагалі. Хоча в природі такої собаки взагалі не буває. Цю здатність Кант вважав надприродною, даною Богом. А знання людини характеризував як результат людської інтуїції.

Не можна не зазначити, що у філософській думці існувала та продовжує існувати і концепція, відповідно до якої принципово заперечується можливість пізнаваності світу, так званий агностицизм. Він представлений різними своїми історичними формами.

По-перше, це античний скептицизм, представники якого вважали, що неможливість пізнання людиною світу полягає у такому:

– наші відчуття дають недостовірні дані про навколишній світ (наприклад те, що здалеку здається круглим, при приближенні насправді виявляється квадратним);

– те, що ми використовуємо для пояснення, теж потребує пояснення, жоден етап пояснення не можна вважати кінцевим.

До скептиків слід віднести давньогрецького софіста Протагора, який вважав, що все змінюється, про кожну річ можна сформулювати дві протилежні думки, і тому потрібно вибирати між ними. Але філософ вважає, що ці протилежні думки одночасно є істинними, правильними, і вони взаємно руйнують одна одну, отже, будь-яке знання є ймовірним, а тезою скептиків ставала думка: «Ми нічого не стверджуємо, навіть того, що не стверджуємо».

По-друге, це агностицизм, що представлений у філософії Д. Юма, котрий вважав, що ми не здатні знайти джерела наших відчуттів і, відповідно, наших знань, і тому не можемо щось знати про світ. Для доведення цих думок

філософ висував власне заперечення наявності причинності у світі. Наявність причинних зв'язків, на думку Юма, довести неможливо, адже те, що вважаємо наслідком, не міститься у тому, що ми вважаємо причиною, це просто результат звичок людини. Ніч наступає за днем, але ніхто не вважає день причиною ночі.

По-третє, це філософські висновки І. Канта, котрий вважав, що ми бачимо світ не таким, яким він є насправді, а таким, яким він являється нам, тобто він переломлюється нашими відчуттями, нашим мисленням, мовою, культурою тощо.

Філософи XX століття в теорії пізнання рішуче виступили проти кантівської думки про трансцендентний суб'єкт, котрий створює світ. Вони зазначали, що людина завжди перебуває у світі, що цей світ настільки залежить він неї, наскільки вона залежить від нього. Центральною категорією такої філософської теорії стало «буття – у – світі», котру запропонував філософ М. Гайдеггер. Його філософія, котра отримала назву феноменології (від грецького «феноменон» – те, що з'являється, та «логос» – наука, знання), пропонувала повернутись до життєвого досвіду та світу, котрий виростає з нього, роз'ясненням котрого є наука. В такій філософії і світ, і наша тілесність – це феномени, котрі існують один в одному. З погляду феноменології справжня філософія – це та, котра прагне до того, щоб знову навчитись бачити світ.

Пізнання виступає як суспільно-історичний, акумулятивний процес отримання знань про світ, котрий полягає у накопиченні нових знань про навколишній світ у міру його освоєння. Воно є за своїм здійсненням доволі важким, оскільки передбачає постійне переборення труднощів, котрі виникають на його шляху. Пізнання також визначається як діяльність людей на шляху відкриття понять, схем, образів, концепцій, котрі полегшують відтворення та удосконалюють їх буття та самозбереження. Фактично пізнання – це шлях від менш повного та глибокого знання до більш повного та глибокого. Пізнання – це процес руху, постійне виникнення суперечностей у ньому та їх вирішення.

Процес пізнання навколишнього світу слід розглядати як різновид духовної діяльності людини, процес осягнення оточуючого її світу. Водночас його можна трактувати як специфічний тип відображення того, що реально існує навколо людини. Очевидно, що це передбачає наявність такого:

- визнання об'єктивного існування навколишньої дійсності;
- існування суб'єкта відображення, у якому відображається об'єкт.

Коли ми говоримо про специфіку цього процесу, ми фактично стверджуємо, що відображення у філософії мислиться як взаємодія двох систем, у якій особливості однієї системи відтворюються в особливостях іншої. Це передбачає наявність адекватного відтворення на рівні людського тих елементів світу, котрі вивчаються людиною. У цьому разі маємо справу з таким відображенням, котре відбувається на рівні свідомості, адже основа пізнавальної діяльності криється у її духовному характері. Утворені у результаті образи є об'єктивними за джерелом та суб'єктивними за формою.

Для правильного розуміння цього процесу потрібно взяти до уваги наявні у ньому суб'єктно-об'єктні зв'язки, котрі встановлюються у пізнанні людиною оточуючого її світу. Одразу зазначимо, що осягнення реальності завчасно передбачає її подальшу роздвоєність. Характеризуючи об'єктивний бік пізнання, окреслимо такі його особливості:

– воно виступає фрагментом дійсності, яка опиняється у фокусі уваги дослідження у конкретний момент;

– передбачає визнання принципу єдності світу.

Виявляючи сутність об'єкта, пізнання та звужуючи його до певного обсягу реальності, неодмінно треба пояснити стан справ. На думку багатьох філософів, це полягає у такому.

По-перше, процес пізнання має різновид духовного освоєння дійсності, котре виконується за безпосередньої участі свідомості. Як ми знаємо, свідомість є специфічною функцією людського мозку, залежить від стану цього важливого людського органу. Відтак можна стверджувати і те, що ця фізіологічна недосконаліть, обмеженість здатності мозку формує певні перешкоди у важкому процесі пізнання реальності.

По-друге, причина цього криється і в об'єктивному факторі, котрий відображає наявну багатоманітність реального світу, осягнути його повністю тому і неможливо. Що більше ми знаємо про світ, то глибше розкривається база нашого незнання про нього, заглиблення у сутність предметів та явищ передбачає пізнання все нових незчисленних сторін об'єктивної реальності, безмежність якої не викликає ніяких сумнівів.

Для деталізації об'єкта пізнавальної діяльності в філософії вводиться поняття предмета пізнання, який ширше розуміє його, оскільки охоплює і вторинні аспекти, насамперед результати інтелектуальної діяльності людини, що також вводяться у процес пізнання. Адже можна займатись духовним освоєнням і результатів розумової діяльності, наприклад вивчати наукові теорії та концепції.

Під суб'єктом пізнання слід розуміти конкретну людину, котра формує нові знання. Проте маємо справу зі складною ієрархією суб'єкта пізнання. Вона полягає у тому, що справжнім гносеологічним суб'єктом є все людство, вся цивілізація, котра органічно охоплює і окремо взяту людину, і суспільство як асоціацію людей, і, врешті-решт, все населення планети, котре задіюється до пізнавальної діяльності. Якщо говорити про конкретну людину, то насамперед потрібно мати на увазі саме вченого, а також певну історичну особу, котрі фактично і виступають серцевиною суб'єкта пізнання людством реального світу.

Наголосимо також і на активності суб'єкта пізнання, котрий не лише вивчає, але й перетворює, творить об'єкт.

Отже, сутність процесу пізнання людиною навколишнього світу полягає у відображенні його з метою кардинального перетворення, виходячи зі своїх суб'єктивних інтересів.

Очевидно, що здійснення пізнавальної діяльності людини, котре передбачає взаємодію об'єкта та суб'єкта на засадах пріоритету останнього як

активного у їх стосунках, яка полягає у постійних змінах оточуючого людину пізнаваного світу, неминуче приводить до визнання важливої ролі у цьому практики. Її слід розуміти як чуттєво-предметну форму діяльності людини, котра своїм змістом має освоєння природних або соціальних сил і виражає специфічно людське ставлення до світу, спосіб буття людини у світі. Підставою таких висновків може бути твердження про те, що людина живе у певному середовищі, котре вона не тільки повинна сприймати як наперед дане, але й активно впливати на нього, водночас обираючи пріорітетними свої суб'єктивні інтереси, зумовлені її потребами. Не може бути людини без зв'язку з навколишнім світом, як і не може існувати світ навколо неї як щось пасивне та наперед дане, незмінне.

Якщо розглядати проблеми духовного освоєння дійсності, котре реалізується у процесі пізнання, то для нього перетворювальна діяльність людини архіважлива. Наші потреби систематично розширюються і відтак зумовлюють необхідність появи нових засобів та шляхів пізнання. Саме це завжди впливало на формування того чи іншого наукового знання. Наприклад, розвиток астрономії був спричинений потребою забезпечувати процес мореплавства, розвиток медицини пов'язаний з потребою збереження здоров'я людини тощо. Своєю чергою, розвиток правової науки свого часу був також зумовлений потребою вироблення нормативних правил та актів, котрі повинні задовольняти потреби людського співжиття в умовах наявності держави.

Наукове пізнання: рівні та форми. У процесі пізнання навколишньої дійсності людина проходить складний шлях відображення об'єктивної реальності, котрий іде від чуттєвого до раціонального, а від нього до практики. У визначенні істинності наших знань про світ людина неодмінно використовує дані науки, під якою у філософії розуміють сферу людської діяльності, функцією якої є вироблення та теоретична систематизація об'єктивних знань про навколишню дійсність.

Безпосередньою метою наукового пізнання є опис, пояснення, передбачення процесів та явищ дійсності на основі відкритих наукових законів, тобто теоретичне відображення дійсності.

Виявляючи специфічне місце наукового пізнання у процесі відображення та духовного освоєння людиною світу, котре полягає в тому, що саме тут ми найближаємось до вияснення істини як кінцевої мети складного процесу пізнання, ми повинні зазначити, що ця стадія пізнавальної діяльності ґрунтується на результатах повсякденного пізнання, котре реалізується на його чуттєвому та раціональному етапах. В основі науки – певні вихідні положення, закономірності, котрі дають змогу об'єднати відповідні знання в єдину систему. Знання перетворюються на наукові, якщо цілеспрямований збір фактів на чуттєвому етапі пізнання реальності доповнюється включенням його результатів у систему понять на раціональному етапі пізнання.

Наука виникла близько VI ст. до н. е., що було пов'язано з необхідністю критики панівних тоді міфологічних систем. Для цього потрібні були такі значні умови, як доволі високий рівень виробництва та суспільних відносин, що привів до суспільного поділу праці, насамперед до розподілу розумової та фізичної праці,

що дало можливість активізувати духовну діяльність людини та перетворити останню у відносно самостійну сферу людської життєдіяльності. Зазначимо, що кардинально змінилась ситуація стосовно розвитку наукових знань у XVI–XVII ст.ст., коли нові форми мислення, нові методи пізнання, що раніше були властиві одиницям, стали надбанням багатьох освічених людей. Розвиток наукового знання в той час, особливо ньютонівської фізики, мав вирішальне значення у розвитку тогочасного і майбутнього людства.

Історія розвитку наукових знань переконливо свідчить про притаманні саме їм певні загальні закономірності та тенденції.

По-перше, це стосується постійного зростання параметрів наукового знання, особливо починаючи з XVII ст. Наприклад, обсяг наукових знань людства фактично подвоюється приблизно кожні 10–15 років, що виявляється у прискоренні збільшення кількості наукових відкриттів та наукової інформації, а також числа людей, що займаються науковими пошуками.

По-друге, розвитку наукового знання притаманний так званий кумулятивний характер. Це виявляється у тому, що на кожному конкретному етапі історичного розвитку людства вони підсумовують у концентрованому вигляді свої минулі досягнення, а кожний наступний результат наукових досліджень входить неодмінною частиною в їх загальний фонд та не перекреслюється наступними успіхами пізнання, а лише переосмислюється та уточнюється.

По-третє, наступність наукового пізнання забезпечує його функціонування як особливого виду «соціальної пам'яті» людства, що теоретично кристалізує минулий досвід пізнання дійсності та оволодіння її законами.

По-четверте, це тенденція до постійного зростання темпів переходу від однієї фази наукового пізнання до іншої, тобто зменшення терміну переходу від наукового відкриття до його впровадження у практику.

По-п'яте, наукове пізнання відрізняється насамперед своєю системністю, котра полягає у формуванні знань про реальну дійсність на основі певних теоретичних принципів.

Наукове пізнання передбачає наявність певних своїх етапів, серед яких послідовно зазначимо такі:

- визначення предмету дослідження;
- вироблення понять;
- встановлення основного закону, котрий відповідає обраному предмету дослідження реальності;
- відкриття принципу або формування такої форми організації наукового знання, що дає змогу пояснити сутність навколишньої дійсності.

Говорячи про специфіку наукового пізнання, потрібно зазначити таке:

1) для нього характерна наявність спеціальної групи людей, котрі виробили певні світоглядні та методологічні установки та досягли певного рівня розвитку знань, тобто вчених. Саме ці люди здатні до теоретичного осмислення дійсності, відображення її у закономірних формах, максимального узагальнення знань та вже пізнаного;

2) об’єкт наукового пізнання може не збігатись з об’єктом виробничої діяльності, а також практики загалом. Тобто предметом зацікавлень у процесі наукового пізнання дійсності можуть бути ті предмети та явища, котрі в цей момент не становлять зацікавлення для людини на шляху задоволення нею своїх матеріальних та духовних потреб;

3) предмет наукового пізнання виявляється у певних логічних формах;

4) для наукового пізнання характерні специфічні методи та засоби, про суть та зміст котрих буде йтися далі;

5) наукове пізнання застосовує спеціальні логічні форми свого вираження та мовні засоби. Найперше слід зазначити, що узагальнення у процесі наукового пізнання отриманих даних про світ вимагають вжиття спеціальних логічних прийомів, серед яких назвемо універсалізацію, ідеалізацію та концептуалізацію. Причому в першому разі маємо справу з виявленням загальних моментів, які характерні для предметів та явищ, котрі вивчаються вченими упродовж тривалого часу, у другому – з властивостями процесів у так звану «чистому вигляді», тобто так, як вони у дійсності не відбуваються, у третьому – з уведенням у науковий обіг понять, котрі взяті із інших, вже сформованих теорій, які отримали у них точне трактування та значення. Також ми можемо говорити і про специфічну мову науки. Її наявність зумовлена насамперед тим, що звичайна мова характеризується багатозначністю слів, а наука формує свої чіткі поняття та терміни, котрі не визнають багатозначності. В той же час мова науки виступає як інтернаціональна, зрозуміла для всіх вчених, котрі працюють у певній науковій галузі;

6) результати наукового пізнання виражаються зазвичай у законах та теоріях;

7) метою наукового пізнання виступає досягнення істинного, достовірного, систематизованого знання, здатного пояснити реальні явища та передбачити можливий перебіг їх розвитку.

Структура наукового пізнання має два рівні: емпіричний та теоретичний. Емпіричне знання, котре становить нижчий рівень наукового пізнання, спрямовано безпосередньо на той чи інший об’єкт та реалізується за допомогою тих методів, котрі ґрунтуються зазвичай на чуттєвих засадах пізнавальної діяльності людини (споглядання). Це знання є голою констатацією фактів та їх описом і тому може слугувати лише основою для наукового осмислення дійсності.

Теоретичне знання не просто пояснює факти, але й осмислює їх у цілісній понятійній системі, а, отже, передбачає широке залучення раціонального пізнання та його засобів та форм. Емпіричне та теоретичне у науковому пізнані взаємопов’язані та зумовлюють одне одного.

Порушення цієї детермінації викликає потребу пошуку нових теоретичних принципів та концепцій, котрі приводять до змін у емпіричному рівні наукового пізнання.

Відомий зарубіжний філософ другої половини XX століття А. Уайтхед у своїх філософських працях доволі багато писав саме про єдність емпіричного та

теоретичного в науці. «Систематичне пізнання, яке в загальному і називається наукою, утворюється завдяки поєднанню двох шарів досвіду – зазначав він. – Один шар складається з безпосередніх даних, отриманих конкретними спостереженнями. Інший шар представлений нашим загальним способом осягнення світу. Їх можна назвати Шаром Спостереження і Концептуальним Шаром».

Суттю наукового пізнання є достовірне узагальнення фактів, виявлення необхідних, закономірних їх властивостей, здатність до передбачення їх можливого розвитку.

Отже, наукове пізнання є цілеспрямованим процесом, котрий вирішує чіткі пізнавальні завдання, що визначаються метою пізнання нами об'єктивної дійсності.

Зазначимо, що в науковому пізнанні домінують раціональні мотиви та тенденції, але у ньому існує єдність чуттєвого та раціонального. Оскільки основні форми раціонального пізнання (поняття, судження та умовиводи) не відображають повною мірою специфіки наукового пізнання, останнє широко використовує свої засоби раціонального осмислення дійсності, котрі виступають як його форми.

Розглянемо специфіку функціонування основних форм наукового пізнання та їх сутність, що розкриває особливості цього специфічного осягнення людиною навколишньої дійсності.

Однією з форм наукового пізнання є ідея, котра виступає специфічним способом осягнення у мисленні явищ навколишнього світу та охоплює:

1) усвідомлення мети;

2) проекції подальшого пізнання та практичного перетворення навколишнього світу. Поняття ідеї походить від давньогрецького слова, яке означало «початок», і очевидно, що воно повинно означати початкову стадію процесу наукового пізнання. Ідея відображає зв'язки та закономірності розвитку дійсності та є спрямованою на її перетворення, а також поєднує істинне знання про дійсність та суб'єктивну мету її перетворення. Ідея виступає як специфічне відображення оточуючого людину світу, але вона не зводиться до елементарної фіксації результатів досвіду, а виступає відображенням речі, властивості та відношення не просто у їх наявному бутті, а в необхідності та можливості, у тенденції розвитку. В ідеї є найбільше збігу мислення з об'єктивною реальністю, це – об'єктивне та конкретне, всебічне знання дійсності, яке готове до свого практичного втілення. Специфіку ідей становить відображення об'єктивної дійсності та постановка практичних завдань. Відтак ідея є активною ланкою у розвитку дійсності, практичній діяльності людини, що створює нові, раніше не існуючі форми реальності.

Наступною формою наукового пізнання, котра органічно пов'язана з ідеєю, є проблема. Це об'єктивно сформоване у процесі пізнання питання або низка питань, вирішення яких передбачає значний практичний або теоретичний інтерес. Вона характеризується єдністю змістових елементів знання про незнання та передбачення можливості наукового відкриття.

Очевидно, що постановка проблеми за відсутності ідеї як першооснови наукового пізнання неможлива. Тобто насамперед вчений повинен сформувати мету та обрати завдання для своїх наукових досліджень. Проблема є суб'єктивною формою вираження необхідності розвитку наукових знань, адже вона формується суб'єктом у його свідомості. Весь процес розвитку наукового пізнання можна представити у вигляді переходу від окреслення одних проблем до їх вирішення, а потім до інших. Специфічною формою вирішення проблеми може бути доведення її невирішеності, яке стимулює перегляд основ, у межах яких була обрана ця проблема (наприклад, доведення невирішеності проблеми створення вічного двигуна було пов'язано з відкриттям закону збереження та перетворення енергії).

Важливою формою наукового пізнання є гіпотеза. Це наукове припущення, істинне значення якого не визначено, це така форма наукового пізнання, за допомогою якої формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена та не доведена. Фактично у цьому разі маємо справу з висуненням та подальшою експериментальною перевіркою передбачення.

Наукова гіпотеза завжди висувається у контексті розвитку науки для вирішення певної конкретної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або для ліквідації суперечностей теорії та негативних результатів експериментів. Слід зазначити, що, будучи науково обґрунтованим передбаченням, гіпотеза може висуватись стосовно питання існування певного предмету чи явища, внутрішньої структури чи функцій того чи іншого предмету або явища, або, зрештою, причини виникнення та розвитку предметів та явищ.

Коли ми говоримо про гіпотезу як одну з форм наукового пізнання, то маємо на увазі необхідність певних вимог до неї. По-перше, гіпотеза повинна стосуватись значного кола явищ. По-друге, повинна бути принципова перевірюваність гіпотези. По-третє, це можливість застосування гіпотези до доволі широкого кола предметів та явищ, тобто гіпотеза повинна стосуватись значно ширшого класу явищ, для пояснення котрих вона висувається. По-четверте, це принципова простота гіпотези, тобто здатність за її допомогою пояснити за можливості більше різних явищ.

Формування гіпотези передбачає, що висування нового припущення повинно спиратись на результати перевірки попередньої гіпотези. Важливою властивістю наукової гіпотези є її верифікованість (підтвердження). Тобто наукову гіпотезу можна встановити та перевірити щодо її емпіричного змісту. Найбільшу цінність становить підтвердження гіпотези фактами та експериментальними законами, про існування яких неможливо було передбачити до висунення наукової гіпотези, що перевірялась. Властивість верифікації є емпіричною основою процесів становлення та розвитку наукової гіпотези, чим зумовлює постійний характер розвитку наукового знання. Після експериментального доведення гіпотеза перетворюється або у наукову теорію, або замінюється новою гіпотезою. Необхідно зазначити, що саме на основі наведених ідеї, проблеми та гіпотези у науковому пізнанні формується наукова

концепція, що всебічно обґрунтовує основну ідею теорії. Наукова концепція – це певний спосіб розуміння, трактування будь-якого предмету чи явища, процесу, основний погляд на предмет чи явище, форма наукового пізнання, котра містить керівну ідею для систематичного висвітлення реальності. Це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту наукового знання, котрий ще не може бути втілений у стрункy логічну систему точних наукових понять.

Завершальною формою наукового пізнання є теорія. У широкому розумінні – це комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення явищ та предметів реального світу. У вузькому розумінні – це найвища форма організації наукового знання, котра дає цілісне уявлення про закономірності та вагомі зв'язки певної галузі дійсності, об'єкта цієї теорії. Очевидно, як форма наукового пізнання, котра найближче стоїть до виявлення істини, теорія виступає як різновид достовірного знання про навколишній світ. До теорії як форми наукового пізнання можуть бути примінені і такі вимоги, що стосуються достовірності, доведеності, об'єктивності висловлювань, котрі формують теорію. За своєю логічною формою теорія є системою висловлювань, органічно пов'язаних між собою певними логічними відношеннями.

Отже, будучи специфічною формою відображення оточуючого людину світу, наукове пізнання розкривається у специфічних формах, котрі діалектично взаємопов'язані.

Важливою проблемою наукового пізнання людиною навколишньої дійсності є питання методів такої діяльності. Як ми вже вказували, наукове пізнання користується своїми, специфічними методами, здатними забезпечувати узагальнення фактів, отриманих у результаті дослідження.

Методом у науці прийнято називати певний спосіб діяльності, сукупність прийомів, що використовуються вченими для отримання певного результату, а, отже, сприяє отриманню істинного знання. Науковий метод відповідає певним критеріям науковості та виступає системою правил розгортання і трактування наукової інформації. По-перше, він повинен базуватись на засадах обґрунтованості. Можемо сказати, що метод виступає у ролі зв'язку, що встановлюється між суб'єктом та об'єктом пізнання. По-друге, науковому методу властиві певні структурні елементи, без яких його функціонування неможливе, а саме: об'єкт (метод повинен йому відповідати), суб'єкт, мета пізнання, засоби пізнання, умови пізнання, результат пізнавальної діяльності.

Для методів, котрі використовуються у процесі наукового пізнання, характерна специфічна класифікація. По-перше, залежно від об'єкта дослідження та предметної спрямованості пізнавальних процесів можна виокремлювати фізичні, хімічні, біологічні, соціальні та інші методи дослідження. По-друге, залежно від ступеня загальності методи поділяються на часткові, загальнонаукові та всезагальні. І, по-третє, залежно від рівня наукового пізнання методи можуть бути або емпіричними, або теоретичними. Часткові методи використовуються у доволі обмеженій галузі наукових досліджень, вони пов'язані з конкретними дослідженням певних об'єктів.

Загальнонаукові методи вже використовуються у значно ширшому обсязі досліджень реального світу. Емпіричні методи відрізняються від теоретичних, оскільки формуються на емпіричному рівні наукового пізнання та виступають узагальненими способами відображення наукою об'єктивної реальності, сформованими людиною у процесі її діяльності. На відміну від них теоретичні методи наукового пізнання ґрунтуються на створенні теоретичних образів, що пов'язані з сутнісними характеристиками досліджуваних об'єктів. Слід також зазначити, що якщо на емпіричному рівні вчений осягає сутність першого порядку, то на теоретичному – сутність другого (глибшого) порядку. Емпіричні методи базуються на безпосередньому контакті суб'єкта з об'єктом та отримують наукову інформацію безпосередньо від реальних об'єктів, у той час, як теоретичні методи ґрунтуються на виробленні та аналізі теоретичних абстракцій, сформованих у свідомості суб'єкта наукового пізнання.

Розглянемо основні загальнонаукові методи, до котрих належать аналіз та синтез, індукція та дедукція, аналогія, моделювання. Очевидно, враховуючи їх специфіку, ці методи можна віднести до тих, котрі зазвичай (за винятком аналізу та синтезу) реалізуються на теоретичному рівні наукової пізнавальної діяльності, вимагають теоретичного узагальнення та характеризуються ідеалізацією об'єктів дослідження.

Під аналізом слід розуміти такий метод дослідження, котрий полягає у мисленнєвому або практичному розчленуванні цілого на частини. Такий процес дає можливість виявити структурні характеристики досліджуваного предмета чи явища та краще узагальнити їх особливості. У цьому разі вчений має справу з проблемами вивчення та узагальнення предметів і явищ з погляду характеристик та властивостей окремих складових, що дає змогу краще зрозуміти їх сутність, котра пов'язана з внутрішнім єством предмета чи явища.

Водночас, вивчивши особливості та характерні ознаки певних структурних елементів предмету та явища, вчений змушений узагальнювати, що становить суть наукового пізнання. У такому разі він користується таким методом пізнавальної діяльності, як синтез. Під синтезом розуміють таку форму наукового пізнання, котра полягає в об'єднанні даних про частини предметів та явищ із метою отримання загальних даних про них. Тобто підставою синтезу і є аналіз, і в цьому вже виявляється взаємозв'язок цих методів у процесі дослідження світу.

Розкриваючи єдність та взаємозумовленість аналізу та синтезу, потрібно зазначити, що вони пов'язані з такою здатністю людської свідомості, як абстрагування, суть якого полягає в тому, що досліджуване явище чи властивість мисленнєво відділяються від інших явищ та властивостей і розглядаються у так званому «чистому вигляді». Абстрагування дає можливість тимчасово спростити явище, що необхідно для проникнення в його внутрішню сутність. Наслідком абстрагування є узагальнення, в результаті чого схожі властивості предметів та явищ досліджуються як самостійні сутності, і саме це дає можливість пізнати явище загалом.

У правоохоронній практиці аналіз та синтез широко використовуються. Насамперед під час розкриття злочинів слідчий повинен вияснити складові

цього явища, що є можливим у результаті його аналізу. Водночас досліджуються окремі обставини здійснення злочину. Це дає можливість конкретно охарактеризувати їх властивості та вияви. А в результаті проведеної роботи виникає необхідність узагальнення отриманих результатів здійснення злочину на цій основі. Ці методи допомагають у результаті розкрити сутність злочину як явища і виявити обставини, що сприяють його розкриттю.

Своєю чергою, інша пара методів наукового пізнання на його теоретичному рівні – індукція та дедукція – широко використовується у процесі вивчення реального світу. Індукція – це метод наукового пізнання, що ґрунтується на виведенні нового загального знання про предмети і явища на основі знання про окремі властивості та ознаки цих предметів та явищ. У цьому разі ми маємо справу з різновидністю логічного умовиводу. Суттю індукції є рух думки дослідника від часткового до загального, від фактів до теоретичного висновку, від невідомого до відомого. Наприклад, дослідження таких злочинів, як крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство, дає можливість кваліфікувати їх як такі, що належать до злочинів проти власності. Виявлення характерних ознак даних окремих різновидів цих злочинів сприяє виробленню тих критеріїв, за якими можемо розглядати загальну групу злочинів проти власності. Індуктивний метод також часто застосовується у судовій практиці, коли відновлюється загальна картина скоєння злочину та надалі кваліфікується певним способом.

У науковому дослідженні доволі актуальним питанням є проблема досягнення повної індукції. Під такою індукцією розуміють узагальнення максимальної кількості даних про предмет чи явище. Здійснити її можна лише в тому разі, коли ми маємо справу з незначною кількістю об'єктів. Найчастіше розглянути всі можливі об'єкти практично неможливо, і тоді індукція виявляється неповною, а висновок на її основі – проблематичним. Окреслене не заперечує ролі індуктивного методу, а лише увиразнює необхідність його використання у зв'язку з дедуктивним методом.

Дедукція – це такий метод наукового пізнання, який ґрунтується на виведенні знання про окремі властивості предметів та явищ на основі знання про їх загальні властивості. У цьому методі проводиться конкретизація загальних понять, отриманих індуктивним шляхом. Дедуктивний метод найбільш поширений у теоретичних науках, особливо на тій стадії, коли вже відомі деякі безсумнівні загальні положення про предмети та явища. Недоліком дедуктивного методу є наявне в ньому вихідне положення, тобто загальне твердження, котре приймається за передумову висновку. Водночас перевагою цього методу є те, що зроблені висновки є достовірними, однак у разі, якщо істинними будуть вихідні положення стосовно предмета чи явища. Проте дедукція не пояснює, як виник цей предмет чи явище, і це спричиняє використання індукції.

У правоохоронній діяльності дедуктивний метод використовується у процесі розкриття злочинів, коли на основі загального знання про типи злочинів можна зробити висновки про окремі їх вияви. Використовується

дедукція і в судовій практиці під час формування судових версій та висловлення різноманітних пропозицій щодо вирішення спірних питань.

Взаємозв'язок індуктивного та дедуктивного методів наукового пізнання пояснюється тим, що узагальнення знань про предмети та явища, котре досягається шляхом індукції, неможливе без використання системи понять про ці предмети та явища, які є результатом дедуктивного методу дослідження.

Певна обмеженість кожного з указаних методів наукового пізнання зумовлює потребу не тільки у їх синтезі, але й у поєднанні вказаних методів з іншими способами наукового дослідження.

У сучасних умовах дедалі більше значення у науковому дослідженні набуває такий теоретичний метод, як моделювання. Він полягає у створенні зменшених або збільшених копій предметів та явищ (моделей) з метою отримання знань про досліджувані об'єкти, вивчення яких ускладнено низкою причин. Очевидно, що модель виступає як умовний образ або зразок предмета чи явища, котрі вивчаються. Ці моделі можна поділити на речові, тобто такі, котрі є копіями предметів та реально існують, та концептуальні (ідеальні), котрі існують на рівні свідомості суб'єкта наукового пізнання.

Моделі повинні відповідати певним вимогам, які реалізують розглядуваний метод пізнання, а саме: а) репрезентативність, б) подібність, в) трансляція. Репрезентативність передбачає, що створена модель повинна якнайширше представляти характерні ознаки об'єкта, котрий вивчається. Звичайно, вона не абсолютно відповідає йому, але завжди відображає певну його характеристику чи аспект. Подібність вимагає, щоб модель відповідала об'єкту в тому відношенні, котре представлено у дослідженні предмета чи явища. Фактично модель повинна бути відображенням суттєвого боку поведінки об'єкта. Відношення трансляції передбачає можливість перенесення наукової інформації, отриманої у процесі вивчення моделі, на сам об'єкт.

У правоохоронній діяльності для розкриття злочину широко використовується метод моделювання. Зазвичай це концептуальні (ідеальні) моделі. Особливо часто використовується моделювання у процесі слідства, коли у слідчого немає знань про злочин. У такому разі він може створювати концептуальні моделі злочинів та, вивчаючи їх, робити певні висновки про можливі варіанти розкриття цих злочинів, але водночас вказані вимоги до моделі повинні бути наявними та дотриманими.

Близьким до моделювання є такий теоретичний метод, як аналогія. Під аналогією розуміємо такий метод пізнання, котрий ґрунтується на вивченні схожості пізнаваних об'єктів з уже пізнаними раніше. Відтак цей метод єднає з моделюванням насамперед вихідне положення, яке полягає в утрудненні вивчення об'єкта пізнання. Звичайно, до аналогії повинні бути застосовані інші критерії, котрі полягають найперше в тому, що повинні зіставлятись схожі предмети та явища, що мають схожі властивості чи за своєю суттю є схожими. У правоохоронній діяльності метод аналогії використовується дуже часто – у процесі дізнання, слідства і на етапі судового розслідування.

Важливу роль у процесі наукового дослідження виконують ті методи, котрі використовуються на його емпіричному рівні. Насамперед потрібно зазначити, що вони передбачають безпосередній контакт суб'єкта з об'єктом. Недоліки емпіричних методів полягають у тому, що емпіричне знання, на якому ґрунтуються думки вчених, як правило, є фрагментарним, воно дає інформацію про окремі сторони досліджуваного об'єкта, тому досягнути бажаного результату у відображенні реальності лише за допомогою таких методів не можна. Тому слід говорити про взаємодоповнюваність теоретичних та емпіричних методів наукового пізнання. Абсолютно розділити ці методи неможливо, вони функціонують та використовуються у взаємозв'язку. Наприклад, коли слідчий розкриває злочин, то, проводячи дослідження із залученням емпіричних методів, він використовує теоретичні узагальнення, отримані теоретичним шляхом за допомогою таких методів дослідження. Якщо такий взаємозв'язок порушується, то з метою його відновлення починається пошук нових теоретичних концепцій, тобто емпіричне доповнюється теоретичним на новому рівні.

Серцевиною емпіричного дослідження є експеримент. Це такий метод наукового пізнання, коли досліджуваний предмет або явище вивчаються у контрольованих та керованих умовах, котрі необхідні для виявлення певних властивостей предметів та явищ. Проведення експерименту передбачає наявність низки основних його етапів. На першому – підготовка експерименту – проводиться вибірка та відбір об'єкта дослідження, розробляється план проведення експерименту, підбираються прилади та апаратура, уточнюються теоретичні засади пізнавальної діяльності. Важливу роль тут виконує суб'єктивна (експериментатор чи група вчених)і об'єктивна складова експерименту. На другому етапі відбувається експеримент, у процесі якого дослідник пізнає суть досліджуваного предмета чи явища. На наступному етапі здійснюється реєстрація проходження експерименту, під час якої використовуються органи чуття та прилади. І, нарешті, завершальною стадією експерименту є інтерпретація результатів, пояснення отриманих фактів. Експерименти використовуються працівниками правоохоронних органів у процесі проведення слідства, іноді проводяться і судові експерименти.

Серед методів емпіричного дослідження важливе місце займає спостереження. Це такий метод наукового пізнання, котрий передбачає вивчення предметів реального світу за допомогою органів чуття. Можемо стверджувати, що спостереження виступає як своєрідна фіксація нашими органами чуття фактів, котрі свідчать про сучасний стан реальної дійсності. Як і у експерименті, у спостереженні важливу роль виконує факт, що виступає як джерело та мета проведення цього способу наукового пізнання. Думка про те, що факт є адекватним відображенням реального світу, очевидно, може бути визнана хибною, адже в процесі освоєння дійсності людина постійно змінює її трактування, суб'єктивно її сприймаючи. Тому факт – це не лише наше знання про реальність, але й суб'єктивний образ об'єктивного світу. Потрібно зазначити, що для спостереження як різновиду наукового пізнання на емпіричному рівні характерне з'ясування лише зовнішніх якостей та

властивостей предметів і явищ, що значно зменшує здатність до ґрунтовного вивчення об'єктивної дійсності таким шляхом.

Для спостереження характерним є також встановлення певної пізнавальної мети, мисленнєвого програмування дій дослідником та надання ним своєї, зазвичай суб'єктивної інтерпретації отриманих результатів. Для успішного спостереження важливо, щоб розглядувані факти були репрезентативними, тобто відповідали суті досліджуваного предмета чи явища, виражали їх найвагоміші характеристики.

Наукове спостереження передбачає використання приладів – матеріальних конструкцій, котрі виступають різновидом опосередкованого зв'язку суб'єкта та об'єкта пізнання. Застосування приладів допомагає краще та надійніше спостерігати за предметами та явищами. Водночас необхідність використання приладів мотивується також і недосконалістю людських органів чуття, котрі дають неповну інформацію навіть про зовнішні сторони предметів та явищ. Але потрібно зазначити про важливість стану приладів, несправність котрих може подавати недостовірну інформацію про досліджуваний предмет чи явище. Прилад також може вплинути на стан самого об'єкта пізнання.

Варто зазначити, що спостереження як метод наукового пізнання активно використовується у правоохоронній діяльності у процесі розкриття злочинів.

Отже, наукове пізнання, що символізує найвищу точку пізнавальної діяльності людини та її шляхи до вияснення істини, виконує важливу роль у процесі духовного освоєння людиною навколишнього світу, сприяє не тільки виявленню його ознак, але й дає змогу проникнути в суть предметів та явищ, котрі нас оточують.

Місце та роль практики у пізнанні. Сенс практики у пізнавальному процесі полягає в тому, щоб бути важливою опорою та підставою цього процесу, а також і результатом пізнавальної діяльності людини. Безпосередня предметно-перетворювальна діяльність постійно супроводжує процес невпинного пізнання людиною навколишнього світу, вона зумовлює пізнання, але й сама зумовлюється пізнанням, є невід'ємною умовою духовного освоєння людиною світу.

Практика та пізнання поєднані не тільки суттєво, змістовно, але й результативно, адже практика є результатом пізнавальної діяльності. Водночас розуміння цього зв'язку неможливе без визнання практики критерієм істини процесу пізнання об'єктивного світу. Перетворювальна діяльність людини реально вказує на правильність або хибність наших знань, дає оцінку їх прикінцевим результатам.

Отже, взаємовідносини практико-перетворювальної діяльності з пізнавальними процесами, котрі органічно притаманні людині, можна звести до таких положень:

- пізнання відбувається заради практики;
- пізнання здійснюється під активним впливом практики;
- практика є результатом пізнання, розглядається як критерій істини здобутих у процесі пізнання знань.

Процес пізнання людиною навколишнього світу є важким і тривалим, він передбачає низку етапів, котрі фіксують його розвиток з погляду заглиблення у суть досліджуваних предметів та явищ об'єктивного світу. Першим ступенем тут слід вважати чуттєве пізнання.

Коли ми маємо справу з чуттєвим у процесі пізнавальної активності людини, то повинні зазначити низку загальних особливостей органів чуття, котрі в цьому разі виконують вирішальну роль. На нашу думку, можна виявити такі особливості функціонування органів чуття, котрі реально впливають на пізнавальні процеси. До них віднесемо такі.

По-перше, органи чуття виступають результатом історичного розвитку людини. Біологічно вони передаються людині від народження, але удосконалюються в міру її діяльності. Особливо зазначимо тут роль праці, створення знарядь праці тощо.

По-друге, органам чуття притаманна принципова обмеженість. Причому це найперше виявляється на біологічному рівні.

По-третє, помітна однобічність функціонування органів чуття. Кожний конкретний орган чуття відповідає за принципово одну конкретну функцію чуттєвого відображення. Тому наші органи чуття називають також аналізаторами, за те, що вони фактично розчленовують цілісні властивості світу, подають нам і сприяють подальшій їх фіксації у свідомості.

Важливо зазначити, що в сучасній філософській думці, особливо у феноменології, робиться спроба абсолютизувати біологічну природу органів чуття.

На думку прихильників феноменології, органи чуття – це органи нашого феноменального тіла, котрі не мають нічого спільного зі свідомістю. Очевидно, така інтерпретація, як і протилежна, котра абсолютизує зв'язок органів чуття зі свідомістю, є безпідставною, адже у цьому разі під час функціонування чуттєвого у людині маємо справу із взаємозв'язком тілесного та духовного на основі рівноправності цих важливих аспектів існування людини.

Вплив навколишнього світу на людські органи чуття спричиняє процес, котрий називається відчуттями. Відчуття – це початковий етап здійснення процесу відображення, результат впливу зовнішнього середовища на органи чуття людини. Відчуття – відображення властивостей предметів та явищ реального світу, що виникає в результаті впливу їх на органи чуття і збудження нервових центрів кори головного мозку.

Відчуття мають фізіологічну природу. Тут ми маємо справу з процесом детермінації енергії, котра у вигляді властивостей зовнішніх предметів передається у мозок людини. Інформаційна пропускна здатність виявляє специфіку та значущість тих чи інших органів чуття, серед яких найсильнішим є зір, а найслабшим – смак. Прийнято вважати, що для людини найважливішим видом відчуття є зір, через який поступає понад 80% чуттєвої інформації. На основі відчуттів у людини формуються сприйняття – відображення людиною предметів і явищ за безпосередньої їх дії на органи чуття у вигляді конкретних чуттєвих образів. Можемо твердити, що відсутність цього важливого етапу чуттєвого пізнання привела б до того, що в свідомості людини все би зливалось у

єдине ціле, а пізнання суті предметів та явищ було практично неможливим. Сприйняття є можливим тому, що існують його підстави та джерела, до яких віднесемо конкретні відчуття та психофізіологічний механізм людини.

У результаті формується образ, конкретно-чуттєвий за своїм характером, оскільки він є відображенням відчутого людиною, а також збірний, оскільки сформований на основі узагальнення даних різних органів чуття. Джерело такого образу є об'єктивним, але за своєю суттю він суб'єктивний, належить суб'єкту та знаходиться у його свідомості.

Ця форма чуттєвого пізнання дає можливість більш детально охарактеризувати пізнаваний об'єкт, а образ, сформований у результаті цього, краще виявляє сутнісні характеристики відображуваної реальності.

У процесі сприймання помітна динаміка, спочатку людина формує в образі початкові характеристики предмета, а потім іде до подальшої його деталізації, поглиблюючи свої чуттєві зв'язки з ним, застосовуючи всі наявні відчуття.

Слід зазначити, що багаторазове повторення певних сприйнять дає змогу людині у кожному наступному разі пізнавати об'єктивний світ швидше.

Сприйняття начебто підсумовують результати відчуттів, але цей процес має синтетичний характер, сприймаються лише певні окремі відчуття у тій чи іншій послідовності, а не предмет як щось цілісне та стале.

Завершальним етапом чуттєвого пізнання є уявлення – форма чуттєвого пізнання, конкретно-чуттєвий образ реального світу за відсутності безпосереднього контакту з об'єктом пізнання. Уявлення є своєрідним чуттєвим спогадом предмета пізнання. Тут синтезуються ті сторони предмета, що цікавлять суб'єкт пізнання на практиці.

Ця форма чуттєвого пізнання органічно вбирає в себе попередні й існує на основі відчуттів та сприймань. Вона передбачає, що людина повинна була мати раніше відчуття предмета та сприймати його.

Уявлення, на відміну від відчуттів, не мають чіткого характеру, адже в процесі їх формування людина певні аспекти та моменти опускає, відкидає. Вона вирізняє те, що повторюється у предметах та явищах, які відчувалися раніше. Уявлення робить можливою здатність людини до абстрагування, узагальнення, виявлення та подальшого виокремлення того, що повторяється у відображуваних нею відчуттях елементах предметів та явищ, і це стає особливо актуальним на наступній стадії пізнавальної діяльності – раціональній.

Саме на цьому пізнавальному етапі маємо справу з безпосередньою єдністю суб'єкта та об'єкта пізнання. Водночас важливими є психічні процеси, котрі притаманні людині, серед яких насамперед назвемо пам'ять та уяву.

Людина використовує накопичений чуттєвий досвід, котрий реалізується через пам'ять. Під нею слід розуміти таку форму психічного відображення дійсності, котра полягає у закріпленні та подальшому відтворенні людиною даних про навколишню дійсність. Пам'ять є різна, оскільки у людей є різною швидкість відтворення отриманої інформації, в одних вона більша, в інших менша. Пам'ять також може бути короткочасною та довготривалою, причому різниця між ними може бути надзвичайно великою.

Важливу роль виконує і уява – психічна діяльність, що полягає у створенні уявлень та мисленнєвих ситуацій, котрі ніколи загалом безпосередньо не сприймались людиною. Тут є також використання чуттєвого досвіду, а матеріалом для цього психічного процесу слугує пам'ять та образи сприйманих предметів та явищ.

Уява виступає тим своєрідним сполучником, що приводить до єдності чуттєвого та раціонального етапів пізнання. Причому вона виявляє їх внутрішню єдність, підводить багатоманітність відчутого нами у пізнавальний процесах під абстрактно-загальні поняття. Вона стає опорою для абстрактного мислення, оскільки їх образи стають його підставою. У широкому розумінні уява є здатністю створювати нові образи на основі отриманих від дійсності вражень.

Уява поділяється на репродуктивну – ту, що відтворює раніше сприйняте та відоме, і творчу, продуктивну, котра володіє здатністю до створення нових образів реальності. За різних обставин уява може обирати форму або мрії, або фантазії, котрі відрізняються ступенем ймовірності відображення об'єкта пізнання.

Розглядаючи чуттєвий етап пізнавальної дійсності людини як початковий, ми не можемо не зазначити відносність тих знань, що формуються в його межах. Чуттєве іноді може викривляти дійсність, неточно та однобічно відтворювати її.

Наприклад, олівець, занурений у склянку з водою, сприймається як надломлений. Реальність у цьому разі не збігається з чуттєвим образом. Встановлення ж істини вимагає осмислення результатів чуттєвого, що актуалізує наступний, раціональний етап пізнання.

Отже, на чуттєвому етапі людина формує образ пізнаваного, відображаючи у своїй свідомості за допомогою психічних процесів його основні властивості, котрі дають можливість робити висновки про реальність, але не можуть дати узагальненої картини її, не можуть проникнути у сутність предметів та явищ, для чого потрібно перейти до ґрунтовнішої стадії пізнавального процесу, котра здійснюється на рівні раціональному.

Проблемні питання до теми 8

1. Ознайомтесь із текстом, визначте, наскільки схожими є ваші погляди на людське знання з уявленнями Дж. Берклі.

«Для будь-кого, хто оглядає об'єкти людського пізнання, очевидно, що вони являють собою або ідеї (ideas), які дійсно сприймаються почуттями, або такі, які ми отримуємо, спостерігаючи емоції та дії розуму, або, нарешті, ідеї, утворені за допомогою пам'яті й уяви, нарешті, ідеї, що виникають через з'єднання, поділ або просто уявлення того, що було спочатку сприйнято одним з вищевказаних способів. За допомогою зору я складаю ідеї про світло та кольори, про їхні різні ступені та види. За допомогою дотику я сприймаю тверде і м'яке, тепле і холодне, рух і опір. Нюх дає мені запахи, смак – відчуття смаку, слух – звуки у всій різноманітності тону й складу. Якщо різні ідеї спостерігаються разом одна з другою, їх позначають одним ім'ям і вважають будь-якою річчю. Наприклад, спостерігають з'єднаними разом певний колір, смак, запах, форму, консистенцію, визнають за окрему річ і позначають словом «яблуко»; інші об'єднання ідей складають камінь, дерево, книгу і тому подібні емоційні речі, які, залежно від того, приємні вони чи неприємні, викликають почуття ненависті, радості, горя... Але поряд з цією нескінченною різноманітністю ідей або предметів знання існує так само, щось пізнає або сприймає, виробляє різні дії, наприклад: бажання, уяву, спогад. Ця діяльна істота, яка пізнає, є те, що я називаю розумом, духом, душею або мною самим. Цими словами я позначаю не одну зі своїх ідей, але річ, абсолютно відмінну від них, в якій вони існують, або, що те саме, якою вони сприймаються, адже існування ідеї полягає в її сприйнятті».

2. Прочитайте уривок, присвячений роздумам Р. Декарта щодо істини та брехні. Чи має рацію автор? Яку позицію обрали б ви?

«За ці дні я освоївся з думкою, абстрактною від почуттів, і прийшов до ясного висновку стосовно тілесних речей. Дуже небагато з них сприймаються нами як справжні; набагато більше ми можемо знати про людські думки, а ще більше – про Бога, тому я без труднощів відриваю своє мислення від предметів уяви і звертаю його лише на речі умосяжні, відокремлені від чого б то не було матеріального. І, зрозуміло, таким чином я отримую набагато більш чітке уявлення про людський розум, бо він – річ мисляча, яка не має протяжності в довжину, ширину і глибину, а також не причетна до матерії ні в чому, крім володіння ідеєю якої б то не було тілесної речі. А оскільки я помічаю, що сумніваюся, чи не є я річчю залежною і недосконалою, мені приходить в голову ясна та чітка ідея незалежного й досконалого буття, тобто Бога; і вже з одного того, що у мене з'явилася така ідея, або, інакше кажучи, з того, що я існую, володіючи такою ідеєю, я з усією очевидністю роблю висновок: Бог існує, і від нього в кожен момент залежить моє власне існування. Отже, я впевнений, що людський розум не здатний пізнати нічого більш очевидного та достовірного. І ось уже, як мені здається, я вбачаю якийсь шлях, слідуючи яким можна, виходячи з цього споглядання істинного Бога, в якому сховані всі скарби мудрості й наук, прийти до пізнання всіх інших речей.

Перш за все я визнаю неможливим, щоб Бог коли-небудь мене обдурив: адже у будь-якій брехні або обмані укладено щось недосконале; і хоча існують докази проникливості та могутності Бога, що свідчать про те, що Він може мене обдурити, він, безсумнівно, цього не бажає і не виявляє ніякої підступної хитрості, що і не личило б Богу.

Я відчуваю в собі якусь здатність судження, яку я безсумнівно, як і інші мої властивості, отримав від Бога; і якщо Він не бажає мене обманювати, Він, звичайно, не дав мені здатність такого роду, щоб, правильно нею користуючись, я в той же час помилявся.

У цьому питанні не залишилося б жодних сумнівів, якби не здавалося, що це означає, ніби я ніколи не можу помилятися. Бо якщо все, чим я володію, я прийняв Богом, і якщо Він не вклав в мене здатності помилятися, я, мабуть, ніколи і ні в якому разі не можу помилитися. Далі, поки я мислю тільки про Бога і цілком звертаюся до Нього, я не виявляю ніякої причини для помилки або обману; але потім, коли я повертаюся думкою до себе, я відчуваю, що схильний до незліченних помилок. Шукаючи їх причину, я помічаю, що переді мною виникає не тільки реальна і позитивна ідея Бога, тобто найдосконалішого буття, але, так би мовити, і якась негативна ідея небуття або, інакше кажучи, того, що найвищою мірою далеке від всякої досконалості, причому сам я опиняюся створеним таким чином, ніби є чимось середнім між Богом і небуттям, або між вищою сутністю і нічим: оскільки я створений вищим буттям, в мені немає нічого, що призводило б мене до обману, однак, оскільки я деяким чином належний до небуття чи несущого або, інакше кажучи, оскільки сам я – не вище буття, мені дуже багато чого бракує, і тому не дивно, що я помиляюся. Зрозуміло, я вважаю, що помилка, як така, не є щось реальне, залежне від Бога, але є певний недолік. Таким чином, немає потреби в тому, щоб я помилявся в силу якоїсь здатності до омани, яка навмисне дана мені з цією метою Богом, але, навпаки, я помиляюся тому, що здатність істинного судження, яку Він мені дарував, не є нескінченною».

Тести до теми 8

1. Що вивчає гносеологія?

а) взаємодію людини, суспільства та природи;
б) природу пізнавальних можливостей людини та всі питання, що пов’язані з процесом пізнання;
в) моральні відносини між людьми;
г) етапи розвитку цивілізації.

2. Які основні форми пізнання виділяють у процесі пізнання?

а) раціональну та чуттєву;
б) теоретичну та практичну;
в) емпіричну та раціональну;
г) побутову та наукову.

3. Що таке агностицизм?
а) невизнання суб'єкта пізнання;
б) визнання можливості неповного пізнання речей;
в) невизнання речей, що пізнаються;
г) визнання неможливості повного пізнання речей.

4. Хто із новоєвропейських філософів розвиває гносеологічну концепцію ідеалістичного сенсуалізму?
а) Дж. Берклі;
б) Б. Спіноза;
в) Г. Лейбніц;
г) Р. Декарт.

5. Що є метою пізнання?
а) прогрес;
б) щастя;
в) задоволення;
г) істина.

6. Хто визначав знання як адекватне та обґрунтоване переконання?
а) Сократ;
б) Арістотель;
в) І. Кант;
г) Р. Декарт.

7. Що є основним критерієм істинності знань?
а) думка більшості;
б) ясність та виразність мислення;
в) корисність отриманих знань;
г) застосування на практиці.

8. Кому належить гасло: «Щоби бачити, потрібно знати!»
а) раціоналістам;
б) емпіристам;
в) ідеалістам;
г) матеріалістам.

9. Як називається метод пізнання, який ґрунтується на вивченні схожості пізнаваних об'єктів з уже пізнаними раніше?
а) аналогія;
б) моделювання;
в) дедукція;
г) індукція.

10. Яку назву має метод наукового пізнання, який ґрунтується на отриманні знання про окремі властивості предметів та явищ на основі знання про їх загальні властивості?

а) аналогія;

б) моделювання;

в) дедукція;

г) індукція.

Тема 9

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Послідовність викладу матеріалу: образ людини у класичній та некласичній філософії кінця XIX – початку XX століття; концепції походження людини (релігійна, еволюційна, трудового походження, психічної енергії, символізації); двоєдина та триєдина модель людини; мова і свідомість; іпостасі людського «Я»: індивід, особа, індивідуальність, особистість; свобода і необхідність.

Одна з найцікавіших і водночас найскладніших тем у філософії пов'язана з людиною, хоча й інші галузі знання досліджують її. У відомій роботі Е. Касірера «Досвід про людину. Вступ до філософії людської культури» йдеться про те, що релігія, філософія та наука, які акцентують на людині, розуміють її по-різному.

У *релігії* людина постає як Боже творіння, наділене здатністю переживати власну недосконаліть.

Наука виходить з того, що людина є вершиною розвитку живих істот, виникає та існує у світі відповідно до законів еволюції.

Філософський дискурс є дослідженням найбільш загальних проблем людського буття, з'ясуванням специфіки існування людини як представника людського роду.

Саме для пояснення таких проблем існує особлива складова філософського знання – ***філософська антропологія*** *– розділ філософії,* який вивчає людину, її природу й сутність. Свою назву вона отримала від однойменної філософської течії, що виникла у 20-х роках XX ст. у Німеччині (її засновником був Макс Шелер), головними питаннями для якої були: що таке людина і яке місце вона займає у світі.

Образ людини у класичній філософії. Сутність людини у різні історичні епохи розумілась по-різному. Наприклад, в **античній** філософській думці було продемонстровано декілька варіантів теоретичного вирішення сутності людини.

Серед оригінальних підходів до тлумачення людини можна виокремити погляди представників класичного періоду:

– *«людину Сократа»*, яка постійно шукає себе; лише в діалозі розкриває свої можливості бути людиною;

– *«людину Платона»* як таку, що має дуалістичну природу (душу і тіло). Причому головна характеристика людини, її призначення і соціальний статус є у площині нематеріальній (душі);

– *«людину Арістотеля»*, для якого вона насамперед є носієм соціальних, політичних якостей, що відрізняють її від інших живих істот («людина – полісна тварина»).

У системі християнського світогляду наступної (**середньовічної) доби** людина сприймалась як істота, в якій нерозривно та суперечливо поєднувались дві складові – дух і тіло, якісно протилежні одне одному, немов величне та низьке:

– **Августин Блаженний** (354–430 рр.) думав, що людина сама не знає, хто вона, чого в ній більше – божественного чи диявольського. У своїй «Сповіді» він показав суперечливість становлення особистості, яка проходить шлях до спасіння від констатації темної «безодні» душі до висновку про необхідність Божої благодаті. Бог та душа притягуються одне до одного, як писав святий Августин, і крім цього, нічого не існує;

– **Тома Аквінський** (1225–1274 рр.) вважав, що людина є істотою, яка перебуває між ангелами та тваринами. На його думку, плоть людська є ареною низьких пристрастей та бажань, що їх «породив» диявол. Безсмертна душа та смертна плоть людини протиставлені одна одній. Піклуватися необхідно лише про душу, зокрема за допомогою умертвіння плоті.

Отже, середньовічний образ людини є *теоцентричним.* Людина вірить не в себе, а в Бога. Її очі звернуто до потойбічного світу, а ідеальним образом людини є святий. Важливою ознакою людини в цей час є серце, а показником людяності любов. Християнська свідомість не визнавала думки про скінченність людського буття: віра у безсмертя душі перевершувала суворе земне існування.

В епоху **Відродження** в межах *антропоцентричного* світогляду формується ідеал вільної особистості. В розумінні мислителів цього часу людина – діяльна істота, яка прагне оволодіти силами божественного і природного рівнів. Високо цінується гідність людської особистості. Водночас реабілітується чуттєва натура людини.

В епоху **Нового часу** за умов домінування природничо-наукового підходу, сформувалось декілька варіантів розуміння людини. Одним із найпоширеніших був *дуалістичний підхід*. Започаткував його нідерландський мислитель і математик **Рене Декарт** (1596–1650 рр.) думкою про те, що у людини є не лише матеріальне тіло, але й розумна душа. Висновок Декарта: людина має «подвійну» природу, в якій випадково поєднуються дві субстанції (тіло підпорядковується фізичному світу, де панує закон необхідності, а душа – світу духовному, де має діяти свобода волі).

Думку про «подвійну» природу людини продовжував ще один нідерландський мислитель **Бенедикт Спіноза (**1632– 1677 рр.), котрий вважав людину частиною природи, що підкоряється її загальним законам. Не лише природа детермінує поведінку людини. Мислитель наполягав, що саме розум допомагає наслідувати природні закони і визначає її доброчесність. Він є ключем до істинного розуміння морального та естетичного порядку.

Оригінальний підхід щодо людини запропонував французький філософ **Блез Паскаль** (1623–1662 рр.). Мислитель захоплювався втаємниченим образом людини, її незбагненністю. Для нього вона не просто творіння природи («порошинка на тлі космосу»), вона зважає на розум, мислить («мислячий очерет»). «Вся наша гідність полягає в мисленні», – зазначав Паскаль.

Назагал у XVII–XVIII століттях мислителі Нового часу і Просвітництва прагнули «витягнути людину з центру буття». На їх погляд, людина не могла більше визнаватись вінцем Божого творіння, а розумілась лише як частина світобудови. У поглядах на людину поширився механістичний підхід. Це не дивно, адже весь світ уявлявся тоді «великим годинником», і навіть Богу була приписана роль Великого Годинникаря! Отже, жива людина – це працюючий механізм, а поламаний механізм – мертва людина.

Французький просвітник **Жюльєн Офре де Ламетрі** (1709 – 1751 рр.), наприклад, вважав людину машиною. Оскільки всі здатності душі залежать від особливостей мозку і всього тіла, то вони повинні ототожнюватись із цим механізмом. Власне на цій основі, стверджував він, людину і можна сприймати як високоінтелектуальну машину.

Механістичне розуміння людини – лише один з варіантів поглядів просвітників. У соціальних концепціях того часу акцентувалось на розгляді людини як природної істоти. Просвітники писали про незмінну природу людини, яка складається зі схильностей, інстинктів і чуттєвих потреб, керувати якими можна лише за допомогою виховання людини на розумних засадах. Це й допоможе в майбутньому якісно змінити світ. Проєкту розбудови розумного суспільства заважають люди, які є розрізненими егоїстами з власними інтересами. «Приватна людина» (така, що будує своє життя на основі приватного інтересу, власної користі та себелюбства) не може мати нічого спільного з людиною як носієм розуму та справедливості.

Проривом у розумінні людини стало XIX ст. І хоча у поглядах представників німецької класичної філософії людина розумілась насамперед як суб'єкт пізнання, філософ **Іммануїл Кант** (1724– 1804 рр.) зауважив на необхідності створення цілісного вчення про людину на основі синтезу філософських, релігійних та наукових даних.

Він стверджував, що людина – це подвійна істота, яка живе у двох світах: емпіричному світі природи (де вона змушена підкорятись необхідності) та трансцендентному світі свободи (де вона виступає носієм духовності).

Людина у некласичній філософії кінця XIX – початку XX століття. Відмовившись від раціоналістичних уявлень про те, що життя і поведінка людини визначаються саме розумом, філософи кінця XIX століття зауважили на однобічність раціонально-логічного підходу до людини. Власне, тому в поясненні людини у некласичній філософії переважав ірраціоналізм (світоглядне підґрунтя філософських поглядів і вчень, в яких погляди на людину та її становище в світі виводились з позицій тих чинників, що знаходилися поза сферою дії розуму, а саме – воля, інстинкти, інтуїція та почуття).

Наголошуючи на ірраціональності людини, німецький мислитель **Артур Шопенгауер** (1788–1860 рр.) визначав її як animal metaphysicum, наголошуючи, що жодна істота, крім людини, не дивується власному буттю. Це здивування глибшає, зазначає мислитель, коли вона перебуває у передсмертному стані, виникає думка про конечність буття, марність своїх зусиль тощо.

Німецький філософ **Фрідріх Ніцше** (1844–1900 рр.) створив вчення про надлюдину, яке, з одного боку, принижувало, а з іншого – возвеличувало її.

Принижувало тому, що, на його думку, більшість людей – це «супершимпанзе», «невдалі витвори природи», адже в процесі життя яскраве і талановите здебільшого викликає заздрість, ненависть, а тому гине. Водночас філософ возвеличує людину і вказує про те, що є інші люди. Ті, кому вдається вирватися за межі фізичної адаптації і досягти творчої переваги. *Надлюдиною* він називає людину, яка осмислює своє життя, діє відповідно до власних переконань, не наслідуючи стандарти і стереотипи, прагне до надлюдського (не тваринного). Надлюдина народжується в результаті напруженої роботи із перетворення «невдалого витвору природи» у носія істинної людяності.

Детально досліджував людину данський релігійний філософ **Серен Керкегор** (1813–1855 рр.), який наполягав на вторинності раціонального і первинності *екзистенції* (чистого існування), яка після тривалого розвитку людини втілюється у вірі. Він акцентував на ставленні людини до Бога, стимулом «прориву» до якого вважав *відчай.* На його думку, упродовж життя людина проживає три стадії свого існування (естетичну, етичну та релігійну). На кожній з них для людини є властивим упадати у відчай. У «естетичної» людини він виникає тому, що не відповідає її очікуванням. У своїй свідомості така людина прагне підмінити своє «Я» іншим «Я», що володіє деякими перевагами: силою, розумом, красою тощо. Розпач, що виникає від небажання бути собою, призводить до розпаду самості. Окремі естетичні задоволення фрагментарні і не мають єдності. В результаті «Я» «розсипається в пісок миттєвостей». Для «етичної» людини є характерним «мужній відчай», який виникає в результаті бажання бути собою, домогтися безперервності «Я». Таке бажання – результат моральних зусиль. «Я» для такої людини – вже не сукупність випадкових «естетичних» задоволень, а результат вільного формування своєї особистості. Однак трагічна «самовпевненість» людини в тому, що людських сил достатньо для втілення «Я», призводить до розпачу в нездатності подолати власну конечність, «піднятися до Бога». «Абсолютний відчай» у релігійної людини виникає в результаті усвідомлення забутості Богом світу і власної самотності перед ним. Справжня віра, думав Керкегор, не є результатом засвоєння релігійної традиції, вона – результат абсолютно вільного та відповідального вибору в ситуації абсолютної самотності.

Отже, упродовж тривалого часу образ людини суттєво змінювався і мав характерні ознаки часу, в який він створювався.

Концепції походження людини. За останніми науковими даними, людина з’явилась 4,5–3,5 млн років тому, а сучасний вид людей існує приблизно 40 тис. років. Це тривалий час, проте достеменно невідомо: чи є поява людини чистою випадковістю або ж результатом втручання надприродної сили, чи, можливо, наслідком еволюції живих істот?

Погляди та концепції, які пояснюють походження людини як представника біологічного роду, належать до концепцій *антропогенезу*. Існують також концепції, що висвітлюють ***антропосоціогенез людини***, тобто вивчають питання про походження людини як суспільної істоти.

Релігійна концепція. Мабуть найбільш відомим є релігійне уявлення про створення людини Богом. Ця концепція називається креаціоністською,

ґрунтується на одкровенні. Однак фактологічного підтвердження її немає, що зовсім не означає, що ця концепція не береться до уваги.

Але упродовж тривалого часу релігійна інтерпретація людини активно витіснялась натуралістичними версіями, які в своїй основі мають ідею нескінченності Всесвіту, геологічні відкриття тощо. Ці та інші причини, розвиток природничої науки спонукали до виникнення різних натуралістичних трактувань щодо походження людини.

Еволюційна концепція походження людини належить англійському природодослідникуу **Чарльзу Дарвіну** (1809–1882 рр.). Характерною особливістю його підходу є те, що людина розуміється як природний феномен, хоча і доволі складний, проте досяжний у термінах науки. Згідно з концепцією Ч. Дарвіна і прихильників еволюційного вчення, людина є ланкою тваринного царства, продуктом природних процесів. Водночас вона мислиться як вершина еволюції і ключ до розуміння природи.

Еволюційна теорія підтверджується багатьма фактами, зокрема на її користь свідчить те, що людський ембріон у процесі розвитку проходить послідовно через стадії розвитку живих організмів. Однак і в неї є низка недоліків. Відтак у межах цієї теорії без пояснення залишаються так звані «стрибки» еволюції, завдяки яким у людини з'являються принципово нові властивості, яких нема у тварин.

Сучасна людина – це різкий відхід у рівні інтелекту і культури від неандертальців та інших людських видів. Залишається невідомо, як людина стала людиною. Здавалося б, людина як природна істота мала пристосовуватись до цієї природи, але замість того, щоб успішно пристосуватись до світу, вона намагається відділитись від природи та демонструє власну непристосованість до неї та її законів.

Концепція трудового походження людини є різновидом еволюційного підходу і належить німецькому мислителю **Фрідріху Енгельсу** (1820–1895 рр.).

Основні положення цієї теорії такі:

– по-перше, вирішальну роль у становленні людини виконала *праця.* Під час трудової діяльності людина виготовляла знаряддя праці, рука ставала більш гнучкою та вільною. Одночасно із цим розвивався мозок, люди жили разом, і це викликало потребу у спілкуванні;

– по-друге, становлення людини і суспільства є переходом від біологічної форми руху матерії до соціальної. Водночас біологічна форма руху не зникає, а діалектично «знімається» соціальною. У процесі спілкування виникла мова та розвинулось мислення, що і є вирішальним чинником у перетворенні мавпи на людину;

– надалі становлення людини узгоджується із третім положенням: кінцева фаза розвитку можлива лише під визначальним впливом соціальних факторів. Це відображає принципово нову форму успадкування й відкриває безмежні можливості становлення людиною: відбувся зсув із генетичних форм успадкування до соціальних.

На перший погляд, трудова теорія є дуже логічною та прозорою. Проте виникає низка запитань: чому наші предки почали працювати? Чому трудова

діяльність перетворила врешті-решт мавпу на людину? Якщо відповіддю буде звичайна необхідність для первісної людини підтримувати своє існування, тоді виникає таке запитання: чому сучасні тварини, навіть якщо вони використовують знаряддя праці, не перетинають кордонів тваринного світу й не стають чимось іншим, ніж вони є? Крім того, якщо ми виводимо мислення з праці, а не працю з мислення, тоді в нас не залишається достатніх аргументів, щоб пояснити перехід від інстинктивних форм праці до цілеспрямованих. Ще одним недоліком трудової теорії є вже підтверджений вченими факт про те, що цей перехід було здійснено у вкрай короткий період – за якихось тисячу років. Отже, ця концепція (як і еволюційна концепція Чарльза Дарвіна) вважається ймовірною.

Концепція психічної енергії. Своєрідною критикою попередньої концепції стала концептуальна версія походження людини американського культуролога **Теодора Роззака** (1933–2011 рр.). Він вважає, що знаряддям праці передувала магія, що містичні співи становили сутність людської природи і визначали її призначення ще до того, як перший камінь був обтесаний для сокири. Своєрідним виходом цієї психічної енергії можна вважати також культові речі, наскальні малюнки. У цьому контексті цікаво те, що під час розкопок стародавніх стоянок археологи не завжди знаходять знаряддя праці, проте майже завжди – предмети культу чи зразки примітивного мистецтва. Виконуючи магічні символічні дії, людина витворювала своє специфічне середовище, відмінне від природного, яке, своєю чергою, творило і її. «Культурна діяльність» людини була спрямована не так на підпорядкування навколишнього середовища і здобування їжі, як на приборкання себе, на пошук реалізації своєї внутрішньої енергії, впорядкування життя. Тому «культурна робота» виконала більш важливу роль у становленні людини, ніж примітивна ручна праця.

Концепція символізації. Американський філософ і культуролог **Леслі Уайт** (1900–1975 рр.) висунув концепцію символізації, згідно з якою, на відміну від тварин, людина здійснює процес пристосування до навколишнього середовища символічними засобами. Відтак людина пристосовується та розуміє світ на більш високому рівні. Це стало можливим завдяки переходу від генетичного передання інформації до навчання, та й сам процес навчання можливий лише у вигляді символів. В основу цієї концепції покладено погляди попередника Уайта німецького філософа **Ернеста Касірера** (1843–1916 рр.), який віднайшов у символізації універсальний принцип, що об'єднує різні форми культури. Зрозуміло, що для нього людина – це істота, що символізує. Здатність до символізації, тобто спроможність створювати символи, наділяти ними предмети, оперувати ними – саме це відрізняє людину від тварини і є необхідною умовою розвитку культури взагалі.

Оминаючи екстравагантну версію *інопланетного* походження людини як таку, що немає достатніх доказів, підсумуємо: загальний огляд концепцій походження людини свідчить про наявність різноманітних поглядів у цьому питанні, яке і надалі є невирішенним, адже нові наукові відкриття, з одного боку, підтримуватимуть подальший інтерес до цієї проблеми і слугуватимуть

основою для нових версій, з іншого – не зможуть обійтись без їх зіставлення з уже існуючими.

Двоєдина модель людини. В основі різних концепцій антропосоціогенезу є важливе питання про *співвідношення біологічного та соціального* в людині. Далі розглянемо, як саме співвідносяться ці та інші фактори в людині та умовно виділимо найбільш типові «моделі» людини, відомі в сучасній філософії.

У межах *двоєдиної моделі* людина розуміється як біосоціальна істота, генетично і функціонально обумовлена еволюційним розвитком природи і суспільства. Тут своєрідно взаємодіють два типи програм спадкування (генетичних і соціокультурних), два типи потреб (біологічних і соціальних) тощо. Така модель розуміння людини виявляє найбільш обґрунтовані, науково і фактично визнані сторони і закономірності вивчення людини. Безперечно, що, з одного боку, людина – це частина природи, вона належить до вищих ссавців, особливого виду Homo sapiens. Тобто людина є біологічним творінням. До біологічних ознак людини належать будова її тіла, колір шкіри, волосся, здатність засвоювати різні види їжі, опановувати мову в ранньому віці. Біологічно обумовлена також тривалість дитинства, зрілості та старості, період репродуктивного віку жінок. Значною мірою біологічно (спадково) обумовлена обдарованість людей у різних сферах діяльності – співі, музиці, живописі тощо. Водночас не лише ці чинники характеризують людину. Ігнорування соціального начала, перебільшення ролі природних, біологічних чинників відображають *біологізаторські концепції*. Зокрема, на початку XX століття обурення викликали погляди засновника психоаналізу **Зігмунда Фройда** (1856– 1939 рр.), котрий побачив у людині втілення її сексуальних інстинктів. З одного боку, він зробив прорив у раціональному поясненні людини класичною філософією, а іншого – спростив її зміст, звузивши складний формат людського до дії лише біологічного.

Отже, сутність людини не може характеризуватися лише біологічними ознаками хоча б тому, що біологічне становить лише основу для розкриття людини як суспільної істоти. Своєю чергою, роль соціального фактору також не можна ігнорувати. Вона є надзвичайно важливою. Біологічне та соціальне в людині взаємопов’язані. Не є прийнятним погляд, згідно з яким абсолютизується соціальне в людині, а біологічне ігнорується або принижується (соціологізаторські концепції). Прихильники такої думки вважають, що людиною можна безмежно маніпулювати задля досягнення певного соціального ідеалу. Приклади використання людей як «гвинтиків» соціальної машини відомі в історії людства (тоталітарні режими). В таких випадках кантівська теза про те, що людина ніколи не може бути засобом, бо вона завжди є метою, ігнорується та позбавляється свого змістового наповнення.

Людина і суспільство нерозривні. Суспільство формує індивіда як людину. В людині не лише відтворюється суспільне, а й навпаки, в суспільстві і людина реалізується як людина. Свідомість та мислення людини виникають лише в суспільстві, вони – похідні від суспільного буття. Водночас, говорячи про

людину як соціальну істоту, не можна нехтувати особливостями окремих індивідів, нівелювати їх. Кожний індивід має специфічні якості, є особистістю, що наділена властивими лише їй характером, волею, здібностями, пристрастями. Отже, слід розглядати людину не лише як соціальну сутність, а і як біологічну. Людина – це органічна єдність соціального і біологічного.

Триєдина модель людини. У філософії сформувалася і більш об'ємна, так звана триєдина модель людини, яка розглядає її в єдності таких складових, як тіло, душа і дух. *Поняття тіла* у філософії підкреслює природжені основи людини, життєво необхідний зв'язок людини і природи, її особливості як біологічного роду. Однак, незважаючи на те, що тіло людини генетично і функціонально обумовлено природними факторами, все ж воно не є лише природним елементом. Тіло людини – це продукт соціокультурної еволюції, в процесі якої здійснювалося зміна тілесної організації людини. Одночасно воно виступає і як елемент природи (механізм, організм тощо), і як, власне, людське тіло, що розглядається не тільки з погляду його біологічних особливостей, а й через призму таких винятково людських почуттів і станів, як сором, сміх, плач, страждання та ін.

Поняття душі висловлює історично мінливий погляд на психіку і внутрішній світ людини; в релігії душа – це поняття про особливу нематеріальну основу, незалежну від тіла. Тема душі у філософії завжди була актуальною. Уже в школі Піфагора формується вчення про безсмертя, а також про переселення душі, що спочатку виникло в Індії та Єгипті. Вчення про переселення душі, її сходження та ієрархію живих істот, яка визначається моральними чеснотами особи померлого, сприйняв Платон. У діалозі «Федон» він дає кілька доказів безсмертя душі. Відповідно до одного з них душа є принципом життя, а тому вона не може бути піддана смерті; згідно з іншим, знання є пригадуванням того, що душа бачила в світі істинного буття до вселення в земне тіло.

Арістотель у своєму творі «Про душу» вперше в систематичній формі викладає вчення про душу (психологію). На його думку, наука про душу належить до теоретичних наук і примикає до фізики та біології. Душа є джерелом життя, вона не може бути ні тонкою тілесною, ні безтілесною основою, бо вона не може мислитися окремо від рухомого нею тіла, без якого вона не може бути реальним принципом ані життя, ані пізнання. Душі самої собою немає, але є жива істота, що складається з душі і тіла. Для Епікура все живе смертне, безсмертні лише атоми, з яких воно складається. Стоїки (наприклад, Зенон) вважають, що тільки розум безсмертний. У християнській традиції вчення про душу ґрунтувалось на протиставленні душі тварин і людини. Вважалося, що людина створена за образом і подобою Бога, і саме його безсмертна душа є диханням і світом Божим. Власна душа людини у Августина Блаженного стає загадкою і таємницею людини, вона може бути врятована через усвідомлення унікального особистого досвіду і відтак наближення себе до Бога, до духовності. І в філософських, і в релігійних вченнях душа є суб'єктом свободи волі, тією основою, яка індивідуалізує

людину. Безсмертна в релігійній традиції душа окреслює терміни земного існування людини.

Поняття духу пов'язано не стільки з описом індивідуальності, скільки загального в людині. Царство духу – це система вищих цінностей, сфера людської культури з її нормами, ідеалами, смислами. На відміну від душі, дух незалежний від стихії емоційних переживань, він акцентує об'єктивну значущість свого змісту, розумність, соціальність і наддиндивідуальність своїх законів. Це так зване «Над-Я» у структурі людського досвіду. Дух – це ідеальна, правляча світом сила, до якої причетна людина (пасивно або активно). Відтак у поняттях тіла, душі, духу конкретизується розуміння людини в контексті різних координат її існування.

Мова і свідомість. Ще одним важливим питаням, яке не можна оминути під час розгляду цієї теми, є питання про те, яку роль у становленні та розвитку людини виконала *мова*. У загальному сенсі **мова** розуміється як *система знаків, яка слугує людині для отримання, збереження та переробки інформації*. Первинною є природна людська мова, те мовлення (система знаків), що історично склалося, що слугує для мислення та спілкування.

Згідно з найбільш поширеною у науці думкою, передумовами виникнення людської мови були складні рухові та звукові форми сигналізації, які існують у вищих тварин. У процесі переходу від тваринних предків до людини формується мовна сигнальна система, тобто звуки із засобів виявлення емоцій та збудника до дій перетворюються на засоби позначення речей, їх властивостей та відносин, слугують для повідомлення.

Виникнення мови виявилося потужним засобом для подальшого розвитку людини, її свідомості. Завдяки мові успішно здійснюється передання соціального досвіду, культурних норм і традицій, через мову реалізується спадкоємність різних поколінь та історичних епох.

Одним з найбільш цікавих питань є проблема співвідношення свідомості та мови. Існує думка, що людина може мислити без слів, і лише тоді, коли потрібно передати свої думки кому-небудь, вона вдається до слів. Існують випадки, коли людина дійсно відчуває труднощі під час передання своїх думок, тобто нібито людина має чітку думку, але не може підібрати потрібні слова. Деякі взагалі вважають, що мислити можна без мови, й саме таке мислення є «правильним». Однак із такою думкою не можна погодитися. Річ у тім, що свідомість насамперед існує у матеріальній оболонці мови, тільки через мову вона стає дійсною, доступною для сприйняття іншими людьми.

Отже, думка отримує матеріальну, словесну форму не лише тоді, коли ми говоримо чи пишемо, а й коли мислимо. У мозку існує специфічний мовний центр, процес мислення пов'язаний із сигналами, що йдуть до цього центру від органів мовлення, слуху, бачення тощо. Експериментально доведено, що мовна оболонка виникає з думкою.

Мова складається зі знаків. *Знак* є певним матеріальним явищем, але не будь-яке матеріальне явище є знаком. Деякі матеріальні явища перетворюються на знаки, коли включаються до знакової ситуації: тобто явище, яке називають знаком, заступає реальне явище, потім цей знак сприймає свідомість, у якій

виникає образ реального явища. У подальшому ситуація ускладнюється, і виникають знаки, що позначають інші знаки.

У мові функціонують різні знаки. Перші знаки – *іконічні* – тотожні тим явищам, які вони заступають. Другі – *схематичні* знаки, що не тотожні, але мають деяку схожість із явищами, які вони позначають. Треті – *символічні* знаки, що не мають ані схожості, ані подібності до тих об'єктів, які вони заступають, однак вони приймаються за згодою. Більшість знаків є символічними.

Мова виконує дві головні функції: а) організація знань та їх збереження; б) комунікація, спілкування, передання інформації. Першою функцією мова закріплює результати мислення. Історія мови демонструє, як у процесі переходу від конкретного мислення до абстрактного у мові відбувалося формування слів, що позначали загальні поняття.

Крім мови, існує ще один фактор, що дає змогу людям спілкуватися і розуміти один одного: свідомість людини є продуктом суспільної еволюції. Через це існує певна «подібність» інтелектів, свідомостей, тобто, незважаючи на індивідуальні відмінності, вони мають деякі загальні риси. Ця спільність з'являється завдяки вихованню, освіті і впливу соціального середовища загалом. Ця схожість визначається також однаковими механізмами функціонування фізіологічного апарату свідомості, однаковою логікою мислення, схожими процесами практичної діяльності.

Іпостасі людського «Я»: індивід, особа, індивідуальність, особистість. У культурі людина існує під різними іменами, які по-різному її характеризують. До них належать найбільш загальні поняття: «індивід», «особа», «індивідуальність» і «особистість».

Термін «індивід» походить від латинського «individuum», що означає неподільне, особина. Це слово вперше зустрічається у Цицерона і є латинським перекладом грецького слова «атом». У філософській антропології термін «індивід» виражає образ одиничної людини, своєрідного соціального атома, наділеного багатством індивідуальних і соціальних задатків. Індивід – це завжди «один із». Це найзагальніша умоглядна характеристика людини, яка засвідчує її самостійне біологічне та соціальне існування. Індивід є соціальним за своєю природою. Він характеризується набором біологічних потреб, для реалізації яких вступає у відносини з іншими людьми. Е. Фромм зазначав, що історія людини розпочалась тоді, коли вона виросла зі стану єдності з природою, усвідомивши себе істотою відокремленою, відмінною від навколишнього світу й інших людей. Ставши «індивідом», вона зробила перший крок до того, щоб стати «людиною».

Процес зростаючого відокремлення індивіда від первинних зв'язків називається процесом індивідуалізації, який є процесом розвитку людини від індивіда до індивідуальності і до особистості. Водночас варто зазначити, що особистісне збагачення людини визначається не так індивідуальними умовами, як суспільними. У будь-якому суспільстві є межа індивідуалізації, яку нормальний індивід порушити не може.

Індивідуальність. Якщо поняття «індивід» вказує на зв'язок людини з іншими представниками людського роду, то індивідуальність, навпаки, вирізняє її з маси, групи. В індивідуальності цінується самобутність людини, її несхожість з іншими. Індивідуальність, найперше, вказує на своєрідність тих якостей, які є соціально значущими. Водночас кожна історична епоха формує свої цінності, які різною мірою визначають поведінку людини. У світі немає більш індивідуалізованого об'єкта, ніж людина. Оскільки від початку людина не має певного призначення, вона не є спеціалізованою істотою, вона кожного разу будується наново; тому скільки людей, стільки ж індивідуальностей. Кожна людина володіє індивідуальними особливостями пам'яті, уваги, спостережливості, мислення тощо. Невирішеним ще є питання про те, чи є індивідуальність людини спадковою, чи вона формується під впливом середовища. Власне, це питання пов'язане із питанням про співвідношення у людині біологічного та соціального. Отже, індивідуальність – це поняття, яке відображає неповторну своєрідність людини.

Особистість. Більш складним і більш соціально насиченим є поняття «*особистість».* На відміну від індивідуальності, особистість цінується за свою самостійність, незалежність, силу. Це поняття відображає соціальну сутність людини. Воно з'являється у філософському лексиконі у XVII столітті.

Насамперед особистість – це суб'єкт діяльності, який має певну свідомість, самосвідомість, світогляд, відчуває вплив суспільних відносин й одночасно осмислює свої соціальні функції, своє місце у світі як суб'єкта історичного процесу, пізнання дійсності, естетичних та етичних норм.

Термін «особистість» походить від латинського слова «persona», що первісно означало «маска актора». Особистість передбачає оцінний підхід до індивіда і виражає найперше високий рівень його соціального і духовного розвитку. Тому людина може мати яскраву індивідуальність, але не бути особистістю. Володимир Соловйов наголошував, що людська особистість – це можливість здійснення необмеженої діяльності, особлива форма нескінченного змісту, що є невичерпною. Особистість має такі характеристики, як самодостатність, самобутність, багатство внутрішнього духовного світу та соціальних якостей.

Людина може стати особистістю лише в суспільстві. Особистість, що не засвоїла соціальних задатків, не може бути повноцінною. З іншого боку, особистість впливає на суспільство, завдяки їй у ньому змінюються відносини, цінності, орієнтири. Розвинена особистість здатна розширювати межі свого існування, порушувати межі соціальних умов.

Особистість – це універсальне поняття духовної людини. Оскільки людина ніколи не може знайти всієї повноти лише в собі, то свої почуття, думки, вчинки вона зіставляє із духовним досвідом людства. М. Бердяєв наголошував, що особистість – це прорив у духовну сферу. За переконанням філософа, індивід народжується і помирає, особистість же не народжується, а твориться Богом. Особистість – це цілісність і єдність, наділена безумовною і вічною цінністю, яка підіймається над природним життям. Основою цієї цілісності та єдності є духовність.

Кожна особистість має певну структуру, елементами якої є свідомість і самосвідомість, пізнавальні процеси, емоції і воля, темперамент, інтуїція, ціннісна орієнтація, світосприйняття, переконання, ідеали. У структурі особистості відображено усі рівні культури. Ядром структури особистості є світогляд як властивість соціальної істоти, що мислить. Світогляд формується шляхом усвідомлення людиною об'єктивної реальності та самоусвідомлення особистості. Наприклад, вивчення історії філософської думки та філософських проблем може змінити світосприйняття людини.

Тільки у суспільстві формуються та реалізуються сутність людини, її здібності, соціальні зв'язки, її матеріальні та духовні потреби, а також свідомість людини, що здатна до осмислення цілей життя. Особистість – конкретно-історичне явище, й кожна епоха зумовлює формування специфічного соціального типу особистості.

Безумовно, важливу роль у формуванні особистості виконують біологічні фактори, власне вроджені властивості нервової системи: чуттєвість та реактивність, працездатність, сила, рухомість та врівноваженість процесів збудження та гальмування. Проте все ж визначальним є соціальний бік особистості, її соціальний аспект.

До соціального аспекту включено мотиви, настанови, ціннісні орієнтації, які зумовлені соціальним становищем особистості або диктуються оточенням.

Мотив – це ставлення особистості до свого можливого вчинку, що визначає вибір поведінки, яка безпосередньо здійснюється.

Настанова – стан готовності, настрій на поведінку у певній ситуації. Настанова визначає поведінку не лише у конкретну мить, й на довгий період. *Ціннісні орієнтації* – система настанов, через які особистість оцінює ситуації та вибирає певний тип поведінки. Ціннісні орієнтації ґрунтуються на ідеалах та переконаннях особистості.

Далі соціальний аспект особистості полягає у тих соціальних ролях, які вона виконує. *Соціальна роль* – це спосіб поведінки, що є соціально схваленим, що його очікують від кожного, хто займає у суспільстві певну позицію. У процесі життя людина зазвичай виконує багато соціальних ролей, оскільки одночасно належить до різних колективів, у кожному з яких виконує певну роль. З багатьох ролей особистість може вибрати для себе головну, та якщо тривалий час виконувати її, вона може значною мірою вплинути на особисті якості людини.

Окрім соціального аспекту, особливе значення у структурі особистості займають так звані *екзистенційні характеристики*, найважливішими з яких є свобода та усвідомлення скінченності свого буття.

Свобода і необхідність. Проблема *свободи* – це одна з основних у філософії людини. Пошук шляхів звільнення від будь-яких форм примушення, цензури та обмежень, які порушують межі природної необхідності збереження суспільства, є визначним досягненням філософії розуму. Однак сьогодні з'явилися сумніви властивостей розуму щодо емансипації через неефективність просвітництва та критики масмедіа, які маніпулюють свідомістю. Виникла потреба по-новому розглянути органічну, на перший погляд, єдність розуму та свободи, викрити ті засоби, які використовують у своїй грі влада та пізнання, а

також пильно придивитися до виникнення нових форм репресивності та маніпуляції, які пов'язані здебільшого з управлінням різноманітними нормами життєдіяльності людей.

Сучасна людина пов'язує покращення форм життя із процесом наукового пізнання. Біблійний вислів «Я дам вам істину, й вона зробить вас вільними» тлумачиться як вказівка на пріоритет пізнання. У європейській метафізиці звільнення пов'язано із рефлексією над поняттями. А оскільки соціальні інститути розглядаються як реалізація ідей, первісною фігурою історичного процесу є мислитель. Це приводить до парадоксального твердження про те, що людина, яка мислить, навіть у тюрмі виявляється більш вільною, аніж люди, що мешкають на волі, бо мислитель має більш досконалу ідею свободи.

Саме тому більшість політичних революцій здійснювалася на основі попередньої критики панівних інститутів влади, що свідчить про визвольну функцію розуму. Проте сьогодні подібні моделі визволення застаріли, а теоретики свободи мають пам'ятати, що реальне визволення здійснюється конкретно й на місцях.

Свобода пов'язана з можливістю вибору з багатьох можливостей, а вибирати може лише вільна людина. Проте свобода завжди була протиставлена *необхідності*. Тут потрібно зазначити, що, власне, свободу ми маємо протиставляти не необхідності, а примусу. Якщо свобода полягає у діях згідно з внутрішніми переконаннями, цілями, інтересами, то примус є дією людини під впливом будь-яких зовнішніх сил, всупереч її внутрішнім переконанням. Це свідчить, що примус не є тотожним необхідності, тому його, тобто насильство, потрібно відрізняти від необхідності у загальнофілософському сенсі.

Свобода, безумовно, пов'язана із можливістю вибору, але будь-який вибір має свої причини. Об'єктивною підставою вибору є існування певного спектру можливостей, а от спектр можливостей визначається через об'єктивні закони. Можливим є те, що не суперечить законам. Саме у межах того, що припускається законами, у царині можливого, людина володіє свободою вибору, й те, що з нею трапляється, залежить від її вибору. Якщо ці межі не усвідомлюються, якщо воля не порушує межі можливого, може виникнути відчуття необмеженої свободи і залежності соціальних процесів від волі людей, або *волюнтаризм*. Навпаки, якщо бажання і цілі людини «наштовхуються» на межі можливого, на дію законів, що обмежують, в людини може з'явитися ілюзія *фаталізму* через повну визначеність соціальних процесів і повне безсилля вплинути на них.

Ситуація можливості вибору є передумовою свободи, вільної дії. Вибір визначається низкою факторів, тобто цільовими настановами, характером засобів діяльності, знаннями, підсвідомим потягом. Особливе місце тут займає знання. Зазвичай людина вибирає таку лінію поведінки, яку вважає найбільш важливою, корисною, цінною, такою, що приводить до втілення ідеалів. А от визначити усе це можна лише на основі знання.

Однак свобода не існує лише як можливість діяти незалежно від зовнішніх обставин. Важливо розрізняти формальну та фактичну, реальну свободу.

Формальна свобода абстрагується від реальних умов, тому цілком справедливим є твердження про те, що у демократичному суспільстві усі люди

володіють свободою рівною мірою. Проте реальна свобода завжди сповнена суперечностей; як зазначав Лейбніц, той, в кого є більше коштів, той більш вільний чинити так, як він вважає за потрібне.

Отже, свобода є суперечливою. З одного боку, це відсутність зовнішнього примусу, з іншого – свобода людини поза суспільством, від суспільства є неможливою. ***Свобода*** *однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої, тобто вона можлива лише там, де існує самообмеження.* Коли ця умова відсутня, починається свавілля, а там, де існує свавілля, там панує незахищеність. Саме тому свобода пов'язана з *відповідальністю*. Свобода та відповідальність становлять дві сторони свідомої, цілеспрямованої діяльності людини. Відповідальність пов'язана з передбаченням результатів своїх дій, тобто коли людина ухвалює рішення, вона повинна одночасно сформувати у собі почуття відповідальності за свої вчинки перед суспільством та перед собою. **Свобода** – це здатність вибору та діяльності людини на основі пізнання необхідності.

У підсумку теми, присвяченої філософському аналізу людини, можна зробити такі висновки:

– образ людини був мінливим і водночас містив ознаки часу, в який створювався, а тому можна говорити про типові її ознаки, характерні для кожної культурно-історичної епохи;

– концепції походження людини свідчать про те, що однозначної відповіді на питання про те, як виникла людини, немає, а найбільш імовірною визнається еволюційна концепція;

– типологизація загальних рис людини втілюється у «триєдиній моделі», яка охоплює найбільш загальні тілесні, душевні та духовні її характеристики;

– відображенням якісних змін у розвитку і становленні людини є поняття *індивід – індивідуальність – особистість*. Водночас особистість характеризується як рівень найвищого розвитку людини;

– свобода та усвідомлення унікальності власного життя дають людині неповторну можливість створювати власний, несхожий на інших світ і ще раз окреслити межу між собою та іншим живим світом. Саме цим людина вирізняється у Всесвіті: здатністю не дублювати (хоча й з варіаціями) своїх предків, а бути кожного разу неповторною.

Проблемні питання до теми 9

1. Ознайомтеся з текстом та поміркуйте, як розуміє феномен людини П. де Шарден.

«…Із суто позитивістської точки зору людина – найзагадковіший об’єкт, який постійно збиває з пантелику дослідників. І слід визнати, що в своїх зображеннях універсуму наука дійсно ще не знайшла для нього місця. Фізиці вдалося тимчасово окреслити світ атома. Біологія зуміла навести деякий порядок у конструкціях життя. Спираючись на фізику і біологію, антропологія в свою чергу певною мірою пояснює структуру людського тіла і деякі механізми його фізіології. Але отриманий при об'єднанні всіх цих рис портрет явно не відповідає дійсності. Людина в тому вигляді, якою її вдається відтворити сьогоднішній науці, – це тварина, подібна іншим. За своєю анатомією вона так мало відрізняється від людиноподібних мавп, що сучасні класифікації зоології, повертаючись до позицій Ліннея, відводять людині те саме місце, що і сімейству гоміноїдних. Але якщо судити за біологічними результатами її появи, то чи не становить вона собою якраз щось зовсім інше?... Для виявлення природного становища людини у світі, яким воно нам дано в досвіді, необхідно і достатньо взяти до уваги як зовнішню, так і внутрішню сторони речей. Цей метод вже дозволив нам оцінити велич і сенс розвитку життя. Цей метод узгодить в нашій уяві нікчемність і вище значення феномену людини в ряду, гармонійно низхідному до життя і матерії.

…Для остаточного вирішення питання про «перевагу» людини над тваринами (його необхідно вирішити в інтересах етики життя, так само як в інтересах чистого знання ...) я бачу тільки один спосіб – рішуче усунути із сукупності людських вчинків всі другорядні та двозначні прояви внутрішньої активності і розглянути центральний феномен – рефлексію. З точки зору, якої ми дотримуємося, рефлексія – це отримана свідомістю здатність зосередитися на самому собі і володіти самим собою як предметом, що наділений своєю специфічною стійкістю і своїм специфічним значенням, – здатність вже не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш».

2. Ознайомившись із наведеним текстом, визначте, чи згідні ви з міркуванням А.Камю про самогубство? Поясніть свою точку зору.

«Існує лише одна по-справжньому поважна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб бути прожитим, – отже, відповісти на головне питання філософії. Решта – чи має світ три виміри, існує дев’ять чи двадцять категорій духу – випливають опісля. Вони лише гра; насамперед годиться відповісти на основне питання. І якщо правда, що філософ, щоб бути шанованим, має навчати власним прикладом, як хотів того Ніцше, то стає очевидною важливість цієї відповіді, оскільки вона передує безповоротному вчинкові. Власне, все це відчутні очевидності для серця, однак треба заглибитися в них, щоб прояснити їх для розуму.

Якщо запитати себе, як саме можна визначити, яке питання загальніше з-поміж інших, я відповім – те, що спонукає до дії. Я ніколи не бачив людини,

яка б задля онтологічних доказів пішла на смерть. Галілей, володіючи важливою науковою істиною, щонайлегше зрікся її, тільки-но над його життям нависла небезпека. В певному розумінні він учинив мудро. Ця істина не заслуговує, щоб задля неї горіти на вогнищі. Чи крутиться Земля навколо Сонця, а чи Сонце довкола Землі – все це глибоко байдуже. Одне слово – це питання нікчемне. Проте я бачу, скільки помирає людей, переконавшись, що життя не варте того, щоб бути прожитим. Я бачу інших людей, котрі в парадоксальний спосіб помирають за ідеї чи ілюзії, які надавали сенс їхньому життю (те, що називають сенсом життя, є разом з тим чудовим сенсом смерті). Я все ж гадаю, що власне сенс життя і є найневідкладніше з питань.

…Самогубство має багато передумов, і часто найочевидніші з них не завжди були найвирішальнішими. Рідко коли самогубству передують роздуми (хоча така гіпотеза не виключена). Те, що призводить до кризи, майже завше не контрольоване. Газети часто пишуть про «душевні гризоти» або «невиліковну хворобу». Такі пояснення правочинні, однак варто б дізнатися, чи не розмовляв з ним того ж таки дня його друг байдужим тоном. Власне, друг і винний у цьому. Байдужого тону може бути достатньо, щоб на голову небораці звалилися всі кривди і вся втома, які ще перебували в підвішеному стані».

Тести до теми 9

1. У філософії вчення про людину має назву:
а) філософська антропологія;
б) праксеологія;
в) соціальна філософія;
г) гносеологія.

2. Що є найвищою цінністю гуманізму Відродження?
а) культура;
б) людина;
в) Античність;
г) Всесвіт.

3. Хто з філософів вважав, що людина є істотою, яка перебуває між ангелами і тваринами?
а) Т. Аквінський;
б) Арістотель;
в) І. Кант;
г) Б. Спіноза.

4. Кому з філософів належить вислів, що людина – це політична тварина, а її суспільна і політична природа – нероздільні?
а) Сократу;
б) Платону;

в) Арістотелю;
г) Цицерону.

5. Хто з філософів створив вчення про надлюдину?
а) Ф. Ніцше;
б) С. Керкегор;
в) Ф. Енгельс.

6. Чий це принцип: «Мірило усіх речей – людина»?
а) софістів;
б) Арістотеля;
в) Т. Аквінського;
г) Д. Дідро.

7. Яке головне питання філософії за І. Кантом?
а) «Що таке світ?»;
б) «Що таке людина?»;
в) «Що таке істина?»;
г) «Що таке щастя?».

8. Хто з філософів запропонував дуалістичний підхід, який стверджував, що у людини є не лише матеріальне тіло, але й розумна душа?
а) Р. Декарт;
б) Ф. Бекон;
в) Т. Гоббс;
г) Б. Спіноза.

9. Частиною чого є людина, на думку Б. Спінози?
а) космосу;
б) природи;
в) суспільства;
г) Бога.

10. Хто є автором вислову: «Вся наша гідність полягає в мисленні»?
а) Арістотель;
б) Августин Блаженний;
в) І. Кант;
г) Б. Паскаль.

Тема 10

СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА

Послідовність викладу матеріалу: суспільство як самоорганізаційна та саморозвивальна система; функціонування суспільства як природничо-історичний процес; географічне середовище та народонаселення як важливі передумови, що визначають життя суспільства; суспільство та особа, їх взаємозв'язок; історичні типи соціальності.

Людина як біологічна істота виявляє себе насамперед серед собі подібних. Вступаючи у специфічні контакти з метою задоволення матеріальних та духовних потреб, людина створює певні форми свого об'єднання. Вони і виявляють соціальну природу людського, що відрізняє світ людини від тваринного світу.

Ці значні відмінності організації тваринного та людського колективу полягають у низці чинників. По-перше, тваринне життя – це лише забезпечення природного, біологічного існування живого організму, сформованого на основі інстинктів. Людське життя – це реальний багатоманітний та багатофункціональний процес, що відбувається у конкретно-історичних умовах. По-друге, якщо тварини, особливо ті, котрі мають зачатки інтелекту, і вступають у зв'язки між собою, то сутність цих зв'язків також чисто природна, спрямована на задоволення своїх біологічних потреб та ґрунтована на тваринних інстинктах. Людина ж живе у соціумі – особливому способі життя особливих істот, наділених свідомістю. Для соціуму характерне предметне життя, людина діє у цьому разі свідомо, наперед передбачаючи наслідки своїх дій, виробляючи мету та способи реалізації своєї діяльності. Очевидно, що особливу роль у становленні людини у соціумі виконує її постійне спілкування з іншими людьми, що в цих умовах набуває виду соціальних відносин. Люди постійно обмінюються інформацією, фіксують набутий під час своєї діяльності досвід, передають його від покоління до покоління.

Для людини формування соціуму мало історичний характер, воно було пов'язано з проблемами первісної залежності людини від природного середовища. На думку вчених, спочатку у стосунках між первісними людьми спрацьовував так званий зоологічний індивідуалізм, тобто бажання кожного індивіда забезпечувати свої матеріальні потреби самостійно.

Властиво первісні об'єднання людей і ґрунтувались суто на біологічній необхідності самозбереження, а тому були нетривалими та нестійкими. Проте біологічна природа, що робила людину неспроможною індивідуально протистояти агресивному природному навколишньому середовищу, об'єктивно зумовлювала створення людського колективу.

Все це привело до створення специфічних стосунків людей, котрі реалізовувались та реалізуються через поняття суспільства. Поняття суспільства

розкривається у двох вимірах – широкому та вузькому. У широкому розумінні суспільство – це вся сукупність форм сумісного життя людини, що сформувалась у результаті її історичного розвитку. У цьому контексті суспільство виявляється як особлива, вища ступінь розвитку живих систем, що виражається у функціонуванні та розвитку соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо. Тобто для суспільства характерне створення таких засобів організації людей, котрі виконують специфічну об'єднувальну та інтегрувальну роль у людському колективі, не залежать від людської волі та діють у конкретно-історичних умовах.

Доповнити цю характеристику суспільства слід і твердженням про розуміння його як відособленої від природи частини матеріального світу, що становить історично створену форму життєдіяльності людей.

Цим увиразнюється пріоритетне значення для формування соціального процесу виробництва матеріальних благ як реалізації взаємодії людини з навколишнім світом.

Очевидно, з огляду на зазначені визначення суспільства, можна виокремити сфери суспільного життя людей, а саме:

а) матеріальну (матеріальне виробництво);

б) соціально-політичну;

в) духовну (ідеї, погляди, уявлення, традиції та звички);

г) культурно-побутову.

У вузькому розумінні суспільство може розглядатись у таких аспектах:

– по-перше, це може бути історично конкретний тип соціальної системи (капіталістичне, феодальне, рабовласницьке суспільство);

– по-друге, це може бути певний соціальний організм, що належить до цього типу (наприклад російський феодалізм,);

– по-третє, це може бути певна форма соціальних відносин.

Отже, можемо зробити висновок, що наявність соціального визначає особливе місце людини в навколишньому світі, формує сприятливі умови для задоволення різноманітних потреб людини та сприяє її удосконаленню.

Проблеми соціальної філософії здавна були та є актуальними для різноманітних філософських концепцій. Формувались вони історично та відповідали специфіці бачення соціального у різних конкретно-історичних умовах.

Для епохи Античності характерне специфічне трактування суспільства, котре пов'язане з особливостями функціонування рабовласницького ладу та філософської думки взагалі. Філософи того часу прагнули розробити своєрідні рецепти формування соціальних відносин, прогнозувати майбутній розвиток суспільства.

Платон у роботах «Держава» («Політія») та «Закони» протиставляє ідеальному типу суспільного устрою негативний, в якому основним рушієм поведінки людей виступають матеріальні турботи та стимули. Саме таке суспільство, на його думку, й існувало в тогочасну епоху. Особливо він зауважує на тип держави як елементу суспільства, вважаючи, що він може виявлятись у чотирьох формах – тімократії, олігархії, демократії та тиранії. Кожна з указаних форм виступає послідовним погіршенням або виродженням ідеальної форми.

Інший відомий античний філософ Арістотель продовжував традиції Платона, одначе менше зважав на розмови про ідеальний суспільний устрій, а формував вчення про особливості тогочасного соціуму, ставши теоретиком античного рабовласницького суспільства. На думку філософа, людина наділена «соціальним інстинктом», котрий визначає особливості суспільних відносин.

Для філософії Нового часу характерна думка про те, що на стан суспільства вирішальний вплив мала ідея суспільного договору, видатним представником котрої був Т. Гоббс. Він акцентує на біологічному єстві людей, що зумовлює їх взаємну боротьбу як істот, що наділені однаковими природними ознаками. Відтак, на думку Гоббса, для людей характерні такі ж лють та жадоба, що панують у тваринному світі, і це викликає взаємне поборювання один одного. В результаті такого стану виникає об'єктивна потреба укладення між людьми суспільного договору, що повинен вирішити конфліктні ситуації. Саме так Гоббс і мотивує виникнення суспільства, коли «природна людина» стає соціальною істотою.

Німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, що був представником ідеалістичного вчення, основу суспільства вбачав саме в ідеальних чинниках, а творцем світу називав деміурга – абсолютну ідею, котра панує у всьому. Відтак у нього суспільство розглядалось як вияв творчості абсолютної ідеї.

На противагу ідеалістичному трактуванню суті суспільного, матеріалістична позиція, представниками якої у XIX ст. були К. Маркс та Ф. Енгельс, вбачала в основі функціонування суспільства результат матеріального виробництва, оскільки саме у ньому задовольняються основні потреби людини.

Цікавим виявляється і пропагований на зламі XIX та XX століть так званий натуралістичний напрям у трактуванні природи соціального, видатним представником якого був Г. Спенсер. Він уподібнює суспільство з організмом людини, наприклад, асоціює засоби комунікації із судинною системою людини, товарообіг – з системою живлення, уряд – з елементами нервової системи. Фактично Спенсер переносить властивості біологічного єства на соціальну природу людини, що призводить до хибної думки і трактування соціального як такого, що спричинене біологічним єством людей.

Представником психологічного напряму у поясненні природи суспільства був французький вчений Г. Тард, котрий абсолютизує психічні процеси, притаманні людині (інстинкти, емоції, навіювання, наслідування тощо) та узалежнює суспільство від їх вияву.

У сучасній філософській думці зазначимо трактування проблем соціального представниками функціоналізму. Основна ідея цього бачення полягає у визнанні наявності в людини чималої кількості елементів, котрі виконують важливі завдання забезпечення людської життєдіяльності. Саме вони і становлять взаємозалежну систему, в якій від придатності одного елементу залежить стан всього людського організму. Переносячи ці риси біологічного на соціальне єство людства, яке, на думку функціоналістів, також становить систему елементів (військові, політичні, економічні, релігійні тощо), вони твердять, що кожний з них має виконувати свою функцію у суспільстві, і від його стану залежить стан суспільства загалом.

З представників цього напряму філософської думки зазначимо Т. Парсонса та Р. Мертона, котрі розглядають суспільство як результат інтеграції різноманітних його складових.

Функціонування суспільства неможливе без зв'язку його членів з навколишнім світом, природою насамперед. Людина онтогенетично, тобто через своє буття та походження з природного середовища, пов'язана з ним. Виникнення людини та її розвиток як істоти, зокрема і соціальної, відбувається саме на природній основі. Людство включено у певну природну систему і становить її складову, тому суспільство змушене систематично взаємодіяти з природою на функціональному рівні, здійснювати обмін речовиною, енергією та інформацією.

Свідомий вплив суспільства на природне середовище реалізується в процесі виробництва, котре, як ми вже зазначали, фактично є певним способом оволодіння людиною природним оточенням. У контексті цього потрібно зазначити різні напрями виробничої діяльності людини, а саме:

- природоприсвоювальний (існував на ранніх етапах становлення суспільства і полягав у тому, що людина брала у готовому вигляді необхідні продукти з природного середовища);
- природопристосовницький (пристосування до кліматичних умов);
- природовитворювальний (рекультивація землі, сільськогосподарська діяльність, вирощення свійських тварин тощо);
- природоперетворювальний (використання предметів праці у процесі виробництва матеріальних благ);
- природоосвоювальний (використання нових елементів природного середовища, освоєння нових земель);
- природоохоронний (збереження природних ресурсів);
- природотворчий (створення штучного мікроклімату).

Але і природа, своєю чергою, за посередництва певних своїх факторів впливає на суспільство, іноді узалежнюючи його від своїх витівок. Для роз'яснення такого впливу філософія послуговується категорією географічного середовища. Під ним слід розуміти сукупність предметів та явищ природного походження, котра становить основу функціонування та розвитку людського суспільства.

Насамперед серед складових географічного середовища зазначимо конкретно природну його частину. До неї належать такі елементи:

- біосфера – місце існування живої речовини, найскладніша природна підсистема географічної оболонки нашої планети, товщина якої в середньому становить близько 10 км, на екваторі досягаючи розмірів у 26 км. Біосфера включає гідросферу, літосферу, нижню частину атмосфери;
- гідросфера – водні ресурси, котрі становлять 71% земної поверхні;
- атмосфера – газоподібна оболонка, що складається з азоту, кисню, аргону, вуглекислого газу та інших газів;
- літосфера – верхня тверда оболонка земної кулі.

Відомий український вчений В. І. Вернадський вирізняв також специфічну сферу функціонування людини у природному оточенні – так звану ноосферу

(від грецького noos – розум), яку розглядав як сферу активної взаємодії та взаємовпливу людини та природи, водночас наголошуючи на її приналежність до природного середовища.

Важливими частинами географічного середовища є клімат, рельєф, наявність водних ресурсів, корисних копалин, котрі виступають предметами праці людини та суспільства. Беручи до уваги стан цих параметрів географічного середовища, їх потрібно оцінювати з погляду корисності для процесу забезпечення матеріальних та духовних потреб людства, а отже, можна виокремити сприятливе та несприятливе географічне середовище. Критерій тут полягає в тому, наскільки людина в стані задовольнити саму себе, використовуючи оточуючу її природу. Отже, сукупність предметів та явищ природи може сприяти економічному розвитку суспільства або гальмувати його, не виконуючи водночас вирішального значення. Ознаками несприятливого географічного середовища може бути наявність пустель, суворого клімату (надхолодного або надгарячого), високогір'я, недостатність водних артерій. Всі ці ознаки беруться до уваги тільки під кутом їх значення для процесу матеріального виробництва та можуть розглядатись з можливістю використання в конкретній ситуації. Адже може бути пустеля, але насичена такою корисною копалиною, як нафта.

Очевидно, під час аналізу впливу та значення географічного середовища потрібно зважати на конкретно-історичні умови. Наприклад, багаті на нафту та газ райони Північного Сибіру в умовах, скажімо, XIX століття не могли мати такого значення для життя суспільства, як наприкінці XX століття.

Між географічним середовищем та суспільством існує взаємозв'язок. З одного боку, географічне середовище формує людину біологічно (шкіра, волосся, тілобудова), впливає на інтенсивність праці, що відображається на способі життя й характері членів суспільства. Але з іншого, суспільство втручається у сферу природи, пристосовує оточення для кращого задоволення своїх потреб. Прикладом можуть бути будівництво каналів, осушення боліт, освоєння пустель, іригація тощо.

Роль природи у розвитку суспільства відтак не варто перебільшувати. Історія знає і спробу зворотного. Абсолютизацію природних факторів у житті суспільства робили своїм основним аргументом представники так званого географічного детермінізму, що був сформований у XVIII столітті. Найвідомішим представником цього напряму був **Шарль Монтеск'є**, який твердив, що географічні фактори є причиною становлення різних форм державної влади і права, визначають характер та особливості суспільства. Така позиція не враховувала значення соціокультурних чинників у процесі функціонування людського суспільства, абстрагувалась від того, що життєдіяльність людини має трудовий характер.

В умовах XIX століття абсолютизація географічного фактору під час характеристики суспільства привела до виникнення геополітики і зумовила теоретичне обґрунтування та виправдання агресивної політики держав, що прагнули розширити свій життєвий простір. Слід назвати представників цієї доктрини, а саме Р. Челлена, Р. Ратцеля, А. Мехена, Х. Маккіндера. Окремі

прихильники цієї ідеології на зламі XIX та XX століть розглядали державу як утворення, котре ґрунтується на особливостях території та населення. Ця теза давала змогу реалізувати і відповідну політику, спрямовану на агресію, що у подальшому було реалізовано нацистами у міжвоєнній та воєнній Німеччині.

Оскільки суспільство як специфічний організм складається з людей, то для його функціонування важливою є саме їх характеристика.

У соціальній філософії це здійснюється за допомогою категорії народонаселення. Під ним слід розуміти сукупність людей, що проживають у певних регіонах на певному етапі суспільного розвитку.

Людина у структурі суспільства, особливо у способі виробництва матеріальних благ, займає пріоритетне місце, вона є творцем суспільної історії та визначає специфіку того чи іншого суспільства. Тому важливо знати кількісний та якісний склад суспільства як вияву народонаселення у конкретно-історичних умовах. Насамперед потрібно зауважити на здатність людства відтворювати самого себе. Це виявляється у стані народжуваності та смертності, різниця між якими становить природний приріст населення. Ці питання є предметом демографії. На думку відомого російського філософа А. Спіркіна, важливим для виявлення особливостей суспільства на певному етапі його розвитку є пізнання його демографічної системи, під якою слід розуміти людей «у сукупності пов'язуючих їх демографічних відносин, що мають свою закономірність відновлення поколінь, яка виявляється у збереженні внутрішньої рівності, відносної стабільності».

Зростання народонаселення зумовлено різноманітними чинниками. Тут і соціально-економічні, і природні, і наукові, стан охорони здоров'я, соціального забезпечення, психологія людей, їх традиції та звичаї. Жоден з факторів не можна абсолютизувати або ігнорувати, розглядати їх потрібно у комплексі. Для суспільства характерною є тенденція до постійного збільшення кількості населення. Якщо, наприклад, на початок нашої ери Землю населяло 230 млн людей, то сьогодні ця кількість сягнула 6 млрд людей. Зберігається також тенденція до зростання темпів приросту населення у 2% на рік. Різке збільшення чисельності населення вчені пов'язують насамперед із розвитком матеріального виробництва, що дає можливість забезпечити більшу кількість людей покращенням соціально-побутових умов життя, збільшенням загальної тривалості життя. Цими параметри найперше характеризуються розвинуті країни світу. В інших країнах причиною зростання населення можуть бути традиції релігійні, звичаєві тощо. Особливо це характерно для країн ісламського світу. Не останню роль виконують і фактори стану засобів для запобігання народжуваності – контрацепції, котра розвинута у країнах Заходу та стрімко розвивається у країнах, де різке збільшення народонаселення стало проблемою виживання суспільства (Китай, Індія).

Питання кількісного складу людства завжди були предметом дискусій. Найперше потрібно згадати англійського священника кінця XVIII століття Т.Р. Мальтуса, який у книзі «Досвід про закон народонаселення» наголошував, що зростання населення відбувається у геометричній прогресії (2, 4, 8), а збільшення засобів існування – в арифметичній (2, 4, 6). Він вважав, що цей

процес є фатально неминучим, і вирішити проблему існування суспільства не можна, а тільки можна поглибити її. У цьому разі ми маємо справу з абсолютизацією біологічних факторів у житті суспільства, що призводить до вкрай реакційних поглядів щодо зменшення приросту населення штучним шляхом (стерилізація). Сучасні його послідовники (американець У. Фогт, француз Г. Бутуль та інші) використовують його вчення для пропаганди тиску на слаборозвинуті країни світу, де наявний значний приріст народонаселення. Сьогодні ця думка вигідна сучасному глобалізму, який ґрунтується на тезі про необхідність практично повного контролю світу певними країнами.

Помилка Мальтуса та його послідовників полягає в тому, що вони ігнорують соціально-економічні, наукові, культурні, ціннісні норми та фактори, що виявляють сутність соціального управління демографічними процесами.

Для проблем народонаселення важливим є і щільність населення. Вона залежить від соціально-економічних чинників і є більшою у тих регіонах, де розвинута промисловість та сільське господарство, що потребують залучення чималих людських ресурсів на вирішення народногосподарських завдань. Одночасно велика щільність населення сприяє значному зростанню інформативності та спілкування населення на різних рівнях та в різних виявах. Якщо говорити про сучасну Україну, то щільність населення в ній вища у Донецькому та Придніпровському районах, де наявна розвинута промислова база.

Не можна оминути і вікової та статевої структури населення. Для суспільства в останні роки окреслилась тенденція до збільшення народжуваності представників чоловічої статі. Але баланс змінюється під час розвитку суспільства, і у старших вікових групах населення помітна зворотна тенденція, там більше представниць жіночої статі.

Значення вікової структури для проблем становлення народонаселення виявляється в тому, що для суспільства насамперед важлива кількість працездатних громадян, здатних реалізуватись у процесі виробництва матеріальних благ. Для населення України число молодих осіб становить 20%, в той час з року в рік збільшується питома вага людей пенсійного віку. Соціальний захист людей похилого віку є в нашому суспільстві важливою умовою його функціонування.

Важливим аспектом також є міграція населення. Переміщення людей завжди було показником пріоритетності тих чи інших країн, областей чи галузей діяльності. В Україні міграційні процеси обумовлюються зазвичай економічними причинами – необхідністю знайти працю та заробіток в інших областях або в інших країнах. Останнім часом на міграційні процеси щораз більше впливають чинники, пов’язані з політичними, національними та релігійними мотивами.

Отже, суспільство як сукупність форм сумісного життя людей функціонує залежно від природно-географічних умов та чинників, котрі впливають на його кількісні та якісні параметри і визначають його в конкретно-історичних умовах.

Особа як продукт суспільного розвитку. У суспільстві кожна окрема людина займає певне місце. Воно залежить він того, наскільки вона

розкривається у ньому, наскільки може себе реалізувати та бути корисною для суспільства. У філософії ступінь цього вияву людини пояснюється через категорію особи, під якою розуміється людина, котра реально включена у суспільні відносинита активно діє у напрямі перетворення соціуму.

Як особа людина виступає як персона, тобто вона індивідуально включена у соціальне, з власних мотивів реалізує себе в ньому. У суспільстві особа може виконувати різноманітні функції, залежно від обставин виконувати роль пасивного спостерігача або активного чинника змін у соціальному. У першому випадку вона стає об'єктом суспільних відносин. В умовах існування держави як специфічного інституту особа стає саме такою, адже діє низка механізмів впливу суспільства на особу – система соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти тощо. Відтак суспільство фактично формує особу, займається її «виробництвом». Цей вплив має пріоритетне значення, оскільки насамперед вирішуються проблеми розвитку суспільства як єдиного цілого. Об'єктивно особа зазнає значного впливу і за посередництва такої складової суспільства, як соціальні групи та об'єднання.

Можна говорити про специфічні риси так званої соціалізації особи, котра реалізується в умовах впливу соціальних факторів на людину. Під цим явищем слід розуміти процес освоєння особою цінностей та норм, котрі є домінуючими у цьому суспільстві та визначають ступінь включення особи в систему суспільних відносин. Цей процес відбувається у різноманітних формах, котрі виявляють особливості основних етапів становлення особи. На думку сучасних філософів та соціологів, залежно від часу здійснення можна виокремити «первинну» (від народження до формування зрілої особистості) та «вторинну» соціалізацію, залежно від віку особи – ранню, що виявляється у дитинстві, соціалізацію дорослого населення, що пов'язана з освоєнням нових нормативних принципів і правил, та соціалізацію людей похилого віку, яка характеризується адаптацією до особливостей завершальної стадії людського існування.

Варто взяти до уваги й те, що у процесі людської життєдіяльності можлива і десоціалізація, яка пов'язана з процесами впливу на становлення особи у ранньому та зрілому віці антисоціальних чинників, що наявні у суспільстві і представлені такими елементами соціуму, як злочинність, пияцтво та наркоманія.

Соціалізація особи передбачає наявність певних інститутів, котрі виступають як її агенти. До них слід віднести сім'ю, родичів, ровесників, знайомих, систему освіти, засоби масової інформації, які по-різному впливають на становлення особистості на різних етапах її розвитку. На ранніх етапах визначальними виступають сім'я, освітні колективи та ровесники, згодом – колективи, професійне співтовариство та засоби масової інформації, а у післятрудовому віці коло агентів соціалізації особи значно звужується. Слід зазначити, що на процес становлення особи впливає комплекс соціально-політичних, духовно-ідеологічних умов та факторів.

Важливо зауважити на те, що соціальне становище людини завжди залежить від того, як вона його усвідомлює. Самосвідомість особистості, її

уявлення про свої можливості, властивості завжди залежать від реальних зв'язків, що формуються між людьми у суспільстві. Тому соціальність особи виявляється в тому, наскільки розвинуте суспільство, наскільки особа, що знаходиться під його впливом, засвоює притаманні йому суспільні ідеї, культуру. Саме через пануючу у суспільстві культуру визначається тип особистості, що повинна характеризувати його (перевага індивідуалізму чи колективізму, авторитарного чи раціонально-критичного мислення).

Особа вимушена слідувати тим засадам, котрі нав'язує їй суспільство, але в конкретних випадках, залежно від рівня своєї активності, вона може регулювати цей вплив, стаючи активним суб'єктом суспільних відносин. Передбачаючи наслідки своїх дій у соціумі, особа активно творить його. Тут вона виявляє себе як особистість, що здатна вносити значний вклад у вирішення соціальних питань. У філософії під поняттям особистості розуміють ще й специфічний вияв стійкої системи соціально-значимих рис, що характеризують людину як члена того чи іншого суспільства. Саме здатність активно впливати на стан оточуючого її соціального і відрізняє поняття особистості від поняття особи. Особистістю людина стає в результаті тривалого розвитку, пізнаючи природу соціальних відносин та поступово включаючись у них. Цей процес, що у соціальній філософії називається онтогенезом, є тривалим (десь до 25 років від народження), складним, супроводжується адаптацією людини до певних умов соціального середовища.

Особа у суспільстві завжди повинна займати активну позицію, і це насамперед зумовлено загальною тенденцією притаманної людині незадоволеності станом навколишнього середовища. Подібно до того, як вона хоче в умовах виробництва перетворити природне середовище, в умовах суспільства вона неминуче налаштована на перетворення та удосконалення соціального.

Активність особи виявляється зокрема у:

- вдосконаленні знарядь праці, що пов'язують людину з соціальним;
- впливі на інших людей і формуванні соціальних відносин;
- вдосконаленні духовних цінностей.

Важливою формою активності особи є соціальна активність, яка виявляє специфічний спосіб її існування як суб'єкта соціальних відносин та ґрунтується на прагненні до зміни соціальних умов та формування власних якостей. Тут велике значення має активна життєва позиція особи, що характеризується спрямуванням на постійну зміну та перетворення суспільних умов життя відповідно до її переконань, поглядів та совісті.

Прийнято вважати, що найвищою формою соціальної активності особи є її громадянська активність, котра виявляється в участі в інститутах громадянського суспільства, де особа виступає повноцінним членом та суб'єктом, свідомо та цілеспрямовано бере участь у суспільних перетвореннях, у захисті прав та свобод членів суспільства, у підтримці його цілісності та інститутів.

Отже, прояв людини у сфері соціального на рівні особи та особистості виражає злиття об'єктивного та суб'єктивного, на основі гармонійного

взаємовпливу та взаємодії цих чинників, які виявляють місце та роль людини у суспільстві, і можливий його розвиток.

Ми побачили, що в умовах реалізації людини як особи у суспільстві формуються зачатки створення певних структурних елементів суспільства на засадах поділу осіб за певним принципом. Відтак створюються соціальні групи. Під ними у соціальній філософії розуміють стійкі сукупності людей, що мають спільні інтереси, цінності та норми поведінки, які сформувались в умовах історично визначеного суспільства.

Як ми вже зазначали, особа реалізує себе в соціальному середовищі, яке структуроване певним способом. Очевидно, можна виокремити два роди соціальних груп, що становлять єдність суспільства.

По-перше, це сукупності людей, що вирізняються за тією чи іншою вагомою ознакою (професійні, національні, вікові групи тощо).

По-друге, це ті, в яких існує система соціальних зв'язків (їх ознака полягає у наявності тієї чи іншої мети та програми досягнення останньої, плану конкретної діяльності).

Характеризуючи загальну приналежність особи до певної соціальної групи, потрібно сказати, що люди, які за своїм походженням об'єктивно входять до певної соціальної групи, можуть набувати в них різного соціального статусу та відстоювати інтереси іншої соціальної групи (наприклад, за віросповіданням). Або в іншому разі люди, що належать до різних соціальних груп, можуть виражати одну і ту ж соціальну думку.

Історичні типи соціальності. Можна сказати, що процес соціалізації людини, включення її у розвиток суспільства у складі соціальних груп відбувався історично, залежав від специфіки культурно-побутових, світоглядних та інших чинників, які були притаманні тій чи іншій історичній епосі. Але завжди основними визначниками соціального статусу особи були такі: стан суспільної свідомості, активна діяльність, спрямована на перетворення суспільства, вміння сформулювати наслідки своєї суспільної діяльності, інтерес.

На думку низки сучасних філософів, саме інтерес є реальною умовою формування соціальних спільнот. Наприклад, вважається, що суперечливі інтереси зумовлюють конфлікти, а тотожні – об'єднують людей у певні соціальні групи, є основою для формування соціально-практичних дій. Матеріальні інтереси, котрі задовольняються в процесі виробництва, займають у цьому разі пріоритетне місце.

Інтереси власності історично визначали зміни в соціальній структурі суспільства, спричиняли появу нових соціальних груп та класів.

Приватна власність, що виникла у суспільстві історично, зумовила формування матеріальної залежності людини від людини, що було реалізовано у різноманітних формах соціальної, політичної чи духовної залежності.

У сучасній соціальній філософії проблеми виявлення соціальної структури суспільства займають важливе місце та реалізуються через поняття соціальної стратифікації – диференціації суспільства на соціальні групи, верстви та класи відповідно до певних критеріїв.

Слід зазначити, що чітких та однозначних критеріїв, за якими здійснювалась би стратифікація в різних типах суспільств, досі не вироблено.

В основі зазвичай визнається соціальна диференціація, під якою слід розуміти розподіл людей на категорії та групи, які співвідносяться між собою по горизонталі та по вертикалі.

По вертикалі соціальна диференціація здійснюється за статево-віковими принципами і змінюється залежно від переходу від одного типу суспільства до іншого. Професійна диференціація впливає на горизонтальні зміни у приналежності до соціального.

На думку низки представників соціальної філософії, основними критеріями соціальної стратифікації можуть бути такі: прибуток, обсяг влади, престиж професії, рівень освіти.

Ці характерні ознаки сукупно і визначають соціально-економічний статус особи, її конкретне місце у системі функціонування суспільства. Іноді у суспільстві можуть визнаватись соціально значущими відмінності, котрі перебувають у сфері дії генетичних чинників, а саме – колір шкіри, фізичні якості чи риси обличчя.

Прикладом може бути режим апартеїду у другій половині XX століття у ПАР. Розглядаючи соціальні групи як основні у соціальній структурі суспільства, можемо класифікувати їх за обсягом осіб, яких вони об'єднують.

Наприклад, прийнято вирізняти малі, середні та великі соціальні групи.

Малі соціальні групи, котрі об'єднують незначну кількість (декілька десятків) осіб, можуть формуватись на засадах спільності у процесі виробництва (бригади), побуті (сусіди), вирішенні якихось певних завдань (товариство за інтересами).

Тут насамперед потрібна наявність безпосереднього контакту членів групи. Ці спільності можуть мати формальний (утворюються на основі наперед визначених цілей) та неформальний (сформовані випадково, на основі нестійких зв'язків) характер.

Середні соціальні групи – більш чисельні групи осіб, котрі формуються, як правило, стихійно, для них характерним є неоднаковий рівень консолідації членів.

Прикладом середньої соціальної групи можуть бути виробничі та освітні колективи.

І, нарешті, великі соціальні групи – це численні об'єднання на основі інтересу, котрий формується в процесі об'єктивного пізнання особою реальностей суспільного розвитку. На відміну від малих соціальних груп, тут безпосереднього контакту між членами груп не існує, вони входять у їх склад спонтанно, але з розвитком свідомості формуються організаційні засади об'єднання осіб у великі соціальні групи на економічних, політичних та соціальних засадах.

Соціальні спільності людей формувались історично, залежали від конкретно-історичної обстановки умов людської життєдіяльності та виявів особи як частини суспільства. Можна вважати, що історично першою формою соціальності людини була сім'я. Під нею слід розуміти ґрунтоване на засадах шлюбу та кровної спорідненості соціальне об'єднання, для якого характерна

спільність побуту та взаємна моральна відповідальність її членів. Наявність сім'ї як мікросоціального колективу пояснюється потребою відтворення людської популяції, виховання дітей, турботи про старших членів суспільства.

Сім'я як соціальна група історично змінюється, і робиться це відповідно до формування певних установок, правил функціонування та засад того чи іншого конкретно-історичного суспільства. Відповідно може змінюватись форма (наприклад, сім'ї, де главами є представники тої чи іншої статі, допустимі у низці країн Заходу сім'ї, що ґрунтуються на одностатевих шлюбах), та суть сім'ї не змінюється, вона завжди буде виконувати визначені саме для неї функції.

З історичним розвитком сім'ї як мікросоціального колективу виникає новий тип соціальності – рід як кровноспоріднене об'єднання, члени якого усвідомлюють себе нащадками спільного предка та відтак регулюють свої шлюбні відносини. Для цього типу соціальності характерною є вже поява диференціації серед його членів, що виявляється у функціонуванні старійшин та вождів, котрі виконують певні управлінські функції в межах наданої їм влади. Одночасно зберігається рівність всіх членів роду, відсутність майнових відносин між родичами та суворе дотримання екзогамії.

З часом роди у суспільстві об'єднувались у більші соціальні групи – племена. Це такі спільності людей, для яких характерна наявність спільної території, звичайно відмежованої від території сусідніх племен природними кордонами, певна економічна спільність та взаємодопомога співплеменників, єдина племінна мова, культура, специфічна свідомість та традиції. Родово-племінні відносини характеризуються певною стійкістю, що іноді сягають сьогодення.

Зміна економічного укладу суспільства, становлення відносин власності приводять до революційних перемін в історично складених типах соціальності.

Процес виробництва, своєю чергою, на певному етапі історичного розвитку створює надлишковий продукт, котрий використовується для збагачення та формує умови для майнової нерівності. У результаті виникають класи та держава. Це неминуче стосується і історичних спільностей людей.

З потреби збереження такої внутрішньої спільності людей, що формується під впливом проживання на спільній території, виникають народності. Ця історична спільність людей була перехідним періодом від племінної організації суспільства до етнонаціональної. Для народності характерним є спільність території, мови, психологічного складу населення, який виявлявся у культурі, побуті та звичаях.

Народності як спільності людей утворюються в результаті об'єднання племен. Наприклад, формування давньоруської (української) народності відбувалось на основі об'єднання низки племен – полян, тиверців, уличів, сіверян, древлян та інших. У процесі формування народності обирається певна мова одного з етнічних компонентів (більш чисельного та більш розвинутого), інші мови або зникають, або стають діалектами. Водночас для народності характерною є слабкість внутрішніх економічних зв'язків.

На основі народності в умовах переходу до вищого етапу становлення виробництва, ускладнення соціальної структури суспільства характерним є формування такої історичної спільності людей, як нація. Нація – це така історично сформована спільність людей, котра, як правило, характеризується спільністю території, економічного життя, мови, духовного стану, певною мірою біологічної своєрідності, а також особливостями характеру, темпераменту та звичаїв.

Для формування та розвитку нації зазначимо важливість мови, адже вона найкраще характеризує світ духовного, є виявом людської свідомості. Для нації особливо важливими проблемами є духовні та культурно-звичаєві. Вони не тільки виявляють її в середовищі інших, але й дають можливість зберігати національну ідентичність у космополітичному світі.

Отже, історичні типи соціальності відображають характерне для певного етапу становлення суспільства ставлення до організації його як системи, відображаючи загальні властивості та зберігаючи притаманні конкретно-історичним епохам особливості свого функціонування.

Проблемні питання до теми 10

1. Прочитайте уривок з трактату Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» та поясніть, який найкращий спосіб створення політичної спільноти. Чому?

«Людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах, а той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони. Як сталася ця зміна? Не знаю. Що може узаконити її? Вважаю, що це питання я спроможний розв'язати.

Якби я брав до уваги лише силу і наслідок, до якого вона призводить, я б сказав: оскільки народ підкоряється, коли його примушують підкорятися, він чинить добре; проте він чинить ще краще, коли, тільки-но одержавши нагоду скинути з себе ярмо, скидає його. Бо повертаючи собі свободу за тим же правом, за яким її було в нього вкрадено, він або обґрунтовує цим правомірність такого повернення, або доводить, що цю свободу в нього відібрали безпідставно. Проте суспільний лад є тим священним правом, яке слугує основою для усіх інших прав. Але ж це право не встановлюється природою; отже, воно ґрунтується на домовленостях.

…Можливим є об'єднання людей ще до того, як вони заволоділи хоча б якимось майном. Привласнивши потім ділянку землі, достатню для всіх, вони користуються нею спільно, або ж ділять поміж собою – іноді нарівно, іноді за співвідношеннями, встановленими сувереном. Як би не відбувалося це привласнення, право кожної приватної особи на її власну землю завжди підпорядковується праву спільноти на все <майно>. Недотримання цієї умови унеможливлює як тривкість суспільного зв'язку, так і реальну силу при здійсненні суверенітету».

2. Прочитайте уривок, присвячений роздумам А. Камю щодо характеристик «бунтівної людини». Чи має рацію автор, стверджуючи, що бунт – це дія, яка породжена усвідомленням побаченого абсурду, усвідомленням несправедливості? Яку позицію обрали б ви?

«Що являє собою термін «людина бунтівна»? Це людина, що говорить «ні». Але, заперечуючи, вона не відмовляється: це людина, яка вже першою своєю дією говорить «так». Раб, який все життя виконував розпорядження господаря, раптом вважає останнє з них неприйнятним. Який зміст його «ні»?

«Ні» може, наприклад, означати: «занадто довго я терпів», «до цього часу – нехай вже так, але далі – вистачить», «ви заходите занадто далеко» і ще: «є межа, переступити яку я вам не дозволю». Взагалі кажучи, це «ні» стверджує існування кордону. Та сама ідея межі виявляється в почутті бунтівника, що інший «занадто багато на себе бере», простягає свої права далі кордону, за яким знаходиться область суверенних прав, що ставлять перепону всякому посяганню. Таким чином, порив до бунту переростає одночасно і в рішучий протест проти будь-якого втручання, яке сприймається як неприпустиме, і в невиразну переконаність бунтаря в своїй правоті, а точніше – в його впевненість, що він «має право робити ось це і це». Бунт не відбувається, якщо

немає такого почуття правоти. Ось чому бунтівний раб каже одночасно і «так», і «ні». Разом із згаданою межею він стверджує все те, що неясно відчуває в собі самому і хоче зберегти. Він вперто доводить, що в ньому є щось «цінне», і воно потребує захисту. Поневолюючому його порядку він протиставляє свого роду право терпіти гноблення тільки до тієї межі, яку встановлює він сам.

… Бунтівник протиставляє все, що для нього є цінним, всьому, що таким не є. Не всяка цінність обумовлює бунт, але всякий бунтарський рух мовчазно передбачає якусь цінність. Чи про цінності тут іде мова?... У бунті людина, долаючи свою обмеженість, зближується з іншими, і з цієї точки зору людська солідарність має метафізичний характер. Йдеться просто про солідарність, що народжується в кайданах».

Тести до теми 10

1. Яке визначення суспільства – філософське?

а) група людей одної професії, які створюють організацію, засновану на спільних для них інтересах;
б) формально неорганізована група людей, яка, проте, має спільні інтереси та цінності (є спільний стиль життя);
в) географічне утворення, що пов’язане воєдино правовою системою та має визначене «національне обличчя»;
г) сукупність людей та їх взаємовідносин.

2. Чим є суспільство стосовно природи?

а) особливою частиною природи;
б) володарем природи;
в) надприродним утворенням;
г) слугою природи.

3. Хто запропонував думку про розмежування громадянського суспільства і держави?

а) Арістотель;
б) Г. Гегель;
в) К. Маркс;
г) Т. Гоббс.

4. Хто вперше в історії суспільно-політичної думки висунув ідею розподілу державної влади?

а) Т. Гоббс;
б) Б. Спіноза;
в) Ш. Монтеск’є;
г) Дж. Локк.

5. Хто з названих філософів вважав розвиток матеріального виробництва основою прогресу суспільства?
а) М. Гайдеггер;
б) Платон;
в) І. Кант;
г) К. Маркс.

6. Що визначається в суспільстві через процедуру визнання?
а) цінності;
б) норми;
в) закони природи;
г) свобода.

7. Як називається розділ філософії, що вивчає сутність та специфіку буття суспільства?
а) соціальна філософія;
б) гносеологія;
в) антропологія;
г) онтологія.

8. Який напрям давньокитайскої філософії вважає мораль першоосновою стабільності та суспільного порядку ?
а) легізм;
б) монізм;
в) конфуціанство;
г) школа імен.

9. Які бувають типи соціальних груп?
а) малі та великі;
б) малі, середні та великі;
в) малі, середні, великі, величезні;
г) значні та незначні.

10. Як називається історично сформована спільність людей, котра, як правило, характеризується спільністю території, економічного життя, мови, духовного стану, певною мірою біологічної своєрідності, а також особливостями характеру, темпераменту та звичаїв?
а) громада;
б) народність;
в) нація;
г) суспільство.

Тема 11

МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА

Послідовність викладу матеріалу: основні концепції суспільного розвитку; поняття суспільного прогресу; критерій та історичні типи суспільного прогресу; об'єктивні умови та суб'єктивний фактор в історичному процесі; глобальні проблеми розвитку людства, причини їх виникнення та шляхи вирішення.

Важливою складовою філософського знання, насамперед соціальної філософії, котра стосується існування людства як феномену, є проблема соціального прогнозування. Її вирішення можливе лише на основі детального аналізу тих причин, що зумовлюють розвиток суспільства, ведуть до значних змін у ньому та сприяють трансформації на певних етапах його існування.

В історії світової філософської думки це питання завжди було актуальним, оскільки людство, а здебільшого вчених, завжди цікавило майбутнє.

Серед основних концепцій суспільного розвитку зазначимо такі:

1. **Теологічна**, що ґрунтується на засадах визнання наявності надприродної сутності, яка визначає розвиток людства та має такі різновиди:

а) *індуїстсько-буддійсько-джайністський* (оформлений у 1 тис. до н. е.), який тлумачить історичний розвиток суспільства як систематичну зміну циклів регресу від «золотого віку» до «кінця світу», згодом створення нового світу, знову регресу і так далі. За цих умов майбутнє розглядається як постійні перевтілення душі після смерті, запобігти які можна за допомогою сповідування певного виду поведінки, котра зумовлює такий стан людини, коли відсутні бажання та страждання (нірвана). Ці погляди розвинулись у південно-східноазіатському регіоні;

б) *іудео-християнсько-ісламським* (оформленим між 1 тис. до н. е. – 1 тис. н. е.), який передбачає майбутнє людства у вигляді приходу спасителя, месії, встановлення Царства Божого, настання кінця світу та страшного суду і перехід людства у якісно новий стан вічного блаженства або вічних мук, що свідчить про наявні ідеї провіденціалізму та месіанізму.

2. **Утопічна**, що засновується на уявленнях про бажане майбутнє людства, які не враховують наукового розуміння закономірностей розвитку природи та суспільства. Маємо справу із благими намірами, надуманими штучними конструкціями, котрим вже не властивий теологічний провіденціалізм, але які суперечать з реальною дійсністю. Оскільки більшість утопій присвячена проблемам майбутнього суспільства, вони трактуються як соціальні.

3. **Наукова**, сформована на основах пізнання загальних закономірностей розвитку людської цивілізації. Своєю чергою, це концепція має такі різновиди:

а) *марксистсько-формаційний,* основним елементом якого є суспільно-економічна формація як сукупність виробничих відносин, рівня розвитку продуктивних сил, суспільних зв'язків та політичного ладу на певному етапі історичного розвитку людської цивілізації. Історія у цьому разі розглядається як закономірний процес зміни таких формацій, основною тенденцією якого є перехід від систем з переважанням природної детермінації до систем із переважанням соціально-історичної детермінації;

б) *цивілізаційний,* основним поняттям якого є цивілізація як стійка спільність людей, об'єднаних на засадах спільності духовних традицій, способу життя, географічних та історичних меж. Цивілізація у такому разі може трактуватись як синонім поняття *культура*, матеріалізація речово-технічних та соціально-організаційних засобів, котрі забезпечують суспільству гідну йому суспільно-економічну організацію та відносно високий рівень споживання;

в) *позитивістський,* домінуючим напрямом якого сьогодні став технологічний. Він стверджує наявність в історичному розвитку суспільства чотирьох стадій, а саме – традиційного, доіндустріального, індустріального, а також постіндустріального суспільства. Першим, хто це зауважив та зафіксував хронологічні межі низки з цих стадій розвитку суспільства, був французький соціолог XX ст. Ж. Фурест'є, який виокремив періоди традиційного (від неоліту до 1750–1800 рр.) та індустріального суспільства, а джерела суспільного розвитку вбачав у технічному прогресі людської цивілізації.

Основними ознаками традиційного суспільства є:

– **наявність традиції** як певного особливого способу передання історичного досвіду, забезпечення наступності та стійкості в межах індивідуального та соціального розвитку людства;

– **закритість**, яка виявляється у відсутності чи різкому обмеженні соціальної мобільності. Внаслідок цього людина не в стані активно переміщатись «соціальною драбиною», змінювати свій соціальний статус, зростати залежно від особистих успіхів та досягнень (прикладом є наявна у такому суспільстві кастова та станова системи стратифікації);

– **цілісність**, адже традиційне суспільство вибудуване як ціле. У ньому людина трактується не просто як частина, а як така, що становить певне ціле, відчуває свою значущість саме через те, що вносить свій вклад у ціле, обслуговує його інтереси та реалізує його цілі. Суб'єктом життєдіяльності тут є не окрема людина, індивід, а сукупність, колектив;

– **повільність**, адже виробничі відносини у традиційному суспільстві розвиваються повільно, для них властивим є кумулятивний еволюціонізм. Натуральне господарство, що було властивим для цієї стадії розвитку людства, органічно вписувалось у природні цикли та баланси.

Індустріальне суспільство, яке започаткувала промислова революція XVIII ст., що спричинила перехід від ручної праці до машинного виробництва, характеризується такими ознаками, як:

– **масифікація**, тобто виявом масовості у всьому, що характеризується особливими параметрами – концентрацією, централізацією, синхронізацією, стандартизацією, спеціалізацією та максимізацією (Е. Тоффлер);

– **макрофілія**, що виявляється у широкому використанні та наявній пристрасті до потужностей, предметів циклопічного масштабу, гігантоманії. Основними цінностями індустріального суспільства стали свобода та раціональність.

З переходом світової цивілізації наприкінці XX ст. до стадії *постіндустріального суспільства* у цій позитивістській концепції суспільного розвитку помітний перехід від технологічного до інформаційного напряму. Символом цього суспільства стає комп'ютер, основним засобом – інформація, а метою – всебічне піднесення індивідуальності людини. З'являється такий принцип функціонування суспільства, як **демасифікація**, суть якого у вияві багатоманітності. Водночас принципами постіндустріального суспільства стають почуття сусідської спільності, самоосвіта, плюралізм, толерантність, інституціоналізм.

У основі новітніх концепцій суспільного розвитку є теза про визначальну роль інформаційно-комп'ютерних систем у функціонуванні суспільства. Помітною стає поява теорій електронно-цифрового, наукового, інтелектуального суспільства, суспільства знання. Белл запропонував визначати три параметри постіндустріального суспільства:

а) перехід від суспільства, що виробляє товари, до суспільства послуг;

б) кодифікацію теоретичного знання як центрального джерела інновацій та технологій;

в) появу нової «інтелектуальної технології» у вигляді ключового інструменту системного аналізу та теорії ухвалення рішень.

В інформаційному факторі він вбачав суть концепції постіндустіарльного суспільства, трактував його як економічний прорив на шляху від виробництва товарів до виробництва інформаційних послуг. Саме тому майбутнє розглядав як таке, що належатиме інтелектуалам.

Зважаючи на визначення основного напряму розвитку суспільства, можна виділити три основні позиції.

1. Прогресистська, що засновується на тезі про неминучість висхідного розвитку усього соціального та того, що пов'язано з ним. Ця концепція, зокрема, широко пропагувалась у Середньовіччі, де використовувалась як підстава для ствердження необхідності широкої експансії християнства. Тут слід нагадати про відомого філософа та теолога раннього Середньовіччя Августина Аврелія, котрий у праці «Град Божий» говорить про важливі проблеми соціального розвитку на основі специфічного трактування біблійної літератури. Відповідно до фаталістичної думки про визначеність історії, він створює свою специфічну теологічну її періодизацію, котра ґрунтується на визнанні Божого промислу рушієм будь-яких змін людства. Августинська парадигма, що визнавала наявність певних етапів становлення суспільства – віків, або «днів», твердила, що в історичному процесі є мета, побудова божого суспільства, котра повинна досягатись на засадах поступального розвитку.

Ця ж концепція була характерна для суспільно-політичних та філософських доктрин епохи Просвітництва, коли в нових історичних умовах постало завдання вироблення своєрідного бачення проблем суспільного розвитку. Насамперед тут

варто згадати Вольтера. Він специфічно поділяв становлення людства на міфологічні та історичні часи, вважав, що воно є різновидом поступального руху, котрий залежить від стану людського розуму. Цей підхід до проблем соціального мав велике значення для формування філософії історії інших представників цієї епохи, а саме А. Тюрго, Ж. Кондорсе та І. Гердера.

Специфічне трактування прогресистської концепції бачимо у представників класичної німецької філософії. Наприклад, І. Кант вважав, що людська історія визначається загальними законами розвитку природи. Він говорив про потребу прагнути до встановлення такого суспільства, котре називав «всесвітньо громадянським станом», і в цьому плані зазначав роль свободи як рушія суспільного прогресу. Німецький філософ І.-Г. Фіхте вирізняв п'ять великих «епох» людського розвитку, а саме: перша – епоха панування розуму за посередництвом інстинкту, друга – стан гріховності, де «розумний інстинкт перетворюється у зовнішній примусовий авторитет», третя – «стан завершеної гріховності», «епоха звільнення», четверта – «епоха розумної науки», а п'ята – «епоха розумного мистецтва».

Вершиною розвитку прогресистської концепції у класичній німецькій філософії є розуміння цього питання Г.-В. Гегелем. Він вважав, що людське суспільство протистоїть природі як прогресивне, що постійно вдосконалюється на засадах функціонування духу. Саме об'єктивний дух є джерелом та змістом суспільного прогресу. Прогресистської концепції розвитку суспільства дотримувались і марксисти, котрі визначним його критерієм бачили рівень розвитку матеріального виробництва.

Також потрібно відмітити відомого німецького соціолога М. Вебера, котрий вирізняв традиційне, модерністське та постмодерністське суспільство, зміни в яких виявляв у культурних факторах. Інші відомі теоретики – О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм також специфічно презентували прогресистську лінію у науці про людське суспільство.

Цей же напрям презентує й охарактеризована концепція «індустріального суспільства». Її автори – Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл – говорили про наявність певних стадій розвитку капіталістичного суспільства, котре у низці країн досягло такого стану, коли воно вже вийшло за певні межі і може характеризуватись як «постіндустріальне». Згодом Е. Тоффлер, А. Турен та інші зазначили, що для такого стану суспільства характерний перехід від економіки, що виробляє товари, до обслуговувальної економіки, до зверхності сфери послуг над сферою виробництва, створення інтелектуальних технологій.

2. Регресистська концепція становлення людського суспільства полягала у ствердженні наявності у ньому деградаційних тенденцій. Такі висновки знаходимо у філософських трактатах ще за часів стародавнього світу. Грек Гесіод, китайці Лао Цзи та Конфуцій були прихильниками таких міркувань. У Новий час цю традицію підтримав французький філософ-скептик М. Монтень, котрий вважав, що цивілізація нищить людину та суспільство, а відтак потрібно повернутись до природи, до першопочаткових засад суспільного існування. Подібних думок дотримувався і Ж.-Ж. Руссо.

3. Циклічна, котра ґрунтується на доведенні коловороту, повторюваності та циклічності суспільного життя. Вона відома ще з античних часів, коли не було подолано міфологічних трактувань всього сущого. Арістотель та Полібій як представники такого напряму говорили про те, що окремі сфери суспільного рухаються у своєму становленні по колу з постійним поверненням до початку, з постійними циклами відродження та занепаду. В Новий час прихильником цього погляду був Д. Віко, котрий вважав, що розвиток суспільства складається з трьох епох – божественної, героїчної та людської, а кожний цикл розвитку закінчується кризою та занепадом суспільства. У XX столітті циклізм широко пропагувався німецьким філософом О. Шпенглером, котрий акцентував на культурних процесах, та англійським вченим А. Тойнбі з його цивілізаційним підходом.

У філософських теоріях XX століття можна виокремити різноманітні за своїм змістом і традицією підходи до суспільного розвитку. Тут і агностичні (К. Ясперс, Ф. Мейнеке), віталістські (В. Вільденбранд, Г. Ріккерт), антиісторицистські (К. Поппер, А. Данто), екуменічні (А. Тойнбі), екзистенціалістські (М. Гайдеггер, Ж. Сартр, А. Камю), герменевтичні (Х.-Г. Гадамер), теологічні (М. Бердяєв, Ж. Марітен), комунікативні (Ю. Габермас, К. Ясперс).

Саме у суперечці цих концептуальних тверджень домінуючою виявилась прогресистська, котра реально визначає основні засади суспільного розвитку, дає змогу вичленити його особливості та тенденції, а в перспективі стати підставою соціального прогнозування.

Стосовно **суспільного прогресу** сьогодні одностайної думки немає, одначе, на наш погляд, слід підтримати його визначення як **природно-історичного, закономірного процесу розвитку та зміни суспільства, ядро якого становить сходження від нижчих форм суспільної організації до більш високих та досконалих.**

Розглядати явище суспільного прогресу потрібно комплексно, маючи на увазі низку важливих проблем, котрі полягають у специфіці підходу до нього. По-перше, можна робити це з погляду історичного процесу. А, по-друге, – з боку розвитку і зміни конкретно-історичних форм суспільної організації. Відтак **суспільний прогрес можна трактувати як такий напрям розвитку, в якому реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи.**

Варта уваги думка щодо соціального прогресу відомого філософа та економіста, лауреата Нобелівської премії Ф. Гаєка, висловлена у його основній праці «Конституція свободи». «Правильніше було б думати про прогрес як про процес утворення і модифікації людського інтелекту, процес пристосування і навчання, у якому безперервно змінюються не тільки відомі нам можливості, але наші цінності та бажання», – зазначав він.

По-різному визначають у сучасній філософії й основні критерії суспільного прогресу, розуміння яких виявляє його природу та значення. До цих критеріїв можуть бути різні підходи. По-перше, суспільний прогрес можна розглядати з погляду його сутності як процесу становлення і розвитку людського єства. По-друге – з боку характеристики та порівняння конкретно-

історичних форм його реалізації у поступальному розвитку суспільства. По-третє – з боку характеристики та порівняння ступенів розвитку різних країн у межах одного й того ж історичного етапу розвитку суспільства.

У контексті викладеного до основних критеріїв суспільного прогресу можна віднести:

а) рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (спосіб виробництва матеріальних благ);

б) рівень споживання матеріальних і духовних благ;

в) якість продукції;

г) рівень розвитку соціальної інфраструктури;

ґ) характер функціонування інформаційних систем;

д) ступінь розвитку культури;

е) ступінь реалізації свободи;

є) ставлення до природного середовища.

Водночас потрібно вичленити і такі основні показники соціального прогресу, котрі наводяться у сучасній філософській літературі, а саме:

- удосконалення засобів та організації виробництва;
- збільшення обсягу наукової інформації, перетворення науки у продуктивну силу розвитку суспільства;
- формування суспільної потреби та удосконалення форм їх задоволення;
- посилення тенденції оволодіння силами природи;
- інтернаціоналізація суспільного життя.

Не можна не помітити, що важливим критерієм суспільного прогресу завжди був стан реалізації суб'єктивного начала всіх соціальних процесів – стану людської екзистенції.

Відтак, що сприятливішими є умови інтелектуального та психічного розвитку людини, її морально-етичних якостей, то ширшим є простір для розвитку індивідуальних, властивих кожній людини властивостей.

Що людянішими є умови життя, то більше з'являється можливостей для розвитку у людини людського: розуму, моральності, творчих сил.

Внаслідок цього важливим критерієм соціального прогресу стає рівень гуманізації суспільства, котрий визначається реальним станом у ньому особи, а саме ступенем її економічної, політичної та соціальної свободи, рівень задоволення її матеріальних та духовних потреб, стан психофізичного та соціального здоров'я.

Важливою проблемою розуміння сутності *суспільного розвитку на прогресивних засадах* є виявлення його *джерел.* Слід зазначити, що всі вони ґрунтуються на тому, що це явище є результатом реалізації внутрішньо притаманних людському суспільству суперечностей, які і зумовлюють реальні зміни у соціумі. Їх можна звести до трьох основних типів, а саме:

- *це суперечність між рівнем розвитку продуктивних сил та наявними у суспільстві виробничими відносинами.* Ця суперечність відображена у відомому соціальному законові про відповідність виробничих відносин рівневі розвитку продуктивних сил. Маємо справу з тенденціями, котрі відображають основу суспільного розвитку – спосіб виробництва матеріальних благ;

– *суперечність між зростаючими матеріальними та духовними потребами суспільства і досягнутим рівнем виробництва.* Об'єктивно потреби завжди випереджають досягнутий суспільством рівень виробництва і цим стимулюють зміни соціального стану людства;

– *суперечність між конкретними потребами та характером діяльності людей, що становлять суспільство.* Причому прийнято виокремлювати систему таких потреб, серед яких вирізняють життєві, потреби у виробництві, потреби у суспільних відносинах, потреби в цілях, потреби у свободі.

Історично сформувались певні **типи суспільного прогресу**,а саме:

а) **докапіталістичний**, для якого характерні були земельна община, соціальні стосунки, котрі ґрунтувались на засадах особистої залежності людини від людини;

б) **капіталістичний,** базований на відчуженні суспільного багатства у формі капіталу, встановлення товарних відносин та домінанти особистої незалежності.

Специфічна природа соціальних змін ставить завдання не просто розкрити те, що є виявом суспільного розвитку, але й сформувати процес **соціального передбачення** відповідно до засад суспільного прогресу. Давно відоме соціальне передбачення може за певних обставин виступати як:

а) **буденне**, що характеризує життєво-повсякденний рівень функціонування соціального. На основі емпіричного досвіду люди звикли визначати ймовірні варіанти суспільного розвитку, прогнозувати майбутнє. Таке соціальне передбачення характеризується непостійністю, можливістю отримання помилкових висновків, бо не ґрунтується на теоретичних засадах;

б) **інтуїтивне**, що виражає притаманну для того чи іншого суспільства психолого-емоційну сферу;

в) **наукове**, котре має за основу стійкі закони та теорії, що відображають об'єктивні процеси розвитку суспільства.

Наукове передбачення є спеціальним видом прогнозування, котрий має свої конкретні методи.

Воно, по-перше, може бути пошуковим і полягає в аналізі перспектив розвитку, тенденцій, що характерні для сучасного стану суспільства, у майбутньому.

По-друге, нормативним, що виступає у вигляді раціонально організованого аналізу можливих шляхів суспільного розвитку на основі оптимізації процесу його управління (тут можуть формуватись ідеї, гіпотези, що здатні реально змінювати світ).

По-третє, аналітичним, і, по-четверте, так званим «прогнозом – застереженням».

Специфічними є і методи наукового соціального прогнозування – екстраполяція, історична аналогія, комп'ютерне моделювання, сценарій майбутнього, експертна оцінка.

Але потрібно зазначити, що соціальне прогнозування, яким би воно не було, неодмінно повинно дотримуватись певних правил, серед яких не можна ігнорувати ролі та значення об'єктивних умов та суб'єктивного фактору в суспільному розвитку.

Для філософів XX століття взагалі характерно було часте звертання до проблем соціального прогнозування. Свої філософські концепції вони пропагували у поєднанні з виробленням загальної філософської стратегії майбутнього, створювали оригінальні підходи до трактування майбутнього. Цікаві судження з цього приводу висловив у 1949 році відомий німецький філософ Карл Ясперс у книзі «Витоки історії та її мета». Звичайно, з огляду на сучасність не всі прогнози справдились, але у творчості філософа виникли прагнення до осмислення тих процесів, котрі закономірно привели до певних соціальних наслідків.

Тут також історично склались різні підходи серед філософів. Перший з них – так званий **детерміністський,** що **розглядає об'єктивні умови формування та розвитку суспільного як домінантні, абсолютизує значення необхідності в перебігу соціально-історичних подій**. На таких позиціях зокрема знаходились марксисти та їх послідовники, котрі розглядали розвиток суспільства за посередництва зміни суспільно-економічних формацій. Водночас пріоритет надавався сфері матеріального виробництва та ігнорувались важливі духовні та культурологічні чинники.

У субстанційній філософії, котрою і була філософія марксизму, проблеми вивчення питання про закономірності суспільного розвитку займали одне з чільних місць. Насамперед тут визнавалась закономірність характеру тих процесів, що здійснюються об'єктивно, незалежно від волі людини та суспільства.

На відміну від цього підходу **недетерміністський обстоює здебільшого існування в суспільному процесі залежностей, принципово відмінних від зазначеного**. Початок таких концепцій бачимо у Сократа та Платона, у XX столітті у відомого іспанського філософа Х. Ортега-і-Гассета, котрий взагалі вважав, що у цьому процесі панують не закономірності, а «миттєвості, кожна з яких достатньою мірою незалежна від попередньої».

Якої б позиції ми не дотримувались у своїх поглядах на сутність процесів суспільного розвитку, оминути значення людини як одиниці та складової соціуму нам не вдасться. Саме тому значно актуалізується вирішення питань ролі суб'єктивного фактору в історичному процесі.

У детерміністському підході до суспільного розвитку значення та роль особи в ньому відводяться на другий план, залежать від умов та особливостей дії загальних закономірностей. Людина стає сліпим виконавцем завчасно визначеного загальними законами суспільного розвитку.

Розвиток людської цивілізації приводить до виникнення таких ситуацій, котрі впливають на її стан, а також перспективи подальшого функціонування. Неминучими є наслідки економічного, соціально-політичного та культурного спрямування. Вони так чи інакше відображаються у сучасному суспільстві та мають проблемний характер, оскільки містять низку питань, на які людству потрібно відповісти.

Серед проблемних ситуацій існують і такі, котрі можна розглядати як глобальні, тобто притаманні всій цивілізації. Слід сказати, що не всяку суспільну проблему можна кваліфікувати як глобальну. Основним критерієм

тут є кількісний – геопросторовий фактор. Маються на увазі розміри території, на якій ці проблеми актуалізуються та виявляються з особливою гостротою. І відповідно до цього будь-яку суспільну проблему можна назвати глобальною, якщо вона стосується всієї планети або її регіону загалом. Причому в цьому разі слід абстрагуватись від тих суспільних проблем, що властиві лише певній державі або групі держав, тобто обмеженому ареалу світового геопростору. Відтак маємо справуз локальними, регіональними проблемами.

Із кількісним критерієм слід враховувати і якісний, який виявляє основні ознаки глобальності у суспільних процесах. Серед таких факторів слід назвати:

а) зв'язок з життєво важливими інтересами людства загалом;

б) вияв проблеми як об'єктивного фактору розвитку світу;

в) залучення до вирішення суспільних проблем зусиль всього населення планети або, принаймі, його більшості;

г) майбутню перспективу непоправних наслідків життєдіяльності суспільства для всього людства у разі невирішеності та неподоланності глобальних суспільних проблем.

Викладене дає можливість повною мірою кваліфікувати ступінь глобальності тих проблем, які виникають у людства.

Водночас слід назвати і ті характеристики, що виявляють якісний бік глобальних проблем сучасності, чим допомагають виявити їх сутність та допомагають розібратись з їх становленням та перспективою формування шляхів для їх подолання у майбутньому. По-перше, глобальним проблемам сучасності притаманна **мобільність**, що виявляється насамперед у зміні їх інтенсивності залежно від просторово-часових параметрів. У низці випадків глобальна проблема, втрачаючи актуальність для цивілізації загалом, може перейти на регіональний, локальний рівень, або зовсім зникнути (прикладом може бути існування проблем зі здоров'ям людства, котрі були подолані в результаті досягнень сучасної медичної науки, зокрема це стосується такого захворювання, як віспа).

По-друге, це **взаємозумовленість та взаємозв'язок** основних глобальних проблем. Сьогодні очевидною стала теза про детермінацію суспільної проблемності, адже одні проблеми можуть сприяти трансформації інших, зумовити їх інтенсивність та особливості вияву.

Питання глобалізму фактично виводить нас на розуміння всепланетарного характеру процесів, що супроводжують розвиток сучасного суспільства. Сьогодні фактично сформувалася єдина цивілізація з певними притаманними їй загальними рисами. Сьогодні ми можемо стверджувати, що ті чи інші питання турбують всіх людей, незалежно від їх расової, етнічної чи державної належності. Саме тому можна говорити про загальнопланетарну єдність людства, основою якої фактично є глобалізація його розвитку.

Термін «глобалізація» вперше у науці вжив відомий американський економіст Р. Робертсон у 1985 році. Вартим уваги є визначення глобалізації як поєднання різноманітних компонентів людства у процесі його еволюції, на противагу існуючій диференціації людства. Можна також погодитись із твердженням, що глобалізація – це «процес кількісного зростання й інтенсифікації

політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків і стосунків держав світу, що відбувається, починаючи з другої половини XX століття».

Глобалізація щораз активніше супроводжується значною інтернаціоналізацією суспільної діяльності на економічному, соціально-політичному та ідеологічному рівнях. Можна твердити, що невпинний науково-технічний прогрес, розвиток нових наукомістких технологій виробництва, комп'ютеризація, удосконалення засобів масової інформації, поглиблення світового поділу праці та високий ступінь спеціалізації людської життєдіяльності – все це є стимулом до об'єднання населення планети у єдину соціокультурну цілісність.

Глобалізація, з одного боку, приносить користь людській цивілізації, бо дає змогу їй вирішувати свій розвиток за активної участі широких представницьких кіл. Особливо потрібно зазначити утворення так званого інформаційного суспільства, широке впровадження у практику людини сучасних інформаційних технологій та нових типів зв'язку. Широке використання сотової телефонії, інтернету, супутникового зв'язку сприяло інтернаціоналізації суспільства, зближенню його різних елементів, консолідації людської цивілізації.

З іншого боку, глобалізація суспільства як чинник значних змін не лише спричиняє нові процеси, які характеризуються своїми властивостями, але й зумовлює певні проблеми, котрі також мають глобальний характер. Наприклад, розвиток атомної енергетики спричинив екологічну проблему, котра становить особливу загрозу життю людини за певних умов, генна інженерія, попри відчутну користь, може бути небезпечною для людської цивілізації, а питання клонування для стандартизації людських істот містить важливу етичну проблему. Один з відомих сучасних економістів Б. Гавришкевич правильно зазначає особливості процесів сучасного світу: «Взагалі, здається, що технологія біжить попереду прогресу нашої цивілізації, оскільки колективна людська мудрість розвивається повільніше, ніж нові технології». І саме це він вважає підставою формування сучасних глобальних проблем.

Коли ми говоримо про природу глобальних проблем сучасності, то мусимо зазначити, що іноді до них належать всі суперечливі особливості сучасності, зокрема і такі, котрі за своїм єством не можуть бути всеземними, а саме – ерозію ґрунтів, інфляцію, захист прав людини тощо. Звичайно, що ці проблеми мають доволі широке поширення у світі, але не можуть бути названі глобальними тому, що вони цікавлять лише певну людину або групу людей, а не цивілізацію загалом. Інша крайність – це зведення глобальних проблем сучасності лише до питань попередження війни та до екологічної кризи. У цьому разі особливо наголошується на загрозі цих факторів для існування людської цивілізації і практично ігноруються можливі шляхи вирішення цих проблем.

Не можна не помітити, що в умовах бурхливого суспільного розвитку формуються нові глобальні проблеми. Зовсім недавно людство стало свідком вичерпання озонового шару атмосфери, посиленням так званого «парникового» ефекту, глобальною експансією такого небезпечного для людини захворювання, як синдром імунодефіциту (СНІД).

У цьому разі завдання філософського осмислення глобальних проблем полягає у виявленні їх причин та пошуку можливих варіантів вирішення.

Важливо виявити класифікацію сучасних глобальних проблем, що дасть можливість розібратись з тими причнами, що їх зумовлюють. У сучасній науці єдиної думки стосовно цього немає. Одні вчені вважають, що можна виявити соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-ідеологічні проблеми. Проте така класифікація не дає можливості детальніше розібратись у всьому багатоманітті тих проблем, що існують сьогодні у суспільстві, зрозуміти основні причини, що їх зумовлюють. На нашу думку, можна погодитись з такою класифікацією, котра розглядає три групи глобальних проблем, а саме:

а) інтерсоціальні, що виникають у сучасному суспільстві між різними соціальними утвореннями (континентами, регіонами, групами країн, окремими країнами) на основі економічних, політичних та ідеологічних суперечностей. Тут слід насамперед зазначити проблеми загрози ядерної війни, військових конфліктів, політичного насильства, міжнародного тероризму;

б) проблеми у системі «суспільство-природа», що сформувались у результаті відсутності контролю з боку людини та суспільства за процесом освоєння природного середовища. Цей тип глобальних проблем найперше характеризується своїм екологічним змістом, оскільки порушує питання існування людини та суспільства (атмосфера, гідросфера, космос, енергетика, сировина та ін.);

в) проблеми системи «людина-суспільство», що пов’язані з наявністю суперечностей у сучасному суспільному житті.

Звичайно, така класифікація є певною мірою умовною, оскільки вона лише у загальному вигляді розмежовує названі проблеми, а деякі з них можуть бути включені у будь-яку з вказаних груп, становити систему. Наприклад, такі проблеми, як продовольча, демографічна, проблема ліквідації небезпечних захворювань можна віднести до кожної з перерахованих груп.

Для кращого розуміння сутності глобальної суспільної проблематики важливо знати ті причини, що приводять до її існування. Одні вчені схильні вважати основною причиною такого наявність технічної цивілізації, котру сформували люди і котра формує витратний спосіб життя людини. Інші пов’язують такий результат суспільного розвитку з руйнівними властивостями людини, котрій, мовляв, від природи притаманна агресивність, прагнення до безмежного споживання. Є і така думка, котра пов’язує це з певними ментальними станами людини, насамперед з лінивістю та егоїзмом сучасної цивілізації, котра не в змозі вирішувати важливі завдання свого подальшого функціонування. Вирішення цих глобальних проблем, на думку вчених, – це активна боротьба з вказаними характеристиками людини та суспільства, відстоювання того, що необхідно обирати новий шлях, котрий буде ґрунтувались на активній праці на благо покращення людського суспільства.

Сьогодні можна твердити, що причиною виникнення та існування глобальних проблем сучасності є суперечності у суспільстві, котрі виявляють його багатоманітність, системність та структурованість.

Виявлення основних причин формування глобальної суспільної проблематики виводить нас на потребу розробки основних шляхів вирішення.

Закономірно, що вони полягають у поступовому подоланні цих причин та створенні таких ситуацій, котрі б виключали формування та загострення суперечностей у сучасному світі. Вважається, що вирішення глобальних проблем сучасності повинно здійснюватися на таких рівнях:

- технології та ресурсів;
- економіки;
- політики;
- культури;
- певного соціального організму;
- соцієтарному.

Аналіз причин та шляхів подолання глобальної проблематики на поетапному рівні дає можливість чіткіше виявити її особливість, краще спрогнозувати її зміни та розробити механізми подолання кризових явищ.

Сучасні вчені – філософи, соціологи, економісти та політологи мають завдання узагальнити численні вияви глобальних проблем у сьогоднішніх умовах та розробити основні шляхи суспільного розвитку на найближче майбутнє. У цьому важливе місце належить так званому Римському клубові – об'єднанню відомих науковців та бізнесменів.

Фахові дослідження на замовлення цієї організації були проведені ще у 70-і роки, коли були сформульовані певні моделі розвитку кризових тенденцій у контексті стосунків людини з природним середовищем. Основну причину кризових явищ вони вбачають у науково-технічному прогресі, котрий орієнтується на безмежне збільшення споживання. Один з основних ідеологів Римського клубу відомий італійський вчений та підприємець Ауреліо Печчеі зазначав, що науково-технічна революція, котра наділила людство безмежною силою та прищепила смак до такого рівня життя, про який раніше не можна було і мріяти, не надала можливостей для того, щоб контролювати можливості та запити сучасної цивілізації. Він вважає, що людина останнім часом почала втрачати відчуття реальності та здатності давати оцінку своїй ролі та місцю у навколишньому світі, відкинула ті основні устої, які формувалися упродовж тривалого часу, прагнучи зберегти людську систему та налагодити зв'язки з екосистемою.

А. Печчеї протиставляє кризовим явищам тезу про необхідність торжества нового гуманізму, що повинен бути ґрунтований на значному покращенні людських якостей всієї цивілізації. Прогресивний розвиток людини та паралельне з ним покращення людських якостей повинні привести до радикального перегляду сприйняття людиною самої себе, підвищить її значення у світі та відповідальність. Це, на думку вченого, повинно сприяти розумному плануванню людством свого майбутнього. Новий гуманізм А. Печчеї повинен спричинити революційні зміни у становищі людства – відновити культурну гармонію людини, а за її посередництва – рівновагу та здоров'я всієї цивілізації.

Позиції А. Печчеї доповнювались думками інших членів Римського клубу, котрі виступали за певне обмеження техніко-економічного розвитку людства, не виключаючи і нульового приросту валового суспільного багатства. Проте така думка не знайшла прихильників, оскільки могла би в майбутньому

призвести до серйозних соціальних та демографічних змін у суспільстві. Насамперед це стосувалось би країн, що розвиваються.

Починаючи з 80-х років XX століття, концепція обмеженого росту змінилась новою концепцією Римського клубу про органічний ріст та безперервний розвиток людства. Ідеологами цього підходу стали Д. Медоуз та М. Месарович, які наголошували, що зростання певної частини (країни чи регіону) світу є можливим у тому разі, якщо воно не шкодить іншим частинам світу. Цей погляд став підставою визначення стратегії Римського клубу щодо розвитку людства та вирішення глобальних проблем.

У цьому ракурсі представники цієї міжнародної організації стали говорити про так зване «еластичне» вирішення глобальних проблем в умовах існування економічно різнорозвинутих частин світу.

Розглянуто механізм балансів та затримок, котрі повинні регулювати взаємодію різноманітних держав, особливо в економічній сфері. Вчені вважають, що розвинуті країни повинні стати певною моделлю для решти частин світу.

Не виключаються і заходи політичного спрямування. Римський клуб вважає, що єдина світова держава або єдиний світовий уряд можуть у майбутньому взяти на себе відповідальність вирішувати та контролювати всі сучасні глобальні проблеми.

Отже, основна ставка робиться на втілення принципів космополітизму в реальність, що може в перспективі стати загрозою створення якоїсь «надімперії».

Проблемні питання до теми 11

1. Ознайомившись із наведеним уривком з твору Е. Фромма «Революція надії»», визначте, чи згідні ви з міркуванням автора? Поясніть свою точку зору.

«Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичному шляху, який веде нас від індустріалізму XVIII – XIX століть у майбуття. Легше сказати, де ми не знаходимося. Ми рухаємося не до вільного підприємництва, а, навпаки, швидко віддаляємося од нього. Ми торуємо шлях не до більш розвиненого індустріалізму, а до дедалі маніпульованішої масової цивілізації. Ми також не рухаємося в бік, визначений на наших ідеологічних картах. Ми крокуємо в зовсім іншому напрямку, який дехто вже чітко собі уявляє. Серед них і ті, хто схвалює цей напрямок, і ті, у кого він викликає жах. Але більшість з нас дивиться на такі карти, які відбивають дійсність так само перекручено, як, наприклад, карта світу 500 року до нашої ери. Але недостатньо знати, що наші карти не відповідають дійсності. Важливіше мати точні карти, якщо ми хочемо бути спроможними рухатися в бажаному напрямку. Найголовнішою рисою нової карти є позначка про те, що ми вже минули стадію першої промислової революції і вступили в період другої промислової революції.

…Глибоку й виразну картину нового суспільства нещодавно зобразив один з найвидатніших гуманістів сьогодення – Льюїс Мемфорд. Майбутні історики – якщо такі будуть, розцінять його працю як одне з пророчих попереджень нашого часу. Змальовуючи майбутнє, Мемфорд надає йому нової глибини й перспективи, виявляючи його витоки в минулому. Центральним феноменом, що єднає минуле і майбутнє, за його виразом, є «мегамашина».

«Мегамашина» – це повністю організована й уніфікована соціальна система, в якій суспільство функціонує на зразок машини, а люди – як її частини. Цей тип організації з її тотальною координацією, з «неухильним зростанням порядку, могутності, передбачуваності й загального контролю», досяг майже чудодійних технічних результатів у ранніх магамашинах, таких, як єгипетське й месопотамське суспільства. А за допомогою сучасної технології він найде ще повніший вираз у майбутньому технологічному суспільстві».

2. Прочитайте уривок з твору Е. Тоффлера «Третя хвиля». Автор запропонував схему хвильового розвитку цивілізації: «перша хвиля» (аграрна), «друга хвиля» (індустріальна), «третя хвиля» (постіндустріальна). Чи можемо ми зіставити події, що відбуваються в Україні зараз, із системою, яку пропонує Тоффлер?

«Без величезного тиску знизу нам не слід очікувати, що багато сьогоднішніх номінальних лідерів – президентів і політиків, сенаторів і членів центральних комітетів, – кинуть виклик тим самим інститутам, які, хоча і застаріли, створюють їм престиж, гроші і ілюзію, якщо не реальність влади. Деякі незвичайно далекоглядні політики або чиновники на ранніх етапах підтримають боротьбу за політичну трансформацію. Але багато рухатимуться лише тоді, коли вимогам ззовні стане неможливо опиратися або коли криза вже зайде настільки

далеко і виникне загроза насильства, що вони не побачать альтернативи. Отже, відповідальність за зміну лежить на нас. Ми повинні почати з себе, навчитися не закривати свої уми для нового, дивного, того, що видається радикальним. Це означає боротьбу з убивцями ідей, які кидаються вперед, щоб знищити будь-яку нову пропозицію на тій підставі, що вона непрактична, при цьому захищаючи все, що існує зараз, як практичне, незалежно від того, наскільки воно може бути абсурдним, гнітючим і бездіяльним. Це означає боротьбу за свободу слова – право людей висловлювати свої думки, навіть єретичні. Крім того, це означає початок процесу реконструкції зараз, до того, як подальший розпад існуючих політичних систем надасть сили тиранії марширувати вулицями і унеможливить мирний перехід до Демократії Двадцять Першого Століття. Якщо ми почнемо зараз, ми і наші діти зможемо взяти участь у хвилюючій перебудові не тільки наших застарілих політичних структур, але і самої цивілізації. Як поколінню перших революціонерів, нам випала доля творити».

Тести до теми 11

1. Чи залежить майбутнє людства від наших рішень і вчинків?
а) до певної міри так;
б) до певної міри ні;
в) зовсім не залежить;
г) лише від нас залежить.

2. Згода з яким положенням веде до географічного детермінізму?
а) природне середовище – необхідна умова існування людей;
б) географічне середовище може прискорити чи уповільнити прогрес суспільства;
в) географічне середовище визначає політичний лад, культуру, економіку і мораль народу, що живе в ньому;
г) закони розвитку суспільства відмінні від законів природи.

3. Урбанізація – це:
а) індустріалістська раціональність;
б) хижацьке ставлення людини до природи;
в) філософський термін, котрим позначають «світ як ціле» або «все суще»;
г) історичний процес швидкого зростання ролі міст у розвитку суспільства.

4. Поняття «ноосфери» було вперше введено:
а) В. Вернадським;
б) Т. Мором;
в) Т. Мальтусом;
г) Тейяр де Шарденом.

5. Яка концепція не належить до основних концепцій суспільного розвитку?

а) теологічна;
б) утопічна;
в) наукова;
г) світська.

6. Яка концепція була характерна для суспільно-політичних та філософських доктрин епохи Просвітництва, коли в нових історичних умовах постало завдання вироблення своєрідного бачення проблем суспільного розвитку?
а) прогресистська;
б) регресистська;
в) циклічна;
г) наукова.

7. Яка концепція відома ще з античних часів та ґрунтується на доведенні коловороту та повторюваності суспільного життя?
а) прогресистська;
б) регресистська;
в) циклічна;
г) наукова.

8. Що не є різновидом наукової концепції суспільного розвитку?
а) марксистсько-формаційний;
б) цивілізаційний;
в) позитивістський;
г) утопічний.

9. Хто першим зафіксував хронологічні межі стадій розвитку суспільства та окреслив періоди традиційного (від неоліту до 1750–1800 рр.) та індустріального суспільства, а джерела суспільного розвитку вбачав у технічному прогресі людської цивілізації?
а) Ж. Фурест'є;
б) Е. Тоффлер;
в) У. Фогт;
г) Т. Р. Мальтус.

10. Що таке футурологія?
а) планування;
б) прогнозування;
в) вчення про майбутнє;
г) всі відповіді вірні.

Додаток

ФІЛОСОФІЯ:
словник термінів та персоналій

А

АББАНЬЯНО (італ. Abbagnano) *Нікола* (1901–1990 рр.) – італійський філософ, представник «позитивного» екзистенціалізму.

Народився у м. Салерно (Італія) у сім'ї адвоката. Навчався на філософському факультеті Неапольського університету, який закінчив у 1922 р. До 1936 р. професор філософії і педагогіки одного з навчальних закладів у Неаполі, відповідальний редактор філософського журналу «Логос». У неапольський період займався проблемами наукової методології.

З 1936 р. до 1976 р. – професор Туринського університету. З приїздом до Турина починає цікавитись філософією екзистенціалізму. Формує свою оригінальну екзистенціальну філософську концепцію («Структура екзистенції», 1939 р., «Вступ до екзистенціалізму», 1942 р., «Позитивний екзистенціалізм», 1948 р.), яку називає «позитивним» **екзистенціалізмом**. Позитивний екзистенціалізм розглядав своєрідну «вічну філософію» людського існування, здатну допомогти людині зрозуміти саму себе, інших людей та усю навколишню дійсність. Вона не тільки охоплює вироблення основних понять і конструкцій, але й є основним вибором, рішенням, турботою та стражданням, адже лише завдяки такій філософії людина може жити повноцінним життям та бути сама собою. Одночасно виявляє зацікавлення американським **прагматизмом** (у викладі **Дж. Дьюї**), **філософією науки** і **неопозитивізмом**.

Після війни брав участь у створенні Центру методологічних досліджень у Турині, у 1950 р. заснував видання «Соціологічний квартальник» («Quaderni di sociologia»), у 1952 р. став співредактором філософського журналу «Журнал філософії» («Rivista di filosofia»). Критика філософських висновків **М. Гайдеггера, К. Ясперса та Ж.-П. Сартра**, прагматизму **Дж. Дьюї** та неопозитивізму привела його до формування нового філософського напряму під назвою «Нове Просвітництво» (згодом – «методологічний емпіризм»), розвиток якого у 50-х рр. XX ст. був зумовлений збільшенням зацікавлення наукою, зокрема соціологією.

Центральне місце у філософській концепції **А.** займала проблема свободи. На його думку, свобода існування має сенс лише щодо буття, а питання, бути вільною чи залежною, людина вирішує лише під час вільного вибору, що допомагає їй стати самою собою.

Для обґрунтування оптимістичного прогнозу людського існування (екзистенції) висунув універсальну формулу «можливості можливого»,

відповідно до якої вибір повинен здійснюватись так, щоб унеможливлювався і подальший вибір.

У 1952–1960 рр. співпрацював із членами наукового об'єднання «Нове Просвітництво», організував серію з'їздів, у яких взяли участь філософи, що цікавились актуальними проблемами тогочасної зарубіжної філософської думки. У 1964 р. співпрацював із виданням «Ла стампа» («La Stampa»), а з 1972 р. – «Джіорнале» («Giornale»). У Мілані був обраний депутатом у міську раду від ліберальної партії.

АБЕЛЯР (Abelard, Abailard) *П'єр* (1079–1142 рр.) – французький філософ та теолог, полеміст, представник середньовічного номіналізму. Навчався у відомого середньовічного філософа **Росцеліна**, філософській школі у м. Шартр, а згодом у Парижі у Гільйома де Шампо у школі при соборі Нотр-Дам. Вигнаний звідти за свої дискусії із представниками крайнього реалізму. Заснував власну філософську школу, пізніше навчався у школі м. Лан, де слухав лекції відомого богослова Ансельма Ланського.

Раціоналізував співвідношення віри та розуму, вважаючи умовою віри розуміння («Розумію, щоб вірити»). Висловлював сумнів у безумовній істинності положень релігійної віри та вимагав осмислено ставитись до священних релігійних текстів. Філософія **А**. була різновидом критичного лінгвістичного аналізу, оскільки він вважав, що універсалії (поняття) отримують статус буття у сфері інтелектуального пізнання, формуючи так званий «концептуальний» світ.

Намагався примирити представників номіналізму та реалізму. Універсалії розумів як поняття, концепти розуму, внаслідок чого філософська теорія **А.** іменується концептуалізмом.

Теза про те, що тільки слова (nomen) визначають сутність понять, дала назву одному із напрямів філософії середньовіччя. У процесі пізнання людина узагальнює основні аспекти своїх індивідуалій та шляхом абстрагування формує змішаний образ, що виражається іменем, словом, яке має не лише фізичне звучання (vox), але й також певне мовне значення (sermo). Етичні погляди **А.** ґрунтувались на твердженні про повну моральну відповідальність особи за свої вчинки, розуміння діяльності людини як такої, що визначається її намірами.

АБСОЛЮТ (лат. absolutes − безумовний, необмежений, досконалий) − філософське поняття, яке вживається у значенні: 1) вічного, ніким не створеного, безкінечного, досконалого, незмінного і самодостатнього суб'єкта, який ні від кого не залежить (навпаки, від нього залежить все суще); 2) незмінної першоснови світу, початку всього сущого, що протистоїть будь-якому відносному і чимось зумовленому буттю. **А.** властиві такі характеристики, як реальність, недоступність людському пізнанню, у крайньому випадку загальноприйнятим споробом, і т. ін. Синонімами А. виступають абсолютний дух, абсолютна ідея, абсолютний розум, абсолютне буття, мудрість, абсолютна свідомість тощо. В релігійних системах термін **А.** використовується для позначення Бога як вседосконалого Творця світу, в мистецтві − краси, в науці − істинного знання, в житті людини − стану досягнення ідеальної досконалості, щастя та ін. Як **А.** в аксіології сприймаються абсолютні, загальнолюдські цінності.

АБСОЛЮТИЗАЦІЯ − 1) абстракція найвищого рівня; уявне надання певному об’єкту недосяжно високих якостей, властивостей, значень; 2) приписування визначальної ролі якомусь одному серед чинників (або аспектів, сторін, ознак, властивостей тощо) за ігнорування інших при поясненні природних, соціальних, психічних явищ і процесів.

АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ІСТИНА – категорія філософії, що характеризує процес розвитку пізнання і розкриває співвідношення між: 1) тим, що вже вивчено, і тим, що буде пізнаватися в процесі подальшого розвитку наук; 2) тим, що у складі пізнання людиною змінено, уточнено,спростовано в ході розвитку науки, і тим, що що залишається неспростованим. Вчення про **А. і і В. і**. дає відповідь на питання: чи можуть уявлення людини, що відображають об’єктивну істину, виражати її відразу, повністю, безумовно, абсолютно або ж тільки приблизно, відносно? Тим-то **А. і.** розуміється як повне, точне, вичерпне знання про предмет чи явище, цілісне відображення об’єкта пізнання і як той елемент знань, що може бути спростований у майбутньому. Знання людини на кожному ступені розвитку зумовлене досягнутим рівнем науки, техніки, виробництва.

В міру розвитку пізнання і практики уявлення людини щодо природи поглиблюються, уточнюються. Тому наукові істини є відносними у тому розумінні, що не дають повного, вичерпного знання про сферу предмета, що вивчається, і містять такі елементи, які в процесі пізнання змінюються, уточнюються, поглиблюються, замінюються новими. Разом з тим, кожна **В. і.** означає крок уперед у пізнанні **А. і.** , містить, якщо істина наукова, елементи **А. і.** Неперехідної межі між **А. і. і В. і.** немає. Із суми **В. і.** складається **А. і**. Історія науки і суспільної практики підтверджує такий діалектичний характер розвитку пізнання. У процесі розвитку науки глибше і повніше розкриваються властивості предметів і відносин між ними, наближаючись до пізнання **А. і.** З другого боку, раніше створені теорії постійно уточнюються, розвиваються: одні гіпотези спростовуються або підтверджуються і стають доведеними істинами (напр., гіпотеза про існування атомів); другі поняття усуваютьсяз науки(напр., «теплород» і «флогістон»), інші поглиблюються, узагальнюються. Вчення про **А. і. в. і.** конкретизується щодо відповідності, спрямованості проти метафізики, що оголошує кожну істину вічною, незмінною («абсолютною»), і проти різних концепцій релятивізму, які стверджують, що всяка істина є лише відносною (релятивною), що розвиток науки свідчить лише про зміну помилок, хиб, які йдуть одна за одною, а тому немає і не може бути об’єктивної істини.

АБСОЛЮТНА ІДЕЯ (нім. die absolute Idee) − філософське поняття, яке позначає надприродне і нічим не зумовлене духовне начало, доприродну сутність, «божественну» думку, надсуб’єктивний розум, який породжує реальний матеріальний світ – природу, людину, суспільство, а також людське мислення. **А. і.** притаманні такі характеристики, як реальність, присутність, невідчутність, недоступність людському пізнанню тощо. Поняття **А. і.** міститься в низці систем об’єктивного ідеалізму, релігійній філософії. Зазначене поняття є засадничою категорією у філософії Г. Гегеля, котра означає

універсум у всій його повноті, безумовну, конкретну й особисту всезагальнусть, повноту всього сущого і яке саме є цим єдино сущим.

Постаючи одночасно субстанцією і суб'єктом, **А. і.** реалізує себе у процесі власного іманентного розвитку. Розгортання, саморозкриття змісту **А. і.,** за Гегелем, відбувається у вигляді низки етапів поступального руху від абстрактно-всезагального до конкретно-часткового, як синтез гранично загальних, а тому абсолютно протилежностей − мислення і буття, суб'єктивного й об'єктивного, завдяки чому відбувається перехід до вищих щаблів розвитку. На першому етапі **А. і.** постає як «ідея-в-собі», яка позбавлена самосвідомості і розвивається у формі чистого мислення. У такому вигляді вона є предметом логіки. Розгортаючи свій зміст від першої категорії (буття) до останньої **(А. і.),** логіка постає абсолютно-конкретною єдністю усіх категорій. Другий етап саморозкриття А. і. – природа, або її буття в матеріальній дійсності. Розкриваючи зміст в «іншому», в «інобутті», **А. і.** на етапі природи сходить до духу і повертається до єдності з собою. Дух − третя й остання стадія розкриття **А. і.** − проходить етапи суб'єктивного духу, об'єктивного духу та абсолютного духу, реалізуючи її саморозвиток, остаточне злиття (синтез) одиничного із загальним (абстрактного з конкретним) і втілюючи її повноту.Тим самим **А. і.** перетворюється в абсолютний дух, в «ідею-в-собі-і-для себе» і яка виступає на цьому етапі предметом гегелівської філософії духа. А. і., за Гегелем, не існує окремо від логічної ідеї, природи і духу, до них і раніше них. Сам Гегель припускав, що абсолютне одночасно існує в різних формах, жодна з яких не виражає його сутність повністю, а є лише окремим його аспектом. Тому абсолютний дух, який розглядається Гегелем в завершальній частині його системи, постає єдністю всіх своїх компонентів. У змісті **А. і.** Гегель виокремлює три аспекти: 1) субстанційний: як абсолютна субстанція **А. і** іманентно притаманна світу і визначає його розгортання; 2) діяльнісний, активістський: як прояв іманентно притаманній їй здатності до самотворення, саморозвитку; 3) «самосвідомість»: **А. і.** як усвідомлююча себе «тотальність». У прагненні до повного самопізнання і самореалізації **А. і.** спрямовує та забезпечує процес розвитку всього сущого.

Відтак за змістом **А. і** містить в собі всі можливі форми та визначення буття, володіє характеристиками не лише засади усього існуючого (субстанція), а й вищою дієвою та творчою активністю (абсолютний суб'єкт) природи, людини, суспільства, держави. Форми свідомості й духу є лише різними формами та етапами саморозвитку та самопізнання **А. і.,** яка в часі розгортає і демонструє свої приховані можливості й зміст.

АБСОЛЮТНЕ І ВІДНОСНЕ − філософські категорії: **А.** − безумовне, незалежне, безвідносне, самостійне, нічим не обумовлене, непорушне й незалежне. В. (релятивне) − опосередковане, характеризує явище в його зв'язках з іншими явищами, залежне від них. Рухома матерія нічим не обумовлена і необмежена, вічна та невичерпна, тобто абсолютна. Численні види матерії, конкретні форми її руху, нескінченно змінюють одна одну − тимчасові, кінцеві, минущі, відносні. Кожна річ **В.**, але вона − частка цілого, і в такому розумінні містить у собі елементи А.: те, що в одному зв'язку відносне, в іншому − абсолютне тощо.

АБСТРАКЦІЯ (лат. abstractio − віддаляти, відволікати) − один із моментів процесу пізнання, який полягає у виділенні основних, істотних рис, зв'язків та ознак предметів і явищ з одночасним відкиданням незначних рис, зв'язків та ознак. Як результат мисленнєвого абстрагування, **А.** постає у формах чуттєво-наочного образу (напр., модель), поняття, судження, наукової та філософської категорії.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ − процес відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, умовиводах, ідеях, гіпотезах, теоріях тощо, які є раціональними формами організації знання і засобами (способами) пізнання.

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ (Augustinus Sanctus) Аврелій (354– 430) − християнський філософ і теолог, представник середньовічної патристики, визнаний блаженним у православній церкві тасвятим і Вчителем Церкви − у римо-католицькій. Активний борець із єресями. З 395 р. римо-католицький єпископ Гіппону. Не допускав існування філософії поза теологією. Написав 93 твори в 232 книгах, серед яких філософські праці «Про місто Боже» та «Сповідь». На засадах поєднання платонівського вчення з тогочасним християнським віровченням сформував особисту світоглядно-теоретичну концепцію, в основі якої знаходився захист християнського віровчення як єдино допустимого.

Онтологія **А. Б.** розглядає Бога як основний принцип буття сущого, а буття самого Бога виводить із самосвідомості людини та самодовершеності її мислення. Одним із перших звернув увагу на проблеми формування особистості та розвитку суспільства. Розробив релігійно-філософську концепцію всесвітньо-історичного розвитку. Світова історія, подібно, до життєвого циклу окремої людини, тлумачиться мислителем не як щось самодостатнє й самоцільне, а як провіденціальний процес, перебіг якого підпорядкований реалізації Божественної мети. Спрямованість історії людства визначається при цьому, за **А. Б.,** двома катастрофами світового значення, що є своєрідними полюсами силового поля історичного процесу: гріхопадінням Адама і Єви та Страшним судом.

Все, що відбувається між цими двома подіями і становить зміст всесвітньої історії, яка є реалізацією початкового божественного плану. Відповідно до реалізації завдань цього проекту історія поділяється **А. Б.** на сім віків, або «днів» сотворення: перший − від Адама до всесвітнього потопу; другий − від цього потопу до Авраама; третій − від Авраама до Давида; четвертий –від Давида до Вавилонського полону; п'ятий − від Вавилонського полону до народження Христа; шостий − від народження Христа до його розпяття з наступним воскресінням; сьомий–, коли Богвідпочиває, − від сходження Христа на небо до страшного суду.Ця періодизація як і вся філософсько-історична побудова **А. Б.** в цілому ґрунтується на матеріалах біблійної історіографії. Божественна мета історії реалізується, вважав **А. Б.,** в протиборстві двох великих спільнот людей, що змішані в реальному історичному процесі. Це, з одного боку, спільнота земна (від лат. civita sterrestris), чи місто (царство) земне, прототипом якого для **А. Б.** була Римська імперія, з другого − спільнота небесна (від лат. civitas coelestis) або місто (царство) боже. Першу складають ті,

що живуть за людськими законами і будуть покарані посмертно, другу − ті, що узгоджують своє життя з божою волею, і будуть залучені до царства Божого. Створюючи вчення про принципову відмінність світського і духовного об'єднань людей, світської та релігійної властей, **А. Б.** не заперечував й певної позитивної ролі світської держави.

АВЕНАРІУС Ріхард (1843 − 1896) − швейцарський філософ, суб'єктивний ідеаліст, один із засновників емпіріокритицизму, професор Цюріхського університету. В центрі його філософії знаходиться поняття джосвіду, де нібито знімається протилежність свідомості та матерії, психічного та фізичного. **А. Р.** виступав з критикою матеріалістичної теорії пізнання, визначаючи її як інтроекцію, тобто вкладання зовнішнього світу в свідомість людини; відстоював теорії «принципової координації» суб'єкта і об'єкта, тобто їх абсолютну взаємозалежність.

АВЕРРОЇЗМ − філософсько-теологічний напрям у західноєвропейській середньовічній культурі та культурі епохи Відродження. Доктрина **А.** ґрунтувалась на поглядах арабського філософа Ібн Рушда (в лат. версії − Аверроєса; 1126 − 1198), який доводив вічність і нестворюваність матерії і руху, заперечував безсмертя душі і потойбічне життя, критикував містичні погляди і створив чисельні коментарі до праць Аристотеля. Основними положеннями А. були: 1) вічність світу; 2) універсальний детермінізм; 3) Бог − першорушій і першопричина світу, чистий розум, а не вольове начало; 4) божественна діяльність − причинно зумовлена, а не вільна; 5) душа − форма тіла, смертна, як і саме тіло; 6) незалежність філософського знання від теології. **А.** став своєрідною формою вільнодумства, що межував з єресю. Відповідно поширення **А.** наштовхнулось на жорстку протидію з боку ортодоксальних церковних кіл.

АВТАРКІЯ: 1) в античній філософії та етиці − стан самозаспокоєності,самодостатності, внутрішнього самозадоволення, незалежності від інших людей чи обставин; 2) в широкому розумінні − властивість закритої системи до самовідтворення, самозабезпечення.

АВТОНОМІЯ і ГЕТЕРОНОМІЯ (грец. autos − сам; heteros − інший і nomos − закон, підстава) − тенденції в розвитку філософського знання, які виражаються в прагненні обґрунтувати суще. Як категорії онтології поняття **А. і Г.** у найзагальнішому значенні позначають відповідно внутрішню або зовнішню зумовленість певних властивостей, подій і процесів у певному сущому, наявну міру незалежності будь-якого явища від зовнішньої причинної зумовленості чи зовнішню зумовленість чого-небудь, що можна так чи інакше ідентифікувати, виокремивши з середовища.

Поняття **А.** обґрунтовує наявність в об'єкту або явища імманетних власних закономірностей існування і розвитку. Як характеристика високоорганізованих, насамперед живих і соціальних, систем, **А.** означає, що функціонування і поведінка таких систем визначається їх внутрішніми підставами, внутрішньою організацією та активністю і не залежать від впливу зовнішнього середовища. Говорять про А. органічного життя відносно неорганічного, про етичну **А.,** культурно-персональну і територіальну **А.,** про ту чи іншу міру **А.** етносів,

націй, цивілізацій. У політико-правому контексті поняття **А. і Г.** стосуються міри державного суверенітету. Поняття **А.** відіграє важливу роль у різних галузях прикладної етики − біологічної, медичної, екологічної та ін. Поняття Г. виводить суще не із нього самого, а з певного метафізичного положення (Основа, Начало, Єдине, Логос, Ідея тощо), трансцендентного сущого, того, що не піддається верифікації чуттєво. У межах античної класики характерним був пошук такого начала в інтелектуально-теоретичній сфері, а для філософії елліністичного періоду − в принципах етико-практичного плану, нормах поведінки чи способі ставлення до навколишньої дійсності.

У філософії Нового часу спостерігається перехід від **Г.** до натуралізму: вивчення природи новітніми засобами передбачало найбільш адекватне осягнення Творця за допомогою природного розуму. Пізніше в руслі раціоналізму виникають скептичні тенденції, які оголошують автономне знання догматизмом (після Канта). В автономістській установці формується статус філософського знання як виняткового, вищого. Цю претензію, яка заперечується або зовсім не визнається багатьма теоретиками дисциплін природничого знання, філософія зберігає в ряді випадків й донині, незважаючи на те, що вона давно перестала шукати метафізичні підстави буття.

АГНІ-ЙОГА (Жива етика) − синкретичне містико-філософсько-етичне вчення Миколи та Олени Реріхів, яке ставить за мету розкрити вищі психічні потенції і сили організму людини заради її внутрішньої трансформації; спрямувати еволюцію людства до вищих форм космічного буття.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. agnos-tos − непізнаваний) − вчення про реальність недоступних пізнанню речей, яке вважає неможливим пізнання суті предметів та явищ, однозначно довести адекватність пізнання дійсності. **А.** виник на основі античного скептицизму і середньовічного номіналізму. Сам термін **А.** вперше був використаний англійським природознавцем Т. Гекслі для позначення непізнаваності того, що не може бути сприйнято відчуттями, а відтак є помилковим у випадку його сугубо раціонального конструювання. **А.** виходить з того, що дійсність може бути пізнана тільки шляхом чуттєвого досвіду. Все те, що лежить поза суб'єктивним досвідом, не можна вважати фактом дійсності. **А.** властиве заперечення об'єктивного характеру пізнавальних процесів. Для аргументації цієї позиції використовуються різні методики спростування принципового закону об'єктивного пізнання − причинності. Доводиться неможливість побудови універсальної системи пізнання через брак об'єктивних критеріїв істини. Вчення А. отримало класичний розвиток у філософії Дж. Берклі, Д. Юма та І. Канта. В сучасній філософії елементи **А.** притаманні непозитивізму, екзистенціалізму, прагматизму, критичному реалізму та деяким іншим напрямам.

АДОРНО, Візенгрунд-Адорно Теодор (1903 − 1969) − німецький філософ, соціолог, музикознавець, композитор. Один із засновників і видних представників франкфуртської школи, автор «критичної теорії суспільства».

Основні праці: «Діалектика просвітництва» (у співавторстві з М. Хоркхаймером), «Філософія нової музики», «Авторитарна особистість» (у співавторстві з Р. Сенфордом, Є. Френкель-Брюнсвиком, Д. Левінсоном),

«Призми. Критика культури і суспільство», «Негативна діалектика», «Естетична теорія».

Власні філософські погляди **А.** сформувались під впливом гегелівської діалектики, психоаналізу З. Фройда, неортодоксального марксизму Д. Лукача і К. Корша, критики ідеологій і «проекту Модерна». Критичні зауваження **А.** стосувались філософських концепцій позитивізму і неопозитивізму, феноменології й екзистенціалізму, тенденцій суспільного розвитку, пов'язаних з поширенням фетишизму, опредмечуванням, з різними регресивними соціальними й антропологічними змінами. Останні пов'язувалися переважно з цінностями «масової культури», з розвитком особливої«індустрії культури» в західному суспільстві, яка несла в собі небезпечні тоталітарні тенденції й імпульси. Тому **А.** виходив з ідеї необхідності критикувати будь-які теорії суспільства по мірі розвитку останнього, як тільки будуть розкриті всі потенції його розвитку.

Філософії **А.** притаманний соціальний й антропологічний песимізм. Історію всіх європейських цивілізацій з часів Гомера оцінював як історію «цивілізацій, які не вдалися». Індивідуалізація людини, за **А.,** − процес, що супроводжується посиленням її відчуження, пануванням речей у світі, механізацією і масовизацією суспільства. Здійснив спробу систематичної критики віри у незворотній історичний прогрес людства, зокрема європейської цивілізації, яка розвинула протягом останніх декількох століть потужні ендогенні механізми контролю і пригнічення людяного в людині.

А. дослідив співвідношення демократичних і недемократичних (авторитарних) цінностей, а також структуру особистості і відкрив глибоко вкорінені в ній схильності й прагнення до авторитаризму: деструктивність, цинізм, покірність владі та інші риси, незважаючи на її формальну належність до країни з усталеним демократичним розвитком.Авторитарна особистість, за **А.**, − це новий антропологічний тип людини, який остаточно сформувався саме в XX ст. і завдяки якому стало можливим виникнення тоталітаризму. Розглядав критику ним сучасного соціального життя як необхідну інтелектуальну прелюдію для утвердження концепції справедливого суспільства. Внеском **А.** в історію філософії є і розроблена й обґрунтована ним «негативна діалектика» − особливий спосіб суперечливо розмірковувати про самі протиріччя. Основний принцип цього способу− принцип заперечення «тотожності». Оригінальними біли погляди А. й у сфері філософії і соціології музики.

АКАТАЛЕПСІЯ (у давньогрец. мові α − заперечна частка ікατάληψις − схоплення, оволодіння, утримування, відκαταλήγω − закінчую) − у філософськійтрадиції античного скептицизму переконання та вчення про необхідність для людини досягнути такого стану, при якому вона буде утримуватися від будь-яких тверджень через сумнів у знаннях. В античній філософії уперше фіксується у світоглядній позиції та висловлюваннях Піррона із Еліди (бл. 365 − 275 рр. до н. е.), завдяки якому в 323 р. до н. е. виник рух скептиків із оригінальним стилем мислення, світоглядом та поведінкою.

АККУЛЬТУРАЦІЯ (латин. *Acculturare* – від латин. *ad* – до і *cultura* – утворення, розвиток) – позначення процесів взаємовпливу культур, у результаті яких реалізується сприйняття певним етносом повністю або частково культури

іншого етносу; введене у науковий обіг у 30-х рр. XX ст. американськими вченими-культурологами. **А**. відрізняється від асиміляції, за умов якої проходить повна втрата одним із етносів своєї мови та культури за контакту з іншим, домінуючим, але розглядається як перший крок у напряму до цього.

АКОСМІЗМ − 1) теологічне та філософське вчення, що ґрунтується на твердженні про нікчемність навколишнього світу; 2) заперечення реальності фізичного світу як ілюзорного, несправжнього буття.

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axios* – цінність та *logos* – вчення) – вчення про цінності, сформоване на початку XX століття (німецький філософ Е. Гартман). Цінності розглядаються **А.** як нормативна категорія, яка розкриває суть речей та явищ, що здатні задовольнити будь-які потреби людини та суспільства.

АКТУАЛІЗМ (латин. *actualis* – дієвий, сучасний) – 1) суб'єктивно-ідеалістичне філософське вчення, що було сформульоване італійським філософом **Дж. Джентіле** (1875–1944 рр.), яке абсолютизує роль діяльності у процесі пізнання світу та ототожнює реальність з активністю його суб'єкта. У роботі «Теорія свідомості як чистого акту» (1916 р.) розглядав дійсність як процес мислення, своєрідний «акт мислення», під яким розумів абсолютне знання людини, а її наявну свідомість протиставляв будь-якому вияву ідеального у людині на попередніх етапах її життєдіяльності. Послідовники італійського філософа зближують поняття «акт» і «дух», що призводить до формування філософського вчення презентизму; 2) у сучасній **аналітичній філософії** специфічна позиція, основу якої становить погляд на онтологічний статус можливих світів, що виходить із тези про те, що все, що існує (або є у наявності),є актуальним.

Альтернативу **А**. становить посибілізм, ґрунтований на твердження про існування низки речей, які визнаються умовно можливими, оскільки вони існують, але не виявляються у реальному світі.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. accidentia − випадок, випадковість) − випадкова, минуща, тимчасова, неістотна властивість. Це поняття вперше ввів Аристотель («Метафізика», «Фізика»). Воно широко вживалося в середньовіч.схоластиці, а також у філософії 17–18 ст., де **А.** як мінливий стан протиставляласясубстанції – незміннійсутностіречей. З точки зорудіалектичного матеріалізмутаке протиставлення неправомірне: всі властивості (істотні й неістотні, необхідні й випадкові, сталі й несталі) є рухливими, мінливими, такими, що переходять одна в одну; не існує незмінної основи речей.

АЛАРМІЗМ (алярмізм) − ідейний і науково-просвітницький рух, представники якого привертають увагу світового загалу до катастрофічності наслідків людського впливу на природу; закликають до негайних, рішучих дій для подолання глобальних проблем і загроз.

АНАКСАГОР (бл. 500–428 рр. до н. е.) – давньогрецький вчений, природодослідник та філософ, засновник афінської школи філософії. Походив із Клазомен, 30 років проживав у Афінах, звідки був вигнаний (431 р. до н. е.). Автор гіпотези про вогненну природу Сонця, пояснення пироди сонячного та місячного затемнень. Сутність предметів та явищ зводив до визнання наявності багатоманітних, незчисленних структурних елементів сущого («сімен речей»,

названих згодом «гомеомеріями»), які спершу перебувають у стані хаосу. Заперечуючи порожнечу, допускав наявність нескінченого процесу ділення речовини, виникнення якої пояснював трансформацією вже існуючих речей. Автор оригінальної версії моделі світу («все у всьому»), началом якого виступає певна визначальна характеристика будь-якої сутності. Засуджений до страти та вигнаний із Афін за свої наукові погляди (заперечення божественної природи Сонця). Заборонені після цього твори **А**. поширювались серед афінської інтелектуальної еліти та можуть вважатись першим прецедентом феномену нелегальної літератури у світовій історії.

АНАКСІМАНДР (610–540 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель – природодослідник та філософ із Мілету (провінція Іонія), представник мілетськоїх школи філософії, учень та послідовник **Фалеса**. Відомий географічними (зображення меж тогочасного світу на карті) та астрономічними (винайдення сонячного годинника, порівняльна характеристика Землі як планети) дослідженнями. Автор наївно-матеріалістичної концепції сущого, основою якого є вчення про т. зв. «апейрон» – невизначену та нескінченну субстанцію, з якої виникає все існуюче у світі. **А**. висловив низку діалектичних здогадок (твердження про різні види існування первоначала, ідея рівнозначності станів природи, ґрунтована на тезі про їх взаємозв'язок та взаємоперехідність), сформулював основи закону збереження матерії, ввіву науковий обіг термін «закон».

АНАКСІМЕН (585–525 рр. до н. е.) – представник давньогрецької натурфілософії, родом з Мілету (Іонія), учень **Анаксімандра**, послідовник наївноматеріалістичних поглядів **Фалеса**. Виявляючи суть субстанції як первоначала, творчо поєднує основні постулати філософських доводів своїх попередників (твердження про первоначало як конкретну природну стихію із доводами про його абстрактний вияв), бачить її у образі повітря – прозорої та невидимої сутності, позбавленої кольору та звичних тілесних якостей, яке виявляє всезагальну стихійність природи та наповнено узагальнено-абстрактним і філософським змістом.

Процеси розрідження та згущення повітря розглядав як підставу виникнення сущого, що сприяло формуванню перших всень про якісні зміни у світі. Запропонував теорію «все у всьому», у якій повітря розглядалось як своєрідний космогонічний принцип функціонування космосу, здатний охоплювати все на планеті. Стверджував, що розум (ноос) є рушієм пізнаваного людиною космічного повітря, якому надавались ознаки вічності та нескінченості.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ (грец. analisis − розчленування і synthesis– поєднання) − взаємодоповнюючі процеси розкладання деякої цілісності (фактичної чи споглядальної) на складові та відтворення цієї цілісності на основі поєднання частин на якісно іншому рівні. **А. і С.** мають важливе значення у пізнавальному процесі і здійснюються практично на всіх його ступенях; вонизабезпечують формування понять і процес мислення. Якщо **А.** фіксує те особливе, суттєве, що притаманне окремим частинам цілого, те, що вирізняє їх один від одного, то **С.** указує на те спільне, що пов'язує частини цілого в певну цілісність. Єдність **А. і С.** має свою основу у світобудові:процеси поєднання і розчленування,

творення і руйнації є основою всіх процесів у світі. За допомогою **А. і С.** стає можливим пізнання конкретних явищ дійсності, їх сторін й ознак як єдності, цілісності;розкриття того спільного, що внутрішньо об'єднує різноманітні прояви дійсності. Основне завдання **А.** полягає в тому, щоб від одиничного піднятися до загального, від конкретного до абстрактного, від безпосереднього до опосередкованого, від випадкового до необхідного, від ілюзорного до реального. При цьому за межами **А.** залишаються зв'язки і відношення кожної грані об'єкта з багатьма іншими факторами, явищами і процесами. За допомогою **А**. цілісність певного явища розпадається на свої складові, компоненти. Хоча їх знання необхідне, проте воно не відтворює цілісності самого явища, процесу у всій його повноті, не прояснює конкретного способу поєднання його частин в єдність протилежних тенденцій. **А.** кожної з частин цілого ще не призводить до пізнання цілого. Ця мета досягається внаслідок складної роботи мислення відносно **С.** отриманих на стадії **А.** даних. Дійсність таким чином розкладається на складові з метою їх **А.,** а потім відновлюється за допомогою **С.** цієї цілісності в тому вигляді, в якому вона існує в реальності. Але така послідовність − не більше ніж схематична структура мисленнєвого процесу, який розглядається для чіткого виокремлення його елементів. В дійсності цей процес відбувається не як однолінійний рух з переходами від **А. до С.,** а як органічно єдиний акт аналітико-синтетичної властивості людського мислення.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній філософії, що зводить філософію до аналізу вживання мовних засобів та висловлювань і розглядає його як специфічний метод філософствування, здатний виявляти особливі ситуації, котрі зумовлюють формування філософських проблем.

Засновник аналітичної традиції у філософії **Дж. Мур** (1873– 1958 рр.) акцентував на значенні мови у науці та філософії, зокрема, увівши поняття **лінгвістичної філософії** та застосовуючи метод витонченого лінгвістичного аналізу використання слів та словосполучень. Німецький логік та філософ **Г. Фреге** (1848–1925 рр.) використовував висновки **А. ф.** під час пояснення відмінності між смислом та значенням поняття, що позначається певним іменем (трикутник Фреге: знак– смисл–значення), під ним розумів усе предметне коло, яке відповідає певному імені. Розкриваючи актуальні проблеми філософії мови, американський філософ **Д. Девідсон** (1917–2003 рр.) особливо зауважив на питання розвитку мислення та буття, вважав, що ментальні феномени (свідомість) протистоять буттю, оскільки «поглинені номологічною сіткою фізичної теорії».

У праці «Вступ до логічної теорії» (1952 р.) британський філософ **Ф. Стросон** (нар. 1919 р.) розглядав співвідношення повсякденної мови та мови формальної логіки, вважаючи, що логічні конструкції не можуть повною мірою відобразити багатство повсякденної мови.

Досліджуючи основні аспекти функціонування свідомості, американський філософ **М. Дамміт** (нар. 1925 рр.) схиляється до думки про необхідність широкого використання висновків семантики як специфічної галузі наукового знання, твердить, що будь-яке речення, а з ним і думка, яку воно відображає, є

істинним або хибним, навіть якщо і немає жодного іншого способу визначення його характеристики. У 60–70-х рр. XX ст. розвитком **теорії мовних актів** займався американський філософ **Дж. Сьорл** (нар. 1932 р.), який уточнив визначення поняття мовного акту, ввів у науковий обіг поняття «доти ного» мовного акту, стверджував, що мовні акти не існують самі собою, а завдяки своїм зв'язкам із свідомістю здатні репрезентувати існуючі у світі предмети та явища.

АНАЛОГІЯ (грец. Analogia − відповідність, подібність) − 1) подібність, схожість предметів, явищ, величин, процесів за певними властивостями, відношеннями; 2) метод наукового пізнання, що ґрунтується на вивченні схожості пізнаваних об'єктів зуже пізнаними раніше. Умовивід за **А**. − індуктивний висновок щодо належності певних ознак об'єкту на піставі знання подібності цього об'єкта з іншими об'єктами.

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСКИЙ *(Anselm)* (1033–1109 рр.) – відомий середньовічний теолог, представник схоластичного реалізму, з 1093 р. Архієпископ римо-католицької церкви в Англії. Пропагандист платонівських традицій у середньовічній філософії, проблеми співвідношення віри та розуму вирішував у дусі августинівського вчення про первинність віри та вторинність розуму («вірю, щоб розуміти»). Спробу раціонально обґрунтувати догмати християнського віровчення здійснював на основі філософського «реалізму». Висунув т. зв. онтологічний доказ існування Бога. Позицію «крайнього реалізму» **А. К.** неодноразово критикували сучасники й І. Кант у XVIII ст.

АНТРОПОГЕНЕЗ (грец. *Antropos* – людина, *genesis* – виникнення) – процес виділення людини з тваринного світу в результаті фізіологічного розвитку та впливу соціальних чинників.

АНТРОПОЛОГІЗМ (грец. antroposἀνθρώπος − людинаі logos λόγος− слово, міркування, вченння) − філософська течія, що розглядає поняття «людина» як базисну категорію, яка є підставою системи уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, благо, обов'язок, свободу, Бога тощо. В концепціях **А.** людина − вихідний пункт і кінцева мета філософії. Підґрунтям **А.** слугує антропоцентризм, згідно з яким людина є центром і вищою метою світобудови. При цьому **А.**, на відміну від антропоцентризму,відправним пунктом аналізу вважає біологічну (а не соціальну) природу людини, підкреслює єдність людини і природи, залежність всіх суспільних явищ від природних якостей людини, її властивостей і потреб. Концепції **А.** розроблялися на «матеріалістичній» основі або з «ідеалістичних» позицій. Попередниками, духовними предтечами **А.** є Протагор, Сократ, Платон, Аристотель, Аврелій Августин, І.С. Еріуген, Тома Аквінський. Найвидатніші представники **А.** Нового часу− К. Гельвецій (реальний філософський антрополог) і Л. Фойєрбах; останній і розробив **А.** як методологічний філософський принцип, який орієнтував дослідників на вивчення єдності людської сутності та постулював відносність поділу людини на «тіло» і «душу».Головним в **А.** він у вважав ідею «єдності людської сутності», подолання протилежності тіла і душі, матерії і духа.

Починаючи з другої половини XIX ст. формуються ідеалістичні варіанти **А.** (Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель). **А.** відчув на собі значний вплив філософії життя, феноменології Е. Гуссерля, психоаналізу З. Фройда,

екзистенціалізму. Так, філософи-екзистенціалісти висувають категорію «людина» як антитезу понять «суспільство» і «природа». У сучасній західній філософії найповнішепринципи А. обґрунтовують М. Шелер, Г. Плеснер, А. Ґелен, Е. Ротгакер, А. Портман та ін., які прагнуть ствердити єдність філософського і конкретно-наукового підходу і звільнити розуміння людини відкрайнощів як екзистенціалістського антисцієнтизму, так і сцієнтистсько-раціоналістичного тлумачення людини. Людина починає розглядатися на широкому тлі наук про дух і наук про культуру (етнографії, мовознавства, соціології, історії релігії і мистецтва та ін.). Проте **А.,** незважаючи на деякі наукові й теоретичні положення, сформульовані в його руслі, не став цілісним вченням про людину. Однобічність **А**. виявляється в його абстрагованості від соціальної сутності людини, особливостей її життєдіяльності як суспільно-історичної істоти. Як методологічний принцип **А**. отримав поширення в соціології, етиці, естетиці. Загалом цілісного вчення А. не склалося, звідси багато різновидів антропології: біологічна, «психологічна», «раціоналістична» (У. Штерн, Е. Муньє, О. Шпенглер, Х. Фрайєр, А. Ґелен, М. Ландман, Р. Літт, С. Гессен), «релігійна» (Д. Мерсьє, Е. Жильсон, Ж. Марітен), «ірраціоналістична», «культурна» (емпірична, аксіологічна, семіотична). **А.,** по суті, біологізує людину, що неминуче веде до ідеалізму в розумінні історії, оскільки всі суспільні явища, які виникають в результаті цілеспрямованої діяльності людей, тут знаходять своє підґрунтя лише в суб'єктивно-психологічних особливостях «природних індивідів».

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА (грец. antropos− людина, logos − вчення, наука) − 1) філософське вчення про єство та сутність людини; 2) напрям у філософській думці першої половини XX ст., що відображає властиві для європейської філософії (філософії життя В. Дільтея, феноменології Е. Гуссерлята ін.) антропологічні тенденції нових підходів до систем філософствування у першій третині XX ст. («антропологічний поворот»), використовуючи та тлумачачи дані природничих і соціальних наук (біології, психології, етології, соціології та ін.). Один із засновників **А. ф.** німецький філософ М. Шелер (1874–1928) у роботі «Місце людини в універсумі» (1928) характеризував її як особливу науку, що дає можливість поєднати розрізнені природничо-наукові знання про людину з її філософським осмисленням, асуть людини виводив не з особливостей свідомості, а з притаманної їй любові, яку розглядав як акт духовного єднання, що супроводжується моментальним виявом найвищої цінності людини.

У сучасній західній філософії (М. Шелер, А. Гелен, М. Ландман, Г. Плеснер) людина розглядається як особлива реальність, що протистоїть як суспільству, так і природі. Завдання філософської антропології полягає в тому, щоб відновити цілісний образ людини в потоці життєвих проявів і за його допомогоюне тільки пояснити оточуючу дійсність, а й глибше зрозуміти її власну природу. У межах філософської антропології робляться спроби синтезувати досягнення біології, психології, соціології, історії, філософії.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. *Antropos* – людина, *sofia* – мудрість) – розроблене на поч. XX ст. німецьким філософом Штайнером (1867– 1925 рр.)

містичне вчення про людину як носія таємних ідеальних сил, здатну за їх допомогою реально впливати на навколишній світ. Виділилась із теософії та становить поєднання філософських висновків Платона, традицій вчення окультизму та релігії. На відміну від теософії, **А.** стверджує можливість пізнання Бога лише за допомогою встановлення безпосереднього зв'язку з потойбічним світом, у результаті якого людське єство обожнюється, але відкривається лише «посвяченим».

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ (грец. Antropos − людина і genesis − походження, народження) − єдність антропогенезу (формування людини) і соціогенезу (розвитку суспільства). **А.** − тривалий історичний процес виникнення соціальної форми руху матерії, становлення і формування людини і суспільства; сукупність поглядів на процес формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин та доцільної перетворювальної діяльності, творця культури. Це комплексна наукова проблема (походження людини, її еволюція, усвідомлення своєї сутності, специфіки власного буття, місця в природі тощо), яку вирішує низка природничих і соціогуманітарних наук. Його ключовим питанням є походження людини, її поступова соціалізація та формування культури. **А.** − процес, що тривав бл. 3 млн. років і вважається якісним стрибком із біологічного буття в соціокультурну сферу; він призвів до появи виду Homosapiens(прибл. 30-40 тис. років тому).

Найдавнішими формами первісної свідомості були космологічні та антропологічніміфи про виникнення світу та людини. У родовому суспільстві були поширені тотемістичні уявлення про спорідненість роду з тваринним чи рослинним предком. Такі світові релігії, як християнство та іслам вважають людину творінням Бога. Будучи тварною істотою, людина докорінно відрізняється від інших істот тварного світу, оскільки створена за образом та подобою Бога, наділена безсмертною душею, розумом і свободою волі.

Найбільш відомою теорією походження людини в результаті еволюції є концепція Ч. Дарвіна, яка пояснює пристосування живих організмів до умов середовища впливом трьох факторів –мутацій, природного добору та спадковості. Таким шляхом мавпоподібні предки сучасної людини поступово набули характерних властивостей (насамперед свідомості та мови). Базуючись на досягненнях палеонтології, порівняльною анатомії та ембріології, Ч. Дарвін та його однодумці доводили генетичну спорідненість людини та тварини, але вони не дали відповіді на те, як саме міг відбутися перехід від тварин до людського роду.

Існують численні антидарвіністські концепції антропосоціогенезу, які заперечують походження людини від мавпи та значення природного добору (аристогенез, неоламаркізм, ортогенез тощо).

У марксистській версії еволюціонізму людина розуміється, насамперед, як соціальна істота, тому антропогенез, по суті, стає елементом соціогенезу. Трудова теорія Ф. Енгельса мала на меті пов'язати процес походження людини з виникненням суспільства, причому автор висунув концепцію «двох стрибків» (переломних моментів в еволюції людини). Перший − перехід від стадії

тваринних попередників до стадії людей, що формуються (архантропи − пітекантропи, синантропи та інші подібні форми) і палеоантропи (неандертальці). Другий стрибок − зміна палеотропів людьми сучасного фізичного типу (неоантропами), що сталася на межі раннього та пізнього палеоліту. Люди (прелюди) жили в суспільстві, яке дослідники називають первісним людським стадом, або прасуспільством.

Питання про нижню і верхню межу **А.** залишається дискусійним. Вважається, що з перетворенням палеоантропів у неоантропів еволюція людини як біологічного виду припинилася, а подальший розвиток людей визначається переважно соціальними закономірностями. Рушійною силою **А.** був розвиток виробничої діяльності, яка вимагала появи мислення, волі, мови і соціальних відносин. Колективне добування засобів до життя сприяло зміцненню групи, а розподіл праці призводив до диференціації та ускладнення її структури − стадо перетворювалося на соціальний організм. Формування суспільства в основному завершилося з появою екзогамії і роду, виникненням перших моральних і правових норм. Відмова від стадіальної концепції походження людини відбувається внаслідок «археологічного буму» (60-ті рр. XX ст.). Відкриття археологами проміжної ланки між антропоїдами і пітекантропами (Homohabilis – людина вміла), або чабілісів − істот, які за морфофізіологією ще не відрізнялися від австралопітеків, але, на відміну від тварин, вже виготовляли знаряддя за 1–1,5 млн. років до виникнення свідомості та мови, змусило дослідників переглянути питання про характер і періодизацію антропосоціогенезу. Адже викопні предмети свідчать про великий часовий розрив між появою характеристик, які вважаються істинно людськими: прямоходіння виникло раніше виготовлення знарядь і колективного полювання, а складноорганізований мозок − набагато пізніше всіх інших ознак.

Початок формування мислення, волі, мови відносять до періоду кроманьйонця (30-40 тис. років тому). Існують розбіжності з приводу датування виникнення расових відмінностей, території і кількості центрів сапієнізації (дискусії між прихильниками моно- або поліфілетичної природи). З сучасної точки зору еволюція гомінідів не була лінійним процесом. Еволюційно-креаціоністська парадигма **А.** полягає у визнанні спрямованості еволюційного процесу до певної мети, заданої вищими силами. Згідно положень еволюційного креаціонізму можлива еволюція природи до виникнення людини, а потім Творець безпосередньо втручається у цей процес, створюючи людину за Його образом і подобою (Ж.-Б. Ламарк). У результаті виникає онтологічна прірва між людиною і тваринами. В іншому варіанті релігійно-філософської антропології стверджується, що Бог запроваджує еволюцію, яка веде до людини, а не створює людину безпосередньо (Т. де Шарден, К. Вальверде).

У XX ст. еволюційна теорія доповнюється концепцією про спільну еволюцію космосу, біосфери і людського суспільства. Згідно з концепцією космічного походження людини (В. Вернадський, Т. де Шарден), поява людини не є випадковим і локальним наслідком біоеволюції на Землі. Виникнення соціуму є загальною тенденцією космічної еволюції. Наприклад, в сучасній космології і фізиці існує т. зв. «антропний принцип», згідно з яким в «плані»

нашої мегагалактики закладені тенденції до появи людини, оскількифундаментальні параметри фізичного світу такі, що зумовили появу фізико-хімічних і біологічних умов для існування людини у Всесвіті. Тому природне в людині не зводиться до біологічного начала, містить в собі нескінченність космосу, а людина постає як природно-космічна істота.

А. − багатофакторний процес, в якому діяли екологічні, генетичні, поведінкові чинники, закони природного добору при зростанні ролі трудової діяльності, мови, свідомості, суспільних зв'язків та соціокультурних норм. Результатом цього процесу стала докорінна перебудова фізичного типу тваринного попередника людини і набуття ним таких біологічних ознак, як пряма хода, вільний від безпосередньої біологічної функції і тому поліфункціональний орган − рука та високорозвинений головний мозок, що є найважливішим еволюційним надбанням людини, а також здатність до мовного спілкування, цілеспрямованої діяльності, активного перетворення та опанування природи. Замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища виникає новий спосіб життєдіяльності − соціальна практика. Існує також точка зору, згідно якої біологічна еволюція людства ще не завершилася. Так, трансгуманізм пропонує шляхи подальшого вдосконалення людської природи завдяки передовим технологіям.

АПЕЛЬ (нім. Apel) *Карл Отто* (нар. 1922 р.) – німецький філософ, представник філософії **постмодернізму**.

Учасник Другої світової війни у складі німецького вермахту, закінчив Боннський університет (Німеччина, 1950 р.). У 1962 р. – професор університету у м. Кіль, з 1969 р. – професор університету м. Саарбрюкен (Німеччина), з 1969 р. – професор філософії Франкфуртського університету (з 1990 р. – почесний професор). Знаходився під впливом філософських поглядів **М. Гайдеггера**, **Л. Вітгенштайна, Ч. Пірса**.

Переворот у філософії XX ст. пов'язував із переміщенням проблем трансцендентального у сферу мови. Увів у філософію поняття трансцендентальної прагматики, яку трактує як «лінгвістичний переворот»; онтичної редукції, зміст якої бачить у визначенні сущого за посередництвом іншого сущого. Наголошував на первинність діалогу (**інтерсуб'єктивної комунікації**) стосовно індивідуальної свідомості,у його основі бачив мову, яка трактується за аналогією до кантівських категорій свідомості, а основою її вважав парадигмальну ймовірність.

Сформував тезу про рівні **інтерсуб'єктивності**, першим із яких є тілесне апріорі (досвідомісна форма тлумачення буття-у-світі), над ним надбудовується мовне апріорі (полягає у єднанні мови зі свідомістю як «артикульованості світовідчуття»), а за ним – апріорі комунікативного співтовариства (специфічна форма існування індивідуальної свідомості, коли вона стає інтерсуб'єктивністю). Розглядаючи норми комунікативного співтовариства як основу моралі та соціальної науки, запропонував виходити із наявності певних встановлених універсальних комунікативних правил. На думку **А.**, опора на комунікативну «етику дискурсу» дає змогу подолати протистояння наук про природуі про духовне, раціоналізму та **ірраціоналізму**.

Заперечуючи значення онтології та гносеології у структурі філософського знання, вважав проблематику мови основою формування наукових понять та теорій, а також особистих висловлювань людини, а філософію розглядає як реакцію на значення та смисл мовних виразів.

Основні праці: «Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко» (1963 р.), «Трансформація філософії» (1973 р.), «Ідея трансцендентальної граматики» (1974 р.), «Теорія мови і трансцендентальна граматика у світлі трансцендентального прагматизму» (1979 р.) та ін.

АРГУМЕНТ − 1) у логіці − перевірене судження (або сукупність взаємопов'язаних суджень), за допомогою якого в процесі логічного доведення обґрунтовується істинність або хибність іншого судження, тези, теореми та ін.; 2) в широкому сенсі − підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження думки, висновку, теорії, події тощо.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ та вчений-енциклопедист, учень Платона.

Народився у грецькій колонії Стагіра у Македонії, батько служив при дворі македонського царя. У вісімнадцятирічному віці поїхавнавчатися до платонівської Академії в Афінах, де пробув 20 років, потім проживав на о. Лесбос, а згодом став вчителем молодого Александра Македонського. У 335 р. до н. е. повернувся у Афіни, де заснував свою школу під назвою Лікей, а у 323 р. до н. е. виїхав з міста та оселився на о. Евбея, де незабаром помер. **А.** написав понад 200 праць, лише 31 з яких збереглись досі. Запропонував власну класифікацію наук, у якій провідне місце надав філософії, сформулював засади формальної логіки. Предметом філософії як особливого різновиду філософії вирізняв те, що називав «сущим як таким» у рамках чотирьох його причин − форми, матерії, початку руху та цілі, щовизначаються більш загальними поняттями можливості та дійсності як двох основних станів сущого. Матерія та початок руху відтак виражають поняття можливості, а форма та ціль − поняття дійсності, причому матерія та ціль суть абстрактно всезагальне, а форма та початок руху − конкретне. До заслуг **А.** належить і розробка системи філософських категорій, основною з яких він уважав сутність чи субстанцію. Досягненнями **А.** також була розробка проблеми діалогу, цілісний виклад теорії мислення і визначення понять як істинно наукового знання.

Досить різноманітною є соціально-філософська проблематика досліджень **А.;** у вирішенні низки питань (суспільства, держави, рабства та ін.) він орієнтується на реальні форми суспільно-політичних відносин грецького поліса-держави. Суспільство **А.** розглядає в межах поліса і ототожнює з державою як всеохоплюючою системою соціальних зв'язків («спілкувань») заради досягнення блага. Держава − «продукт природного виникнення», а людина − «істота суспільна». Суспільство-держава «охоплює всю сукупність спілкувань» і тому домінує над сім'єю та індивідом як ціле над частиною, бо забезпечує щастя і доброчесність («арете») полісу і кожному громадянинові. Заперечуючи крайнощі, А. розглядає правильні (справедливі) форми державного устрою, що забезпечують загальну користь (монархія, аристократія, політія) і неправильні (ненормальні): тиранія, олігархія, демократія.

Природною є та держава, що забезпечує усім рівні права й достатки, характерні для середніх верств. **А.** одним з перших поставив аксіологічні проблеми, розглядав людське життя якнайвищу цінність, використовував аксіологічний підхід до підбору державних діячів.

АРХЕТИП (грец. *arhe* – начало, *typos* – образ) – сформульований німецьким філософом-психоаналітиком **К. Юнгом** (1875– 1961 рр.) властивий від народження елемент психічної структури людини на рівні колективного позасвідомого, що апріорно формує активність людського уявлення, впливає на думки, почуття та дії індивіда, розпізнається нашим досвідом та функціонує, як правило, в образах і мотивах сновидінь. До **А.** Юнг відносив найдавніші загальнолюдські символи, прообрази, що знаходяться в основі міфів, фольклору та культури загалом і переходять із покоління у покоління, формують структуру розуміння людьми світу, самих себе та інших людей. **К. Юнг** вважав, що існує певна спадкова структура психічного, що розвивається упродовж тривалого часу (сотні тисяч років), примушує людей переживати та реалізувати свій життєвий досвід чітко визначеним чином, а колективне позасвідоме з часом перетворюється в індивідуальне, характерне для кожної людини. Глибинні елементи позасвідомого, на його думку, є притаманними для психіки всіх людей, а тому і повинні трактуватись як різновид колективного, загальнолюдського позасвідомого. Колективне позасвідоме постійно виробляє певні структури та схеми, здатні символічно оформлювати уявлення людей.

АСКЕТИЗМ (грец. asketes − вправний в чомусь, добре навчений) − принцип поведінки і спосіб життя людини, а також особлива психологічна настанова особи, орієнтованої на граничне самообмеження у всьому, що стосується земного життя (насамперед життєвих благ, матеріальних потреб, чуттєвих насолод і прагнень до них) задля духовного наближення до певного − морального чи релігійного − ідеалу. А. постає як основа будь-якої опозиції гедонізму й епікуреїзму, споживацьким настроям і плеонексії − установці на безмежне і самодостатнє зростання матеріальних благ, які перетворюються із способу людського життя в його мету. **А.** притаманний практиці деяких філософських шкіл (піфагореїзму, орфізму, кінікам), релігій (релігійним системам Сходу, християнству), соціальних рухів.

АТОМ (від грец. ατομοζ, átomos − неподільний, неподільна сутність, неруйнівний); (1) у філософії Демокріта і його послідовників − неподільні, незмінні, вічні частинки, з яких складаються усі речі: скупчення **А.** веде до виникнення тіла, а його зникнення − це розпад на **А.** Незмінність атому розумілась як запорука збереження, незнищуваності буття; (2) у переносному смислі − будь-яка ціла, замкнена на себе частина або одиниця певної маси (чи сукупності); наприклад − особистість як духовний А.

АТОМАРНЕ СУДЖЕННЯ − в неопозитивізмі та аналітичній філософії − твердження науки, які є результатом спрощення її важливих положень та які не розкладається на дрібніші складові. **А. с.** стають незаперечними, якщо вони узгоджуються із атомарними фактами.

АТОМАРНИЙ ФАКТ − в неопозитивізмі та аналітичній філософії своєрідні «онтологічні атоми», з яких побудований світ. Як **А. ф.** переважно

фігурували події, які фіксувались науковими засобами, або їх елементарні складові. Стверджувалось, що при перевірках знань **А. ф.** − це остання реальність, далі якої рухатись неможливо і до якої слід відносити всі інтелектуальні положення і конструкції.

АТОМІЗМ ЛОГІЧНИЙ − філософська концепція, сформульована представниками аналітичної філософії Б. Расселом («Наше пізнання зовнішнього світу» (1914 р.), «Філософія логічного атомізму» (1918), «Містицизм і логіка» (1918) та Л.Вітгенштайном (1889–1951) («Логіко-філософський трактат» (1921), суть якої полягає у визнанні наявності мовних конструкцій, що мають різновид лише зовнішньо пов'язаних неподільних складових (логічних атомів) світу. Розглядає пізнавальні процеси лишеяк нескінченний опис за допомогою мови атомарних фактів. Пізніше автори концепції від неї відмовились, а вчення про логічні атоми мало значний вплив на розвиток логічного позитивізму.

АТОМІЗМ У ФІЛОСОФІЇ (або атомістика) (від грец. ατομοζ, átomos − неподільний, неподільна сутність) − натурфілософська концепція будови Всесвіту, в основу якої покладено поняття атому як гранично неподільної частки; у більш широкому значенні − це уявлення про дискретну (переривисту) будову всього сущого, про дискретність об'єкта, процесу, властивості (соціальний **А.,** логічний **А.** тощо). А. виник в античній філософії, хоча елементи цього вчення були притаманні вже давньоіндійській філософії (в школах ньяя і вайшешика). Головною тезою вчення атомістів є визнання існування першоречовини− атомів. Атомісти вважали, що атоми− неподільні, нескінчені кількісно, незмінні, вічні частинки, з яких складаються усі речі; скупчення атомів веде до виникнення тіла, а його зникнення − це розпад на атоми. Незмінність атому розумілась як запорука збереження, незнищуваності буття. Левкіпп і Демокріт (V ст. до н. е.) вважали, що матерія має межу фізичної, а простір − математичної подільності, і всі речі складаються із найменших неподільних часток − атомів. Атоми огорнуті порожнечею, що забезпечує можливість перерозподілу різноманітних поєднань атомів. Як і кількість атомів, порожнеча нескінчена, тому може виникати нескінчена кількість комбінацій поєднань, тобто нескінчена кількість тіл. З основного положення про речовинні частки як неподільні (атоми) та порожнечу випливає і підстава розрізнення атомів, істотними відмінностями яких є їх форма, розмір, місцеперебування та порядок. Важливою складовою вчення атомістів є обґрунтування руху. Так, єдність буття як єдності атомів і порожнечі спонукала і до пояснення всіх змін у межах єдиного речовинного буття. Із визначень атомів слідує і необхідність всіх явищ і процесів природи. Жодна річ не може постати без якоїсь причини, і винятково за необхідністю. Проте атрибутивна хаотична природа руху атомів не зумовлює необхідність покладання мети всіх процесів буття. Кожна річ, кожне явище має власну причину, але, за Демокрітом, з цього не випливає, що низка явищ призводить до певного запланованого наслідку, чи завчасно передбаченої мети.

Ці ідеї були розвинуті далі Епікуром, Гераклітом, Лукрецієм. Зокрема, атоми, за Епікуром, з яких складається все існуюче, навіть боги, мають форму, розмір і вагу. Завдяки силі відштовхування, як виникала як наслідок зіткнення атомів різної ваги, постав їх рух. Під дією ваги атоми падають вниз, змінюють

траєкторію падіння і таке вільне «ухилання» атомів є принципом побудови світу. Оскільки першопринцип буття вимагав від атомів такої «поведінки», на підставі якої виникло розмаїття існуючого, то цей принцип знаходив свій відповідний вираз на рівні буття і Богів, і людини. Епікур не лише онтологічно зміцнив позиції людини у суспільному житті, а й знайшов об'єктивні підстави для її свободи. Людина має бути свобідною у своїх вчинках, бо свобода запрограмована природою атомів.

Геракліт (IV ст. до н. е.) наділяв **А.** якісними відмінностями. Тит Лукрецій Кар (I ст. до н. е.) у своїй філософській поемі «Про природу речей» обґрунтовував здатність **А.** до відхилення від прямолінійного руху і започаткування, таким чином, нових світів. Така інтерпретація атомістами доксографічного матеріалу щодо причин і виду руху атомів, підтримана певними істориками античної філософії (Е. Целлер, Ф. Ібервег та ін.) напрочуд чітко узгоджується з фізикою та механікою щонайпізніше XVII ст. в особах Р. Декарта, І. Ньютона та ін.

Матеріалістичну версію А. обстоював у XVII ст. П. Гассенді. Г. Галілей також схвально оцінював А. як філософську теорію, на яку можуть спиратися експериментальні дослідження та математичні розрахунки. У наш час натурфілософська гіпотеза знайшла наукове підтвердження − атом розглядається тепер як найменша частка хімічного елемента, яка є носієм його властивостей. Ідея дискретної будови об'єкта, процесу, властивості розвинута у багатьох наукових теоріях і дозволила розв'язати низку фундаментальних проблем. У хімії, поряд з поняттям атома, введене поняття молекули як найменшої кількості речовини, яка вступає у хімічну реакцію. У фізиці обгрунтована квантова ідея − атом розглядається як квантова система, в якій процеси випромінювання та поглинання енергії мають дискретний характер, а елементарні частки розглядаються як неподільні частки матерії. Але й останні можуть народжуватись і знищуватись у процесі взаємодії.

Свій подальший розвиток **А.** отримала в XX ст. в 1900 р. М. Бланк довів, що процеси випромінювання і поглинання енергії носять дискретний характер. В 1905 р. А. Ейнштейн теоретично обґрунтував ідею дискретності електромагнітного поля. За квантовою теорією не тільки електромагнітне, а й будь-яке фізичне поле має дискретну природу. **А.** нерозривно пов'язаний з філософією, був підданий критиці з ідеалістичних позицій. Напр., дотримуючись суб'єктивно-ідеалістичного критерію існування («існувати − значить бути сприйнятим»), Е. Мах заперечує ідею реальності атомів, оголосивши їх споглядальними конструкціями, які підлягають виключенню з фізики. З другого боку, метафізичний реалізм XVIII-XIX ст., визнаючи реальність атомів, розглядав їх як абсолютно неподільні об'єкти. Подібне розуміння атомів стало однією з причинметодологічної кризи фізики на межі XIX–XX ст.

Якщо в давнину це вчення значною мірою було споглядальним і не ґрунтувалось на наукових даних, то в Новий час (XVII – XIX ст.) **А.** отримав розвиток переважно у наукових працях (зокрема, у П. Гассенді, І. Ньютона, М. Ломоносова, Дж. Дальтона, О. Бутлерова, Д. Менделеєва та ін.). Так, виходячи саме з уявлень про атомістичну світобудову, І. Ньютон увів у фізику поняття маси, сформулював закон всесвітнього тяжіння та основні закони

динаміки. Гіпотеза про атомістичну будову стала основою молекулярно-кінетичної теорії теплоти. У хімії атомістична концепція послужила відкриттю закону збереження речовини, періодичної системи Д. Менделеєва. Тільки наприкінці XIX ст. науковий і світоглядний напрямок, що ґрунтується на **А.,** був істотно трансформований: виявилось, що атом подільний і складається із більш елементарних еклектично заряджених частинок − електронів. Адекватне філософське розуміння А. розвиває діалектичний матеріалізм, згідно з яким **А.** не зводиться до утвердження абсолютної дискретності. Матерія містить в собі не лише елемент дискретності, а й неперервності. За певних умов відмінності між дискретністю і неперервністю є відносними. **А.** може бути зрозуміла лише у світлі вчення про невичерпність матеріального світу, який заперечує існування абсолютно простих атомів, що лежать в фундаменті матерії.

Якщо первісно **А.** була натурфілософською гіпотезою, то з виникненням фізики і хімії вона стала природничо-науковим знанням. В межах природознавства відбулося уточнення її основних понять: атом став розглядатися як найменша частинка хімічного елементу, яка є носієм його хімічних властивостей. Поряд з розумінням атому було введено уявлення про молекулу: на відміну від атому, молекула представляє собою найменшу кількість речовин, які вступають у хімічну реакцію, і складаються із атомних ядер й електронної оболонки, утвореної зовнішніми валентними електронами атомів. Застосування **А.** в хімії і фізиці дозволило вирішити низку фундаментальних проблем цих наук − пояснити механізми хімічних реакцій, зрозуміти природу теплових процесів (молекулярно-кінетична теорія теплоти), виявити статистичний характер низки законів (наприклад, закону наростання ентропії).

АТРИБУТ (лат. attribio − приписую, наділяю) − суттєва, невід'ємна властивість предмета чи явища, без якої неможливе його реальне існування. Поняття **А.** вперше було введено у філософію Аристотелем, широко використовувалось у середньовічній філософії і філософії Нового часу. Р. Декарт називав атрибутами основні властивості субстанції: **А.** матеріальної субстанції − протяжність, **А.** духовної − мислення. Б. Спіноза вважав, що його єдина субстанція має незліченну кількість атрибутів, тобто світ нескінчено різноманітній. У філософії марксизму атрибутами матеріальної субстанції є простір, час, рух. Інколи атрибутами матерії-субстанції називають відображення, інформацію, системність. **А.** як суттєва властивість відрізняється від акциденції − випадкового і несуттєвого.

Б

БАДЕНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ШКОЛА – заснований німецькими філософами В. Віндельбандом (1848–1915 рр.) та Г. Ріккертом (1863–1936 рр.) філософський напрям неокантіанського змісту. Послідовники **Б. ф. ш.** характеризували пізнання як процес переходу від емпіричного до трансцендентального знання, предметом якого є всезагальні цінності, усвідомлення яких призводить до досягнення істини, внаслідок чого їх філософські доводи ототожнювались з наукою про цінності.

БАЗИС –1) у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають економічну структуру певного суспільства; 2) засадниче, фундаментальне положення, на кому побудована теорія, концепція.

БАЗИС І НАДБУДОВА (лат. basis від грец. βασις − основа; англ. substructure andsuperstructure; нім. Basis und Uberbau) − категорії марксистської соціальної філософії, покликані відобразити суттєвий, системоутворюючий зв'язок і взаємозалежність між економічною та іншими структурами, процесами, явищами та сферами життєдіяльності суспільства, зокрема юридичними, політичними, духовними, загальні закономірності їх розвитку. За допомогою зазначених понять у межах історичного матеріалізму була здійснена спробаохарактеризувати структуру суспільно-економічної формації, якісну своєрідність складових її суспільних відносин, процес їх діалектичної взаємодії. Лаконічну характеристику **Б. і Н.** та їх взаємодії сформулював К. Маркс у передмові «До критики політичної економії»: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини − виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості» (Маркс К і Енгельс Ф. Тв., т. 13, с. 6). Відтак економічна структура суспільства, яка постає як сукупність історично сформованих виробничих відносин, визначається як Б., а властиві конкретному суспільству форми ідеологічного й політичного життя, його державний устрій, поширені в ньому правові, філософські, моральні, художні та релігійні погляди (за Марксом, форми суспільної свідомості), дії, нормативи, відносини, а також організації та установи − як **Н.,** що породжується й зумовлюється **Б.** Пізніше В. Ленін охарактеризував Б. як «економічний скелет» суспільно-економічної формації. Структурними елементами **Б.** є: форми власності на засоби виробництва; становище різних соціальних груп (класів) у виробництві і їх взаємовідносини; форми розподілу. **Н.** − сукупність ідеологічних відносин і поглядів (ідей), а також функціонально пов'язані з ними організації й установи (держава, партії, церква та ін.).

Б. і Н. − поняття співвідносні і тільки у взаємодії одне з одним розкривають у найбільш загальному вигляді механізм детермінації суспільних явищ і відносин. Хоч у діалектичному взаємозв'язку **Б. і Н.** визначальну роль відіграє **Б.,** проте **Н.** відносно самостійна і справляє зворотний і притому потужний вплив на **Б.** Кожний історично визначений **Б.** має специфічну **Н.,** яка в основному йому відповідає. Яка природа економічного **Б.** певного суспільства, такі й характерні риси політичної і правової **Н.** Докорінні якісні зміни в економічному ладі суспільства (тобто в **Б**.) зумовлюють зміни і в **Н.** Водночас **Н.** може або відставати від **Б.,** або випереджати його у своєму розвитку. Відображаючи і закріплюючи економічні відносини власності певного суспільства насамперед за допомогою певних правових і політичних норм і установ, **Н.** виконує у суспільстві важливі соціальні функції. Але в будь-якому суспільстві існують елементи **Н.,** які виконують й руйнівні функції відносно **Б.,** що їх породив, і сприяють виникненню нового **Б.**

Поділяючи сфери суспільного життя на **Б. і Н.** марксистська філософія запропонувала принцип домінування **Б.** над **Н.,** який постав у двох основних версіях: 1) жорстке домінування: **Б.** завжди первинний відносно **Н.** і визначає її; 2) **Б.** лише у кінцевому підсумку виступає визначальним чинником Н., однак дуже часто відбувається і зворотний процес, а саме : вплив **Н.** на **Б.** В той же час, розкриваючи діалектику суспільних процесів, в емпіричних дослідженнях концепція **Б. і Н.** наштовхувалась на складність віднесення того чи іншого елемента соціуму до **Б.** чи **Н.**

Невідповідність **Б. і Н.** розглядалась у марксистській філософії як основна закономірність стимулювання суспільних зрушень, зокрема революцій і переходу від однієї формації до іншої. Це протиріччя розкривалось як невідповідність рівня розвитку продуктивних сил, які розвиваються відносно швидше, консервативним виробничим відносинам. Водночас ця концепція виявила свою неспроможність в умовах відсутності (невикористання) формаційного підходу до аналізу суспільних явищ і процесів.

Розробка концепції **Б і Н.** у версії Маркса, з одного боку, постала однією з перших спроб аналізу соціуму як складної цілісної, герметичної системи, а з другого, − виступала як занадто спрощена й однобічна спроба матеріалістичного вирішення так званого «основного питання філософії», спростивши структуру суспільних відносин і звівши їх складність переважно до економічних. Саме за такий схематизм і вульгарний економічний матеріалізм концепція **Б. і Н.** була піддана справедливій критиці опонентами марксизму. Своєрідним редукціонізмом було й віднесення до базису лише тієї підсистеми існуючих у суспільстві виробничих відносин, які безпосередньо характеризують панівну для даного періоду систему суспільного матеріального виробництва, виводячи за межі базису всі інші підсистеми суспільних виробничих відносин.

Складність подібного трактування категорій **Б. і Н.** особливо виявила себе наприкінці ХХ ст., оскільки в ситуації переходу від індустріального суспільства до постіндустріального та інформаційного відбуваються докорінні зміни як характеру співвідношення і взаємовпливу між собою **Б. і Н.,** так і самих предметних полів, відображенням яких постали зазначені поняття. Так, неомарксисти, визнаючи взаємозв’язок і співвідношення між **Б. і Н.** і намагаючись скорегувати «редукційний» і «моністичний» перегиб в економічний бік історичного процесу, розробили поняття активної ролі надбудови.

У сучасному суспільствознавстві і соціальній філософії концепція **Б. і Н.** має обмежене застосування, її евристичний потенціал в умовах ускладнення структури суспільних відносин і прискорення науково-технічного прогресу незначний. Водночас у західній соціальній філософії розвиваються і набувають поширення різноманітні концепції технологічного детермінізму, які певною мірою перегукуються з концепцією **Б. і Н.** і відтворюють деякі її підходи до осмислення діалектики співвідношення окремих макроструктур суспільства. Це, звичайно, не є підставою для вилучення зазначених понять із наукового обігу, а, навпаки, зумовлює виникнення нових проблем, що актуалізують їх подальше вивчення.

БАРТ (фр. Barthes) *Ролан* (1915–1980 рр.) – французький філософ, представник **постструктуралізму** та **семіотики**. Засновник Центру масових комунікацій (1960 р.), професор практичної школи вищих знань (1962 р.), керівник кафедри літературної **семіотики** у Колеж де Франс.

Народився у м. Шербур (Франція). Після загибелі батька переїхав жити у м. Байонну, де провів дитячі та юнацькі роки. З 1933 до 1939 рр. навчався у Сорбонні. В юнацькі роки виявились ліві погляди та любов до театру. У 1948–1950 рр. викладає у Бухаресті (Румунія), де потрапляє під вплив лінгво-семіотичних ідей А.-Ж. Греймаса.

Творчість **Б.** поділяють на три періоди (доструктуралістський (50-х рр. XX ст.); структуралістський (60-х рр. XX ст.); постструктуралістський (70-х рр. XX ст.). У 50-х рр. XX ст. виступає як публіцист, пропагує ідеї «нового роману», «театру абсурду» та творчість Б. Брехта. У 1953 р. опублікував роботу «Нульовий ступінь письма». Ввів у філософський обіг термін **письмо**, яким позначає своєрідну ідеологічну сітку, що знаходиться між людиною та дійсністю і змушує людину обирати певні ціннісні орієнтації.

У збірнику опублікованих у 1964 р. статей особливо зауважив на труднощі стосунків людини та мови. У роботі «Міфологія» (1957 р.) описав основні міфи, властиві для дрібнобуржуазної свідомості, та способи їх відображення у роботі засобів масової інформації.

Сформулював висновок про необхідність семіотичної інтерпретації соціально-культурних явищ, різко виступив проти позитивістських установок літературознавства. Наприкінці 60-х рр. під впливом філософських робіт **Ж. Лакана** та У. Еко став на позиції **постструктуралізму**. Надаючи тексту важливу роль у пізнанні світу, заперечує «одиничність» його прочитання та прикінцевості інтерпретації його сенсу. Поділяє тексти за різновидами («текст-насолода» і «текст-задоволення»), а можливість сприйняття тексту узалежнював від рівня читача і його підготовки до прочитання та інтерпретації основних кодів, котрі включені у тканину тексту – коду Емпірії, Особистості, Знання, Істини та Символу.

На думку філософа, мовна діяльність передує будь-яким актам пізнання, фіксації суб'єктно-об'єктних відносин, а мова є умовою пізнання феноменів свідомості та буття.

Розглядаючи проблеми становлення культури, висловлював ідею єдності її історичних виявів на основі знакового єства. Під впливом філософських робіт **К. Леві-Строса** вважав, що структурний підхід дає змогу виявити особливості трансформації окремо взятого історичного типу культури, т. зв. «соціологіку», своєрідну систему духовного виробництва. Популярність **Б.** та його філософських праць спричинила процес створення для нього кафедри літературної семіотики (1977 р.) у Колеж де Франс.

Основні праці: «Нульовий ступінь письма» (1953 р.), «Міфологія» (1957 р.), «Критичні нариси» (1964 р.), «Елементи семіотики» (1964 р.), «Імперія знаків» (1970 р.), «Сад, Фур'є, Лойола» (1972 р.)та інші.

БАШЛЯР (фр. Bachelard) *Гастон* (1884–1962 рр.) – французький філософ і природодослідник, засновник історичної школи **філософії науки**,

неораціоналіст. За освітою фізик, математик і філософ. Викладав в університетах Діжона (1930–1940 рр.) та Парижа (1940–1954 рр.). Стверджував поступовість розвитку наукового знання. Вважав, що нове наукове знання призводить до переоформлення дійсності. Подібно до **Т. Куна** виступав проти розповсюдженої думки про кумулятивний характер наукового знання. Розробив концепцію «прикладного раціоналізму», в основі якої була теза про постійну взаємодію раціонального («чистий розум») та емпіричного («чистий досвід», «чиста матерія»), теорії і практики, у результаті чого здійснюється практичне втілення раціонально-практичної будови наукового знання. Виділяв етапи розвитку наукового знання – донауковий, науковий та етап «нового наукового духу» («заперечувальна філософія»).

Основні філософські роботи: «Психоаналіз вогню» (La Psychanalyse du feu, 1932 р.), «Досвід філософії нового наукового духа» (1940 р.), «Про природу раціоналізму» (1950 р.).

Філософія **Б.** мала значний вплив на формування світоглядної позиції багатьох представників молодої генерації французьких філософів XX ст., а саме **– структуралістів Л. Альтюссера** та **М. Фуко.**

БЕЗПОСЕРЕДНЄ Й ОПОСЕРЕДКОВАНЕ − філософські поняття, що відображають різні підстави існування та форми вияву загального взаємозв'язку речей (прямого чи непрямого − через проміжні, додаткові ланки), а також різні способи пізнання і комунікації.

БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ХРИСТИЯНСТВО – світоглядно-філософська концепція німецького теолога та філософа **Д. Бонхоффера** (1906– 1945 рр.), відповідно до якої світ трактується «повнолітнім» та не потребуючим Бога, а християнин повинен молитися та «жити для інших», вершити добрі справи, виявляючи водночас віру, а суть біблійних понять може бути доведена до сучасної людини у разі, якщо її трактувати безрелігійно.

БЕКОН (Bacon) *Роджер* (1214/1220–1292) – англ. філософ та природодослідник. Навчався у Оксфордському (Англія) та Паризькому (Франція) університетах, магістр мистецтв. Викладав у Паризькому університеті, де отримав ступінь доктора філософії та вславився своїми суперечками з представниками схоластики, а також Оксфорді, де він вступив у чернечий орден францисканців. Близько 1257 р. Б. було заборонено викладати та вислано у монастир у Парижі. Завдяки допомозі папи римського Климента IV отримав можливість опублікувати свої наукові трактати, а у 1268 р. повернувся в Оксфорд, де займався науковими дослідами, проте у 1278 р. був звинувачений уєресі та заарештований. Активно займався алхімією, астрологією та оптикою, тривалий час вважався винахідником пороху. Висунув ідею про якісно відмінні елементи, комбінації котрих формують конкретні речі. Критикуючи схоластів, основу пізнання вбачав у експерименті, який може бути двох видів: внутрішній − містичний та зовнішній. Розробив проект утопічної станової республіки, в якій джерелом влади є народний плебісцит, вимагав викорінення невігластва та поширення світської освіти.

БЕЛЛ (Bell) *Даніел* (1919−2011) − американський філософ і соціолог, професор Гарвардського університету.

Основні праці: «Нове американське право» (1955), «Кінець ідеології. Виснаження політичних ідей в 50-х роках» (1960), «Марксистський соціалізм в Сполучених Штатах» (друге видання, 1967), «Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973), «Культурні протиріччя капіталізму» (1976), «Соціальні науки після Другої світової війни» (1982) та ін. Наприкінці 1930-х і в 1940-і рр. брав участь в ліворадикальному русі; на початку 1950-х рр. еволюціонував до ліберального реформізму, і, нарешті, в 1960-і перейшов на позиції неоконсерватизму. У 1960 р. Б. виступив одним з авторів (одночасно з Р. Ароном) концепції деідеологізації, яка стала початком теорії індустріального суспільства. За **Б.,** центральними змінними, які обумовлюють тенденції, динаміку і направленість розвитку індустріального суспільства, є праця і капітал, а протиріччя між ними складають основне джерело його розвитку. Основним інструментом оптимізації такого суспільства, а також управління тими організаціями і підприємствами, що існують в ньому, є машинна технологія. Технології як інструментальні засоби раціональної дії є головним детермінантом суспільного розвитку. Самий же розвиток технології відбувається уривками. Більш того, можна виділити цілі епохи в її автономному саморозвиткові, в рамках яких відбуваються різноманітні соціальні трансформації. Хоча технологічні революції ідеальні за своїми теоретичними засадами, їхніми символами й одночасно носіями виступають цілком реальні матеріально-речові форми, наприклад, для постіндустріального суспільства така «річ» − комп'ютер. **Б.** уводить у свою філософсько-соціологічну концепцію в якості теоретико-методологічної основи т. зв. «принцип вісі». Суть його полягає в тому, що різні типи суспільства розвиваються в контексті певної стрижневої лінії, яка обумовлює соціальний, економічний, культурний і політичний обрис їх осмислення.

В залежності від вибору основної вісі, згідно з **Б.,** історичний процес можна, наприклад, розглядати як зміну форм власності і відповідних суспільних формацій. І тоді правомірна його інтерпретація в термінах «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм». Якщо ж замість цього виміру використати інший «принцип вісі», де «головна стрижнева лінія» − статус та історична роль людського знання, то соціальна еволюція виглядає абсолютно інакше: доіндустріальне − індустріальне − постіндустріальне суспільство. На відміну від індустріального суспільства, в постіндустріальну епоху саме знання є, за **Б.,** основним джерелом багатства і влади, тому вирішальним засобом управління є вже не машинні, а інтелектуальні технології. У наступному столітті буде відігравати вирішальну роль становлення системи телекомунікацій. Для розуміння сутності і характеру «телекомунікаційної революції», яка є визначальним пунктом в організації та обробці інформації та знань, особливо важливими є три аспекти: 1) перехід від індустріального до «сервісного» суспільства; 2) першорядне значення кодифікованого теоретичного знання для втілення технологічних нововведень; 3) перетворення нової інтелектуальної технології на ключовий інструмент системного аналізу і теорії прийняття рішень. Взаємодія цих трьох аспектів визначає величезне значення теоретичного знання в якості «принципу вісі» постіндустріального суспільства.

Одночасно в контексті проблеми «спрямовуючої і визначальної» сили соціальних змін цього суспільства зростає значимість того, що воно стає все більш відкритим та індетермінованим, а також збільшується його «соціальна щільність». Визнаючи, що знання та інформація стають стратегічними ресурсами і агентами трансформації постіндустріального суспільства, **Б.,** разом з тим, прагне уникнути закидів щодо прихильності до технологічного детермінізму. Тому він формує концепцію багатоаспектності соціального організму. У цій концепції кожна зі сфер − економіка, соціальне життя, культура, політика − розвивається за особливими законами, які властиві тільки їй. Тому ці сфери здатні не тільки взаємодіяти, але й протистояти одна одній. Зокрема, «інформаційне суспільство» в силу зростаючих культурних протиріч може опинитися перед небезпекою ще глибшого розриву між культурним і соціальним життям. Зростає протиріччя між вельми небажаною та небезпечною для розвитку суспільства «революцією зростаючих домагань» і «революцією зростаючих очікувань», яка діяла минулі десятиріччя. Найсуттєвіші причини цих небажаних революцій, вважає **Б.,** містяться як у непомірному рівні вимог, які пред'являються їх прихильниками, так і у тому, що вони мають всезагальний характер. Це порушує встановлений в суспільстві лад, розхитують соціальну стійкість, породжує багаточисленні міжгрупові конфлікти. Наслідком такої ситуації стає політична нестабільність, що доповнюється нестабільністю економічною. Найкращими засобами для викорінення цих нестабільностей є ринкова система організації економіки і, засновані на філософії неоконсерватизму, принципи порядку та сталості, що активно упроваджуються в життя сучасного суспільства.

БЕНУА (Benoist) *Ален де* (нар. 1947) – франц. філософ, культуролог, політолог, публіцист, лідер руху «нових правих», який обґрунтував програмні положення культурології: віталізм в трактовці сутності культури, боротьбу з «декультуризацією» Європи, виявлення індоєвропейських джерел західної культури, відродження її на основі відновлення архаїчної «соціофункціональної трьохчленої структури» і «героїв» арійського духу, відстоювання культурного регіоналізма і т.ін.

Опора на традицію, носія досвіду «народної душі», яка забезпечує безперервність національно-історичної наступності – «наріжний камінь» «необґрунтованої орієнтації» «нових правих». Сучасний світ, пронизаний «фізіколістським» детермінізмом і об'єктивістським фаталізмом, як ніколи, за думкою **Б.** потребує повторення того, що людина є сутністю культури, істота історична. Розробка співвідношення «природи» і «культури» в перспективі послідовної «гуманізації» людини, переходящої від необхідності до свободи, від одиничності до багатоманіття, провідний напрямок розвитку концепції культури «нових правих», в більшості натхненне стилем мислення нім. культуро-філософської антропології, пов'язаної з іменами Х. Плеснера, Г. Гегеля, Е. Ротханера, М. Ландмана. Наслідуваний від Ф. Ніцше і А. Шопенгауера віталізм, який лежить в основі уявлення **Б.** про культуру, коли природа і культура розуміються як послідовні стадії прояву життя, співвідноситься з вказівками на конкретний практичний характер культури.

Культура підкреслено історична і безмежно національна. Національність ідеалу всезагальної культури, яка видається за свідчення «прогресивності» і непередвзятості думки, насправді, вважає **Б.** є без національністю, що виявляє безгрунтовність сучасного «неосхоластицизма». Поскільки шляхи життя − це одночасно шляхи культурно-історичної творчості, «всезагальна культура» назавжди залишається фікцією лібералів-універсалістів: ні жодна людина, ні народ в цілому не владні вийти за рамки своєї національної і історичної приналежності. Невідторженість людини від його культури і універсальність європейської культурної спадщини; її абсолютна незамінимость для народів Європи іншим «культурним багажем» в якій би то не було космолітично-універсальній формі − всі ці «прості істини», пише **Б.,** як ніколи потребують захисту, поскільки традиційний культурний уклад європейського життя під напором тотальної уніфікації зминає з загрозливою швидкістю. **Б.** прагне виявити специфіку «аріалізма», індоєвропейського архетипу, що обумовив своєрідність релігійно-міфологічного комплексу європейських народів, їх світобачення і спеціального життя.

Б. підкреслює, що для індоєвропейського світу (Європи в тому числі) характерна першопочаткова збалансованість всіх проявів життя суспільства: релігії − права − економіки, а також структури особистості, в якій гармонійно поєднуються розум, емоції, трудова діяльність. В тому, що європейська культура перестала усвідомлювати свій індоєвропейський архетип, з точки зору «нових правих», повинно християнство. З допомогою християнського монотеїзму викорінювали стародавні святилища і святковості в Європі. Антипод християнства, яке **Б.** іменує «більшовизмом древності», − справжня старовинна релігія Європи, «стародавня релігія богів і героїв». Полемічне загострення Б. достоїнств цього «сповідання» як релігії «національності», культивуючого «героїчний дух в людини», перетворюючи її в «творця самої себе», все це супроводжується багаточисленими рецепціями з праці Ф. Ніцше.

БЕРЛІН (англ. Berlin) *Ісая* (1909–1997) − британський філософ і політолог.

Народився у багатій єврейській сім'ї в Ризі (Росія). Дитячі роки провів у Ризі та Петрограді, 1917 р. був свідком Жовтневого перевороту у столиці Росії, що послугувало в майбутньому різко негативному ставленню до марксизму та соціалізму. У 1921 р. разом із батьками емігрував у Великобританію. Освіту здобув у приватній школі та Оксфордському університеті (1935 р.). У роки Другої світової війни працював у британській службі інформації в США (1941–1942), другим секретарем посольства Великобританії у СРСР (1945–1946). У 1956 р. возведений у сан лицаря Британської імперії, а в 1971 р. нагороджений британським орденом «За заслуги».

Викладацьку діяльність проводив у Оксфордському університеті (1950–1966), був обраний президентом одного з коледжів університету (1966). Президент Британської академії наук (1974–1978), професор соціально-політичних наук Оксфордського університету (з1975 р.). У промові з приводу вступу на посаду професора соціальної політології Оксфордського університету визначив сутність двох концепцій свободи − «негативної» (відсутність

обмежень, які суперечать здійсненню бажань людини або групи людей) та «позитивної» (можливість людини самостійно, без побічних чинників визначати свою долю). Протиставлення цих типів свободи розглядав як умову для розвитку суспільства. Відзначав зв'язок між «позитивною» інтерпретацією свободи та тоталітаризмом.

Основні праці: «Карл Маркс» (1939), «Історична неминучість» (1955), «Вік Просвітництва» (1956), «Дві концепції свободи» (1958), «Чотири есе про свободу» (1969), «Поняття і категорії» (1978), «Проти течії» (1979), «Викривлене дерево людства: розділи з історії ідей» (1990), «Відчуття реальності: дослідження ідей та їх історії» (1996).

БІОЕТИКА − 1) міждисциплінарна галузь, що досліджує і обмірковує морально-етичні проблеми, породжені новітніми досягненнями в біології й медицині та лікарняною практикою; 2) сукупність етичних норм і принципів, пов'язаних із піклуванням про життя і здоров'я людини в контексті інноваційного розвитку біомедичних наук, технологій і сфери охорони здоров'я; 3) у широкому сенсі − прикладна етика, предметом якої є проблеми виживання людства та збереження Життя на планеті.

БІОФІЛІЯ – сформульоване американським філософом та психоаналітиком **Е. Фроммом** (1900–1980 рр.) поняття, що позначає такий спосіб життя людини, за умов якого наявне специфічне відношення до життя, що фіксує відкритість людини до нього, виявляє чуттєвість, любов і повагу до особистості, виявляючись у прагненні до життя та усього живого. **Б.** розглядається як протилежна та альтернативна до **некрофілії** та деструктивності.

БІФУРКАЦІЯ − 1) у широкому сенсі − якісні метаморфози, трансформації системи при зміні параметрів, від яких вона залежить; 2) одне з головних понять синергетики − нерівноважний, невизначений стан системи, що перебуває на порозі можливих варіантів розвитку, коли вибір одного з них стає наслідком впливу випадкових обставин, флуктуацій

БІХЕВІОРИЗМ (англ. *behaviour* – поведінка) – напрям у психології, що актуалізує роль вивчення поведінкової діяльності у процесі осягнення людської сутності, а також вивчає безпосередні зв'язки основних рефлексів, навиків, досвіду людини, у чому виявляється його відмінність від психоаналізу. Засновником **Б.** став американський вчений Дж. Уотсон (1913 р.).

БІХЕВІОРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – різновид **біхевіоризму** як напряму у психології, основні характеристики якого були сформульовані американським філософом та психологом **Дж. Г. Мідом** (1863–1931 рр.), який виокремлював домінуюче значення соціального фактору у процесі формування ідеального у людині.

БЛОНДЕЛЬ (франц. Blondel) *Морис* (1861–1949) – франц. філософ, представник спіритуалізму і томізму. Спочатку перебував під впливом філософії А. Бергсона. Рання робота **Б.** «Дія» (1893) присвячена трансцендентному характеру людини. Розум, за **Б.,** − це те, що переживає людина. Відстоює ідею єдності буття, дії та думки, абсолютизує Божу думку, що виявляється як «життєвий порив». У своїх працях розвивав інтегральну

філософію, котра, на його думку, може бути доповнена лише християнською релігією. Для Б. характерна спроба обґрунтувати свої теїстичні погляди зпозицій філософії.

БЛОХ (Bloch) *Ернст* (1885-1977) – нім. філософ, соціолог і публіцист неомарксистської орієнтації. Творець «філософії надії» й «онтології Ще-Не-Буття». Філософія Б. оперує категорією потенційного як дійсного, оскільки він трактує неіснуюче як вияв людського життя. Тому світ розуміється **Б.** як «тенденція» й «експеримент», а матерія – «По-Можливісті-Суще». Згідно Б., і життєтворящий Ерос Платона, і «розпачлива надія» у Геракліта, і «отенція буття» − матерія в Аристотеля, і орієнтована в майбутнє діалектика Гегеля − є різноплановими фрагментами такого підходу. На думку **Б.,** практично вся домарксистська філософська традиція звернена в минуле, тому що вона трактує сьогодення в контексті тези про ідеал досконалості, уже досягнутого в Абсолюті.

Сенсогенною категоріальною конструкцією системи **Б.** постає поняття «надія», оскільки людина, за Б., приречена на надію, коли минуле збагненне лише після закінчення певного часу, а автентичне сьогодення в цей момент відсутнє. Згідно **Б.,** сьогодення збагненне за допомогою «гештальта неконструйованого питання» − «Для Чого?» Або: «Хто ми? Звідки ми прийшли? Куди ми йдемо? Що ми очікуємо? Що очікує нас?». У споконвічному космічному імпульсі «голоду», що здійснюється у світі людини як «надія», реалізується, згідно **Б.,** можливе майбутнє, «Ще-Не-Буття». Онтологічний статус «Ще-Не-Буття» заданий, за **Б.,** тим, що прагнення конструювати потенційно можливе, ще незавершене. Переборюючи поділ суб'єкта й об'єкта («відчуження»), люди своєю активністю покликані возз'єднати цей розрив, тим самим створюючи реальність («Все», «досконалість», «граничне блаженство», Царство Волі, комунізм), адекватну собі самій.

Альтернативною можливістю є «Ніщо» – кінець світового процесу. З погляду **Б.,** для втілення кращого в людині для історії необхідні індивіди, здатні активно діяти в просторі що стає, оскільки лише частина людей живе й діє в «Тепер», інші ж лише зовні в ньому присутні, споконвіку належачи своїм образом дій тимчасовому шару «Раніше» й ідеалам «готичного» способу життя, «нордичній честі» і т. ін. Справжня філософія, на думку **Б.,** є «системою теоретичного месіанізму» й «керівництвом» для «пророків» й «провісників майбутнього».

Основні праці: «Дух утопії» (1917), «Томас Мюнцер як теолог революції» (1921), «Сліди» (1930), «Спадщина нашого часу» (1935), «Суб'єкт-Об'єкт. Коментар до Гегеля» (1940), «Воля й порядок. Нарис соціальних утопій» (1946), «Принцип надії» (у трьох томах, 1954, 1955, 1960), «Основні філософські питання онтології ще-не-буття» (1961), «Тюбінгенське введення у філософію» (1963), «Атеїзм у християнстві» (1968).

БОВУАР (фр. Beauvoir) *Сімо на де* (1908–1986 р.) – французька письменниця, філософ-**екзистенціаліст**, ідеолог феміністського руху. Подруга, однодумець та соратник **Жана-Поля Сартра**.

Народилась у Парижі, вихована у суворому дусі, що описала у книзі «Мемуари суворо вихованої дівчини» (Mémoires d'une jeune fille rangée,

1958 р.). Вивчала філософію у Сорбонні, де познайомилась із **Ж.-П. Сартром**, пізніше навчалась у Католицькому інституті на відділенні літературознавства. У наступних частинах автобіографічної трилогії «Сила зрілості» (La Force de l'âge, 1960 р.) і «Сила речей» (La Force des choses, 1963 р.), відображено її життя як соратниці відомого французького філософа-екзистенціаліста.

У 1947 р. опублікувала працю «Мораль двозначності», яка поруч з роботою **Ж.-П. Сартра** «Буття та ніщо» стала хрестоматійним твором тогочасного французького **екзистенціалізму**. Робота «Друга стать» (1949 р.) поставила **Б.** на основні позиції у тогочасному феміністичному русі, знаменувала своєрідний початок моральної революції у європейському суспільстві.

Екзистенціальні ідеї розкриваються у художніх творах **Б**., зокрема у відзначеному Гонкурівською премією в галузі літератури за 1954 р. романі «Мандарини» (Les Mandarins). Після смерті **Ж.-П. Сартра** опублікувала його листи до неї. Померла у Парижі 14 квітня 1986 р. і була похована поруч із **Ж.-П. Сартром** на кладовищі Монпарнас.

БОДРІЯР (фр. Baudrillard) *Жан* (1929–2007 рр.) – французький філософ. Представник **постмодернізму**.

Одна з найвідоміших інтелектуальних постатей, роботи якого поєднують дослідження в галузях філософії, соціології, культурології та стосуються ключових проблем сучасної епохи. Гостра критика сучасного йому суспільства, культури та суспільної думки поєднувалась у ньому зі специфічним особистим стилем та провокативними формами письма.

Опублікував понад 30 праць, в яких розглядав різноманітні культурні та соціальні явища, зокрема, гендерну, расову та соціальну політику, засоби масової комунікації, мистецтво, новий соціальний порядок тощо.

Народився у м. Реймс, вивчав німецьку мову у Сорбонні, вчителював у провінціальному ліцеї (1958–1966 рр.), публікував огляди німецької літератури, переклади творів відомих німецьких письменників. Захистив докторську дисертацію («Система об'єктів»), викладав у Паризькому університеті у Нантері, відомому радикальними студентськими подіями 1968 р. З 1986 р. працював в Інституті досліджень соціально-економічної інформації Паризького університету. В останні роки життя займався активною журналістською діяльністю, співпра-цював з одним із канадських філософських періодичних видань, в якому публікував свої філософські праці.

Був теоретиком «**смерті модерну»**, у роботі «Дзеркало виробництва» (1973 р.) сформулював теорію історичного розвитку способу позначення, вважаючи початком ери знаків добу Відродження. Автор теорії трьох стадій соціальної історії **«витіснення смерті»** (**симулакри** трьох порядків).

БОЛЬНОВ (Bollnow) *Отто Фрідріх* (1903−1991) − нім. філософ та теоретик освіти. Започаткував низку критичних історико-філософських досліджень екзистенціалізму. Критикував нігілістичне підґрунтя екзистенційної концепції Гайдеггера. У роботах повоєнного періоду разом з Аббаньяно, Гайнеманом започаткував рух, спрямований на подолання екзистенціалізму. За **Б.,** в основу нового світовідчуття має бути покладено довіру до буття як нового типу чуттєвості. На цій основі Б. обгрунтовує позитивні цінності життя людини.

Б. поглиблює екзистенціалізм як продовження філософії життя і філософської антропології. Екзистенціалізм, за **Б.,** постає філософією кризи, за умов якої людина шукає опору в собі самій. Здолати ж зазначену кризу, за **Б.,** можна лише відновлюючи зв'язок із позалюдською реалъністю, тобто із суспільством з його духовною потугою. Відчай тут долаєтъся внутрішнім настроєм на довіру, на надію, вдячністъ, терпіння щодо онтологічної данності Людини-Ти. Найбільшими загрозами людині в сучасному світі, за **Б.,** є нестримане прагнення успіху, що призводить до розчинення в масовості й до деградації людини до стану об'єкта, що спирається на зростання сил тоталітаризму в суспільстві.

Основні праці: «Сутність настрою» (1941), «Філософія екзистенціалізму» (1944), «Нове укриття: подолання екзистенціалізму» (1955), «Міра та співмірність людини» (1960), «Людина і простір» (1963), «Мова та виховання» (1968), «Філософія пізнавання» (1970).

БОХЕНСЬКИЙ (польськ. – Bochenski) *Юзеф Марія* (1902– 1995 рр.) – швейцарський філософ і логік польського походження, засновник інституту Сх. Європи у Фрайбурзі, журналу Studies in Soviet Thought (Совєтознавчі студії) та видавничої серії Sovietica, неотоміст, прихильник аналітичної філософії, критик комунізму. Наголошував на тому, що віра у прогрес – одна із найшкідливіших помилок, адже в моральному контексті рано чи пізно уявний прогрес замінює регрес. На його думку, філософію та науку слід відрізняти одну від одної; теологію можна значно поліпшити (принаймні ті її частини, що найближчі до філософії) завдяки застосуванню щодо неї формальної логіки.

Для філософії **Б.** характерні спроби використати досягнення науки з метою обґрунтування і відстоювання християнської релігії, боротьби проти марксистсько-ленінської філософії.

БРЕНТАНО (нім. Brentano) *Франц* (1838–1917 рр.) – австрійський філософ, священик. Вивчав філософію та теологію у домініканському монастирі у м. Грац (Австрія), у 1864 р. отримав сан священика римо-католицької церкви. У 1866–1873 рр. викладав у Вюрцбурзькому, а 1874–1880 рр. – Віденському університетах.

Філософські погляди **Б.** засновувались на аристотелівському вченні та сучасній йому англійській психології.

Противник філософії неокантіанства та німецького ідеалізму. Засновник психології як вчення про психічні феномени (уявлення, судження, емоції). У вченні про свідомість на перший план ставить проблему відмінностей психічних та фізичних явищ. Джерело психічних явищ, за **Б.**, – внутрішнє сприйняття, співіснуюче з будь-якою формою психічної діяльності. Суттєвою ознакою психічного вважав **інтенціональність**. Вчення **Б.** мало значний вплив на становлення філософських поглядів німецького філософа **Е. Гуссерля**.

БРЕТОН (фр. Breton) *Андре* (1896–1966 рр.) – французький письменник, поет та філософ, засновник **сюрреалізму**.

Освіту отримав в одному із коледжів Парижа та Сорбонні. Учасник Першої світової війни. На фронті познайомився з майбутніми відомими діячами французької культури XX ст. Г. Аполлінером, Ф. Супо, Л. Арагоном.

У 1919 р. із Ф. Супо публікує працю «Магнітні поля», де вперше використовує новий метод творчості – **автоматичне письмо**. Саме ця робота стала провісником нового напряму у літературі та специфічного способу пояснення сущого – **сюрреалізму**.

Після публікації першого «Маніфесту **сюрреалізму**» (1924 р.) рух сюрреалістів набув організованого характеру. У будинку, де проживав **Б.**, було відкрито Бюро сюрреалістичних досліджень, почали видаватись сюрреалістичні журнали. Саме там до цього руху долучився С. Далі.

Брав участь у політичному житті Франції, у роки Другої світової війни перебував у США, а у повоєнний час організовував виставки художників-сюрреалістів, займався активною видавничою діяльністю.

БРУНО (Bruno) *Джордано Філіппе* (1548–1600 рр.) – італійський вчений, філоософ, чернець-домініканець. Викладав в університетах Англії, Німеччини, Франції, Швейцарії. За свої погляди переслідувався католицькою інквізицією, був ув'язнений та спалений на багатті у Римі.

На основі коперніканства, елементів античної філософської думки (епікуреїзм, стоїцизм, неоплатолнізм) сформував оригінальну філософську концепцію, яка характеризувалась пантеїстичними висновками, визнаючи нескінченність світу, який уподібнював із Богом. Пантеїзм **Б**. загалом був матеріалістичним, у низці положень він захищав принципи визнання об'єктивності світу у контексті подолання схоластичних доводів. Поняття Бога заміняв поняттям «світова душа».

БУБЕР (нім. Buber) *Мартін* (1878–1965 рр.) – відомий німецько-єврейський філософ – **екзистенціаліст**, професор Єрусалимського університету (з 1937 р.).

Народився у Відні, дитячі та юнацькі роки провів у Львові (Україна). Освіту здобув у навчальних закладах Відня, Берліна, Цюріха, Лейпціга. У 1900–1933 рр. Проживав у Німеччині, працював у єврейському релігійному центрі Франкфуртського університету. Згодом емігрував до Швейцарії, а 1937 р. – в Палестину. В Ізраїлі 1951 р. став професором соціології, а у 1960–1962 рр. – першим президентом Академії наук Ізраїлю. Філософські погляди **Б.** сформувались під впливом **Ф. Розенцвейга**, представника «**філософії діалогу**». Центральна ідея філософської системи **Б.** – фундаментальна ситуація існування Я з іншої особою, існування як «події» з іншими людьми.

Основна філософська праця «Я і ти» (1923 р.) була оцінена як «коперніканський переворот у теології». У роботі протиставляє відношення «Я-Ти» та «Я-Воно», в якому перше – любовний «діалог», живе міжособистісне відношення, а інше – повсякденне утилітарне відношення, вважає, що тип відношення «Я-Ти» можливий не лише між людьми, але і, наприклад, до дерева: у цьому разі будемо мати справу не з біологічними чи фізичними характеристиками, а з його духовним єством. На думку філософа, два типи відношень спричиняють два протилежні способи життя. Людина не може постійно перебувати у стані відношення Я-Ти, але «той, хто живе лише Воно – не людина».

У праці «Два образи віри» протиставляв античний раціональний підхід до світу та його ідеальне сприйняття у біблійному дусі. Перший, на його думку,

породжує віру як впевненість у тій чи іншій інформації, другий – віру як довіру, живе відношення. Під впливом німецького філософа Ділтея, починаючи зі студентських років, вивчав містичні рухи у різноманітних релігійних системах, присвятив значний час збиранню легенд хасидського єврейського релігійного напряму.

БУДДІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ − комплекс філософських поглядів на світ, людину, пізнання, що сформувалися в межах різних напрямів і шкіл буддизму; провідну роль відіграли школи: вайбгашика, саутрантіка, мадг'яміка, йога чара.

БУДЕННА МОВА (unstudiedtalk) − поняття у філософії Ґілберта Райла. **Б. м.** є привілейованим джерелом та засобом отримання знання про свою свідомість і стани свідомості інших. Оскільки, за Ґ. Райлом, граматична форма вираження думок може дезорієнтувати людину, то можуть виникати «категоріальні помилки». Найпоширеніша з них − витлумачення ментальних предикатів як виразів, що позначають окремі сингулярні події чи епізоди, і віднесення їх до подій «нутрішнього» життя свідомості. Але вони виражають гіпотетичні твердження про те, що дані конкретні предмети будуть поводитись певним визначеним чином у певних визначених умовах. Тобто, ми описуємо нашу свідомість за допомогою характеристик, які мають диспозиційний характер, їх, згідно з Ґ. Райлом, ми знаходимо у всьому нашому знанні.

У роботі «Поняття свідомості» (1949) Ґ. Райл наголошує, що коли говорять про свідомість, то часто мають на увазі наші спостереження за нашими власними буденними висловлюваннями, незалежно від того, чи проголошені вони, чи сказані про себе.

БУТТЯ − одна з центральних філософських категорій, що позначає основу як реального, об'єктивно існуючого світу, так і окремих його предметів, речей і явищ. **Б.** є основним предметом онтології і водночас найбільш загальним поняттям, яке активно використовується в історії філософської думки і постає як світоглядний орієнтир. Воно вважається необхідною передумовою осмислення єдності світу в усьому його розмаїтті. Саме виникнення філософії конституюється через постановку і раціональне осмислення питання про **Б.** як таке. Особлива складність проблеми **Б.** полягає в тому, що це поняття не можливо визначити класичним способом − через рід і видові відмінності, адже для нього не можливо підібрати ширші за обсягом поняття. У різних філософських системах поняття Б. набувало різного значення і визначалось як через відношення його до таких понять, як «небуття (ніщо)» і «суще». Ніщо − це заперечення Б. Класична філософія визначала **Б.** через протиставлення небуттю. У сучасній філософії, зокрема в екзистенціалізмі, **Б.** визначають через сущее, під яким розуміють «оформлене», «обмежене», «визначене» **Б.,** все те, що можна помислити в предметній формі.

В історії філософії відомі три основні концепції буття: а) матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим (розглядає світ як сукупність матеріальних речей; б) ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням, ідеальним сущим; в) некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному. **Б.** реалізується в таких основних формах: а) предметне **Б.** (речей, тіл, процесів),

яке поділяється на **Б.** речей, процесів, станів природи як цілого і **Б.** речей, процесів, які є витвором людини; б) **Б.** людини, яке поділяється на **Б.** людини (як біологічного організму) у світі речей і специфічне людське **Б.**; в) **Б.** соціальне, що охоплює індивідуальне **Б.** (**Б.** окремої людини в суспільстві) і **Б.** суспільства; г) **Б.** духовне (ідеальне), складовими якого є індивідуалізоване духовне та об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне.

«БУТТЯ-В-СОБІ» – термін, введений у науковий обіг французьким філософом-екзистенціалістом **Ж.-П. Сартром** (1905–1980 рр.) для позначення предметної сфери буття реальності, яке характеризується нерухомістю та сталістю, непроникністю для людської духовності, а у разі контакту із «**буттям – для себе»** може викликатиу людини почуття нудоти.

«БУТТЯ-ДЛЯ-СЕБЕ» – у філософських концепціях **Ж.-П. Сартра** (1905–1980 рр.) специфічне позначення функціонування людської свідомості, що відзначається абсолютною рухомістю, але не має нічого субстанійного, трактується як «Ніщо», яке стає визначальною характеристикою людини.

«БУТТЯ ЯК ПРИСУТНОСТІ» ТЕОРІЯ – система філософських поглядів на реальність, сформульована французьким філософом-**постмодерністом Ж. Деррідою** (1930–2004 рр.), що абсолютизує значення теперішнього часу у процесі пізнання та характеристики сущого.

В

ВАЙСМАН (нім. Weissman) *Фрідріх* (1896–1959 рр.) – австрійський філософ, представник логічного позитивізму, член віденського філософського гуртка. У роботі «Вступ до математичного мислення» (1936 р.) виступив захисником ідей конвенціональної логіки. У своїх останніх роботах, що були опубліковані після його смерті («Принципи лінгвіністичної філософії», 1965 р.), розвинув концепцію лінгвіністичної філософії на засадах широкого використання мови у процесі формування філософських понять.

ВАНДЕНФЕЛЬС (Waldenfels) *Бернард* (нар. 1934) – нім. Філософ-феноменолог. З 1976р. – професор Рурського університету м. Бохума. Видавав з 1975 р. разом з Бубнором «Філософський огляд» (Philophische Rundschau) і серію «Переходи»: тексти і дослідження в галузі дії, мови і життєвого світу (спільно з Р. Гратхоффом). Результатом знайомства з феноменологією стала його докторська дисертація «Проміжна галузь діалога». Далі дослідження **В.** стали спробою розвинути деяку «відкриту діалектику» або нового роду раціональність, яка б виходила за межі всеохоплюючого діалогу. Шляхами до цієї діалектики стали такі філософські теми і поняття, як: 1) поведінка, звільнена від обмеженості біхевіоризму («Гральний простір поведінки», 1980), розглянута в контексті таких понять, як секс, інтенція, правило, контекст, образ і структура, які стали точкою пересічення феноменології, філософії мови і структуралізму; 2) «життєвий світ» («В сітях життєвого світу», 1988), поняття багатоманіття або мережа життєвих світів, які, незважаючи на їх різноманітність, мають дещо, що їх об'єднує; 3) порядок («Порядок в сумерках», 1987). Поняття порядку привело **В.** до такого мотиву його

діяльності, як мотив Чужого (das Fremde). Цей мотив В. виявляє у філософії Гуриля і розуміє його, виходячи з диференціації середи «Я», в якій завжди можна виявити відношення до самостійного і до чужого самості. Чуже − це те, що не реалізується в рамках деякого обмеженого порядку, що виключено як можливість і є в цьому розумінні поза порядковим.

Для відповіді на питання як ставитись до Чужого **В.** розробляє теорію, яка реалізує в певній мірі ідею «відкритої діалектики» або нового виду раціональності: «Відповідь виступає тут способом, який дозволяє заговорити Чужому як Чужому, без включення його наявний порядок і позбавлення його чужості» («Жало Чужого», 1990). Нового виду раціональність визначається В. як «респозитивна раціональність». Це не панування єдиного роздуму, а простір зустрічі багатства раціональностей, кожна з яких є раціональністю обмеженого порядку. Вона охоплює обмежений ряд способів і засобів відповіді, розпочинаючи з двомовних модуляцій і закінчує мовними модальностями. Тілесне відношення відіграє визначальну роль в цій раціональності. «Відповідно є також почуття і тілесне бажання, а не тільки слово». Із репонзитивної раціональності виростає нова репонзитивна етика, вихідним моментом в якій виступає відношення Я − Інший в просторі відповіді. 4) Етика, етичні відносини розпочинаються в мені самому, тому що Я ніколи самим собою не вичерпуюсь і змушений врегулювати відношення до того Чужого, з яким неминуче зустрічаюсь. Такого роду відносини є прообразом в соціальному світі, які не вписуються в один єдиний порядок розуму, а повинні існувати у просторі порядків− культурних, політичних, економічних та інших− власного і чужого.

ВАСИЛЬ ВЕЛИКИЙ (Basíleios Mégas) (близько 330–379 рр.) – християнський церковний діяч, один із отців церкви, єпископ Кесарійський. Виступав проти аріанства, проповідував аскетизм, підтримував чернецтво, відстоював незалежність християнської церкви від імператорської влади. Навчався у Константинополі та Афінах, тривалий час провів у Єгипті та Палестині. Залишив чимало богословських праць, насамперед тлумачення на Шестоднев та псалми, книги на захист православного віровчення, бесіди, аскетичні трактати, правила, листи, проповіді.

ВЕБЕР (нім. Weber) *Еміль Максиміліа н* (1864–1920 рр.) – німецький соціолог, історик та економіст. Викладав у Берлінському, Фрайбурзькому, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах (Німеччина). Один із засновників Німецького соціологічного товариства (1909 р.). У 1919 р. радник німецької делегації на Паризькій мирній конференції.

Зробив значний внесок у такі галузі соціальної науки, як загальна соціологія, методологія соціального пізнання, політична соціологія, соціологія права, соціологія релігії, економічна теорія, теорія капіталізму. Сформував теорію **розуміючої соціології**.

Вважав, що соціологія аналізує соціальну дію та намагається з'ясувати її причину. Розуміння означає пізнання соціальної дії через процес вкладання суб'єктом у неї сенс. Основними категоріями такого різновиду соціології вважав поведінку, дію та соціальну дію зокрема. Поведінка трактувалася як найзагальніша категорія дії, яка стає такою у результаті поєднання з нею її

суб'єктивного сенсу. Про соціальну дію людини можна говорити тоді, коли вона співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них. Поєднання соціальних дій формують «смислові зв'язки», на основі яких формуються соціальні відносини та інститути. Результат розуміння, за Вебером, – гіпотеза високого ступеня ймовірності, що пізніше повинна бути підтверджена об'єктивними науковими методами.

Вирізняв чотири типи соціальної дії, а саме: а) цілераціональний, коли предмети та люди трактуються як засоби до досягнення власних раціональних цілей; б) ціннісно-раціональний, що визначається усвідомленою вірою у цінність певної дії незалежно від її успіху; в) афективний, що визначається емоціями; г) традиційний, що визначається традицією та звичками.

ВЕДИ − сакральна текстова традиція індійської культури, найдавніша пам'ятка релігійної літератури (кін. II − поч. I тис. до н. е.), що вплинула на всі головні релігійні течії (ведизм, брахманізм, індуїзм, джайнізм, буддизм) та філософські школи.

ВЕРИФІКАЦІЯ − 1) в науці − логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукової гіпотези чи твердження на підставі їх відповідності емпіричним даним; 2) в межах логічного позитивізму − спосіб апробації наукових тверджень як приступних безпосередньому досвіду.

ВЕРНАДСЬКИЙ *Володимир Іванович* (1863–1945) − вчений-енциклопедист, мислитель, основоположник концепції біосфери й ноосфери, представник філософії космізму, співзасновник і перший президент Всеукраїнської Академії наук (1918). В. свій світогляд називав «філософським скептицизмом», віддаючи пріоритет науці в розвитку людського пізнання. Разом з тим, **В.** висунув низку ідей, котрі були результатом синтезу спеціально-наукових і філософських напрацювань. **В.** виокремлює три пласти реальності за властивостями «простір − час»: космічні явища, планетні, мікроскопічні. Він розглядав еволюцію біосфери як єдність космічного, геологічного, біогенного та антропогенного процесів. Організованість біосфери має тенденцію до зростання. Зростання її організованості призвело до виникнення людства і науки. З розвитком науки біосфера переходить на рівень ноосфери − сфери розуму, де природні і соціальні закони становлять єдине ціле. Еволюційний процес рухається в напрямку злиття космічної, планетної, мікроскопічної реальностей − стає ноокосмогенезом.

ВЗАЄМОДІЯ − 1) всезагальна форма зв'язку предметів та явищ навколишнього світу, яка здійснюється в результаті їх взаємних змін; 2) філософська категорія, що відображає різновид взаємозв'язку − обопільний вплив різних об'єктів одне на одного та наслідки і зміни, спричинені таким впливом.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК − філософська категорія, що відображає найзагальнішу закономірність існування світу − безпосередню чи опосередковану взаємну залежність та взаємообумовленість між різними частинами системи, явищами, подіями тощо.

ВИРОБНИЦТВО − сукупна організована діяльність людей із перетворення природних ресурсів, спрямована на продукування матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб.

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ − відносини між людьми в процесі виробництва, обміну та розподілу матеріальних і духовних благ.

ВІДЕНСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ГУРТОК – група вчених-філософів, що стала основою формування напряму **логічного позитивізму** у 20–30-х рр. XX ст., виникла на базі філософського семінару, що проводив у Віденському університеті **М. Шлік** (1882–1936 рр.). До складу групи входили **Р. Карнап** (1891–1970 рр.), Г. Ган, О. Нейрат, які у 1929 р. опублікували основний програмний документ гуртка – маніфест «Наукове світорозуміння», в якому висловлювалась ідея взаємопроникнення концепцій тогочасного **позитивізму** та висновків **аналітичної філософії**. З **В. ф. г.** активно співпрацювали і закордонні філософи – англієць **А. Дж. Айєр** (1910–1989 рр.), що за рекомендацією свого вчителя **Г. Райла** (1900–1976 рр.) поїхав до Відня, американський вчений **Е. Нагель** (1901–1985 рр.) та інші. Група систематично проводила у 30-х рр. XX ст. міжнародні наукові конгреси, видавала науково-теоретичний журнал, але у зв'язку із смертю **М. Шліка** (1882–1936 рр.) та аншлюсом Австрії нацистською Німеччиною припинила своє існування.

ВІДКРИТА ДІАЛЕКТИКА – раціональний метод представника сучасної феноменології **Б. Вальденфельса** (народ. 1934 р.), що виходить за межі діалогу, шлях до якого можливий на основі пізнання таких філософських понять, як:

а) поведінка, що стає точкою перетину феноменології, філософії мови та структуралізму;

б) «життєвий світ», трактований як багатоманітність, або низка «життєвих світів», які мають певне об'єднувальне начало;

в) порядок, трактований як змінний, що відкриває нові можливості та передбачає власні межі.

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО − соціально-філософське та соціологічне поняття на позначення динамічних, демократично улаштованих і гуманістично орієнтованих суспільств, із відсутністю соціальних бар'єрів між класами, верствами, статусами; широкого визнання набуло завдяки працям К. Поппера.

ВІДМІННІСТЬ − відношення нерівності, неподібності та неоднаковості окремої речі самої до себе і до інших речей.

ВІДНОСНІСТЬ ОНТОЛОГІЧНА – введене у науковий обіг американським філософом **В. Куайном** (1908–2000 рр.) поняття, що позначає специфічний процес осягнення реальності, суть якого становить отримання знань про світ у результаті поступового залучення мови нових наукових теорій.

ВІДОБРАЖЕННЯ –1) філософська категорія, що позначає властивість будь-яких тіл, явищ, процесів тощо змінюватися в процесі взаємодії та зберігати інформацію про ці зміни у специфічних для себе формах (знаках, відбитках, структурних перетвореннях та ін.); 2) у діалектичному матеріалізмі XIX-XX ст. − загальна властивість матерії «близька до відчуття», найперше здатністьсвідомості до відтворення предметів і явищ об'єктивного світу.

ВІДРОДЖЕННЯ − 1) нова світоглядна й культурна парадигмав історії Європи XIV-XVI ст., спрямована на відродження античної культури, світськість, гуманізм, антропоцентризм; 2) особлива епоха в історії Європи,

обумовлена зародженням буржуазних відносин; 3) в широкому сенсі − метафора культурного і політичного розквіту, відновлення сили й впливовості (напр., національне відродження).

ВІДЧУЖЕННЯ – у філософії **Ж.-П. Сартра** (1905–1980 рр.) поняття, що характеризує стандартизовану, підпорядковану різноманітним соціальним інститутам, що «стоять» над людиною, а не походять від неї, в результаті чого вона позбавлена здатності творити історію. Відповідно до цього відчужена від самої себе людина має низку проблем у стосунках з матеріальними предметами, що тиснуть на неї своїм існуванням, викликаючи нудоту.

ВІДЧУТТЯ − початковий етап здійснення процесу відображення, результат впливу зовнішнього середовища на органи чуття людини. В.відображають лише певні сторонита властивості об'єкта пізнання.

ВІНЕР (англ. Wiener) *Норберт* (1894–1964 рр.) – американський вчений, математик і філософ, засновник кібернетики та теорії штучного інтелекту.

Освіту отримав у Тафт-коледжі. Вже у 18 років числився доктором наук за спеціальністю «математична логіка» Корнельського та Гарвардського університетів (США). У дев'ятнадцять років запрошений на кафедру математики Массачусетського технологічного інституту. У 1913 р. поїхав у Європу, де слухав лекції таких відомих філософів, як **Б. Рассел** та Харді у Кембріджі та Гільберт у Геттінгенському університеті (Німеччина).

Вдруге побував у Європі у 20–30-х роках, згодом читав курс лекцій у Пекінському університеті. Серед його знайомих у той час були відомі вчені Н. Бор, М. Борн, Ж. Адамар та інші. У міжвоєнний період став професором низки університетів США та Німеччини, очолив кафедру Масачусетського університету, написав сотні статей з теорії ймовірності та статистики, інших математичних проблем.

У роки Другої світової війни свої наукові розробки та знання спрямував на покращення військової могутності США. Розробив ймовірнісну модель управління силами протиповітряної оборони.

У 1948 р. надруковано книгу **В**. «Кібернетика, або управління та зв'язок у тварині та машині», яка дала початок розвитку нової галузі наукового знання.

ВІРТУАЛЬНІСТЬ − 1) в історії філософії − потенційно можливий, але ще не реалізований актуально об'єкт або стан буття; в широкому сенсі − потенція, можливість існування; 2) у сучасній філософії − характеристика зімітованої реальності, а також світосприйняття суб'єкта: стан, в якому суб'єкт втрачає розбіжність між реальним і нереальним, сконструйованим, симульованим.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ − квазіреальність, що вигадана, створена грою уяви, або штучно зімітована за допомогою новітніх інформаційних технологій.

ВІРТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР − 1) створена комп'ютерними технологіями і тривимірно зімітована віртуальна реальність як об'єкт людського світосприйняття; 2) глобальне комунікативне середовище, в основі якого − виробництво, упорядкування, збереження та обмін інформацією завдяки електронним мережам.

ВІРТУАЛЬНИЙ СВІТ − штучно створене інтерактивне середовище, зімітоване засобами комп'ютерних технологій (і орієнтоване на споживача), яке породжує ілюзію суб'єктивної присутності, зануреності.

ВІТГЕНШТАЙН (нім. Wittgenstein) *Людвіг Йозеф Іоганн* (1889–1951 рр.) – австро-британський філософ, логік та математик, представник **аналітичної філософії** та **логічного позитивізму**.

Народився у багатій австрійській сім'ї єврейського походження. У молодому віці зацікавився філософськими роботами **Г. Фреге**, який познайомив його з творчістю англійського філософа **Б. Рассела**. У 1911 р. **В.** направився до Кембриджу, де став учнем, помічником та другом **Б. Рассела**. У 1913 р. повернувся на батьківщину, згодом добровольцем відправився на фронт, де потрапив у полон (1917 р.).

Перебуваючи у таборі для полонених почав працювати над своєю філософською працею – «Логіко-філософським трактатом». Книга вийшла німецькою мовою у 1921 р., англійською мовою –у 1922 р.

У цій роботі **В.** викладає свою концепцію логічного аналізу мови, що ґрунтується на ідеї логічної досконалої ідеальної мови, зразком якої вважає мову математичної логіки. Абсолютизує роль математичної логіки у структурі знання, яке зводить до сукупності елементарних речень.

У 1926 р. повернувся до Кембриджа, де до смерті (1951 р.), за винятком низки років під час війни, розробляв принципово нову філософію мови, основи якої виклав у праці «Філософські дослідження», що була опублікована після смерті філософа.

В онтології пропагує **логічний атомізм**. Те, що не вписується у модель математичної логіки (традиційна філософія, етика), на думку **В.**, не має пізнавального сенсу. Виступає за необхідність боротьби із впливом неправильного використання мови, що створює філософські псевдопроблеми.

ВИРОБНИЦТВО – перетворювальна діяльність людини та суспільства, спрямована на задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ – відносини між людьми в процесі виробництва, обміну та розподілу матеріальних та духовних благ.

ВІДМІННІСТЬ – відношення нерівності, неподібності та неоднаковості окремої речі самої до себе і до інших речей.

ВІДНОСНА ІСТИНА – неповне, неточне та часткове знання про навколишній світ, приблизне відображення навколишньої дійсності людиною та суспільством, необхідна умова для формування абсолютної істини.

ВІДОБРАЖЕННЯ – всезагальна властивість реальних предметів та явищ, реагування будь-якого явища на взаємодію з іншим явищем.

ВІДЧУТТЯ – початковий етап здійснення процесу відображення, результат впливу зовнішнього середовища на органи чуття людини. **В.** відображають лише певні сторони та властивості об'єкта пізнання.

«ВІЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ» − один із центральних «смислообразів» сучасної філософії, в якому виражена спроба осмислити поняття вічності за допомогою поняття «тимчасовості». Образи **«В. п.»** були традиційними для міфологічної свідомості, яке все, що відбувалося навколо, співвідносило з

відомими архетипами, розглядало їх як повторення того, що було раніше. За допомогою **«В. п.»** архаїчне суспільство створювало «захиствід історії», від тиску всього скороминучого, зникаючого і нового, того, що лякає, зануруючи людину в «рай архетипів і повторення». Міфологічні образи втілились в ідею «світового року», в ідею циклічності всього існуючого, «повернення того самого» у грецькій філософії. Ці ідеї збереглися і в християнську епоху, коли історична особа отримала значення «міфологічного героя».

Пізніше **«В. п.»** спирається на астрологічні ідеї, пов'язані з одухотворенням Космосу і які передбачали повторення земних подій згідно космічних циклів. Християнська свідомість передбачає дещо іншу інтерпретацію ідеї **«В.п.».** Розмежування у християнській теології часу і вічності потребувало моделі їх співвіднесення. Час не існує первозданно, він створений Богом.

Щоб побачити у «колесі повторень кінцевий смисл, щоб «випрямити» земний час як час наближення до вічності необхідне постійне повернення людини в релігійних культових діях до смислових домінант історії. **«В. п.»** набуває вже не космічний смисл, а антропологічний, стає способом людського існування.Майбутнє і минуле «розходяться через душу» людини (Августин Блаженний). Кінець світу, Страшний Суд, друге Пришестя − це ті моральні оцінки, які кожний носить в собі; вічне представлено нашій свідомості в образах майбутнього. Так **«В. п.»** набуває два основних віддітки: 1) забуття історії як «шляху» до вічності, замикання у структурах повсякденності; 2) відмова від «історицизму» як «кошмару історії», від визнання історії єдиною сферою буття людини, історицизма як синоніма «нігілізму».

«В. п.» проявляє себе в мистецтві і релігії, філософії, історії, моралі. Історик витягує минуле із небуття; якщо воно «впаде», перетвориться в прах, людське життя втратить цілісність, постане набором непов'язаних епізодів. Мистецтво вічно вмирає на сцені й оживає в душах людей, як вічно вмираючий і воскресаючий Діоніс. **«В. п.»** − це і суть філософського пізнання, постійне повернення до «вічних проблем»; це і безперервна відповідальність за скоєне людством. **«В. п.»** − це реалізація волі до життя-в-культурі, це постійне перетворення шляхом самоутрати.

Мислеобраз «В. п.» наявний різних філософських напрямках XIX-XX ст.Це і «герменевтичне коло» інтерпретації, і «спіраль», «заперечення заперечення» гегелівсько-марксистської діалектики, і архетипічна структура колективного несвідомого К. Юнга. І симулятивна логіка гіперреальності − області, де копія не розрізняється від оригіналу, де вже немає самої відмінності копії й оригіналу − області віртуального.

ВЛАСТИВІСТЬ – філософська категорія для позначення певного моменту виявлення сутності предметів та явищ у їх взаємозв'язку з іншими предметами та явищами.

ВНУТРІШНЄ І ЗОВНІШНЄ− фундаментальні філософські категорії, які відображають структуру світу та людського світосприйняття: а)зовнішнє виражає властивості предмету, явища як цілого і способи його взаємодії з довкіллям, внутрішнє − його будову, склад, зв'язки між елементами; б) у теорії пізнання −

протиставлене людській свідомості йбезпосередньо відкрите до споглядання, відчуття (зовнішнє) і недоступне для безпосереднього сприйняття (внутрішнє).

ВОЛЯ – психічний процес, що відображає здатність людини до підпорядкування своєї діяльності свідомо обраним завданням, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

ВСЕСВІТ − 1) у найширшому сенсі − все існуюче, всеохопне ціле, тотальність навколишнього світу, нескінченного у просторі, часі, різноманітного у формах і проявах; 2) універсум як об'єктивно існуючий матеріальний світ (самопосталий чи створений надприродною силою); 3) найбільша з відомих, складна космофізична система, що є об'єктом наукового дослідження; 4) фрагмент світу, наразі охоплений астрономічними спостереженнями.

ВТОРИННА МОВА – поняття філософії **постмодернізму**, що вживається у таких значеннях:

а) як метамова, котра як «вторинна» накладається на мову первинну (мову-об'єкт) (**Р. Барт** (1915–1980 рр.));

б) як продукт деконструкції тексту, коли суб'єкт роз'єднує смисли і у процесуальності означення на первинною мовою твору надбудовує вторинну мову, тобто організовану систему знаків.

в) як поняття для фіксації феномена неоднозначності та глибини мовної семантики, що дає змогу відкривати за словарним значенням інші слова як плюрально-варіативні пласти смислу (**Л. Рікер** (1913–2005 рр.)).

Г

ГАБЕРМАС (нім. Habermas) *Ю ргєн* (нар. 1929) – німецький філософ і соціолог. Представник комунікативної філософії.

Народився у Дюссельдорфі, навчався у Геттінгенському, Боннскому (Німеччина) та Цюріхському (Швейцарія) університетах. Викладав у Гейдельберзькому та Франкфуртському (професор – з 1964 р.) університетах.

Директор Інституту імені Макса Планка із дослідження умов життя науково-технічного світу в Штарнберзі (Німеччина, 1970 – 1981 рр.). Діяльність соціолога та філософа розпочинав як послідовник **М. Горкхаймера** та **Т. Адорно**. У 60-х рр. XX ст. висунувся у лави найвидатніших представників «другого покоління» теоретиків **Франкфуртської філософської школи**. У 60-х рр. XX ст. у політичних поглядах пройшов шлях від ідеолога студентського руху до помірного буржуазного соціал-ліберала. У 70-х рр. XX ст. здійснював комплексну програму досліджень у напрямі підтримки соціал-демократичної партії Німеччини та її ідеології реформізму. З 1983 р. повернувся у Франкфуртський університет, в якому з 1984 р. до виходу на пенсію у 1994 р. обіймав посаду завідувача кафедрою філософії.

Докторську дисертацію з проблем філософської спадщини Шеллінга захистив у Боннському університеті у 1954 р. У 1962 р. опублікував роботу «Структурна трансформація соціальної сфери», в якій проаналізував соціальну історію від XVIII ст. до сучасності. У центрі філософської системи

Г. знаходиться поняття комунікативного розуму. У роботі «Пізнання та інтерес» (1968 р.) розробив модель критичного діалогу, за допомогою якої прагнув розібратись у сутності світу. У праці «Попередні роздуми з теорії комунікативної компетенції» (1971 р.) намагався пов'язати комунікативне поняття розуму з «**лінгвістичним поворотом**», здійсненим англо-американською філософською думкою, а у роботі «Теорія комунікативної дії» (1981 р.) підходив до розробки поняття розуму, що спирається на теорію мовних актів. У роботах із соціальної філософії пов'язував це поняття з емпіричними теоріями соціальної еволюції К. Маркса, **М. Вебера** та Т. Парсонса.

Головна тема соціальних досліджень **Г.** – можливість політичного осмислення соціалізму у суспільствах з високим станом розвитку науки і техніки. У праці «Знання і людські зацікавлення» (1968 р.) розглядав соціальні питання у зв'язку із аналізом сучасної епістемології, а у роботі «Філософський дискурс модерну» (1985 р.) критикував радикальні філософські погляди **М. Фуко** та **Ж. Ліотара**.

ГАДАМЕР (нім. Gadamer) *Ганс-Георг* (1900–2002 рр.) – німецький філософ, один із найвідоміших мислителів другої половини XX ст., творець філософської **герменевтики**.

Народився у Марбурзі, дитячі та юнацькі роки провів у Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща), навчався спочатку у Бреславському, а згодом у Марбурзькому університетах, де його вчителями були відомі філософи **Н. Гартман** та **П. Наторп**, захистив докторську дисертацію (1922 р.). У 1923 р. познайомився з **М. Гайдегером**, асистентом якого працював у Марбурзькому університеті. У 1929 р. повторно під керівництвом **М. Гайдеггера** захистив докторську дисертацію з проблем філософії Платона. У 1939–1947 рр. – професор Лейпцігського університету (1946–1947 рр. – ректор). У 1953 р. заснував філософський журнал «Філософіше рундшау», після виходу на пенсію (1968 р.) викладав як запрошений професор в університетах США (до 1989 р.).

У роботах «Істина і метод» (1960 р.) та «Філософська герменевтика» (1977 р.) розробляє основні принципи філософії **герменевтики**, відповідно до яких трактування будь-якого тексту є історичною функцією автора і його інтерпретатора. Оскільки читання текстів ґрунтується, на його думку, на власному їх змісті, то жодне читання не може становити остаточну інтерпретацію тексту.

ГАЙДЕГГЕР (нім. Heidegger) *Мартін* (1889–1976 рр.) – німецький філософ, представник **феноменології** та **екзистенціалізму**.

Народився у м. Мескірх (Німеччина). Під час навчання у Фрайбурзькому університеті (Німеччина) зазнав впливу філософських систем неокантіанства у викладі **Г. Ріккерта** та **феноменології** – **Е. Гуссерля**. 1923 р. – професор Марбурзького університету, де написав та опублікував свою філософську працю «Буття і час» (1927 р.). З 1928 р. працює у Фрайбурзькому університеті, очолює кафедру філософії (1928–1951 рр.), погоджується стати ректором університету (1933–1934 рр.), вступає до лав нацистської партії, бере активну участь у політичних кампаніях після приходу до влади фашистів.

У 1945–1951 рр. як особі, яка співпрацювала з нацистським режимом, заборонили займатись викладацькою діяльністю, у результаті чого змінився спосіб його філософствування. Опублікував низку праць, у яких відображав свій перехід до філософських систем **екзистенціалізму**, систематично виступав перед різноманітними аудиторіями.

Погляди **Г.** вплинули на становлення повоєнної західноєвропейської та північноамериканської філософської думки, а саме на: **феноменологію (М. Мерло-Понті), екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет), герменевтику (П.-Г. Гадамер, П. Рікер), політичну філософію (Х. Арендт, Г. Маркузе), постмодернізм (Дерріда)**, теологію **(П. Тілліх)** та психологію.

Основною проблемою філософії є питання про сенс буття. Спираючись на феноменологічний метод (**Е. Гуссерль**) послідовно виявляє відмінності сущого та буття, онтичного і онтологічного способів підходу до світу.

ГАЙЄК (Hayek) *Фрідріх Август фон* (1899−1992) − австрійський філософ та економіст, один із визначних політичних філософів XX ст. Вважається одним із провідних теоретиків сучасного лібералізму. Роботи **Г.** спрямовані на доведення тез про необхідність спонтанного ліберального порядку в суспільстві. Основними принципами соціально-політичної філософії **Г.** постають три стовпи Великої Французської революції − абстрактні гуманні принципи миру, справедливості та свободи. Один із цих трьох компонентів (справедливість) був запозичений з філософії Д. Ролза. Базові принципи доктрини **Г.** випливають із моделі існуючого суспільного та політичного ладу західного життя, що реалізується за умов вільного ринкового економічного устрою. Концепція спонтанного порядку, яка тут виявляється, набуває чітких рис в описі певного економічного, політичного та інших сфер суспільного життя.

Займаючись економічними, політичними, правовими проблемами, **Г.** долучає до своїх досліджень досвід новочасних філософів, принципи політики, цінності, штучне і природне; співвідношення права, норм поведінки, правосуддя, влади, суспільства, держави та індивідуальних інтересів; корисність, природність, справедливість; специфіка функціонування законів природи в організмі суспільства.

Виступаючи проти утопії та за концепцію спонтанного порядку, **Г.** стверджує, що утопія у своєму здійсненні в реальності буде гіршою від існуючого суспільного спонтанного (ліберального) порядку. Основні праці: «Шлях до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство та свобода» (т. 1-3, 1973-79), «Фатальна зарозумілість: помилки соціалізму» (1988).

ГАЛІЛЕЙ (Galilei) *Галілео* (1564–1642) – італ. вчений та філософ. Засновник сучасного експериментально-теоретичного природознавства та нової механістичної натурфілософії, першим здійснив розмежування природознавства та філософії. Викладав в університетах Пізи та Падуї, з 1610 р.– у Флоренції. Прихильник коперніканства, підданий за це суду римо-католицької інквізиції (1633), в результаті чого змушений був відмовитись від своїх поглядів. У основі світоглядної позиції **Г.** знаходилось визнання об’єктивності нескінченного та вічного світу. Матерію розглядав як таку, що

складається із атомів, а рух тлумачив як універсальне механічне пересування. Істинною метою науки вважав пошук причин явищ, внаслідок чого абсолютизував значення споглядання та експерименту.

ГАРОДІ (Garaudy) *Роже* (1913−2013) – франц. філософ, прихильник «персоналістського марксизму». За дисидентські погляди його було виключено з ФКП (1970). Г. побачив у якості головної духовної передумови творчого, гуманного марксизму своєрідно проінтерпретовану філософську доктрину Фіхте: людина у рамках такого підходу розумілася як вільний діяльнісний індивід, що творить сам себе. Згідно з **Г.,** будь-які теологічні, антропологічні та суспільно-обумовлені трактування сутності людини низводили його до статусу пасивного продукту соціального тиражування. Лише збої у механізмах втілення цього процесу були у змозі продукувати істинно людський тип людей, покликаний перетворювати оточуючу дійсність у напрямку набуття індивідами автентичного сенсу буття. Осягає їх людина шляхом створення експериментальних «моделей», які в подальшому перевіряються суспільною практикою. Прояви методу «соціалістичного реалізму», що задушує людське в людині, **Г.** вбачав у всіх сферах суспільного життя в СРСР. На думку **Г.,** цей метод має бути відкинено й замінено сукупністю високоморальних міфів, які нагадуватимуть «людині про те, що він творець». Як одну з підвалин такого міфу **Г.** вбачав своєрідно інтерпретовану християнську мораль разом з частиною християнських догм. Створивши (усупереч духу античного раціоналізму) в суспільній та духовній практиці нову іпостась людини − особистість; проголошуючи унікальність будь-яких людських свідомостей, жодна з яких не може слугувати в якості засобу для іншого; проголошуючи установку на відмову від експлуатації людини людиною, − християнство, на думку **Г.,** багато в чому стало попередником марксизму і тому немає і не може бути принципової межі між християнами і гуманістично орієнтованими марксистами. І перші, й другі, згідно з **Г.,** «живуть у прагненні до безкінечного, тільки для перших безкінечне − в присутності, для других − у відсутності». Марксисти вірять виключно в людину, християни без Бога в душі не бачать людини.

Аналізуючи наступність та генетичний ідейний зв’язок вчення Маркса та ідеалів справжнього християнства, **Г.** підкреслював, що «християнська теологія у порівнянні з марксизмом дає те, що середньовічна алхімія здійснювала відносно сучасної ядерної фізики: сон про неймовірні трансформації матерії став реальністю сьогодення, есхатологічні вимоги любові та людської гідності знайшли своє відображення у марксизмі, але тільки не в іншому, ілюзорному, а скоріше в поцейбічному світі». **Г.** наполягав на тій версії прочитання Маркса й Енгельса, згідно з якою комунізм трактувався не як жорстко заданий стан суспільства, а виступав скоріше як високоморальний гуманістично налаштований «рух, що руйнує теперішнє становище». Позаяк, стверджував **Г.,** ті, хто обіцяють людям на Землі вічний Рай у кращому випадку здатні до улаштування «респектабельного Аду». Філософсько-соціологічне творчість **Г.** була присвячена полеміці зі сталінсько-брежнівською («радянською») моделлю соціалізму, боротьбі проти реакційно-релігіозних інтерпретацій сутності марксизму, розвінчанню антилюдської сутності реального комунізму,

що постав в СРСР. Виступаючи одним з провісників ідеї соціалізму «з людським обличчям»− першої реальної спроби інтелектуальної критики суспільно-економічної системи держав-членів «соціалістичного табору» з позицій гуманізму і морально-препарованого марксизму, **Г.** категорично відкидав будь-які аналогії між бюрократичним централізмом комуністичних диктатур та суспільством справжнього соціалізму. Лідери КПРС та СРСР, на думку **Г.,** не здатні «асимілювати навіть мінімальну ініціативу знизу, відкидаючи будь-яку спробу оновлення, вони несуть повну відповідальність за теоретичну дегенерацію марксизму і злочинну практику поліцейської влади в Росії та державах − сателітах. Більш за все вони бояться соціалізму «з людським обличчям».

Досліджуючи перспективи та потенційні можливості гуманістичної трансформації сталінського соціалістичного суспільства в державах «народної демократії», **Г.** звертав особливу увагу на очевидну обмеженість будь-яких спроб зведення цих суспільно-перетворюючих процедур до якихось меж власності та владних повноважень. Докорінно мають бути змінені усі духовні утворення: школа, культурні заклади, символи віри і життєві смисли. Звертаючи особливу увагу на самодіяльний, не скутий настановами ідеологічного догматизму та партійного прагматизму характер бажаних суспільних трансформацій, **Г.** підкреслював: «Наша епоха тяжіє до відкритого суспільства, члени якого не впадають ні в тоталітаризм, ні в індивідуалізм − до суспільства, де існує поєднання поліфонії, як у гарно виконаному танці, відкритість до творчості, майбутньому, пророцтвам і утопіям».

Основні праці: «Християнська мораль і марксистська мораль» (1960), «Що таке марксистська мораль?» (1963), «Від анафеми до діалогу» (1965), «Марксизм XX століття» (1966), «Альтернатива» (1972), «Танець життя» (1973).

ГАРТ (англ. Hart) *Герберт Ліонел Адольфус* (1907–1992 рр.) – британський філософ. На засадах **аналітичної філософії** та **позитивізму** пояснював принципові засади правової науки («Концепція права» (1961 р.), «Право, свобода та мораль» (1963 р.), «Моральність кримінального права» (1965 р.) та сформулював морально-правові підстави теорії сучасного **утилітаризму**.

ГАРТМАН (латв. Hartmanis; нім. Hartmann) *Ніколай* (1882– 1950 рр.) – німецький філософ латвійського походження, засновник **критичної (нової) онтології**.

Народився у Ризі (Росія). Закінчив гімназію у Санкт Петербурзі, згодом вивчав медицину в університеті м. Тарту та філософію у Санкт-Петербурзькому університеті (Росія), пізніше поступив у Марбурзький університет (Німеччина). Викладач Марбурзького (1909–1925 рр.), Кельнського (1925–1931 рр.), Берлінського (1931–1945 рр.) та Геттінгенського (1945–1950 рр.) університетів.

Будучи учнем **П. Наторпа** та **Г. Коена**, виступав як послідовник неокантіанства. Заперечував суб'єктивізм представників марбурзької філософської школи, під впливом **Е. Гуссерля** та **М. Шелера** розробив власну онтологічну концепцію («**нову онтологію»**), яка була різновидом модернізованого аристотелівсько-схоластичного вчення про буття («До основ онтології» (1935 р.).

Центральна ідея вчення **Г.** – **шарова структура буття**. Будова реального світу, на його думку, це існування низки нашарувань, кожне з яких є вираженням цілісного порядку сутності. Вирізняв чотири шари: а) фізично-матеріальний; б) органічно-живий; в) душевний; г) історико-духовний. Нематеріальні шари (дух, психічне) існують в його вченні тільки в часі. Кожний із вищих шарів виникає з нижчого, але повністю ним не визначається. Нижчі шари буття активніші у своєму самоствердженні, а вищі мають більшу свободу вияву.

Гносеологія **Г.** викладена у роботі «Основні риси метафізики пізнання» (1921 р.), де інтенціональність трактується як іманентно-трансцендентне відношення між суб'єктом та об'єктом, а предмет пізнання розглядається за актами, що пізнаються.

В етиці вслід за **М. Шелером** розвиває теорію незмінних «етичних цінностей». Основним питання для нього є проблема співвідношення цінностей та свободи волі, котра розглядається як відношення двох видів сил («детермінацій»): ідеальної (цінностей, що виступають орієнтиром для волі) та реальної (волі, що реалізує цінності).

Серед учнів **Г.** слід зазначити **Г.-Г. Гадамера**.

ГВАТТАРІ (фр. Guattari) *Фелікс* (1930–1992 рр.) – французький психоаналітик та філософ, автор теорії **шизоаналізу**.

Основні праці написані у співавторстві з відомим французьким філософом **Ж. Дельозом** («Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972 р., т. 2 «Тисячі плато», 1980 р.), «Кафка» (1975 р.), «Різома» (1976 р.), «Що таке філософія» (1990 р.). Автор низки індивідуальних робіт «Психоаналіз і трансверсальність» (1972 р.), «Молекулярна революція» (1977 р.), «Машинне позасвідоме» (1978 р.), «Шизоаналітичні картографії» (1989 р.) тощо.

Написав цикл робіт, присвячених дослідженню шизофренії, яку трактує як точку відліку у розумінні людських неврозів. Виявляв зацікавлення психоаналітичними ідеями, але у подальшому виступив з критикою концепцій **З. Фройда**, **Ж. Лакана, Г. Маркузе** та інших психоаналітиків. Прагнув виробити дискурс, що об'єднає політичне та психіатричне начала в людині. Запропонував розширене розуміння позасвідомого як структури внутрішнього світу індивіда.

Розробив концепцію **«машинного позасвідомого»**, відповідно до якої позасвідоме наповнено різноманітними абстрактними маринізмами, які примушують людину формувати різноманітні образи, слова та бажання. У 70-х рр. XX ст. із **Ж. Дельозом** розробив теорію **шизоаналізу**, спрямовану на подолання психоаналізу та критику капіталізму у його зв'язку із шизофренією.

ГЕГЕЛЬ (нім. Hegel) *Георг Вільгельм Фрідріх* (1770–1831) – нім. філософ, творець філософської системи, яка постала не тільки завершальною ланкою в розвитку нім. трансцендентально-критичної філософії, а й однією із всеохоплюючих систем класичного новоєвропейського раціоналізму. Розробив систематизовану теорію діалектики на основі «абсолютного» (об'єктивного) ідеалізму. Закінчив Тюбінгенський теологічний інститут (1788–1793), з 1794 р. – домашній вчитель, викладач Йєнського університету (1801–1806), директор

гімназії у Нюрнберзі (1808–1816), професор Гейдельберґського (1816–1818) та Берлінського (з 1818 і до кінця життя) університетів. **Г.** уважає, що в основі всього сущого лежить знеособлене духовне, активне ідеальне начало, «абсолютна ідея». Світ ідей є істинним, незмінним буттям, копією якого виступає ілюзорний світ матеріальних явищ. Діяльність ідеї виражається у мисленні, в «самопізнанні». Оскільки розвиток ідеї становить одночасно і сутність речей, то самопізнання ідеї одночасно є і розвитком: ідея сама із себе породжує, творить Всесвіт. Творення матеріальних форм – це одночасно і самопізнання. Необхідні мисленнєві форми, що породжуються ідеєю у цій внутрішній діалектиці, є і категоріями дійсності. Розвиток ідеї – об'єктивний процес. Розвиток світу є, по суті, самопроявом абсолютного духу, який постійно роздвоюється і в цій роздвоєності знову повертається до себе, відтворюючи власну цілісність. Абсолютна ідея внутрішньо суперечлива, завдяки чому постійно змінюється, розвивається.

Г. позбавився від шеллінговського несвідомого начала, розглядаючи об'єктивний світовий дух таким, що постійно перебуває у процесі становлення і розвивається від абстрактного до конкретного. За **Г.,** в основі всього сущого лежить деякий духовний принцип, в якому всі речі повинні знайти своє остаточне пояснення. Це – єдність самосвідомості, універсальний абсолютний розум («абсолютна ідея», яка обумовлює собою як закони космічні, так і закони людського співтовариства. Абсолютне представляє собою ідеальний логічний процес свого послідовного саморозгортання, який досягає кінцевого ступеня у розумній істоті – людині. Спочатку абсолютна ідея напрацьовує всередині себе систему загальних категорій, потім відпускає себе в своє інобуття, в природу, і творить її, піднімаючись до створення одухотворених істот і людського суспільства.

Г. критично відносився до формальної, класичної логіки і при цьому стверджував, що закони неформальної, відкритої ним логіки носять всезагальний характер і поширюються на всі сфери діяльності. Діалектична структура Абсолюта, світового розуму розвивається в межах онтології (об'єктивної діалектики). Суб'єктивна діалектика постає у **Г.** як вища («діалектична») логіка і методологія мислення і також закон світу, що розвивається.

Філософію **Г.** можна охарактеризувати як панлогізм, оскільки мислення і буття розглядаються в ній як тотожні, і стверджується постулат про те, що розвиток природи і суспільства є реалізацією діяльності світового розуму, абсолютної ідеї. За **Г.,** розум, логос − реальна дійсність, а світ – лише його втілення. Відповідно світовий дух виражає себе як система розвитку логічних категорій. **Г.** розглядав категорії як самостійні сутності («єдність буття і сутності»), які породжують одна одну, визначають властивості оточуючого світу і постають як у вигляді логічних зв'язок-тріад: буття – сутність – поняття; перехід – рефлексія – розвиток; чуттєвість – розсудок – розум.

Діалектичний процес розглядає абсолютне спочатку у найбільш абстрагованій логічній формі, потім в його відображенні в природі і, нарешті, у найвищій формі духу. Відповідно, філософська система **Г.** складається з трьох частин: логіки (онтології, «науки про буття»), філософії природи (натурфілософії,

«науки про сутність»), філософії духу («науки про поняття»), які водночас є ступенями розвитку самого абсолюту. У третій частині дух послідовно постає як суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний. Суб'єктивний дух розглядається залежно від природи (антропологія), в його внутрішньому розвитку (феноменологія) і в його конкретному бутті (психологія). Дух, який досягнув істинного пізнання і свободи, стає об'єктивним і виражається у формі права і моральності. Проходячи ступені відображення, абсолютний дух проявляється у мистецтві, релігії, філософії. Все дійсне є відображенням цього процесу; будь-яке буття – це втілення і прояв розуму. Звідси повна тотожність між істинним буттям і чистим розумом – «що розумне, то дійсне, і що дійсне, то розумне».

Г. називав філософією мисленнєвим розглядом предметів, наукою про розум, який осягає сам себе. Філософія є метою світового процесу; вона є самопізнання абсолютного розуму в людині, і завдання її – пізнання цього абсолютного. Зміст знання, яке подається у формі логічних понять, діалектично розвивається у внутрішньо пов'язану систему. Філософію **Г.** розглядав як найбільш глибоке вираження істини, протиставляючи її в цьому аспекті релігії, яка містить хоч і абсолютну істину, однак лише у формі чуттєвого, наївного, образного уявлення. В теорії пізнання **Г.** виступав як раціоналіст і панлогіст. Він критикував старий «метафізичний» раціоналізм, обмежений формальним розсудком та утверджував нову форму раціоналізму, що ґрунтується на діалектичному розумі. При цьому діалектика визнає не тільки причинні відношення, а й глибинний безпосередньо-спільний зв'язок речей.

Історія інтерпретувалась **Г.** «прогресом духу у свідомості свободи», який розгортався через «дух» окремих народів, які змінювали один одного після виконання ними своєї місії в історичному процесі. Історичне життя абсолютного розуму поділяється на три основні епохи: східна, антична і германська. І саме в германській епосі, за Г., абсолютне знаходить, нарешті, можливість здійснити свою кінцеву мету – самопізнання, тому тут всі вільні. Прогрес є не тільки принципом мислення, а й принципом світових подій взагалі. Розвиток «світового духу» не відбувається автоматично, а шляхом практичної участі людей. Саме завдяки людській активності, мотивованій розрізненими егоїстичними потребами, інтересами і пристрастями індивідів, й утворюється, на думку **Г.,** єдино адекватний інструмент, за допомогою якого історія реалізує свою внутрішню мету. Історичний процес не можливий без наполегливої праці і боротьби. Об'єктивацією свободи в історії є держава, оскільки саме в ній, за **Г.,** свобода реалізується в тій чи іншій формі. Народи, які не утворили держави, не належать історії, вони позаісторичні. Історико-філософський процес, за **Г.,** постає процесом поступального руху до абсолютної істини, а кожна окрема філософська система – певний ступінь цього процесу. Саме завдяки **Г.** в історико-філософських працях утверджується принцип історизму, згідно з яким вчення минулого містять низку правильних положень, зберігаючи свою значущість для всього наступного розвитку науки.

Сам **Г.** свою філософію вважає завершенням всієї західної історії філософської думки. Діалектичний метод буквально пронизує всі сторони гегелівського вчення. Саме за його допомогою **Г.** критично переосмислив всі

сфери сучасного йому людського знання і культури, виявляючи скрізь на цьому шляху напружену діалектику, процес постійного заперечення кожного наявного, досягнутого стану духа наступним, що визріває в його надрах у вигляді іманентного, притаманного йому протиріччя. Водночас діалектика **Г.** далека від досконалості. Діалектичний метод **Г.,** який не знав абсолюту, прийшов у протиріччя з його ж філософською системою, побудованою на метафізичній «абсолютній ідеї». Філософська система **Г.** містила в собі багато продуктивних ідей і мала значний вплив на подальший розвиток світової філософської думки.

Г. створив систематичну теорію діалектики, центральними поняттями якої є: а) правдиве є цілим: Тільки ціле є правдивим, а окремі речі – моменти цілого та окремо взяті є неправдивими. Гегель вважає, що антитеза перебуває в тезі, бо обидва поняття співвідносяться до чогось вищого, спільного. Для цього потрібний прохід через інше. Отже, окреме існує тільки тому, що існує інше, разом із яким складає цілість; б) в стані синтезу противаги між тезою та антитезою нейтралізуються. Вони одночасно зникають, залишаються та переходять на вищий рівень; в) діалектика є не тільки методом мислення, але й формою, в якій розвивається все буття. При цьому, діалектичний саморух нашого мислення та діалектичний саморух буття – по суті один і той самий процес; г) єдність та боротьба протилежностей. Буття складається з багатьох протилежностей. Протилежності – рушійна сила, а рух – передумова існування, наприклад, потреба людської істоти. Потреба – суперечливість між наявним та бажаним станом. Із цієї суперечливості виникає людська дія; ґ) кількісне та якісне: Констатація переходу від кількісних змін до якісних. Напр., вода не перестає бути рідиною доти, доки вона має температуру від 0 до 100 градусів. Нижче нуля вона стає твердою, а вище – набуває газоподібної форми); д) в еволюції спостерігається розвиток від простіших структур до складніших; ж) розвиток відбувається як заперечення заперечення (неґація неґації). Певний стан неґується, який в свою чергу неґується через новий стан, але таким чином, що попередній стан відновлюється, хоча в кількісно або якісно зміненій формі.

Весь світовий процес, згідно з **Г.,** є саморозвитком світового духа. Ідеалізм **Г.** є філософією становлення. Абсолютне – результат розвитку. Воно є, зрештою, тим, чим воно дійсно є. Завдання філософії – саморозвиток духу, споглядати, думаючи. При цьому не тільки філософ розпізнає світовий дух у своєму розвитку, але і світовий дух є тим, хто думає у філософі. Просування у філософії відбуваються через одкровення духу. Кожна філософія часу показує стан розвитку світового духу. Завданням філософів – обрамувати її час у думках. Філософія є найвищою формою, в якій існує абсолютний дух. Споглянуте в мистецтві та уявлене й відчуте в релігії об’єднується в чистій формі в філософії. Дух повернувся до себе назад. Цікаво, що під філософією **Г.** розумів саме свою філософію. Тут світовий дух вперше знайшов себе повністю. **Г.** вважав, що його філософія – найвищий рівень існування абсолютного духу, який взагалі є можливим, отже, останнім етапом історії філософії.

Основні праці: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812), «Енциклопедія філософських наук» («Логіка», «Філософія природи»,

«Філософія духу»; 1817), «Філософія права» (1821), «Лекції з історії філософії» (1833-1836), «Лекції з естетики» (1835-1838), «Філософія історії», «Філософія релігії» (видані посмертно).

ГЕДОНІЗМ (грец. *gedone* – насолода) – різновид філософсько-етичної позиції, що стверджує насолоду різновидом критерію поведінки людини та зводить до неї основні моральні вимоги. У сучасній філософській думці захисником цієї позиції був американський філософ **Дж. Сантаяна** (1863–1952 рр.). У роботі «Сенс прекрасного» (1896 р.) висловлював погляди, у яких давалась висока оцінка процесів естетичного задоволення шляхом ірраціонального вираження життєвих інтересів людини, відмінного від безпосередніх чуттєвих задоволень.

ГЕЛЕН *Арнольд* (1904–1976) − один із фундаторів філософської антропології. Основна праця − «Людина. Її природа і положення у світі» (1944). Завдання: дати опис людини як цілісної й єдиної істоти, яка не розпадається на дві субстанції − «тіло» і «душу». Визначає людину в морфологічному аспекті як неспеціалізовану, незавершену і «біологічно недостатню істоту», яка живе не в навколишньому світі, а в культурному середовищі, що є для неї «полем несподіванок». Будучи незавершеною істотою, людина повинна відвойовувати умови свого існування і при цьому осягати саму себе як завдання і проблему. Людина (як єдиний вид і цілісний індивід) розкриває свою сутність у діях з планованого перетворення наявних обставин у щось придатне для життя, в актах самовизначення, взаємного контролю й управління, у створенні ціннісних орієнтацій у світі. Тим самим природа як би визначає не тільки відкритість людини світові, а й її творчу здатність до створення культури. **Г.** відносить культуру до корінних умов існування людини. Найважливішим культурним засобом самотворення людини і регуляції людських відносин у співтоваристві вважає дисципліну і пропонує замінити поняттям дисципліни поняття моралі. Історія, суспільство, соціальні інститути і норми виступають у концепції **Г.** як форми, що заповнюють біологічну недостатність людини й оптимально реалізують її вітальні потяги.

ГЕМПЕЛЬ (нім. Hempel) *Карл Густав* (1905–1997 рр.) – відомий американський філософ німецького походження, представник сцієнтистської філософії, **логічний позитивіст**, член берлінського філософського гуртка. Після закінчення гімназії у 1923 р. поступив у Геттінгенський університет, де вивчав математику та логіку. Пізніше навчався у Гейдельберзькому та Берлінському університетах. У Берліні познайомився з відомим філософом та логіком **Г. Рейхенбахом**, під впливом якого почав цікавитись проблемами математичної логіки та увійшов у Берлінський філософський гурток. Відвідував лекції **К. фон Райхенбаха** з математичної логіки, теорії ймовірності. Фізику вивчав із М. Планком, логіку – з Дж. фон Нойманом. Учасник Першого конгресу сцієнтистської філософії, організованого представниками **логічного позитивізму** (1929 р.).

Зустріч з **Р. Карнапом** спричинила переїзд до Відня, де він відвідував курси лекцій **Р. Карнапа** та **М. Шліка** брав участь у роботі **Віденського філософського гуртка**. Докторську дисертацію з проблем теорії ймовірності

захистив у Берліні (1934 р.). Переїжджає у Бельгію (1934 р.), а згодом – у США (1937 р.), куди його запрошують для роботи у Чиказькому університеті.

З 1939 р. назавжди оселяється у США, викладає у коледжах Нью-Йорка (1939–1948 рр.), публікує наукові статті з проблем логіки, Єльському (1948–1955 рр.) та Прінстонському (1955–1973 рр.) університетах. З виходом на пенсію викладав у Каліфорнійському, Пітсбурзькому та Єрусалимському університетах – курси лекцій з проблем філософії емпіричних наук.

ГЕНДЕР (англ. gender − стать або граматичний рід) − поняття, яке використовують в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності людини. **Г.** − соціальна організація статевих відмінностей; культурологічна характеристика поведінки, яка відповідає статі в певному суспільстві у певний час. **Г.** є соціальною конструкцією системи соціо-напіврольових стосунків. **Г.** − це «усвідомлене значення статі, соціокультурна маніфестація факту буття чоловіком або жінкою, освоєні характеристики, очікування і моделі поведінки» (В .Шапіро). Г. − це набір соціальних ролей; це – «костюм, маска, заспокійлива сорочка, в якій чоловіки та жінки виконують свої нерівні танці». (Г. Лернер). Не стать, але **Г.** обумовлює психологічні якості, здібності, види діяльності, професії та заняття чоловіків і жінок через систему виховання, традиції і звичаї, правові та етичні норми. На відміну від української мови, де наявне одне слово, пов'язане з цим питанням: «стать», − англійська мова має два поняття: секс (sex) − стать і гендер (gender) − свого роду «соціо-стать». Обидва поняття використовуються для проведення так званої горизонтальної соціо-статевої стратифікації суспільства на відміну від вертикальних класової, станової і подібних стратифікацій. Sex позначає біологічну стать і відноситься до «нативістських» конструкцій, які підсумовують біологічні відмінності між чоловіком і жінкою. **Г.,** в свою чергу, є соціальною конструкцією, яка позначає особливості поведінки, соціальних стратегій. Sex і Г. знаходяться на різних полюсах в житті людини. Sex є стартовою позицією, з ним людина народжується. Sex детермінований біологічними факторами: гормональним статусом, особливостями протікання біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією. **Г.** − конструкція іншого полюсу. Це своєрідний підсумок соціалізації людини в суспільстві згідно з його статевою приналежністю. Чоловіки та жінки є культурними продуктами своїх суспільств. Вирішальним фактором у формуванні відмінностей є культура: «Жінкою не народжуються, нею стають». Стереотипи з приводу **Г.** відображають погляди суспільства на поведінку, якої очікують від чоловіків та від жінок. **Г.** − це соціальна організація сексуальних відмінностей, хоча це і не означає, що **Г.** відображає або імплементує фіксовані та природні фізичні відмінності між жінками та чоловіками; скоріше, **Г.** − це знання, яке встановлює значення для тілесних відмінностей. Ці значення варіюють в залежності від культур, соціальних груп і часу. Сексуальні відмінності не можуть розглядатися інакше крім як функціонування нашого знання про тіло: це знання не є «абсолютним, чистим», воно не може бути ізольовано від його використання в широкому ланцюгові дискурсивних контекстів.

Уперше думка про необхідність розрізняти біологічну і соціальну стать з'явилась у праці М. Мід «Стать і темперамент у трьох примітивних суспільствах»

(1935). Феміністська теорія сприйняла її, зайнялась дослідженням відмінності між біологічною і соціальною статтю **Г.** і проблематизувала гендерні стосунки. **Г.,** який раніше був лише граматичною категорією, перетворився на часнику «обладнання» прибічників фемінізму для постановки проблем про «природного» підлеглого і нижчому статусу жінок. Ідеологами фемінізму був висунутий ряд питань, які стосуються до **Г.** і гендерних стосунків у суспільстві. Услід за феміністською теорією практично всі суспільні дисципліни почали проводити рису розрізнення між статтю і **Г.** Ідея про необхідність розрізнювати біологічну стать як сукупність біологічних особливостей індивіда і соціальну стать, або **Г.,** як соціокультурну конструкцію увійшла в університетські підручники. Термін **Г.,** адаптований традиційними суспільними дисциплінами, стає необхідною частиною лексикону як інтелектуала, так і пересічного громадянина, широко використовується в сучасних міжнародних документах.

ГЕНЕАЛОГІЯ МИСЛЕННЯ ПОСЕРЕДИНІ – самоназва філософської парадигми французького **постмодерніста Ж. Дельоза** (1925–1995 рр.), заснована на плюралістичній методології інтерпретації світу. Особлива роль у ній відводиться процедурам повторення, що здійснюються у свідомості шляхом «пасивного синтезу» та формують позасвідоме.

ГЕНЕЗА – поняття, що визначає виникнення, формування та процес розвитку предметів і явищ.

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – сукупність предметів та явищ природного походження, котра становить основу функціонування та розвитку людського суспільства.

ГЕРАКЛІТ (між 544–535 – між 483–475 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ. Походив із знатного роду засновників м. Ефес, володів спадковим титулом жреця-царя, від якого відмовився на користь рідного брата, автор трактату «Про природу», 130 уривків із якого збереглось досі. Прозваний сучасниками «темним» (за глибину думки) та «тим, що плаче» (за трагічну серйозність). Вважав, що люди живуть у епоху занепаду цивілізації, майбутнє прогнозував жахливішим від сучасного, внаслідок чого став одним із прихильників регресивної концепції розвитку історії. Вперше в історії вживає термін «космос» у асоціації із розумінням світу як такого, що не створений жодним богом чи людиною, а залишається вічно живим вогнем, що трактується як універсальний різновид субстанції, первоначала всього сущого. Під поняттям «логосу» розуміє божественний першовогонь, що живе, володіє свідомістю, волею, править Всесвітом, вершить космічне правосуддя та карає грішників, а також виступає у вигляді всезагального закону взаємоперетворення речей, що ґрунтується на тезі про наявність постійних змін у природі. Цим висновкам надавав абстрактної філософської форми, що характеризувалась символічністю («в одну і ту ж річку двічі не увійдеш»), поєднуючи з ідеєю єдності та боротьби протилежностей (висновки про Єдине та зведення всього до Одного). Така позиція свідчила про діалектичні здогадки філософа.

ГЕРМЕНЕВТИКА (ст. грец. *hermenevtyke* – тлумачу) – 1) теорія та методологія тлумачення текстів (мистецтво розуміння); 2) напрям у філософії XX ст., сформований на основі теорії інтерпретації літературних текстів, у

центрі якого є твердження про філософію як систему тлумачення граничних значень культури, що розглядається як сукупність основних текстів та є специфічним виявом реальності.

ГЕРМЕНЕВТИКА ПРАГМАТИЧНА – філософська концепція американського філософа – представника **неопрагматизму Р. Рорті** (1931–2007 рр.), який вважав, що інтерпретація текстів повинна цілковито залежати від того, хто їх тлумачить або від людства загалом. У такому разі досягнення істини можливе як результат мовного спілкування, коли певна теорія сприймається всім культурним співтовариством.

ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ КОЛО − одне з основних понять герменевтики, запроваджене Ф. Шлеєрмахером, принцип розуміння тексту, заснований на діалектиці частини й цілого (постійне повернення від частин до цілого і навпаки, що змінює і поглиблює їх розуміння). **Г. к**.− особливість процесу розуміння, пов'язана з циклічним характером останнього − щоби щось зрозуміти, його спершу треба пояснити, але щоб його пояснити, треба спершу його ж зрозуміти. У такому плані ідею **Г. к.** зустрічаємо ще у В.Дільтея. У Гайдеґґера **Г.к.,** оскільки воно виражає взаємообумовленість тлумачення буття людиною і людського самовитлумачення, набирає характеру проблеми не стільки виходу з нього, скільки пошуку правильного способу входження. У Ґадамера **Г. к.** виявляє себе в судженні, що мовна традиція, в якій укорінена людина, становить одночасно і предмет розуміння, і його основу: людина має зрозуміти те, всередині чого вона від початку перебуває.

ГІЛЬДЕБРАНД *Дітріх фон* (1889–1977 рр.) – католицький філософ-феноменолог, один із засновників феноменологічної етики, полеміст, критик сучасної культури, один із найрішучіших критиків націонал-соціалізму. Папа Римський Пій XII оголосив **Г.** «Отцем церкви XX століття». Написав чимало праць, серед який найвідоміші такі: «Метафізика комунікації», «На захист чистоти», «Літургія та особистість», «Преображення у Христі», «Етика», «Метафізика любові» та багато ін. У 1933 р. у Відні видавав газету «Християнська корпоративна держава», в основі якої була ідея боротьби проти поширення популярності нацистської ідеології. У філософських поглядах відстоював трактування філософського пізнання як методичного, систематичного та критичного знання, що виникає з безпосереднього контакту з тим чи іншим предметом. У цьому контексті предмет філософії, за своєю структурою, є апріорним, адже факти можуть пізнаватися із абсолютною достовірністю інформації. Загалом філософія у **Г.**, це насамперед споглядання, в якому не існує ні спостерігача, ні предмета споглядання, а це і є реальністю. Реальність, в такому разі, – це присутність у відсутності інтенціонального відношення «спостерігач – споглядальне».

«ГІЛЬЙОТИНА Г'ЮМА» − алегорична назва для принципу розмежування фактичного і ціннісного, моральних норм і знань про суще. Названий на честь філософа Девіда Юма, який підкреслював неможливість логічної дедукції з описових суджень зі зв'язкою «є» (або «не є») наказових суджень зі зв'язкою «повинен».

ГІПЕРРЕАЛЬНІСТЬ – термін філософії **постмодернізму**, введений у науковий обіг французьким філософом **Ж. Бодріяром** (1929– 2007 рр.), що позначає такий стан предметів та явищ, за якого культурні уявлення та знання втрачають свій зв'язок із соціальним та суб'єктивною реальністю, яку слід описувати, та стають **симулакрами**.

ГІПОТЕЗА (грец. – *hypotesis* – основа) – форма наукового пізнання, котра полягає у висуненні та подальшому доведенні наукового передбачення з метою пояснення певного явища.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ – напрям сучасної зарубіжної психології, предметом якої є глибинні властивості людського організму, потяги та процеси, що реалізуються в межах позасвідомого та протиставляються зовнішньопомітним ідеальним виявам людини. Сформована в надрах психотерапії **Г. п.** стала складовою психосоматики та широко використовувалася такими представниками сучасного психоаналізу, як **З. Фройд**, **К. Юнг** та **А. Адлер**, які розробили свої концепції. Вперше поняття застосовує швейцарський психіатр Блейлер, який співпрацював із **З. Фройдом**. Спільними дослідженнями вони заклали основу для вивчення психічних феноменів через призму позасвідомого, а психоаналіз зробили основним напрямом **Г. п.**

Розкривши сутність позасвідомого як вияву людської свідомості, **З. Фройд** сформулював основну систему понять цього напряму психології, **К. Юнг** зумів розширити зміст позасвідомого до нових величин на основі поняття архетипу, а **А. Адлер** сформулював засади культурно-соціологічного напряму **Г. п.**

До **Г. п.** прийнято відносити: властиво психоаналіз (**З. Фройд**), індивідуальну психологію (**А. Адлер**), неофройдизм (**Е. Фромм**, Г. Салліван та ін.).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ − якісно новий етап розвитку всесвітніх економічних, політичних, культурних, правових, інформаційних тощо зв'язків, формування єдиного світу як системи взаємозалежних соціумів.

Г. − термін на позначення ситуації зміни всіх сфер життя суспільства під впливом загальносвітової тенденції до взаємозалежності і відкритості. Рушійною силою **Г.** є сучасний капіталізм, що розуміється як фаза історії людства і що несе певну геополітичну і політичну програму. На думку Р. Робертсона («Глобалізація», Лондон, 1992), «поняття глобалізації стосується як компресії світу, так і інтенсифікації усвідомлення світу як цілого...як конкретної глобальної взаємозалежності, так і усвідомлення глобального цілого в XX ст.». М. Уотерс («Глобалізація», Лондон; Нью-Йорк, 1995) зазначає: **Г.** − це процес, «в ході якого і завдяки якому визначальний вплив географії на соціальне і культурне структурування зводиться нанівець і в якому люди це все більш усвідомлюють».

Вперше **Г.** як феномен злиття ринків окремих продукцій та послуг, що виробляються значимими транснаціональними корпораціями, було свідомо зафіксовано американським вченим Т. Левіттом в статті, опублікованій в журналі «Гарвард бізнес ревю» в 1983 р. Більш широке розуміння новому терміну надали в Гарвардській школі бізнесу, а головним його популяризатором став японський консультант цієї школи К. Оме, який опублікував в 1990 р. працю «Світ без меж». Вважаючи, що світова економіка

нині визначається взаємозалежністю трьох центрів − ЄС, США, Японія − він стверджував, що економічний націоналізм окремих держав став безглуздим, а у ролі головних «акторів» на економічній сцені виступають «глобальні фірми».

Г. − це визнання зростаючого взаємозв'язку сучасного світу, головним наслідком якого є значне послаблення (деякі дослідники говорять навіть про руйнування) національного державного суверенітету під натиском дій інших суб'єктів сучасного світового процесу − передусім транснаціональних корпорацій та інших транснаціональних утворень, наприклад, міжнародних компаній, фінансових інститутів, етнічних діаспор, релігійних рухів, мафіозних груп і т. ін. Не пов'язані, на відміну від національних держав, умовами міжнародних договорів і конвенцій, ці транснаціональні утворення опиняються в більш вигідному становищі, перерозподіляючи на свою користь владні повноваження. Основною сферою **Г.** є міжнародна економічна система (світова економіка), тобто глобальне виробництво, обмін і споживання, що втілюються підприємствами в національних економіках і на всесвітньому ринку. Хоча основна частина глобального продукту споживається в країнах-виробниках, національних розвиток стає все більш пов'язаним з глобальними структурами і стає більш різнобічним і різноплановим, ніж це було в минулому. Успіх глобальних корпорацій значною мірою спирається на визнання їх продукції споживачами різних країн. Навіть в країнах з високим рівнем розвитку економічного націоналізму продукція глобальних корпорацій знаходить успішний збут завдяки своїй відносній дешевизні і якості. Крім того, величезні прибутки глобальних корпорацій дозволяють вкладати гігантські капітали в рекламу, яка навіює споживачам думку, що це саме ті товари і послуги, що їм потрібні. Глобальне виробництво і збут формують глобального споживача – «громадянина світу», котрий в усіх країнах шукає й знаходить одне й те ж саме, задовольняється одним і тим же. **Г.** постає комплексною тенденцією в розвитку сучасного світу, яка стосується його економічних, політичних, культурних, але в першу чергу інформаційно-комунікаційних аспектів. Так, потужною рушійною силою процесу **Г.** стали електронні ЗМІ. Супутникове телебачення, яке все більш поширюється, ламає національні кордони, перетворює постійно зростаючу частину населення Землі в одну гігантську телеаудиторію, що дивиться одні й ті ж фільми, знає і любить одних і тих же зірок, прагне однакових символів матеріального успіху.

Іншою важливою складовою процесу **Г.** виступили сучасні інформаційні технології (Інтернет, комп'ютерний зв'язок, мультимедіа і т. ін.), які дозволили транснаціональним організаціям розміщувати різні складові виробничого процесу в різних країнах, зберігаючи при цьому тісні контакти. Будь-яку діяльність, яку можна втілити на екрані або телефоном (від підготовки програмного забезпечення до продажу авіаквитків), стало можливим провести в будь-якій точці світу через зв'язок з супутником чи комп'ютером. Така система глобальної інформації формує потреби й інтереси, спільні для жителів усіх країн. В свою чергу глобальні потреби ведуть до появи глобальних продуктів. Це проявляється в стандартизації товарів і уніфікації торгівельних марок. Таким чином, **Г.** передбачає також і тенденцію до уніфікації світу, до життя за єдиними принципами, згідно єдиних

цінностей, звичаїв і норм поведінки. **Г.** призводить до взаємного уподібнення соціальних практик на рівні повсякденного життя. Саме цей аспект **Г.** є традиційним об'єктом критики захисників національних культурних традицій від ескалації західної інформаційної продукції. Вони вважають, що **Г.** інформаційно-комунікаційних процесів призводить до нівелювання самобутності культур в різних країнах і підкорення ЗМІ не гуманітарним, а комерційним інтересам.

ГЛОБАЛІЗМ − 1) загальнопланетарна реальність, єдиний економічний та соціокультурний простір взаємозалежних країн і народів; 2) принцип підходу в науковій теорії та політиці до розуміння світу як цілісної економічної, соціокультурної і політичної суперсистеми, а людства − як єдиного суб'єкта дії та розвитку; 3) ідеологія, що захищає цінностіпланетарної інтеграції.

ГЛОБАЛІСТИКА − міждисциплінарна наукова галузь, яка досліджує сутність, причини, тенденції розвитку, наслідки глобальних явищ, процесів і проблем, закономірності глобальної історії людства та механізми управління глобальним розвитком (формується від 1960-х років). У широкому сенсі − вся сукупність наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації і глобальних проблем, стратегій поступу і виживання людства

ГЛОБАЛЬНИЙ − такий, що поширюється на всю Земну кулю; всесвітній; всебічний, повний; загальний, універсальний.

ГЛОБАЛЬНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ − міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що інтегрує природничі, соціогуманітарні й технічні науки у пізнанні глобального процесу еволюції як єдності космічної, хімічної, біологічної та соціальної стадій.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ − комплекс найгостріших соціально-природних суперечностей, загроз і небезпек, що стосуються людства в цілому і котрі можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями усіх країн і держав і в масштабах усієї планети. Джерела **Г. п. с.** умовно можна поділити на дві групи: поглиблення суперечностей між людиною та природою (екологічні, продовольчі, енергетичні та ін.) та у відносинах між людьми (проблеми війни та миру, міжнародного тероризму, захисту і розвитку духовного середовища, демографії, боротьби зі злочинністю тощо). Набуття цими проблемами глобального характеру зумовлене безпрецедентним загостренням протиріч людської діяльності, зростанням масштабів її неконтрольованого впливу на природне та суспільне середовище, реальною загрозою перетворення наслідків цих процесів на невідворотні («ядерна зима», вичерпання ресурсів, зникнення озонового шару і т .ін.).

Визначення шляхів і способів розв'язання **Г. п. с.** носить комплексний, міждисциплінарний характер, потребує не лише глобальної інтеграції зусиль всіх країн світу, а й інтеграції філософсько-політологічних, природничих і техніко-економічних знань та відповідних сфер людської діяльності, переходу людства від конфліктної, конфронтаційної орієнтації до глобального конструктивного співробітництва на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування глобального «життєздатного суспільства» (Л. Браун).

ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ − послідовні зміни станів природних, соціальних, соціоприродних систем, функціонування яких впливає на планету в цілому.

ГЛОБАЛЬНІ ТРЕНДИ, МЕГАТРЕНДИ − термін, введений Дж. Нейсбітом, на позначення великомасштабних, тривалих процесів світового розвитку, що визначають якісний зміст даного етапу еволюції світової системи.

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ − діалектичний процес взаємодії «локального» і «глобального»; переплетення різноспрямованих тенденцій: з одного боку, посилення і політичної актуалізації регіональних відмінностей, з іншого − зростання залежності, універсалізації й уніфікації.

ГЛЮКСМАН (фр. Glucksmann) *Андре* (нар. 1937 р.) – французький філософ та письменник. Навчався у Ліоні, згодом у Еколь Нормаль (Париж), працював асистентом **Р. Арона** у Національному центрі наукових досліджень, політолог, спеціаліст із військових проблем.

Основні праці: «Роздуми про війну» (1967 р.), «Кухарка і людоїд» (1975 р.), «Пани мислителі» (1977 р.), «Європа 2004» (1980 р.), «Цинізм і пристрасть» (1981 р.), «Сила запаморочення» (1983 р.), «Декарт – це Франція» (1987 р.) та інших.

У ранніх роботах акцентує на проблемах війни, які трактує як систему активного опору та революції. Виступає проти її розуміння як абсолютного знищення. Насильство у суспільстві пов'язував з наявністю у ньому ідеології марксизму, яка розцінювалась філософом як передумова тоталітарних режимів.

На думку **Г.**, відношення «панування-підкорення» є підставою ідеалізованого ним раціонально організованого суспільства. Свої філософські погляди розкриває на основі висловленої ним формули «Роби те, що захочеш», яка трактується як а) радикальна; б) революційна; в) заснована на колективізмі; г) диктаторська; ґ) теологічна.

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. *gnosis* – знання, *logos* – вчення) – філософська теорія пізнання. Розділ філософії, у якому вивчаються проблеми природи та можливостей процесу пізнання, відношення знання до дійсності, виявляються умови достовірності та істинності знань.

ГНОСТИЦИЗМ − узагальнений термін на позначення сукупності релігійно-філософських. містичних учень, шкіл і сект пізньої античності (II–V ст.), особливостями яких є: традиція збереження таємничого знання (гнозису) про Бога, світ і духовну природу людини,еклектичне поєднання ідей античної філософії та східних релігій, дуалізм, негативне ставлення до матеріального світу тощо.

ГОЛЬДМАН (Goldman) *Люсьєн* (1913−1970) − франц. філософ і соціолог. Під час Другої світової війни емігрував із Франції у Швейцарію, де був асистентом у Піаже, що вплинуло на його спосіб мислення та наступні роботи. По закінченні війни − професор соціології в Сорбоні (Париж), глава національного центра наукових досліджень і Соціологічного центра при Брюссельському університеті.

Г. − творець «генетичного структуралізму», який розглядає проблеми того, як правильно застосований діалектичний метод, зразками якого можуть уважатися Гегель, Маркс і ранній Лукач. Основу діалектичного мислення

Г. убачає в ідеї тотальності. Соціальні явища утворять тотальність, цілісний факт. Людська дійсність є одночасно й матеріальною, і психічною, а структура світу гомологічна духовним структурам певних суспільних груп. Тому поведінка людини в підсумку визначається цими структурами, а індивідуальність є виразом колективної свідомості. **Г.** неодноразово підкреслював близькість своїх поглядів до «генетичної епістемології» Піаже. Програмний здобуток **Г.**− праця «Прихований Бог» (1956), в якій він аналізує філософію Паскаля й драматургію Расіна, знаходячи їх внутрішньо схожими на тій підставі, що обидва автори близькі за своїм світоглядом ідеям янсенізму. Низька робіт **Г.** присвячена проблемам історії й теорії марксизму. Поєднуючи структуралізм із теоретичними підходами Маркса, Лукача, Гайдеггера, **Г.** висунув один з варіантів програми «гуманізації марксизму».

Основні праці: «LeDieu cache» (1956); «Recherches dialectiques» (1959); «Marxisme et science humaine» (1970); «Lucdcs et Heidegger» (1973).

ГОРКХАЙМЕР (нім. Horkheimer) *Макс* (1895–1973 рр.) – німецький філософ та соціолог, один із засновників **Франкфуртської школи філософії**.

Освіту отримав у Мюнхенському університеті, де після Першої світової війни вивчав філософію та психологію. Згодом переїхав у Франкфурт-на-Майні, де продовжував навчатись в університеті, познайомився з відомим німецьким філософом **Т. Адорно**, з яким його пов'язувала тривала дружба та наукове співробітництво. 1925 р. захистив докторську дисертацію з проблем філософії І. Канта. Професор (1930–1933 рр., 1949–1963 рр.) та ректор (1951–1953 рр.) Франкфуртського університету.

Після приходу до влади у Німеччині фашистів емігрував у США (1934–1949 рр.), де викладав у Колумбійському університеті.

ГРАЙС (англ. Grice) *Герберт Поль* (1913 − 1988) – англ. філософ, представник лінгвістичної філософії.

Народився у Бірмінгемі (Англія), освіту отримав у Оксфордському університеті, де згодом викладав філософські та соціальні дисципліни (1936–1967; з перервою на час Другої світової війни). З 1967 р. − професор Каліфорнійського університету у США. До останніх років життя провадив активну пропагандистську діяльність, брав участь у філософських диспутах, читав лекції, займався видавництвом.

Філософські висновки **Г.** викладені у роботі «Дослідження шляхів слів» (1989), опублікованій після смерті філософа. Сформулював визначення понять «відображеного прагнення» та «розмовного змісту». Визначив такі вимоги до здійснення процесу загального міркування: а) керувати розмовою у спокійний спосіб; б) бути більш-менш поінформованим, як цього вимагає ситуація; в) ніколи не заявляти, щознаєш хибність, недоречність або недостатність аргументації; г) небути багатослівним, непевним чи незрозумілим у висловах.

Відомий у англо-американських філософських колах як представник лінгвістичної філософії, здійснив значний вклад у розробку сучасної метафізики, етичного вчення, дослідження філософських поглядів Аристотеля та І. Канта.

ГРАМАТОЛОГІЯ (франц. grammatologie) − система поглядів французького філософа-постмодерніста Ж.Дерріди, предметом якої є «письмо» як сукупність знаків, які тлумачаться довільно та позначаються буквами, що є їх слідами, сукупність яких визначає сутність предметів та явищ. Знак розглядається як спосіб фіксації життя, а будь-яка знакова система вважається довільно сконструйованою і не має жодного зв'язку із суб'єктом як автором знака. Відтак людині доступна лише нескінченна гра знаків, котра закриває собою буття, що трактується якщось несказане.

ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ (НАЗІАНИН) (329–389 рр.) – християнський богослов, один із Отців Церкви, друг та сподвижник **Василя Великого**. Збереглось за різними оцінками до 245 листів **Г. Б.**, більшість з яких увійшла до складеного в останні роки життя збірника, існує чимала його переписка із **Василем Великим**. У низці із них він висловлює свої думки про Ісусове єство та виступає із критикою Аполінарія Лаодікійського.

ГРИГОРІЙ НІССЬКИЙ (Gregorius Nyssenus) (б. 335 – після 394 рр.) – християнський богослов, єпископ та святий, філософ, один із трьох найвідоміших християнських ранньосередньовічних богословів, отців церкви. Молодший брат **Василя Великого**, під чиїм впливом сформував свої світоглядні позиції. За його ініціативою на II Вселенському соборі (381 р.) було доповнено Нікейський Символ віри християнства. Здійснив значний вклад у тогочасну теологію, слідом за **Василем Великим** оформив доктринальну характеристику Св. Трійці. Розвивав основи духовної християнської теології. Відстоюючи безмежність Бога, допускав всезагальне спасіння віруючих.

ГРАЙС (англ. Grice) *Герберт Поль* (1913 – 1988 рр.) – англійський філософ, представник **лінгвістичної філософії**.

Народився у Бірмінгемі (Англія), освіту отримав у Оксфордському університеті, де згодом викладав філософські та соціальні дисципліни (з перервою на час Другої світової війни, коли служив у морському флоті, 1936–1967 рр.). З 1967 р. – професор Каліфорнійського університету у США. До останніх років життя провадив активну пропагандистську діяльність, брав участь у філософських диспутах, читав лекції, займався видавництвом.

Філософські висновки **Г.** викладені у роботі «Дослідження шляхів слів» (1989 р.), опублікованій після смерті філософа. Сформулював визначення понять «відображеного прагнення» та «розмовного змісту». Визначив такі вимоги до здійснення процесу загального міркування: а) керувати розмовою у спокійний спосіб; б) бути більш-менш поінформованим, як цього вимагає ситуація; в) ніколи не заявляти, що знаєш хибність, недоречність або недостатність аргументації; г) не бути багатослівним, непевним чи незрозумілим у висловах.Відомий у англо-американських філософських колах як представник **лінгвістичної філософії**, здійснив значний вклад у розробку сучасної метафізики, етичного вчення, дослідження філософських поглядів Аристотеля та І. Канта.

ГРАМАТОЛОГІЯ (франц. *grammatologie*) – система поглядів французького філософа-постмодерніста **Ж. Дерріди** (1930–2004 рр.), предметом якої є **«письмо»** як сукупність **знаків**, які тлумачаться довільно та позначаються буквами, що є їх слідами, сукупність яких визначає сутність предметів та явищ.

Знак розглядається як спосіб фіксації життя, а будь-яка знакова система вважається довільно сконструйованою і не має жодного зв'язку із суб'єктом як автором знака. Відтак людині доступна лише нескінченна гра знаків, котра закриває собою буття, що трактується як щось несказане.

ГУМАНІЗМ (лат. humanus − людяний) − 1) ідейний напрям та інтелектуальний рух у добу Відродження за освіченість, світську культуру, вивчення античної літературної спадщини; 2) система ідей і поглядів на людину та її свободу, гідність, творчу діяльність як найвищі соціальні цінності та вимога їх захисту; визнання пріоритетності людських цінностей в розвитку суспільства, створення умов для всебічного розвитку та самореалізації людини.

ГУМАНІЗМ ІНТЕГРАЛЬНИЙ (латин. *humanus* – людський) – поняття введене у соціальну філософію французьким неотомістом **Ж. Марітеном** (1882–1973 рр.), яке характеризує такий стан духовного перетворення та оновлення суспільства, коли за допомогою відновлення трансцендентних засад людського життя досягається подолання процесів відходу людини від Бога.

Отже, реалізація **Г. і.** як основи для розвитку соціального повинна сприяти функціонуванню християнської демократії, в якій релігія регулюватиме на вищому рівні відносини між людьми та забезпечувати розвиток основних свобод. Основними принципами **Г. і. Ж. Марітен** називав утвердження основних цінностей особистості, співіснування людей у прагненні до реалізації громадянських благ, а також християнсько-теологічну спрямованість, яка неодмінно призводить до екуменічного зближення віруючих. Саме це і повинно призвести суспільство до максимального розкриття людського потенціалу та реалізації свободи.

Проповідуваний **Ж. Марітеном Г. і.** повинен був слугувати оновленню цивілізації. Класичний гуманізм він критикував за заперечення основ традиції, відмову від надприродного начала у людині та відчуження людини від Бога. Тому він виступав за гуманізм, за своїм єством теоцентричний, за умов якого людина відкрита світу божественного та надприродного, оскільки вона одночасно є природною та надприродною істотою.

ГУМАНІЗМ РАДИКАЛЬНИЙ (латин. *humanus* – людський) – система поглядів американського філософа та психоаналітика **Е. Фромма** (1900–1980 рр.), відповідно до яких людина може реалізуватись лише за умов відсутності підпорядкованості вищим силам, у чому полягає її негативна свобода; визнає орієнтацію на рішучу боротьбу з пануванням над нею будь-яких ірраціональних сил.

Ідейними натхненниками цієї позиції її автор називав З. Фройда, К. Маркса, Й. Я. Бахофена, іудейських пророків та Будду. Він стверджував наявність у ній ідей позитивної свободи, що є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримати свободу негативну. Рятується вона від неї втечею до нової залежності, що призводить до підкорення волі людини зовнішньому авторитету – партії, державі, «закону і порядку» як самоцінності, що є характерним для тоталітарних режимів.

ГУССЕРЛЬ (нім. Husserl) *Едмунд* (1859–1938 рр.) – німецький філософ, засновник **феноменології**.

Народився в єврейській родині у Чехії, що в той час належала до Австро-Угоршини. Батько – торговець одягом – відправив сина у віці 10 років навчатись у гімназію до Відня. Навчався у гімназії м. Оломоуц (Чехія, 1870–1876 рр.). Згодом продовжив навчання у Лейпцизькому університеті, де вивчав фізику, математику та філософію. Вивчав математику у Берлінському університеті (Німеччина, 1878 р.). Завершував освіту у Відні, де навчався у 1881–1883 рр. і захистив докторську дисертацію з математики.

У Відні у 1884 р. відвідував лекції відомого психолога та філософа **Ф. Брентано**, вивчав психологію (1886 р.) та працював приват-доцентом (1887–1901 рр.) в університеті у Галле (Німеччина). Згодом працює на філософському факультеті Геттінгенського університету (Німеччина, 1901–1916 рр.).

Перші роботи **Г.** присвячені проблемам математики («Філософія математики», 1891 р.) та логіки («Логічні дослідження», т. 1 – 1900 р., т. 2 – 1901 р.). «Логічні дослідження» стали першою книгою у розробці нового напрямку у філософії, відкритого **Г.**, – **феноменології**. Там він запропонував новий тип філософствування, заснований на новій методологічній установці – т. зв. «**феноменологічній редукції**», основна мета якої полягала у виявленні таких структур свідомості, які б уможливлювали сприйняття об'єкта пізнання.

Викладав на філософському факультеті Геттінгенського університету (1901–1916 рр.). У цей час публікує роботи «Філософія як сувора наука» (1911 р.) та перший том «Ідей до чистої **феноменології** і феноменологічної філософії». З 1916 р. працює у Фрайбурзькому університеті, очолює кафедру філософії. Роботи того періоду – «Лекції з **феноменології** внутрішнього усвідомлення часу»» (1928 р., редактор – **М. Гайдеггер**), «Формальна та трансцендентальна логіка» (1929 р.), «Картезіанські роздуми» (французькою, 1931 р.), «Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія» (1936 р.).

Після приходу до влади нацистів у Німеччині був звільнений із роботи, але не емігрував.

Розвиток філософського вчення **Г.** пройшов три періоди, а саме:

1) ранньої або **дескриптивної феноменології**; 2) зрілої, чистої або трансцендентальної **феноменології**; 3) пізньої **феноменології** або філософії «життєвого світу». Сформував ідеал суворої науки, який пов'язував із філософією, що здатна відновити втрачений зв'язок з основними людськими турботами. Причиною кризи науки, а за цим і всієї європейської цивілізації розглядав невміння та небажання логіки і математики звертатись до проблем цінностей і сенсу життя. Радикальна суворість, яка тлумачилась як спроба повернення до витоків знання, заперечуючи все сумнівне та сприйнятого на віру, розглядалась як вірний шлях подолання цієї кризи. Відповідно до положення, що «істинний філософ не може не бути вільним», вважав, що сутнісна природа філософії полягає в її радикальній автономії.

Рання **феноменологія Г.** присвячена критиці психологізму, який виводив всі логічні закони та принципи із психологічних феноменів. У цей час він обґрунтовує тезу про те, що логіка не займається діями, за допомогою яких

людина утворює свої концепції, судження, умовиводи тощо. Саме тому необхідність аналізу та опису самостійних структур чистої логіки вважав актуальним.

Доказом достовірності вивчення фактів або феноменів вважав наявність паралельного існування суб'єктивного акту та його об'єктивного регулятора, що розглядалось як вагома характеристика свідомості, яку **Г.** називав «спрямованістю на об'єкт» або **інтенціональністю**. Інтенція, на його думку, дає можливість синтезувати дані про об'єкт так, що людина здатна інтуїтивно відновити ті його компоненти, котрі у цей момент відсутні. Внаслідок цього розглядав феноменологічну інтуїцію критерієм істинності знань.

Сформулював свій «принцип усіх принципів», принцип «самоданості», який полягав у тезі про необхідність сприйняття цього в інтуїції таким, яким воно себе подає і у тих рамках. Вводить поняття критичної редукції, першим етапом якої бачить призупинення будь-якої віри у незалежне існування об'єктів свідомості. На другому етапі людина осягає зону абсолютної або чистої свідомості, а саме – трансцендентального «ego».

Феномени як предмет філософії характеризуються особливою структурою, «ідентичним інтенціональним ядром» та відкритими горизонтами конституювання, які не дають змоги йому виступати обособленим об'єктом; «тимчасовістю», що полягає у включенні феномена у свідомість у вигляді спогадів (ретенції), чекання (потенції), або враження.

Д

ДАЗАЙН − філософське поняття вироблене в межах нім. філософії Нового часу (нім. Dasein), згодом розроблене М. Гайдеггером. Через труднощі адекватного перекладу («тут-буття», «ось-буття», «наявне буття», «тут-існування», «присутність», «буття присутності» і т. п.) часто транслітерується.

ДАРШАНА − 1) в індійській філософії − внутрішній, «духовний» зір, інтуїтивне прозріння; 2) школа, система поглядів, доктрина − в такому сенсі термін вживають до шести ортодоксальних шкіл індійської філософії (санкхья, йога, ньяя, вайшешика, міманса, веданта); 3) в сучасній індійській філософії − позначення специфічної умоглядності індійської духовної традиції на противагу раціональному духові західної філософії.

ДВІ КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ – положення, використане у політичній філософії відомого британського філософа та політолога сучасності **І. Берліна** (1909–1997 рр.) та вперше оприлюднене ним під час його промови з приводу вступу на посаду професора соціальної політології Оксфордського університету (1975 р.).

Він визначив сутність двох концепцій свободи – «негативної» (відсутність обмежень, які суперечать здійсненню бажань людини або групи людей) та «позитивної» (можливість людини самостійно, без сторонніх факторів визначати свою долю). Протиставлення цих типів свободи розглядав як умову для розвитку суспільства. Зазначав зв'язок між «позитивною» інтерпретацією свободи та тоталітаризмом.

ДВОРКІН (англ. Dworkin) *Рональд* (1931 р.) – американський філософ, юрист, політолог та теоретик права, автор **концепції «права як цілісності»** (law as integrity).

Народився у Ворчестері (штат Массачусетс, США). Навчався у Гарвардському університеті (США), Оксфорді (Великобританія), згодом повернувся у США, де працював помічником судді апеляційного суду другого округу, працював адвокатом у Нью-Йорку, викладав у Єльському університеті (США). У 1969 р. очолив кафедру права в Оксфорді. Починаючи з кінця 70-х рр. XX ст. викладає у Нью-Йоркському університеті та Нью-Йоркській школі права. Після виходу на пенсію отримав посаду професора права університетського коледжу Лондона. Королівський радник з права, член Британської академії наук. У теорії права виступає з критикою позитивного права **Г. Гарта**, вважає, що право є «інтерпретуючим» та виникає із інституціональної історії правової системи. Суддя, ухвалюючи рішення, інтерпретує попередній інституціональний досвід, «виправдовуючи» та «обґрунтовуючи» його.

Твердження **Д.,** що «конструктивістська інтерпретація права базується на політичній легітимізації даної конкретної традиції, яка втілена у доступному матеріалі із минулого», розкриває природу моральних принципів цієї правової системи («право як чесність» або «цілісність»). Звідси виникає теза про існування кращого з морального («найпринципіальнішої») погляду на вирішення усіх справ і водночас лише єдиного. За **Д.**, право та мораль пов'язані (на відміну від позитивістської байдужості до моралі), але пов'язані роз'яснювальним, а не «природним» шляхом, як у концепціях «природного права» XVIII ст.

Зробив внесок у розвиток ідей сучасного лібералізму, зокрема тих, що стосуються питань свободи, справедливості та рівності. Автор концепції прав і свобод, що ґрунтується на засадах теорії справедливості **Дж. Ролза**. Висунув принцип «рівності ресурсів», який полягає у твердженні про відповідальність людини за життєвий вибір, який вона здійснює, а також визнанні природних здібностей та таланту як морального арбітру у процесі використання ресурсів, які надає суспільство.

Основні роботи: «Серйозний погляд на права» (1977 р.), «Принцип міри» (1985 р.), «Імперія закону» (1986 р.), «Закон свободи» (1996 р.).

ДЕДУКЦІЯ (лат. deductio − виведення) − метод наукового пізнання, який ґрунтується на виведенні знання про окремі властивості предметів та явищ на основі знання про їх загальні властивості. Нове знання про будь-який предмет або групу однорідних предметів виводиться на основі знання класу, до якого належать досліджувані предмети, і загального правила, яке діє в межах цього класу предметів. На противагу індукції отримання нових суджень (висновків або наслідків) відбувається за певними логічними правилами із певних суджень (засновків).

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ – система соціально-філософських поглядів, сформована у 50–60-х рр. XX ст., що ґрунтується на твердженні про відсутність ідеологічного впливу на розвиток наукового знання. В основі концепції **Д.** є протиставлення науки як носія об'єктивної істини та ідеології як вияву

суб'єктивного інтересу та тлумачення ідеології як засобу викривлення істинного знання та пристосування наукових даних до позиції певної соціальної групи.

Д. активно пов'язувалась із **теоріями індустріального суспільства**, згладжування класових відмінностей та затухання класової боротьби, конвергенції світових соціально-економічних і політичних систем.

Соціальною базою **Д.** є «новий класс» технократів та менеджерів, які прагнуть звільнитись від надмірної опіки політиків та ідеологів та від тиску традиційного середовища, що захищає свої цінності. Ідеї **Д.** сприяли соціально-політичній стабілізації суспільства і модернізації суспільної свідомості шляхом подолання традиційного утопізму та **ірраціоналізму**. У технократичному варіанті **Д.** розвивали Д. Белл, Дж. Гелбрейт, **Р. Арон** (1905–1983 рр.), Ж. Фурастьє.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – 1) методологічний підхід до аналізу лінгвістичних, лого- і фоноцентричних структур (знаків, письма, мовлення, текстів, контекстів, читання, метафор тощо) через виявлення прихованих суперечностей смислів і тексту та неоднозначності їх інтерпретації. Поняття **Д.** запропонував М. Гайдеггер, запровадив Ж. Лакан, а теоретично обґрунтував Ж. Дерріда у роботі «Про граматологію» (1967), сутність якого полягає у постійній заміні слів та речень тексту шляхом розбирання системи понять, сформованих навколо знака як елемента тексту. **Д.** − головне поняття, на якому ґрунтується постструктуралістсько-постмодерна практика аналізу текстів; 2) філософська школа, що виникла у Франції наприкінці 60-х років XX ст. і яка стала своєрідною реакцією на різноманітні філософські та теоретичні рухи XX ст., серед яких особливе місце займають гуссерлівська феноменологія, лінгвістична концепція де Соссюра та погляди французьких структуралістів, психоаналітичні дослідження Фройда та Лакана. **Д.** мала найбільший вплив на англо-американське літературознавство.

Сутність **Д.** як методу дослідження тексту полягає у відшукуванні в останньому внутрішніх, глибинних суперечностей, а також таких прихованих смислів, які породжуються залишками дискурсивних практик минулого у вигляді певних мовних кліше, які, у свою чергу, під впливом мовної практики наявної епохи підлягають перетворенню незалежно від позиції автора тексту. Внаслідок цього в тексті виникають т. зв. «лакуни» та невизначеності, виявити і проаналізувати які й покликана **Д.**

На думку англ. дослідника Е. Істхоуна можна виокремити п'ять типів **Д.:** 1) критика, яка демонструє спосіб конструювання тексту й виявляє ті засоби репрезентації, які його породжують; 2) виявлення інтердискурсивних залежностей дискурсу, тобто тих елементів, які запозичені з інших сфер знання (деконструкція Фуко); 3) «лівий деконструктивізм», мета якого полягає в знищенні категорії «література» за допомогою виявлення тих дискурсивних та інституціональних практик, на яких вона базується; 4) американська Д., що ґрунтується на саморефлексивній іронії тексту; 5) деконструкція Ж. Дерріда, яка є критичним аналізом бінарних опозицій, внаслідок якого члени опозицій змінюють ступінь значущості, релятивізуються їх відношення, порушується або взагалі знищується протистояння між ними.

ДЕЛЬОЗ (фр. Deleuze) *Жіль* (1925–1995 рр.) – французький філософ-**постмодерніст**.

Народився 1925 р. у Парижі. Навчався на філософському факультеті Сорбонни (1944–1948 рр.). Професор Паризького університету (1969–1987 рр.). Називав себе «чистим метафізиком». У праці «Відмінність і повторення» (1968 р.) на засадах розвитку тогочасної науки та математики, зокрема, розглядає важливі метафізичні питання. Публікує дослідження з питань історії філософської думки (а саме: Д. Юма, Б. Спінози, Г. Ляйбніца, І. Канта, Ф. Ніцше, **А. Бергсона**, **М. Фуко**), різних жанрів мистецтва (література – М. Пруст та З. Мазох, кіно, образотворче мистецтво – Р. Бекон).

У 1968 р. знайомиться з **Ф. Гваттарі**, із яким публікує низку філософських праць, а саме – двотомник «Капіталізм і **шизофренія**» (1972, 1980 рр.), «Що таке філософія?» (1991 р.).

У своїх філософських творах спирався на класичну філософську спадщину, починаючи від стоїків до Канта, а також широко використовував принципи та ідеї літературного авангарду та ліворадикальних течій у суспільно-політичному русі 60-х рр. XX ст. Філософія **Д.** протиставлялась основним висновкам реконструкцій у постмодернізмі французького філософа **Ж. Дерріди**.

Ввів поняття **індивідуальних номадичних сингулярностей** (мандруючих одиничностей), які заміняють класичні і новітні структуралістські теорії. Основу філософії вбачав у нетрадиційному розчленуванні образів речей та явищ, які трактувались раніше концептуально цілісними, та формуванні різноманітних образів та смислів речей і явищ, які ще не стали об'єктами для людини, а також у знаходженні понятійних засобів, що вірно виражають силове розмаїття та рухливість життя. Свою філософію визначав як **«генеалогію мислення посередині»** без джерел і начал, як своєрідну «плюралістичну інтерпретацію». Особливу роль відводив процедурам повторення, що здійснюються по той бік свідомості шляхом «пасивного синтезу» та формують позасвідоме.

Ліворадикальні філософські погляди **Д.**, які отримали визнання у 60–70-х рр. XX ст., сьогодні втратили свій вплив та значущість, на відміну від його робіт, які залишаються актуальними. «Можливо, що настане день, коли нинішнє століття назвуть століттям Дельоза», – так відгукнувся у XX ст. про роботи цього французького філософа **М. Фуко**.

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ (грец. *Mythos* – переказ) – термін релігійного **екзистенціалізм**у, що виник у 40-х рр. XX ст., який означав спробу звільнити релігійну віру від історичних форм міфу, за посередництвом якого цей тип світогляду виражав свою суть, а також внести до неї чистий та позапредметний смисл, що ставить віруючу людину перед абсолютним вибором.

ДЕМОКРИТ (460 – б. 370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ.

Народився у знатній родині у м. Абдери, де отримав знання з астрономії та теології. Після смерті батька у пошуках кращого життя мандрував тогочасним світом. Був у Єгипті, Ефопії, Персії, Індії, навчався у Анаксагора, піфагорійців, філософа Левкіппа. Після повернення на батьківщину займався природодослідженнями. Був знаний як «філософ, який сміється» за специфічний характер висловлення своїх філософських висновків.

Відомо 70 назв творів філософа, приблизно 300 фрагментів яких збереглося досі. Вслід за своїм вчителем Левкіппом розробляв вчення про первоначало, яке зводив до максимально неподільних матеріальних часток названих атомами (неподільними).

За допомогою свого вчення зумів вирішити питання причини багатоманітності предметів і явищ, вияснити суть єдності тілесного та матеріального вияву сущого, розтлумачити процес пізнання людиною світу. Простір **Д.** розглядав як порожнечу (небуття), завдяки якому стає можливим рух атомів, які не мають чітко визначених якостей, відрізняються величиною, формою, вагою, місцем розташування і порядком.

Першим вжив термін «мікрокосм» як вияв людського за асоціації з поняттям космосу, яке було властиве для тогочасної античної філософської доктрини. Атомарна теорія **Д.** з первоначалом-атомом як способом пояснення існування та руху матеріальних предметів та явищ виконала значний вплив на весь подальший розвиток філософського та наукового вчення.

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ − 1) соціальний процес, в результаті якого значна частина населення перестає брати участь в суспільно-політичній діяльності; 2) зростання явищ, які залишаються поза увагою політичної влади.

ДЕРРІДА (фр. Derrida) *Жак* (1930–2004 рр.) – французький філософ-**постмодерніст** та теоретик літератури, засновник **деконструктивізму**.

Народився у Ель-Біярі (Алжир) у багатій єврейській сім'ї. Освіту отримав у паризькій Вищій нормальній школі, в якій залишився викладати після закінчення. Працював викладачем Сорбонни, професором філософії паризької Гранд Еколь (1964–1968 рр.), викладачем університету ім. Дж. Хопкінса (1968–1974 рр.) та Єльського університету (США).

Вважав себе продовжувачем і критиком ідей таких філософів XX ст., як З. Фройд, **Е. Гуссерль** та **М. Гайдеггер**. Вперше у філософській мові ним було вжито низку важливих понять, а саме: **деконструкція, дифферанс, слід**. Автор близько 80 книг та більш як тисячі статей, інтерв'ю тощо.

В онтології виступав з позицій теорії **«буття як присутності»**, абсолютизує теперішній час. Особливе значення у своїх філософських поглядах надає **«деконструкції»** метафізики, загальноприйнятих у європейській філософській думці принципів, категорій і понять на основі впровадження «структуральних» засад.

Філософствування **Д.** проходить у межах т. зв. **«граматології»** – науки про **«письмо»**, яку він розробляв. У ній особливе місце відводиться питанням знака, який тлумачиться як довільний і позначається буквою, що виступає його слідом. Значення предметів та явищ розглядається як сукупність таких слідів, а мова перетворюється у щось позбавлене підстав.

Для **Д. знак** – це спосіб фіксації життя, а будь-яка знакова система є довільно сконструйованою ланкою, яка не має жодного зв'язку з автором знаку. Людині доступною є лише нескінченна гра знаків, яка закриває собою буття, що трактується як щось несказанне.

Критикував логоцентризм як такий, що ґрунтується на приматі усного слова над писемним. Вважав, що це викликано внутрішньо притаманною йому

суперечністю та є хибним явищем. Для доведення правильності своїх поглядів використовував критику християнського вчення, протиставляючи йому основні принципи та засади іудаїзму з його пошануванням букви, писемності, тексту. Релігію та соціально-моральні вчення трактував як «логоцентричні» установки.

Вважав, що релігійний досвід віруючого іудея полягає у трактуванні Книги. Поки триває осмислення та тлумачення Книги, в певному сенсі продовжується і її творення. Адже кожний її інтерпретуючий начебто «дописує» її. Саме тому, на думку **Д.**, єдиною формою релігійного досвіду стає інтерпретація, герменевтика, переклад, екзега,робота з мовою.

ДЕТЕРМІНІЗМ І ІНДЕТЕРМІНІЗМ (лат. determinio − визначаю) − протилежні за змістом філософські підходи до вирішення проблеми ролі й місця причинності, зв'язку і взаємозумовленості явищ у природі та суспільстві.Згідно принципу **Д.,** реальні природні, суспільні й психічні процеси детерміновані, тобто вони виникають, розвиваються і зникають внаслідок дії певних причин. Принцип **Д.** має значний евристичний потенціал в ході об'єктивного пізнання явищ і процесів різнорівневих системних утворень, які забезпечують упорядкованість та ієрархічнісить у пізнанні й використанні різних об'єктів. **І.** − це специфічна методологічна позиція, що виходить із повного чи часткового заперечення об'єктивності причинного зв'язку (онтологічний) або пізнавальної цінності причинного пояснення у науці (методологічний). У сучасній зарубіжній філософії **І.** широко застосовується унеопозитивізмі, прагматизмі та персоналізмі. Наприклад, Б. Рассел і Г. Райхенбах уважали, щотвердження про причинність не може бути зведено до відношень між фактами, за якими спостерігає вчений, оскільки результати вимірів мають ймовірнісний характер. Класичні уявлення про **Д. і І.,** їх співвідношення в сучасній філософії зазнали певної еволюції, значної деструкції, зокрема в постмодерністській перспективі філософування. На філософському рівні були сформульовані два фундаментальних уявлення: 1) про динамічну й статистичну детермінацію, що додало **Д.** гнучкості, відкритості для розуміння нових типів детермінації і чіткості, що дозволило уникнути крайнощв І.; 2) різнотиповість закономірностей і причинних зумовленостей в соціальному і природному світі, які відкидають будь-які спроби механістичного трактування суспільства і процесів його розвитку за аналогією з природними.

ДЕСКРИПЦІЯ (латин. *describere* – описувати) – описове висловлювання, що може бути істинним або хибним. У логіці – мовний вираз, що використовується для позначення одиничних предметів за допомогою опису їх властивостей або відношень до інших об'єктів.

ДЕЦЕНТРАЦІЯ – метод філософії **постмодернізму**, що полягає у формуванні системи доказів неможливості існування цілісної та універсальної системи знання, яке розглядається як фрагмент численних локальних культурних контекстів, що роблять його можливим та надають йому смислу.

ДЖЕЙМІСОН (Jameson) *Фредерік* (нар. 1934) − амер. філософ та критик, один із провідних сучасних марксистських теоретиків літератури, дослідник

сучасної культури. Викладав у Гарвардському, Каліфорнійському та Єльському університах. Професор Університету Дюка, керівник Центру досліджень у сфері критичної теорії. У своїх працях синтезує теоретичні концепції західних марксистів − Т. Адорно, Д. Лукача, В. Беньяміна, Е. Блоха, Г. Маркузе, Ж.-П. Сартра − з ідеями Ґ. Геґеля.

Створюючи власну концепцію сучасної культури, **Д.** синтезує досягнення марксистської традиції та структуралістської методології. Історія, на його думку, постає перед нами як сукупність текстів, представлених у формі розповідності як соціально-символічного акту. Адекватне розуміння тексту, що є метою кожного критика, передбачає інтерпретацію, яка для **Д.** є діалектичною процедурою осягнення змісту тексту через виявлення взаємозв'язків на різних рівнях загальності (якими є, зокрема, структура твору, мова, суспільний лад, історія в цілому).

Тексти культури, якими **Д.** вважає літературні, художні, музичні твори, архітектурні композиції, кіно та ін., мають бути розглянуті в історичній перспективі, що є перспективою розвитку капіталістичного суспільства. Трьом його етапам (національний, монополістичний і мультинаціональний капіталізм) відповідають три культурні стилі − реалізм, модернізм і постмодернізм. Якщо мистецтво реалізму намагається бути істинним способом пізнання світу, а мистецтво модернізму проголошує домінування індивідуального стилю і автономію автора, то постмодернізм характеризується неможливістю цілісного бачення світу і авторського стилю. Людина постмодернізму втрачає смисловий зв'язок з історією і замикається в колі інтенсивностей. Критикуючи постмодерністську теорію, **Д.** констатує відсутність у ній парадигмальних моделей гуманітарного знання, таких як діалектична модель явища та сутності, семіотична модель означуваного і означника та ін. Однак постмодернізм містить у собі потенції виходу за межі капіталізму. У руйнації класичного суб'єкта **Д.** вбачає вихід до нової колективної суб'єктивності. Виникнення нового історичного етапу, де соціальне ціле буде переживатись індивідом не опосередковано в естетичній формі, а безпосередньо передбачає включення до перспективи розвитку капіталістичного суспільства «четвертої можливості». Заради її здійснення **Д.** висуває ідею «культурного картографування» світу пізнього капіталізму.

Основні праці: «Сартр: витоки стилю» (1961), «Марксизм та форма» (1971), «В'язниця мови» (1982), «Політична несвідомість: розповідність як соціально-символічний акт» (1981), «Пізній марксизм: Адорно чи життєздатність діалектики» (1990), «Постмодернізм чи культурна логіка пізнього капіталізму» (1991), «Геополітична естетика: кіно і простір у світовій системі» (1992), «Культурний поворот: вибрані праці з постмодернізму» (1998).

ДЖЕЙМС (англ. James) *Вільям* (1842–1910 рр.) – американський філософ і психолог. Один із засновників філософії **прагматизму**.

Народився у Нью-Йорку. Вивчав психологію, медицину та філософію у Гарвардському університеті. Викладав у різноманітних навчальних закладах США, а у 1876 р. відкрив першу у країні лабораторію психології у Гарварді, з 1879 р. почав викладати філософію. У роботі «Основи психології» (1890 р.) проголосив включення психологічної науки у галузь філософського знання.

У праці «Прагматизм. Нові імена старих шляхів думки» (1907 р.) розвивав вчення засновника філософії **прагматизму Ч. Пірса**. Висував **«прагматистський» критерій істинності** знань, відповідно до якого істинним вважає тільки те, що відповідає практичній успішності дій людини. Волю та інтерес трактував як первинні, а знання як вторинне, як інструмент для досягнення істини. Ідеї, на його думку, не відтворюють об'єкт, але лише готують та показують шляхи досягнення істини. Саме собою відчуття не може бути ні істинним, ні брехливим, таким може бути те, як ми про це говоримо. Він висунув ідею формування нових істин на основі старих. «Всяка нова думка визнається «істинною» настільки, наскільки вона задовільняє бажання індивіда узгодити та асимілювати свій новий досвід із запасом старих переконань», – зазначав він.

Розробив концепцію фізіологічного єства емоцій, яка була одним із джерел сучасного **біхевіоризму**. З позицій **прагматизму** активно захищав релігійне вчення, істинність якого вбачав у його корисності. Прагматичний метод розглядається як такий, що вирішує філософські суперечки на основі практичної корисності. Підсилював цю практичність філософії свого вчення, виявляв його докорінні відмінності від характерних класичних варіантів філософського вчення, підкреслював спрямованість прагматизму на конкретне, доступне знання, на дії, що означало відмову від раціонального методу пізнання.

ДИНАМІЧНА ПРИРОДА ЧАСУ – основне поняття метафізики відомого французького філософа **А. Бергсона** (1859–1941 рр.), введене ним у роботі «Безпосередні дані свідомості» (1889 р.), яке розглядає час динамічним, мінливим та якісним. Відповідно до цієї концепції прожитий людиною час («тривалість») може сприйматись лише інтуїтивно, його вплив важко помітний, але за обсягом настільки значний, що не може бути виміряним за допомогою аналітичних методів позитивної науки.

ДИСКУРС (латин. *discere* – блукати) – вербально-артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим у певній соціокультурній традиції типом раціональності, важлива властивість **постмодерністської** філософії, яка виявляє взаємовідносини **філософії мови**, **семіотики**, лінгвістики у сучасних її версіях, **соціології знання** та когнітивної антропології, виявляється у вербально-комунікативному (**структуралізм, Ю. Габермас**) та соціополітичному (розуміння **д**. як інструмента соціальної критики у філософії техніки) контекстах.

ДИСКУРС ФІЛОСОФСЬКИЙ − специфічні способи вербалізації, теоретичної артикуляції й обговорення різноманітних філософських проблем, основними рисами яких є: абстрактність, аргументованість викладу, діалогічність, ризомність, жанрове різноманіття, метафоричність, гіпертекстуальність, феноменологічність, безмежна інтерпретаційність тощо.

ДИФФЕРАНС – поняття філософії **постмодернізму**, введенеу науковий обіг французьким філософом **Ж. Деррідою** (1930– 2004 рр.) для позначення загального кореня всіх опозиційних понять, котрі маркують мову, і будь-яких парних смислів метафізичного порядку з метою подолання низки традиційних

засад метафізики («присутності», «тотожності», «логоса» тощо). Як категоріальний термін постмодерністської філософії **Д.** позначає: 1) процедуру виявлення відмінності предметів та явищ порівняно з іншими і з самими собою; 2) умови можливої наявності присутності як такої, що сповільнює або ініціює її; 3) процес формування відмінностей як умови для існування будь-якої структури предмета чи явища; 4) «онтико-онтологічну» відмінність як «граничну» детермінацію відмінності.

ДІАЛЕКТИКА (грец. − dialegomai − мистецтво вести бесіду) − філософське вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення, всезагальний метод пізнання світу, ґрунтований на принципах всезагального взаємозв'язку та розвитку.Термін **«Д.»** має різні смислові відтінки. Для Зенона Елейського **Д.** − це методичне спростування аргументів опонента методом «від протилежного». У софістиці **Д.** зводиться до спростування як самоцілі. Сократ говорить про **Д.** як мистецтво діалогу, спрямованого на досягнення істини шляхом зіткнення різних думок. Платон розглядав **Д.** як процес поділу понять на види і пов'язування них у більш загальне поняття − «роди». Для Аристотеля **Д.** − це аналітика і логіка можливого. Для стоїків **Д.** − частина логіки. Ґегель розширив розуміння **Д.,** вивів її за межі руху людської думки, побачив зіткнення й об'єднання протилежностей у самій дійсності, історії, культурі. **Д.** Ґегеля –це розгляд світу, що розвивається, в якому закони мислення і буття єдині й визначаються взаємодією протилежностей. Протиріччя в ґегелівській системі − механізм проходження будь-якого процесу, незалежно від участі в ньому людини.

Інша форма **Д.,** яка також ґрунтується на ідеї тотожності мислення і буття, − це марксистська матеріалістична **Д.** Як носія **Д.** марксизм обрав матерію − те, що протистоїть людині, позбавлене людського смислу. Принцип тотожності трансформується у матеріалістичній **Д.** в принцип єдності мислення і буття, але ступінь прийнятності законів матеріального світу до законів людського мислення у матеріалістичній **Д.** не аналізується. Тим самим створюється підґрунтя для рецидивів натурфілософського підходу до вивчення світу, до навязювання спеціальним наукам абстрактних філософських схем.

У сучасних варіантах **Д.** практично відсутнє розуміння її як вчення про розвиток. Домінує уявлення про **Д.** як форму осмислення полярностей, протилежностей, які пронизують наше життя, пізнання, історію. Різні варіанти **Д.** передбачають різні принципи взаємовідносин проилежностей − від можливого гармонійного їх синтезу до трагічно непримиренного, вічного протистояння. Практично всі моделі **Д.** містять в собі установку на поєднання цих протилежностей або у крайньому випадку указують на потребу в їх об'єднанні, і котрі мають як головну дієву особу діалектичної колізії − людину. Послідовники Ґегеля − неоґеґелянці (Ф. Бредлі. Т. Бозанкет, А. Ліберт та ін.) в основному розглядають **Д.** не як свідчення могутності людського розуму, що базується на тотожності Абсолюта і світу, Бога і людини, а як форму прояву неминучої обмеженості людських пізнавальних можливостей, спроб застосувати «кінцеві» пізнавальні інструменти, котрі розчленовують світ на частини (закони формальної логіки), до пізнання нескінченного як абсолютної цілісності. **Д.** у зазначеній

інтерпретації втрачає якість раціональної форми діяльності, забарвлюється емоціями. **Д.** як вчення про протилежності Бога і світу, про утвердження і заперечення, про синтез різноманітного і несхожість подібного є важливою складовою філософії неотомізму і протестантської «діалектичної теології». В основі «діалектичної теології»лежить апофатичний метод пізнання Бога, який заперечує його антропоморфні характеристики. Віра − єдино можлива форма суперечливої єдності людського і Божественного. Для «негативної діалектики» Франфуртської школи основним завданням є виявлення непримиренних протиріч соціальної дійсності з метою руйнування бінарності, протиріч як основи людського життя. **Д.** повинна базуватися не на понятті протиположності, а на понятті «іншого» як нескінченного спектру людських можливостей.

ДУАЛІЗМ (лат. dualis− двоїстий)− 1) філософське вчення, якеґрунтується на противагу монізму на твердженні про існування двох рівноправних і рівноцінних субстанцій − матеріальної та духовної − як першооснови всього сущого; 2) культурний феномен, який виражає фундаментальне уявлення про побудову світу − сферу досконалості та сферу недосконалості, земного і потойбічного світу в християнстві, двоїсту природу людського буття як сферу гріховностій доброчинності і відповідно до них етичні установки (**Д.** добра і зла, світла і тьми тощо). Розрізняють такі види **Д.:** 1) онтологічний − укоріненість духовного і матеріального начал у світі (Р. Декарт, Н. Мальбранш, Х. Вольф); 2) гносеологічний − протиставлення об’єкта і суб’єкта, уявлення про суб’єктно-об’єктну структуру буття (Д. Юм, І. Кант); 3) психофізіологічний − уявлення про протистояння свідомості і тілесної організації людини (Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, Г. Вундт та ін.); 4) етичний − уявлення про добро і зло як про принципи буття світу і людини (орфізм, зороастризм, маніхейство, гностицизм, катаризм, богомільство); 5) соціальний − уявлення про відносини в суспільстві як про відносини панування − підпорядкування, володарювання і залежності (К. Маркс, Р. Дарендорф). Дуалістичність сучасного філософського мислення проявляється в діях сил і ментальних установках, які зорієнтовані, з одного боку, на збереженнгя наявних вимірів людської діяльності, а з другого − на перегляд її стандартів, створених століттями суспільного і культурного розвитку.

ДУНС СКОТ (Duns Scotus) *Іоанн* (1265/1266–1308 рр.) – середньовічний шотландський філософ та теолог, представник неортодоксальної схоластики, чернець-францисканець. Закінчив Оксфордський університет, викладав в Оксфорді і в університетах Парижа та Кельна. Оригінальна теологічна концепція **Д. С**. сформувалась на основі августиніанської теології, аристотелізму та теологічної традиції Паризької філософської школи. Зачинатель «нового францисканства» як рафінованого інтелектуального раціоналізму із наголосом на позитивне знання та логіцизм. Отримав титул «Витонченого Доктора» за стиль викладу, широке використання понять, виявлення найточніших відмінностей при їх характеристиці. Фундаментальним методом філософа стала дистинкція (лат. distinctio – відміннсть), ґрунтована на логічній операції виявлення відмінностей між порівнюваними предметами. Вперше в історії філософської думки ввів у науковий обіг поняття «абстракте-конкретне», «актуальна нескінченність», «суппозиція», «інтенціональність свідомості» та ін.

ДУХ − 1) в онтології − ідеальне, свідомість, на відміну від матеріального начала; 2) в ідеалістичній метафізиці − трансцендентна, вища сила, нематеріальний первень і творець буття; 3) в антропології − вища здатність людської свідомості бути джерелом смислотворення, цілепокладання, сенсобуттєвих рефлексій, моральних, культурних, релігійних тощо цінностей; 4) у переносному значенні − сукупність загальних ідей, вітальних сил, умонастроїв, притаманних певному історичному періоду, цивілізації, етнічній, професійній або ін. спільноті (дух епохи, дух «Фауста», корпоративний дух тощо). Як філософське поняття Д. використовується для позначення ідеальних процесів та явищ, сукупність усіх функцій свідомості як відображення дійсності.

ДУХ І ПОРИВ – антагонізм особистості та суспільства, як і деструкція особистості, визначають відношення **М. Шелера** до людини як до істоти, в якій перетинаються дві її сфери (атрибута). Цими двома атрибутами, що становлять сутність людини, є: «порив» – потяг, афект людини, тобто все, що є природнім, органічнім в житті; «дух», як єдність того, що називають розумом і переживаннями (це доброта, любов, каяття, шанування – усе те, що є воля). Відтак **М. Шелер** був переконаний у тому, що усе те, що робить людину людиною, знаходиться поза життям у широкому змісті цього слова, – це дух, котрий протистоїть усьому, оскільки є надприроднім і походить від Бога. У цьому контексті людина – це духовна істота, безпосередньо пов'язана з Богом, а основними принципами буття людини є могутній, хоча й сліпий життєвий порив і дух. Відтак у філософській теорії **М. Шелера** простежується інтенція сприйняття людини як найпроблематичнішої у XX ст., адже причина цього прихована у розмежуванні між напрямами антропологічної думки (теологічному, філософському та природно-науковому).

ДУША − 1) за релігійними та філософсько-ідеалістичними уявленнями − надприродна, безсмертна духовна сутність людини, протиставлена тілесній, фізичній природі, що є життєдайною силою, зумовлює здатність до відчуття, свідомості, мислення, почуттів, волі; 2) цілісність персонального емоційно-чуттєвого світу людини, що є основою її духовних зв'язків зі світом; 3) метафорично − внутрішній світ людини, усі прояви її психіки і свідомості.

ДЬЮЇ (англ. Dewey) *Джон* (1859–1952 рр.) – американський філософ і педагог, засновник інструментального напряму у прагматичній філософії XX ст. Освіту отримав в університеті штату Вермонт (1879 р.), ступінь доктора філософії в університеті Джона Гопкінса (1884 р.). Викладав у Міннесотському (1888–1889 рр.), Мічіганському (1884–1888 рр., 1889–1894 рр.), Чиказькому (1894–1904 рр.) та Колумбійському (1904–1930 рр.) університетах. За кордоном США працював у Китаї (Пекінський університет) та Туреччині.

Стверджував, що різноманітні види та форми вияву людської активності виступають як інструменти, за допомогою яких вирішується чимало індивідуальних та соціальних проблем людини. Будь-які зміни, що виникають у результаті існування цих проблем, вимагають зміни інструментів їх вирішення. Пізнання розглядає як спосіб пристосування людини до навколишнього середовища, а практичну ефективність у ситуації, втіленій у досвіді, – як

критерій істинності теорії або гіпотези. Розробляє теорії моралі, яку, як і науку, розглядає як технічний засіб «інженерного мистецтва». Удосконалення суспільства вбачав у проведенні педагогічних реформ.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ (латин. *evolutio* – розгортання) – у широкому значенні – синонім розвитку, що охоплює процеси змін, які відбуваються у живій та неживій природі; у вузькому значенні – сукупність поступових якісних змін на відміну від процесів розвитку як якісного зрушення, що трактуються як революція.

У сучасній філософській думці проблеми **Е.** розробляв **А. Бергсон** (1859–1941 рр.), який у роботі «Творча еволюція» (1907 р.) розглядав її не як пасивне пристосування організмів до середовища, а як цілеспрямований і творчий процес. Вважав, що життя неможливо зрозуміти виключно за допомогою інтелектуального аналізу, оскільки воно є рухомим та змінним, а «потік свідомості» постійно бореться з інертною матерією.

ЕВРИСТИКА − 1) наука про творче мислення і творчу діяльність людини, методи і процеси розв’язання нових завдань; 2) методологія наукового дослідження, моделювання процесу вирішення задач, розв’язання яких не має точного алгоритму; 3) методика навчання.

ЕВРИСТИКА НОРМАТИВНА ТА ЗАПЕРЕЧНА (грец. *evristike* – відшукую, відкриваю) – у філософській концепції британського філософа **І. Лакатоса** (1922–1974 рр.) нормативні правила, які потрібно використовувати у процесі наукового дослідженні («нормативна евристика») та яких слід уникати («заперечна евристика»).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ (нім. Existenzial, від лат. Existentia − існування) − термін, введений М. Хайдеггером у праці «Буття і час» (1927) замість традиційного філософського терміна «категорія». Остання, в залежності від змісту філософських концепцій, позначала або найбільш загальні визначення буття (Аристотель), або основні форми діяльності розуму. За М. Хайдеггером, незалежно від того, розуміються категорії онтологічно або гносеологічно, вони за самою своєю природою припускають поділ всього сущого на суб’єкт і об’єкт і не можуть схопити того початкового нерозчленованого цілого, з якого виходить екзистенціальна онтологія філософа. Для осягнення цієї цілісності необхідно створити нові засоби − поняття особливого роду.

Такими поняттями − екзістенціалами − у М. Хайдеггера є «буття-в-світі», «буття-з-іншими», «буття-до-смерті», «страх», «рішучість» і т.д. **Е.** висловлюють модуси буття світу в його нерозривному зв’язку з буттям людської свідомості, або, що те ж саме, модуси людського існування. Розчленування єдиної цілісності− людини-світу− на її різні аспекти і опис кожного з них так, щоб не губилася з виду вся цілісність − таке завдання екзистенціальної аналітики тут-буття (Dasein), як визначав її Хайдеггер в «Бутті і часі». Деякі представники екзистенціальної філософії, наприклад, К. Ясперс, несхвально поставилися до наміру Хайдеггера побудувати щось на зразок

системи **Е.,** вважаючи неможливим систематично описати структуру реальності, яка не піддається раціональній систематизації. Хайдеггер сам згодом відмовився від цього задуму і в пізніших працях не використовує поняття «екзистенціал».

Е. − це певна кристалізація теоретичного і емпіричого досвіду присутності, більш початкова ніж категорія. Саме Е. є способом утримання двоякої розкритості присутності в просторі сущого буття. Е. не є поняттями в тому сенсі, що вони є живими буттєвими рисами присутності. Проте, якщо розглядати дані аспекти хайдеггерівскої філософії як поняття, то вони є експлікатом певних буттєвих здібностей і рис. У них, з точки зору феноменології, виділяються вихідні буттєві конструкти досвіду присутності, внаслідок чого вони стають головними одиницями екзистенційно-феноменологічного аналізу.

Е. показують людині її власну неповноту і незавершеність, вони породжують в неї прагнення вийти за свої межі до сфери справжнього. Можливість наблизитися до екзистенції надається тоді, коли людина починає усвідомлювати неминучість власної кінцівки і смерті. У момент цього усвідомлення з'являється страх, боротися з яким стає можливим, якщо людина візьме на себе відповідальність за власне існування. Екзистенція проявляється в момент заклопотаності людини світом, коли вона спрямована вперед. Це дає сили боротися зі страхом і не відступати в забуття. Е. дозволяють розглядати себе як єдине зі світом ціле, неподільне на об'єкт і суб'єкт, одночасно з цим вони обумовлюють гостре сприйняття себе не таким, як інші, «несхожим» на іншого. Завдяки чому ми можемо виявити буття в собі і злитися з ним.

Розрізняють такі властивості Е.: 1) захищають людину від себе буденної, дозволяють їй подолати свої межі; 2) мають онтологічні характеристики, тому не можна екзистенціальне зводити лише до чогось ціннісного; 3) створюють можливості для впливу зовнішнього і випадкового на внутрішнє, органічно злите з людиною ціле; 4) розкривають справжність людини, внаслідок чого вона стає собою, пробуджується від забуття; в момент прояву Екзістеціальності людина усвідомлює буття, сприймає світ як справжнє, органічне ціле; 5) **Е.** збільшують ймовірність розкриття і реалізації людських можливостей; 6) Е. самодостатні, вони розкриваються в людині як просвіт буття, не вимагаючи нічого, крім уваги і відповідального ставлення людини до себе, «це буття здійснюється саме по собі».

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ СТРАХУ − це внутрішній трансцендентний стан людини, який виражає певну форму самосвідомості й засвідчує порушення реальних зв'язків та відносин внутрішнього світу людини і постає своєрідним способом її реагування на зміни, зумовлені реальними чи можливими загрозами біологічному й соціальному існуванню. Страх є одним із основних видів ставлення людини до світу, а точніше одним із способів людського існування і належить до категорій буття людини − екзистенціалів.

Необхідність дослідження страху як **Е.** буття сучасної людини пояснюється тим, що якщо у XX ст. страх перетворюється з «надбання» окремих людей у факт життя більшості населення розвинених країн світу, то на

початку XXI ст. він постійно розглядається як проблема, з якою необхідно навчитися жити. Страх стає невід'ємною складовою суспільно-політичного і соціального життя сучасної людини. Страх можемо аналізувати як прояв фізіології людини, як феномен культури і як психічну складову. З. Фройд зауважував: «Безсумнівно, проблема страху є вузловим моментом, у якому сходяться найрізноманітніші і найважливіші питання, таємниця, вирішення якої має пролити яскраве світло на наше душевне життя». Оскільки страх є екзистенціалом буття людини, її онтологічною характеристикою, то його дослідження здійснюється крізь площину «людина − середовище існування» у контексті аналізу низки питань, пов'язаних із буттям людини. Зокрема, таких як: сенс і зміст життя, життя і смерть, безсмертя тощо. Такий модус розгляду проблеми навіть своїм формулюванням стосується онтологічної сутності людини, її буття. Тому особливо значущими постають такі поняття, як «життя», «буття», «існування», «відчуження», «свобода», «відповідальність», «хвилювання», «тривога», «страх», «боязнь», «надія», «відчай», «смерть» та інші.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (франц. existentialisme, лат. exsistentia − існування) − напрям у філософії XX ст., який розглядає людину як специфічну унікальну духовну сутність, здатну до свідомого вибору власної долі. Предметом **Е.** є людська екзистенція (існування), що трактується як поняття, протилежне до поняття есенції (сутності). Навідміну від представників тваринного світу, доля яких визначена, асутність яких зумовлюється їхнім біологічним існуванням, людина обирає свою сутність у процесі формування свого свідомого існування, а основним виявом його є свобода, яка, відповідно до філософії **Е.,** виникає із наявності у людини тривоги за результат свого вибору. Джерелами **Е.**були філософія життя, феноменологія, релігійно-містичне вчення С. К'єркегора. Прийнято розрізняти релігійний (Г. Марсель, К. Ясперс, М. Бубер) та атеїстичний (М. Гайдеггер, Ж.-П.Сартр) різновиди **Е.**

ЕККЛЕЗІАСТ (Екклезіяст, Екклесіаст) − символічне ім'я мудреця − за своїм значенням близьке до терміну «проповідник» − автора однієї з книг Біблії (в юдаїзмі − ТаНаХи, у християнстві − Старого Завіту); справжня постать автора невідома, ототожнення з царем Соломоном більшістю науковців не поділяється.

ЕМПІРИЗМ (грец. *empirio* – досвід) – напрям у теорії пізнання, який єдиним джерелом та критерієм пізнання вважає чуттєвий досвід.

ЕМПІРИЗМ ЛОГІЧНИЙ – один із різновидів **аналітичної філософії**, що продовжує традиції логічного позитивізму 20–30-х рр. XX ст., пропонуючи введення як емпіричну мову науки т. зв. «речову мову», котра виражає чуттєво сприймані фізичні предмети та явища, а не мову особистих переживань суб'єкта, заперечення принципу зведення наукового знання до емпірично даного, трактування наукових понять як форм організації, що є результатами чуттєвого досвіду. Основними представниками **Е. л.** були **Р. Карнап**, Г. Рейхенбах, Р. Фейгль, К. Г. Гемпель, Ф. Франк.

ЕМПІРИЗМ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ (грец. *empeiria* – досвід) – впроваджений італійським філософом-екзистенціалістом **Н. Аббаньяно** (1901–

1990 рр.) у науковий обіг під назвою «Нове Просвітництво» філософський методологічний напрям, заснований на висновках наукового знання та соціології зокрема у 50-х рр. XX ст. Допускав сумісність наукового пізнання з релігійною вірою, емпіризму з **ірраціоналізмом**.

ЕМПІРИЗМ ПОСЛІДОВНИЙ (грец. *empeiria* – досвід) – філософська гносеологічна концепція австрійського філософа-**неопозитивіста М. Шліка** (1882–1936 рр.), в основі якої є процеси, пов'язані з функціонуванням «чуттєво даного», під яким розумілись чуттєві переживання суб'єкта пізнання. Оскільки у цьому разі абсолютизувався чуттєвий досвід людини, у межах якого особливого значення набувають структурні відносини, остільки пізнавальні процеси стають можливими лише у межах формування специфічних мовних конструкцій, що формуються у процесі освоєння дійсності та розглядаються як засіб та символ розуміння буття.

ЕНГЕЛЬС (нім. Ehgels) *Фрідріх* (1820−1895) – нім. філософ, соціолог, засновник (разом з К. Марксом) ідеології «наукового соціалізму». У молодості перебував під впливом ідей Гегеля, Гейне і нім. соціаліста М. Хесса. Більшість праць **Е.** були написані у формі полемічних творів і спрямовані значною мірою на пропаганду комуністичної доктрини, її апологію і захист від опонентів. Основною ідеєю філософської концепції **Е.** була матеріалістична діалектика, яка розроблялась (спільно з Марксом) на основі вивчення суспільних закономірностей середини XIX ст. У марксистській концепції можна виокремити низку положень, особисто сформульованих **Е.** Він вперше систематично виклав основи історичного матеріалізму (термін вжито у 1892 р.), висунув тезу про походження і еволюцію класів у суспільстві. Як і Маркс, **Е.** уважав, що рушієм історії є класова боротьба, вершиною якої є боротьба пролетаріату з буржуазією. Це означало, по суті, месіанське призначення пролетаріату, реалізувати яке останній може через політичну революцію, насамперед насильницького типу. **Е.** опрацював проблеми походження держави, її основні елементи, публічну владу, відчуження від суспільства. Суть державної влади, на думку **Е.,** – класове панування. Революція покликана знищити стару державну владу і створити на її уламках державу диктатури пролетаріату. Демократія, вважав **Е.,** – це лише засіб, одна з політичних форм, а держава потрібна пролетаріатові не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх супротивників.

Соціальні конфлікти у сучасному йому суспільстві, на думку **Е.,** досягнули небувалої раніше гостроти і повинні були логічно призвести до колосального суспільного вибуху – комуністичної революції, сутність і призначення якої – знищення інституту приватної власності і відчуження людини. Майбутнє суспільство бачилось **Е.** комуністичним, безкласовим і високорганізованим (самоврядним), в якому вільний розвиток кожного був би запорукою вільного розвитку всіх. Завдяки зусиллям **Е.,** були підготовлені до друку й видані II і III томи марксового «Капіталу». В останні роки життя **Е.,** враховуючи реальні зміни в соціально-політичному житті Європи, висловив низку ідей, які по-новому розглядали капіталістичну дійсність кінця XIX ст.

Основні праці: «Становище робітничого класу в Англії» (1844), «Принципи комунізму» (1847), «Маніфест комуністичної партії» (спільно з К. Марксом; 1848), «Діалектика природи» (1872–1882), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвиг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1886), «Листи про історичний матеріалізм» (1890–1894).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ − 1) всебічно освічені вчені, що володіють знаннями, накопиченими в різних галузях наук і мистецтв; 2) коло французьких мислителів-просвітників 18 ст., видавців «Енциклопедії» (Вольтер, Д. Дідро,Д'Аламбер, Ж. Кондорсе та ін.).

ЕПІКУР (341–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, автор близько 300 філософських праць, з яких збереглось лише три листа, в яких стисло викладено основні полодження його вчення. Відомий завдяки специфічному філософському вченню, що характеризувалось специфічним поглядом на призначення та місце людського життя (щастя, як результат відсутності фізичних страждань та психічних розладів), особливою теорію пізнання (відчуття як основний критерій істинності знань), поясненням сущого на засадах атомістичного матеріалізму, тлумаченням еволюційних процесів у природі, починаючи від утворення світу до появи людського суспільства. Вважав, що на основі поєднання наївно-матеріалістичних висновків та платонівського вчення про ідею зможе заперечити можливість функціонування душі після смерті.

Страх смерті розглядав як основну причину надмірних та абсурдних людських пристрастей. У натурфілософії дотримувався думки про наявність багатоманітності світів, які є результатом зіштовхування та роз'єднання атомів, існуючих у порожнечі.

ЕПІСТЕМА − 1) поняття античної філософії, яке позначало знання, науку, пізнання вічних і незмінних об'єктів, першооснов; 2) у філософії Мішеля Фуко − дискурс-утворення, яке визначає самий спосіб світобачення в кожну історичну епоху.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ− філософсько-методологічна дисципліна, що досліджує знання як таке, його будову, структуру, функціонування і розвиток; у некласичній філософії відрізняється від гносеології за базовою категоріальною матрицею «об'єкт − знання» (а не «суб'єкт − об'єкт»).

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ АСКЕТИЧНА (грец. *episteme* – знання, *logos* – слово, вчення) – пізнавальна філософська парадигма французького **екзистенціаліста А. Камю** (1913–1960 рр.), суть якої полягала у визнанні наперед недосяжної істини – благодаті як основи пізнавального процесу, у результаті чого формувався агностичний висновок про пізнання сущого.

ЕПОХИ ДУХОВНІ – у філософській системі німецького філософа та культуролога **О. Шпенглера** (1880–1936 рр.) типи світових культур, що мають неповторні органічні форми, які можна зрозумітиза допомогою аналогій.

Замість традиційної періодизації історії він запропонував погляд на всесвітню історію як на низку незалежних між собою культур, які подібно до живих організмів мають періоди зародження, становлення та відмирання.

Відмираючи, відповідно до цієї концепції, культура переходить у цивілізацію, яку він тлумачив як мертву «протяженність» та бездушний «інтелект».

ЕТИКА ГУМАНІСТИЧНА – елемент морально-етичного вчення відомого американського філософа та психоаналітика **Е. Фромма** (1900–1980 рр.), проаналізований у роботі «Людина для себе» (1947 р.) і заснований на пріоритетності життєстверджуючих начал людської особистості, які сприяють розкриттю основних людських сил. За цим вченням людська чеснота – це відповідальність щодо я власного існування, а вада – безвідповідальність стосовно себе.

ЕТИКА ЧЕСНОТ – морально-етична концепція відомого американського філософа **А. Макінтайра** (нар. 1929 р.), у центрі якої – аналіз основних людських чеснот як позитивних якостей людини. Вона розкриває сутність центральної проблеми моральності, що полягає у вирішенні питання про те, що слід робити зі звичками, чеснотами, якостями та знаннями, які розкривають сутність правил поведінки, актуалізує ті моральні проблеми, які виявляються особливо важливими для цілісного людського єства.

Ступінь моральності того чи іншого явища відповідно до **Е. ч.** залежить від думки певного широкого загалу, спільноти, що доводить прихильність її автора до аристотелевої етики.

ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ – поняття, що визначають властивості основних моральних характеристик людини. Відповідно до вчення німецького філософа **Н. Гартмана** (1882–1950 рр.), характеризуються незмінністю та даністю і становлять онтологічну основу особистості, а важливим питанням їх функціонування є їх співвідношення зі свободою волі, якій притаманна взаємодія двох видів сил – «детермінацій» (ідеальної – цінностей, що виступають орієнтиром для волі, та реальної – волі, що реалізує ці цінності)

ЕТОС − 1) в античній філософії термін на позначення звички, звичаю, характеру тощо; 2) стиль життя певної суспільної групи, узвичаєна в ній ієрархія цінностей, орієнтація її культури; 3) нормативно-ціннісна складова у станово чи професійно локалізованих соціокультурних практиках (напр. лицарський етос, чернечий етос тощо).

ЕУРІГЕНА (Eriugena Johannes Scotus) *Іоанн Скотт* (810– 877 рр.) – один із найвідоміших представників середньовічнолї схоластики, ірландець за походженням. У середині IX ст. запрошений до двору Карла II Лисого, де зайняв керівне місце у придворній школі. У 50-і рр. IX ст. переклав на латинську мову та прокоментував твори низки грецький християнських неоплатоністів (Псевдо-Арепагіта, Максима Сповідника, **Григорія Ніського**). Започаткував схоластику, стверджуючи, що між вірою та розумом немає суперечностей і розум повинен вияснити сенс божого об’явлення. У своїй основній філософські роботі «Про розділення природи» змалював космічні процеси, який розпочинаються з «першої природи», представленої абсолютною божественною єдністю, Центральним у космічному процесі є людство, гріхопадіння людини призводить до роздроблення буття на одиничне, а

необхідність спокути визначає повернення до божественної єдності. Найважливішим шляхом пізнання істини вважав любовлюдського єства.

Його називали «першим батьком схоластики», «Карлом Великим схоластичної філософії», оскільки подібно до того, як Карл Великий на початку середньовіччя об'єднав світську монархію та церковну ієрархію, так **Е.** сформував всезагальну, єдину систематизовану філософську систему.

Є

ЄВРАЗІЙСТВО − течія, що виникла в середовищі російської емігрантської інтелігенції на початку 20-х років XX ст., її першим маніфестом стала збірка «Вихід до Сходу» (Софія, 1921) зі статтями М. Трубецького (який раніше виступив з цими самими ідеями в брошурі «Європа і людство»), П. Савицького, Г. Флоровського (якій пізніше відійшов від **Є.,** піддавши його ґрунтовній критиці) та П. Сувчинського. Вона започаткувала видання щорічників євразійців («Утверждения евразийцев» або «Евразийский временник»), які виходили до 1931 (усього 7 випусків). Згодом до руху долучились Д. Святополк-Мирський, Г. Вернадський, Л. Карсавін, М. Алексєєв. У 1927 оформилась політична організація **Є.**

Є. виявилось певним етапом розвитку традиції російської історіософії, яка ставила перед собою завдання визначити сенс російської історії та призначення самої Росії. Наслідуючи пізніх слов'янофілів (М. Данилевський, М. Страхов, К. Леонтьев), євразійці протиставляли історичні долі, завдання й інтереси Росії та Заходу, трактували Росію як «Євразію»,− своєрідний серединний материк між Азією і Європою з особливим типом культури. При цьому азійська складова є домінуючою. На цих підставах переосмислювалась російська історія (ідеалізація монголо-татарського іга, критика петровських реформ тощо) і висувалась ідея протиставлення європейському ізоляціонізму стосовно Росії − ізоляціонізму східного. Захід при цьому піддавався радикальній критиці, передусім за ідеюєвропоцентризму. Росія не повинна ставити перед собою завдання відродитись як європейська держава, її головне завдання − очолити антиєвропейський рух і врятувати світ від згубного західного впливу.

Насильницька європеїзація стала, на думку євразійців, причиною розколу російського суспільства, а зрештою − російських революцій. При цьому революція і громадянська війна є не тільки катастрофою, а й джерелом подальшого історичного розвитку. Вона була невідворотною з огляду на неприйняття народом західної цивілізації та культури, і так само невідворотним стає після неї вигнання або знищення європеїзованого вищого прошарку суспільства. Критично ставлячись до західного лібералізму, євразійці спочатку позитивно оцінили італійський фашизм; схилялись і до виправдання більшовизму, хоча вважали його нездатним зберегти єдність Росії.

Релігійний бік концепції **Є.** розвивався В. Ільїним, який висунув ідею Номогенезу, яка встановлює взаємодію духу і матерії на підставі закономірностей, наперед встановлених Божою волею. В. Ільїн активно виступав проти спроби інших євразійських авторів поєднати релігійне начало з

апологетикою марксизму або ідеалом «загальної справи» М.Федорова. З появою газети «Євразія» (1928−1929), яка виражала прорадянські настрої, в **Є.** відбувся «кламарський розкол», що призвело до моральної дискредитації **Є.** в емігрантській громадській думці та поступового затухання руху протягом 30-х років XX ст. Проте євразійські ідеї не були забуті. Своєрідним теоретиком **Є.** пізніше став Л. Гумільов. Останнім часом ідеї Є. (у формі неоєвразійства) жваво обговорюються і поширюються в Росії, при цьому в них все відвертіше звучать націонал-шовіністські мотиви (А. Г. Дугін та ін.).

ЄДИНА МОРАЛЬНА ТРАДИЦІЯ – положення філософської парадигми американського філософа **А. Макінтайра** (нар. 1929), відпвідно до якого повинні існувати загальні особливості формування моральності, незалежно від їх концептуальної суті, згідно з якими людина повинна реалізовувати свою поведінку та відповідно пояснювати світ.

ЄДНІСТЬ СВІТУ − універсальна властивість світу як взаємопов'язаного цілого на всіх стадіях його розвитку і організації; в історії філософії розглядалася як: а) єдність субстанційна (матеріальна або ідеальна, божественна); б) єдність діючих у світі законів; в) єдність як включення в універсальну систему взаємодій.

Ж

ЖИЛЬСОН (фр. Gilson) *Етьєн Анрі* (1884–1978 рр.) – французький релігійний філософ, **неотоміст**. Викладав історію середньовічної філософії у Сорбонні (1921– 1932), очолював кафедру середньовічної філософії у Колеж де Франс (Франція). Один із співзасновників та директор католицького Інституту середньовічних досліджень у Торонто (Канада) (1929 р.). Член французької академії наук (1946 р.). У своїх філософських роботах аналізував особливості середньовічної філософії. Розвиток філософської думки від Ренесансу до сучасності трактував як деградацію та занепад, виступав за відродження схоластичної системи філософії Томи Аквінського, яку розглядав як «філософію майбутнього». Проповідував ідеї гармонії віри та філософії. Довів вплив схоластики на філософські погляди Р. Декарта, стверджував близькість християнського духу та висновків екзистенціальної філософії.

«ЖИТТЄВИЙ ПОРИВ» – поняття французького філософа **А. Бергсона** (1859–1941 рр.), яке позначає сутність певного метафізично-космічного процесу, що відповідає існуючій у світі реальності та може бути осягнутим лише завдяки інтуїції. У розвитку світу помітно дві протилежні тенденції – «життєвий порив» та опір йому з боку матеріального світу.

ЖИТТЯ − науковий і спеціально-філософський термін; ним позначають спосіб існування складно організованих систем, яким властива низка ознак, зокрема таких, як активність, обмін речовин, здатність до саморегуляції, розмноження та адаптації до умов оточуючого середовища, чуттєвість (збудженість). Це поняття не має усталеної інтерпретації ні в межах окремих природничо-наукових дисциплін, ні на рівні самого філософського дискурсу, в

рамках якого прийнято розрізняти класичні і некласичні концепції трактування **Ж.**

Водночас питання **Ж.** та його складових, смисла, значення, цінності і мети **Ж.** здавна є не тільки предметом філософського осмислення, а також постають як актуальна проблема особистісного масштабу для кожної людини. **Ж.** завжди передбачає певного суб'єкта − того, хто живе. Відповідно розрізняють чотири сфери **Ж.**: мікроорганізмів, рослин, тварин і людини.

Фактично саме **Ж.** проблематизується як така тільки в одного його носія − людини. Пошуками смислу людського **Ж.** просякнута вся історія філософії. Основні питання, якими здавна завались філософи, були такими: 1) Що таке **Ж.**? 2) Як слід правильно прожити (у чому полягає смисл правильного **Ж.**?); 3) Що має робити сама людина для досягнення повноцінного, правильного **Ж.**? Збереження і примноження **Ж.** − одна з глобальних проблем сучасності.

З

ЗАГАЛЬНЕ − ОСОБЛИВЕ − ОДИНИЧНЕ − філософські категорії, що виражають об'єктивні зв'язки предметів і явищ світу та характеризують основні щаблі його пізнання: одиничне − індивідуальне, окреме, обмежене в часі та просторі (форма існування загального в дійсності); загальне − спільні властивості й відношення, на підставі яких певні предмети або явища об'єднують у класи, види, роди; особливе − загальне, реалізоване й виявлене в одиничному.

ЗАГАЛЬНОЗНАЧУЩІСТЬ − 1) властивість певної норми, цінності, вимоги, символу тощо бути універсальними, значущими для всіх або переважної більшості людей, спільнот тощо; 2) властивість логічної формули набувати значення істинної за будь-якої інтерпретації символів, що входять до її складу (тотожно істинна формула).

ЗАКОН − 1) філософська категорія для позначення необхідного, суттєвого, істотного, стійкого та загального зв'язку, який встановлюється і повторюється між явищами та предметами, процесами об'єктивної та суб'єктивної реальності; 2) у природничих науках − об'єктивні, повторювані, суттєві зв'язки між біологічними, фізичними, хімічними тощо явищами; 3) у правознавстві − вироблені соціальною спільнотою та інституційно закріплені вимоги і приписи загальнообов'язкової сили; 4) у логіці − аксіоми і теореми, виведені в межах даної теорії.

ЗАКОН МЕРФІ − афористично-жартівливий принцип, що може набувати філософського, математичного, технічного та іншого змісту: «Якщо деяка неприємність може трапитись, то вона напевне й трапиться» (англ. Anything that can go wrong will go wrong).

ЗАКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО − статичне суспільство з жорсткою системою соціальної нерівності, авторитарним або тоталітарним режимом, розвинутою карально-репресивною машиною, самоізольоване від економічного, технологічного, ідеологічного, інформаційного тощо зовнішнього впливу. Широкого визнання поняття **З. с.** набуло завдяки працям К. Поппера.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ − 1) логічна операція, в результаті якої із висловлення (А) отримують висловлення (не-А), яке є запереченням попереднього; 2) філософська категорія, яка виражає певний тип спадкового відношення між двома послідовними стадіями, станами об'єкта, що розвивається.

«ЗАПЕРЕЧУВАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ» – різновид філософських поглядів французького філософа **Г. Башляра** (1884–1962 рр.), за допомогою яких у межах епістемологічних висновків визначалися основні етапи розвитку наукового знання. До них він відносив: 1) конкретний стан (первісну фіксацію феноменів у їх різноманітності та неподібності); 2) конкретно-абстрактний стан (формування абстракцій на основі чуттєвої інтуїції, зведенням складного до простого, множинного до єдиного); 3) стан «нового наукового духу» (конструювання знання, відірваного від безпосереднього досвіду і від абстракцій, сформованих на основі інтуїції). Відповідно до цих висновків формував свою концепцію пізнання на основі подолання епістемологічних перешкод, що частково задаються інерцією об'єктів, але насамперед пов'язаних із неготовністю розуму «перевернути перспективу».

«ЗАПОБІЖНИЙ ПОЯС» – метафоричне поняття, введене у філософську концепцію британського філософа **І. Лакатоса** (1922– 1974 рр.) для характеристики процесу формування дослідницьких програм як структурних частин науки. Під ним він розуміє специфічно сформовану навколо **жорсткого ядра**, що розглядається як об'єднання фундаментальних припущень, оболонку у вигляді допоміжних гіпотез, які можуть модифікуватись або навіть повністю замінюватись вченими у разі отримання суперечних дослідницькій програмі фактів.

ЗЕНОН *Елейський* (б. 490 – 430 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, представник егейської школи філософії (м. Елея), учень Парменіда, творець діалектики як мистецтва тлумачення протилежностей (Аристотель). Основні завдання філософії вбачав у захисті та обґрунтуванні вчення свого вчителя про незмінну сутність буття сущого, істинність якого можна вияснити лише за допомогою мислення. У сформульованих ним доведеннях – апоріях заперечував рух, зважаючи на те, що в будь-якому разі, коли людина мислить про рух, вона зіштовхується з суперечностями, вирішити які неможливо.

ЗІММЕЛЬ (нім. Simmel) *Георг* (1858–1918 рр.) – німецький філософ та соціолог, представник «**філософії життя»**. Закінчив Берлінський університет (Німеччина), в якому понад 20 років викладав. Професор Страсбурзького університету (1901–1914 рр.). Філософські роботи написані під впливом І. Канта, автор низки робіт з історії філософії, етики, естетики та філософії культури. У соціології – творець теорії соціальної взаємодії. Належав до основоположників конфліктології.

ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ТЕОРІЯ − теорія американського політолога й соціолога С. Гантінґтона (1927 − 2008) про нову модель конфліктного розвитку людства в XX –XXI ст., за якою колишній двополярний світ і конфлікт ідеологій поступаються місцем багатополярному світові й конфлікту культур і цивілізацій. Спочатку у статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993), а пізніше у книзі «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку»

(1996) здійснив аналіз сучасного клімату і майбутніх можливостей мінливої політичної культури віту, де «цивілізації» прийшли на зміну державам та ідеологіям і стли рушійною силою глобальної політики. У новому світі найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними, чи іншими економічно окресленими групами, а між народами з різними культурними ідентичностями. Всередині цивілізацій виникатимуть міжплемінні війни й етнічні конфлікти. В майбутньому світі конфлікти матимуть не ідеологічну, а релігійну природу.Він передбачав, зокрема, майбутній конфлікт між західним світом та ісламським світом. За Гантінґтоном, основний критерій розвитку − інституціоналізація. Високий рівень політичної інституціоналізації є основою політичної стабільності та стійкості у перехідних суспільствах. Його концепція зіткнення цивілізацій сьогодні активно дебатується.

ЗМІСТ І ФОРМА − філософські категорії, які виражають взаємозв'язок упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, тобто **З.,** і спосіб його існування і вираження, тобто **Ф. З.** − єдність всіх основних елементів цілого, його якостей і зв'язків, котрі існують і виражаються у **Ф.** і невіддільні від неї; основна сутність викладу; кількість чогось, що перебуває в будь-чому іншому; те, що наповнює **Ф. З.** також розуміється як загальна характеристика цінності, значення будь-якої речі. Так, в естетиці поняття З. вживається для позначення цінності і значимого в естетичному предметі, в протилежність його **Ф. Ф.** (лат. forma) − спосіб існування **З.**, невіддільний від нього і який служить його вираженням; зовнішній обрис, контур, вид предмету, видимість, щось, що суперечить внутрішньому **З.** і дійсності; встановлений зразок чогось. **Ф.** − сукупність відносин, які визначають предмет.

Необхідним компонентом **З.** є структура як внутрішня упорядкованість. Зі зміною структури істотно змінюється **З.** об'єкта та його властивості. **Ф.,** яка фіксує різноманітні модифікації З., способи його існування і прояву, також володіє певною структурою. Взаємодія **З.** і Ф. вибудовується з урахуванням їх об'єктивної субординації. Вона обов'язково містить як вплив різних компонентів **З.** на **Ф.,** так і різноманітних компонентів **Ф.** на структуру **З.**

ЗНАК – традиційно матеріальний, чуттєво-сприйманий предмет або явище, що у процесі пізнання є вказівкою, позначенням або представником іншого предмета чи явища, яке має суб'єктивний зміст; призначений для отримання, зберігання та трансляції певної інформації, будучи інтерсуб'єктивним посередником у соціальній взаємодії та комунікації. У XIX–XX ст. сформувалась особлива наука про **З. – семіотика** (**І. Пірс, І. У. Морріс, Ф. де Соссюр,** представники **структуралізму**). У швейцарського філософа-мовознавця **Ф. де Соссюра** (1857–1913 рр.) універсальною знаковою системою, яка має чітко виражену структуру, є мова.

У межах цієї концепції **З.** виступає мовним цілим, що є результатом асоціації означаючого (акустичного образу слова) та означуваного (поняття), які є невіддільними одне від одного як два боки паперового аркуша (думка – лицьова сторона, звук – зворотня, не можна розрізати лицьову сторону, не

розрізавши зворотню). У цьому разі мова має колективний характер і є комунікативною за своїм єством. Відтак виникає теза про код як сукупність правил та обмежень, котрі забезпечують функціонування мовленевої діяльності мови чи будь-якої знакової системи.

У постмодерністській філософії місце **З.** значно актуалізується. У філософських концепціях **Ж. Дерріди** (1930–2004 рр.) він є засобом, що дає можливість здійснити «розмежування» дійсності. Розглядаючи **З**. через поняття звуку, філософ-постмодерніст наголошував, що так він постає означаючою субстанцією, яка поєднує свідомість із предметом, що позначається.

ЗНАННЯ − відображення дійсності у свідомості, що розглядається з боку результату; обізнаність чи розуміння когось або чогось, наприклад, фактів, інформації, описів або навичок. **З.**– це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто адекватне відзеркалення зовнішнього і внутрішнього світу в свідомості людини у формі уявлень, понять, думок, теорій. У широкому сенсі **З.** − це сукупність понять, теоретичних побудов і уявлень, а у вузькому − дані, інформація. **З.** отримується через досвід або світу шляхом спостереження, дослідженнячи навчання. Це фундаментальне поняття, щодо якого не існує однозначного визначення. У різних науках таакадемічних дисциплінах, які розглядають цей феномен (передовсім у у філософії, епістемології, психології, когнітивних науках, антропології, соціології), є власні тлумачення. У філософії **З.** – це фундаментальна категорія, яка визначена як духовне засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. З. можна визначити також як форму інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини (пізнання). З огляду на фундаментальність поняття його важко виразити через простіші філософські категорії. Наприклад, за Платоном, **З.** − це «підтверджена істинна віра». **З.** протилежне незнанню, тобто відсутності перевіреної інформації про що-небудь. Виділяють різні види **З.:** істинне (у стародавніх греків епістеме), наукове, повсякденне (у стародавніх греків докса), інтуїтивне, релігійне та інші.

Повсякденне **З.** служить основою орієнтації людини в навколишньому світі, основою її повсякденної поведінки і передбачення, але звичайно містить помилки і протиріччя. Науковому **З.** властиві логічна обґрунтованість, доведеність, відтворення результатів, прагнення до усунення помилок і подолання суперечок. **З.,** набуте людством, фіксується в знаках природних і штучних мов, у текстах. Аналіз сутності **З.,** його становлення, критеріїв істинності та цінності є предметом галузі філософії епістемології. У пострадянських країнах частіше вживається термін теорія пізнання або гносеологія. Тоді як епістемологія більше зосереджена на структурі самого **З.,** гносеологія розглядає в першу чергу процес отримання знань суб'єктом пізнання. **З** практичного боку педагогіка вивчає не саму суть **З.,** а методи його ефективної передачі.**З.** предмету − упевнене розуміння предмету, уміння самостійно поводитися з ним, розбиратися в ньому, а також використовувати для досягнення поставленої мети. У теорії штучного інтелекту знання − це сукупність даних (у індивіда, суспільства або у системи штучного інтелекту)

про світ, що включають інформацію про властивості об'єктів, закономірності процесів і явищ, а також правила використання цієї інформації для ухвалення рішень. Правила використання включають систему причинно-наслідкових зв'язків. Головна відмінність знань від даних полягає в їхній активності, тобто поява в базі нових фактів або встановлення нових зв'язків може стати джерелом змін в ухваленні рішень.

І

ІДЕАЛ (грец. idea − ідея, вид, першообраз) – досконаліть у будь-якому відношенні; взірець, що мислено визначає ступінь досконалості чогось, предметів та явищ навколишнього світу; найвища мета устремлінь, діяльності; те, що є граничним об'єктом прагнень незалежно від того, близька чи віддалена можливість його здійснення; щось нереальне, що не є в дійсності, нереалізоване. В естетиці **І.** означає досконале втілення ідеї у певній конкретній формі. **І.** не є повністю абстрактними, надсвітовими сутностями. Навпаки, вони тісно пов'язані з інтересами і цілями людей і можуть набувати велику практичну силу. **І.** надихають людей на докорінні зміни соціальної системи і самих себе, окреслюють ідеальну (взірцеву, еталонну)та ідеалізовану (позбавлену негативних рис, вільну від недосконалості) конструкцію соціальних умов і відносин.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – спосіб наукового пізнання, що полягає у створенні абстрактних ідеалізованих об'єктів.

ІДЕАЛІЗМ (франц. idealisme, грец. idea– ідея) – загальне позначення філософських вчень, які стверджують, що свідомість, мислення, психічне, духовне − первинні, першооснова всього сущого, а матерія, природа, фізичне − вторинні, залежні. **І.** − філософський напрям, протилежний матеріалізму у вирішенні основного питання в філософії. Вирізняють суб'єктивний (абсолютизує поняття, інтуїції, відчуття людини) таоб'єктивний (визнає наявність та первинність об'єктивно існуючих ідей) **І.** Розбіжність між суб'єктивним і об'єктивним **І.** не є абсолютною. Об'єктивно-ідеалістичні системи містять елементи суб'єктивного **І.,** а суб'єктивні ідеалісти, намагаючись відійти від соліпсизму, нерідкро переходять на позиції об'єктивного **І.** Деякі представники **І.,** ставлячи нові гносеологічні питання й досліджуючи форми процесу пізнання, стимулювали розроблення низки важливих філософських проблем.

ІДЕАЛІЗМ АБСОЛЮТНИЙ – напрям англо-американської філософії кінця XIX – початку XX ст., що бере свій початок у німецькій філософській традиції Шеллінга та Гегеля, але відкидає притаманний їй принцип історизму, відповідно до якого дух стає абсолютним у процесі історичного розвитку. **І. а.** у філософських концепціях XX ст. представлений: 1) неогегельянцями **Ф. Бредлі** (1846–1924 рр.) та Б. Бозанкетом; 2) прихильником **персоналізму Дж. Мак-Таггартом** (1866–1925 рр.) та 3) представником «абсолютного **прагматизму**» Дж. Ройсом. **Ф. Бредлі** обґрунтував позиції **І. а.** у праці «Видимість та реальність» (1893 р.), у якій абсолют протиставлявся

взаємозумовленим абстрактним поняттям як єдність сутності та існування, мислення та його здійснення, істини та реальності. Дж. Ройс намагався довести сутність абсолютного за допомогою математичної концепції актуальної нескінченності. **Дж. Мак-Таггарт** тлумачив абсолютну ідею як втілення рівноваги єдності та багатоманітності на засадах функціонування гармонічної системи особистісних центрів самосвідомості.

ІДЕАЛІСТИЧНА КОГЕРЕНТНА ТЕОРІЯ ІСТИНИ – система поглядів, відповідно до якої міра істинності висловлювання визначається його роллю та місцем у певній концептуальній системі, а твердження про істинність чи хибність чогось виражається шляхом встановлення когерентності (співмірності) цього висловлювання до системи інших тверджень чи пропозицій, виявлення їх приналежності чи неприналежності до цієї системи її складової. У висновках сучасної зарубіжної філософської думки **І.к.т.і.** виводиться із раціональної **інтуїції (Р. Дж. Коллінгвуд** (1889 – 1943 рр.).

ІДЕАЛЬНЕ – сукупність ідей, внутрішній світ людини, суб'єктивний образ реального світу.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (лат. identifico − ототожнювати) − процес встановлення тотожності невідомого об'єкта відомому на основі збігу ознак, опізнавання; емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком, що допомагає йому успішно опановувати види соціальної діяльності, засвоювати й перетворювати соціальні норми й цінності, посідати соціальні статуси й виконувати соціальні ролі.

ІДЕНТИЧНІСТЬ − 1) подібність, рівнозначність, тотожність предметів, явищ і понять; 2) самототожність, самість, цілісність («нерозірваності») особистості; 3) категорія соціогуманітарних наук на позначення співвіднесеності індивіда з певною соціальною групою, спільнотою, статусом (національна ідентичність, релігійна ідентичність тощо).

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ – поняття, яке використовується у філософській концепції французького філософа-**неомарксиста Л. Альтюссера** (1918–1990 рр.) для позначення інституціоналізованості суспільної ідеології. Її реалізація розглядається у межах інститутів, які спеціалізуються на виконання ідеологічних функцій і формують структурну матрицю панівної у суспільстві ідеології, яка охоплює весь спектр існування суб'єктів та підпорядковує існуючому порядку.

До **І.д.а. Альтюссер** відносив державу, яку трактував як «репресивний апарат», так і сім'ю, систему освіти, церкву, засоби масової інформації, партії, мистецтво, тощо. Вони забезпечують відтворення відношень експлуатації, наділяючи індивідів формами суб'єктивності, відповідними до їх місця у системі виробничих відносин, підкоряючи відтак їх пануючій ідеології.

ІДЕОЛОГЕМА − 1) ключовий конструкт будь-якої ідеологічної системи, найзначуща цінність, що є предметом віри і довіри; 2) ідеологічна настанова, сформована агітаційно-пропагандистськими засобами і закріплена в громадській думці; 3) світоглядна метафора, що є маркером певного

ідеологічного дискурсу, і має сугестивний вплив (напр. «залізна завіса», «холодна війна», «імперія зла»).

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність ідей, міфів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; що ґрунтується на пізнаній та сконструйованій реальності та зорієнтована на практичні інтереси людини та суспільства, допускає маніпулювання та управління людьми шляхом впливу на їх свідомість.

Один із класиків філософії **прагматизму У. Джеймс** (1842– 1910 рр.) позначав **І.** як людську «волю до віри». В її межах міститься програма активної діяльності людини, спрямованої на закріплення або зміну наявних суспільних відносин. Ядром **І.** є сукупність ідей, що пов'язані з питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики. Французький **постструктураліст Р. Барт** (1915–1980 рр.) у своїх філософських концепціях розглядав **І.** як включену у межі загальної історії та відповідну до тих чи інших соціальних інтересів міфічне формування. Відомий італійський філософ-постмодерніст У. Еко розглядав комунікативні функції **і.**, виявляючи так званий ідеологічний «субкод», який виключає вживання небажаних трактувань семантичної системи, розумів **І.** як перекодування первісного коду, що надає повідомленням вторинного смислу. У британського філософа та соціолога **К. Мангайма** (1893– 1947 рр.) у понятті **І.** полягає розуміння того, що у певних випадках колективне підсвідоме певних соціальних груп приховує дійсний стан суспільства від себе і від інших, чим стабілізує його.

ІДЕЯ – специфічна вища форма відображення реальності, що поєднує усвідомлення мети та перспективи подальшого її пізнання та практичного перетворення.

ІЄРАРХІЯ ФОРМ ДУХОВНОЇ АКТИВНОСТІ – система епістемологічних поглядів британського філософа-неогегельянця **Р.Дж. Коллінгвуда** (1889–1943 рр.), яка виникає із тези про те, що мислення формує висхідну **І.ф.д.а.**, що ґрунтується на уявленні, символізації та абстракції, котрі виявляються у отриманих у межах мистецтва, релігій, науки, природознавства, історії та філософії знаннях.

На відміну від Г. Гегеля **Р.Дж. Коллінгвуд** трактує як елемент ієрархії історичне знання, якому надає самостійне місце у своїй системі як втіленню конкретної думки людини, протиставляючи його науці. Будь-який предмет знання розглядається так, як власне творіння духа, а поза духом не може існувати жодної реальності.

ІЛАРІОН (р. нар. невід. – 1055 р.) – перший православний митрополит Київський – виходець з Русі, теолог, оратор та письменник, церковно-політичний діяч, причислений до лику святих. У творі «Слово про закон і благодать» виклав власні уявлення про всесвітню історію, котру поділяє на періоди закону та благодаті, апологетизує християнство. Теоретично осмислював значення Русі у світовому історичному процесі.

ІМІДЖ (англ. image − образ) − цілісний, якісно визначений образ певного об'єкта, що стало існує і відтворюється у масовій та/або індивідуальній

свідомості. **І.** виникає і коректується в результаті сприйняття і фільтрування інформації з оточуючого світу про певний об'єкт крізь призму діючих стереотипів. Як володар **І.** може виступати будь-який об'єкт оточуючої дійсності. **І.** соціально обумовлений і виконує низку важливих функцій.

ІМОВІРНЕ Й ВІРОГІДНЕ − філософські категорії, що відбивають етапи становлення і діалектику знання; вірогідне знання − те, істинність якого чітко встановлена, правдиве; імовірне − те, істинність якого лише приблизно підтверджена або непевна, правдоподібне.

ІНГАРДЕН (Ingarden) Роман (1893-1970) − польськ. Філософ-феноменолог, навчався у Львівському, потім у Ґеттінґенському університетах. Слухав лекції Гуссерля і став одним із найближчих його учнів; тісне спілкування з учителем продовжувалося і після переїзду останнього в 1916 до Фрайбурзького університету; захистив написану під керівництвом Гуссерля докторську дисертацію «Інтуїція та інтелект в Анрі Берґсона» (1918), переписувався з Гуссерлем аж до його смерті в 1938. Проте вже в 1918 р. виникли істотні незгоди з позицією Гуссерля. **І.** наблизився до реалістично-позитивістської позиції Львівсько-Варшавської школи, не приймаючи поглядів пізнього Гуссерля доби «трансцендентальної феноменології». До 1939 р. І. викладає у Львові, в 1945-63 − професор Ягеллонського університету (Краків), у 1950-56 був усунений від викладацької роботи комуністичною владою; з 1957 − член Польської АН. У 50-х − поч. 60-х роках XX ст. деякі ідеї І. наближаються до екзистенціалізму, пізніше він еволіціонує до структурологічно-постстуктуралістської позиції. У ранній період **І.** надавав перевагу епістемологічній тематиці, пізніше схиляється до онтології та естетики. В онтології **І.** розрізняв модуси існування (абсолютне, «реальне» буття; ідеальне, позачасове буття; чисте, «інтенційне» буття) та екзистенційні моменти. Буття як універсальна характеристика не схоплюється в об'єкті − ми здатні сприймати лише окремі екзистенційні аспекти (**І.** вичленовує такі пари протилежностей: екзистенційна автономія − екзистенційна гетерономія, екзистенційна первинність − екзистенційна похідність, індивідуальність і самостійність− екзистенційна несамостійність, самодетемінованість− екзистенційна випадковість. Естетична позиція **І.** пов'язана з онтологією. Твори мистецтва в їх існуванні розглядаються як чисті інтенційні об'єкти. Вони багатошарові − літературний твір, наприклад, містить фонетичний (чи візуальний) рівень, шар значень слів і рішень, шар описуваних у ньому об'єктів, шар явлення цих об'єктів. Всі ці шари взаємопов'язані в композиції цілісного феномена мистецтва.

ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ − (англ. environment − оточення, середовище) − загальнотеоретична й світоглядна орієнтація, спрямована на збереження довкілля, поліпшення умов існування людини і розв'язання екологічних проблем. **І.** як глобальне мислення не має національних, політичних і релігійних кордонів і поширюється у всьому світі. На межі тисячоліть **І.** став підґрунтям глобальної переоцінки цінностей, формування нового світогляду, системи цінностей і визначення нових зразків екологічно виправданої поведінки. Основої нової парадигми, на думку вчених, повинен стати новий тип

свідомості суспільства з відповідними поглядами на екологічні можливості, яке подолає наслідки неадекватної політики у сфері навколишнього середовища, що призводить до деградації біосфери.

ІНДИВІД (лат. individuum − неподільний) − 1) поняття, що позначає одиничний, окремий, фіксований, певним способом виділений предмет; окремо взята істота як представник людського роду, самостійно існуючий живий організм; 2) окремий представник суспільства, народу, класу, певної соціальної групи.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НОМАДИЧНІ СИНГУЛЯРНОСТІ − поняття, що використовується у постмодерністській філософії французького вченого Ж. Дельоза, «Логіка смислу» (1968), для критики класичної суб'єктно-репрезентативної концепції метафізики. На його думку, смислу не властиві універсальні, особистісні, індивідуальні чи загальні характеристики, а виступає він як результат дії І. н. с., що позбавлені всіх характеристик, і трактуються як поняття «воля до влади», взятого з ніцшеанської філософії.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ – специфічна методологічна позиція, що виходить із заперечення об'єктивності причинного зв'язку (онтологічний) або пізнавальної цінності причинного пояснення у науці (методологічний). У сучасній зарубіжній філософії широко застосовується у **неопозитивізмі**, **прагматизмі** та **персоналізмі**. Наприклад, **В. Рассел** (1872–1970 рр.) та **Г. Райхенбах** (1891–1953 рр.) вважали, що твердження про причинність не може бути зведено до відношень між фактами, за якими спостерігає вчений, оскільки результати вимірів мають ймовірнісний характер.

ІНДИВІД (латин. *individuum* – неподільний) – поняття, що позначає одиничний, окремий, фіксований, певним способом виділений предмет; окремо взята істота, самостійно існуючий живий організм.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НОМАДИЧНІ СИНГУЛЯРНОСТІ – поняття, що використовується у **постмодерністській** філософії французького вченого **Ж. Дельоза** (1925–1995 рр.), «Логіка смислу» (1968 р.), для критики класичної суб'єктно-репрезентативної концепції метафізики. На його думку, смислу не властиві універсальні, особистісні, індивідуальні чи загальні характеристики, а виступає він як результат дії **І.н.с.**, що позбавлені всіх характеристик, і трактуються як поняття «воля до влади», взятого з ніцшеанської філософії.

ІНДИВІДУАЦІЯ (лат. *individuum* – неділиме) – теоретичний висновок аналітичної психології, що стверджує наявність розвитку людини на основі інтеграції свідомого та позасвідомого досвіду. Широко застосовувався у науковій практиці відомим філософом і психологом **К. Юнгом** (1875–1961 рр.).

Він вирізняє три стадії **І.**: спочатку відбувається усвідомлення людиною своєї тіні як архетипічного образу, який символізує набір негативних характеристик, що приналежні індивідуальному позасвідомому, потім процес переноситься у межі утворення архетипічних образів, які належать колективному позасвідомому, і, нарешті, наявною стає «замість» як специфічна інтеграція свідомого та позасвідомого психологічного досвіду людини, на стадії якої індивід досягає своєї цілісності та автономії.

Процес **І.** розглядається як вроджений і поділяється на дві взаємно незалежні частини, що відповідають першій та другій частині життя індивіда. Завдання першої – «посвячення у зовнішню дійсність», в результаті якого людина адаптується до вимог зовнішнього середовища. Стосовно другої частини реалізується завдання поглибленого самопізнання та пізнання людського єства, рефлексія над тими особистими властивостями, котрі раніше вважались неусвідомленими, в результаті чого встановлюється внутрішній та зовнішній зв'язок людини зі світом.

ІНДУКЦІЯ (латин. *inductio* – наведення) – метод наукового пізнання, ґрунтований на виведення нового загального знання про предмети та явища на основі знання про окремі властивості та ознаки цих предметів чи явищ.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – терміни, що використовуються у сучасній філософській, соціологічній та політологічній науці для позначення основних стадій розвитку людського суспільства у межах широкого рівня розвитку індустрії та технології матеріального виробництва. Концепція **індустріального суспільства,** головними ознаками якого стають розповсюдження великого машинного виробництва, урбанізація, закріплення ринкової економіки, набула свого розвитку у 50–60-х рр. XX ст. у США (**Р. Арон** (1905–1983 рр.), Д. Белл, У. Ростоу) і використовувалась для здійснення прикладних завдань організації виробництва та вирішення трудових конфліктів.

Концепція **постіндустріального суспільства** сформована Д. Беллом у 1973 р. у роботі «Майбутнє постіндустріальне суспільство» на основі аналізу основних тенденцій зміни відносин секторів суспільного виробництва, становлення економіки послуг, формування наукового знання як самостійного елемента продуктивних сил. Було доведено, що в результаті бурхливого розвитку машинного виробництва у людини з'являється більше вільного часу, відповідно, і для творчості та самореалізації, а технічні розробки стають більш наукоємними. Теоретичні знання набувають особливого значення, розповсюдження яких досягається за рахунок функціонування надрозвинутої комунікаційної мережі.

ІНОБУТТЯ − 1) філософська категорія, що відображає можливість подолання меж наявного буття та переходу у нові буттєві стани, до принципово іншої форми існування; 2) категорія діалектики Г. Ґегеля, що фіксує один із моментів саморуху поняття − саморозрізнення себе і свого іншого як можливість саморозвитку, виходу за свої межі.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – суб'єктивно-ідеалістичне вчення американського філософа **Дж. Дьюї** (1859–1952 рр.), різновид філософії **прагматизму**, яка розглядає свідомість важливим засобом пристосування людини до умов мінливого оточуючого її середовища, а логічні поняття, ідеї, наукові закони та теорії трактує лише як інструменти, знаряддя, «плани дії» у напрямі осягнення цього середовища. Особливе місце у цій філософській концепції займає питання про істину, яка розуміється функціонально з огляду на заперечення об'єктивного змісту знання. У філософії **І.** центральною проблемою стає аналіз стосунків у межах системи «організм» – «середовище».

ІНТЕГРАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ – специфічний різновид філософських поглядів, притаманний французькому філософу та теологу **М. Блонделю** (1861–1949 рр.), який розглядає їх як своєрідний вступ до розуміння релігії та віри. Відповідно до таких поглядів філософія трактувалась як система, що усвідомленням своєї обмеженості дає змогу визначити те місце, яке повинна займати лише релігійна віра.

Це призвело до специфічного пояснення співвідношення віри та розуму у нових історико-філософських умовах XX ст., у центрі якого була своєрідна діалектика дії, яка виникає у результаті наявності невідповідності між тим, на що людина здатна, і тим, чого вона бажає. Визначаючи нові цілі у межах різних сфер своєї життєдіяльності, людина не здатна повністю їх реалізувати та отримати від цього задоволення, у результаті чого формується специфічний порив, який спричиняє процес постійного долання власної недосконалості та недостатності, спрямовуючи людину до надприродного. **І. ф.** Блонделя викликала невдоволення професійних філософів, які вбачали у цьому замах на статус філософії як автономної наукової дисципліни і католицьких теологів, які різко критикували вченого за наявні тенденції модернізму та спробу раціоналізувати християнство.

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ (латин. *intentio* – прагнення, намір, спрямованість) – у **феноменологічній** філософії сутнісна структура свідомості, що виражає предметну спрямованість переживань свідомості, його співвідносність з предметами досвіду, яка трактується як смислоформуюча, а свідомість – як смислоформування.

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ ТІЛЕСНА – у феноменологічному вченні французького філософа **М. Мерло-Понті** (1908–1961 рр.) поняття, яке означає пасивний процес синтезу об'єктів життєвого світу, що здійснюється людською свідомістю, але на основі визнання, що не свідомість, а живе власне тіло людини визначає спосіб буття у світі екзистенції, котра трактується як конкретне тілесне буття і «втілена свідомість».

ІНТЕНЦІОНАЛЬНОЇ НАСТАНОВИ КОНЦЕПЦІЯ – елемент вчення відомого американського філософа **Д. Деннета** (нар. 1942), що використовується для пояснення дій суб'єкта за допомогою інтенціональної настанови за допомогою звернення до аналізу переконань і бажань людини, яка здійснює певну дію.

ІНТЕНЦІЯ (лат. *intentio* – прагнення) – у **феноменологічній** філософії поняття, що означає спрямованість свідомості людини на будь-який предмет, в основі якої є бажання, задум; комунікативний намір, що виявляється у вигляді задуму сформувати висловлювання у межах певного стилю мови, у монологічній чи діалогічній формі. Різновидом **І.** є мовна (комунікативна) – прагнення здійснити мовний акт.

ІНТЕРАКЦІОНІЗМ (англ. *Interaction* – взаємодія) – методологічний підхід, що використовується у філософії **прагматизму**, який дає змогу поєднувати низку різних напрямків суспільних наук, основним виявом якого є символічний **І.**

Зачинателем **І.** став американський філософ **Дж. Г. Мід** (1863– 1931 рр.), який вказував на наявну в основі взаємодії людей орієнтацію учасників комунікації на думку іншого (інших). Спілкування розглядалось як «обмін символами», за умов необхідності сприймати роль іншого (інших). Становлення соціального індивіда опосередковується мовою, а слова є головним знаряддям стабілізації та об'єктивізації того, що раніше розглядалось як суб'єктивний досвід. Саме слова дають людям можливість формувати загальні визначення ситуації, загальне бачення об'єктивної дійсності, що робить можливим систематичні соціальні взаємодії.

Ці погляди у подальшому були розвинуті у межах теорії символічного **І.,** який концентрує увагу на аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Свого найвищого рівня розвитку концепції символічного **І.** досягли у 70–80-х рр. XX ст., коли сформувались такі напрями, як соціальна феноменологія та етнометодологія.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ − 1) спільність установок, поглядів, світоглядних орієнтацій як основа соціальної інтеграції; 2) узагальнений досвід, властивість досвіду виходити поза межі суб'єктивних особливостей та особистісних ситуацій; 3) поняття на позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ− термін, введений Ю. Крістевою в 1969 р. для визначення спектра міжтекстуальних відносин. Є результатом семіотичного розуміння реальності постструктуралізмом й уваги до Тексту як до соціально-культурного поля. Будь-який текст є завжди складовою частиною широкого культурного тексту. Концентруючи свою увагу на мові як на визначальній точці мислення про суб'єкта, Крістева розробляє проблематику діалогічного розуміння Бахтіна і пропонує розглядати будь-який текст як відкриту структуру. У тексті завжди присутні посилання, цитати, він існує за рахунок багатьох інших попередніх текстів, не є самостійним. Тут правомірно вести мову не про нівелювання автора як такого, а про зміну якості авторської свідомості. Автор позбавляється автентичної прерогативи і частину своєї авторської істини розчиняє в багаторівневому діалозі «письмен»,ут.ч.інтерпретаторівйоговласногослова.

ІНТРОВЕРТИВНИЙ (латин. *intro* – всередину та *verto* – повертаю) – введене німецьким філософом-психоаналітиком **К. Юнгом** (1875–1961 рр.) поняття, що позначає психологічну характеристику особистості, спрямовану на широке використання внутрішнього світу думок, переживань, тобто самозаглибленої.

ІНТУЇТИВІЗМ (лат. intueor − пильно дивлюсь) − 1) філософсько-методологічний принцип внутрішньої єдності буття і свідомості, який передбачає безпосереднє, позараціональне проникнення в суть речей, реальності, життя; 2) особлива філософська настанова, яка долає розчленування на суб'єкт і об'єкт; 3) особливий напрям філософської думки, характеристика низки філософських систем (зокрема, А. Бергсона, М. Лоського, С. Франка), які ґрунтуються на принципі інтуїтивного пізнання реальності. Ця течія

філософської думки намагається обґрунтувати повну автономію філософського знання відносно наукового.

Відправним пунктом всіх міркувань в І. є поняття інтуїції, смисл якої суттєво вар'ірується не лише у представників власне **І.,** а й в інших філософів, які розглядають проблеми інтуїтивного пізнання. Перші версії **І.** містяться в філософських концепціях Сократа і Платона, в християнстві (має переважно містичне звучання). **І.** протиставляється раціоналістичним версіям філософії XIX – XX ст.; виокремлюються форми інтелектуальної інтуїціїабо «ідеації» (Е. Гуссерль), емоціональної інтуїції (М. Шелер), містичної інтуїції (Ж. Марітен). У філософії життя інтуїція уподібнюється інстинкту, а в психоаналізі розглядається як першооснова творчості. В сучасній філософії І. є органічною складовою філософських конструкцій герменевтики, феноменології, екзистенціалізму, філософської антропології та інших філософський течій.

ІНТУЇЦІЯ (латин. *intuitio* – споглядання) – психічна властивість людини до мисленневої оцінки наявної ситуації, абстрагуючись від проведення логічного аналізу, яка дає можливість одразу ухвалювати правильне рішення на основі накопиченого емпіричного досвіду, а також під впливом виявів родової та генетичної спадковості. Пізнання на основі **І.** трактується як безпосереднє на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення. У сучасній зарубіжній філософії **І.** розглядається як різновид інстинкту, який безпосередньо визначає форми поведінки організму людини (**А. Бергсон** (1859–1941 рр.), або як прихований, підсвідомий першопринцип творчості (З. Фройд).

ІОАН ДАМАСКІН (б. 675 р. – до 750 р.) – візантійський богослов та філософ, один із отців церкви та засновник православного віровчення. Активний противник іконоборства. Прихильник тези про філософію як служницю богослов'я, на основі висновків аристотелівської логіки сформував основи схоластичного методу. У своїй праці «Джерело знання» викладав основи філософських поглядів Аристотеля («Діалектика»), критикував антихристиянські вчення («Книга про єресі»), систематизував православне віровчення («Точний виклад православної віри»). Зумів узагальнити стародавні й античні уявлення та догми своїх сучасників – християнських богословів. Основним методом пояснення сущого вважав компіляцію («Не люблю нічого свого»).

ІОАН ЗОЛОТОУСТИЙ (347–407 рр.) – християнський архієпископ, один із засновників Константинопольської патріархії, богослов, у католицькій церкві вшановується як один із трьох вселенських святителів та вчителів церкви поруч із **Василем Великим** та **Григорієм Богословом**. Титул «Золотоустий», який офіційно закріплений за ним був рішеннями Халкидонського вселенського собору у V ст., отримав за надзвичайне красномовство. Церковно-громадський діяч, погляди та дії якого мали виражений соціальний характер. Розвивав традиції тогочасної християнської схоластики, вважаючи, що церква повинна опікати бідних та закликати державу жити за заповідями Божими.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (латин. – *irrationalis* – нерозумний, нелогічний) – властивість сучасних філософських концепцій, суть якої полягає у обґрунтуванні неспроможності наукового етапу пізнавальної діяльності людини виявити основні взаємозв'язки та закономірності реального світу, а також абсолютизація значення недоступних для осягнення розумом елементів світогляду (**інтуїція**, інстинкт, одкровення, віра та тощо) у процесі пізнання.

Виражені риси **І.** наявні в таких різновидах сучасних філософських концепцій, як **неотомізм, екзистенціалізм, прагматизм та персоналізм,** а його елементи можна відшукати у позитивістському та неопозитивістському вченні, оскільки саме там формування теорій зводиться до аналітичних та емпіричних міркувань, а філософські оцінки та узагальнення автоматично здійснюються за допомогою сфери ірраціонального.

І. оголошує недоступними об'єктивному раціональному аналізу області істинно творчим ареалом (наприклад, життя, інстинкт, воля, душа) та протиставляє їх механіцизму мертвої природи та абсолютного духа («життєвий порив» **А. Бергсона** (1859–1941 рр.), «воля до влади» Ф. Ніцше, «переживання» В. Дільтея та ін.).

Із розвитком філософських систем **структуралізму** та **постструктуралізму** видозмінюється тлумачення **І.**, аналізуються позасвідомі структури соціальності та їх дискурсивна фіксація, які уподібнюються до мовних комплексів та механізмів з подальшим аналізом за допомогою лінгвіністичних методик та методологій (використання елементів структурної лінгвістики та теорії інформації **К. Леві-Стросом**, висновки **М. Фуко**, аналіз підсвідомого **Ж. Лаканом**).

ІСТИНА – поняття, яке позначає якісну характеристику процесу мислення, що фіксує пізнавану дійсність такою, якою вона є насправді.

У посткласичних філософських системах **І.** трактується як відповідність мислення відчуттям (**Г. Рассел**), збіг ідей та вчинків з прагненнями особистості (**інструменталізм Джеймса**), специфічна відповідність відчуттів (**позитивізм** Е. Маха та Р. Авенаріуса), послідовний зв'язок даних науки та чуттєвого досвіду (**неопозитивізм М. Шліка** та О. Нейрата), реалізацію ідеї постійного повернення до переоцінки цінностей (Ф. Ніцше), вияв свободи (**екзистенціалізм Ж. П. Сартра**), певний ідеальний об'єкт (неотомізм Ж. Марітена, філософія **Н. Гартмана**). У філософській системі постмодернізму, де пізнання специфічно розглядається як приречений на невдачу процес, **І.** тлумачиться як різновид ілюзії або **симулакр** (**Ж. Дерріда, Ж. Дельоз**).

Для посткласичної філософії властиві такі різновидності теорії **І.**: а) семантична, що виходить із потреби побудови метатеорії, яка повинна визначати умови розуміння **І.** для основної теорії (**А. Тарський**); б) конвеціональна, в якій **і**. трактується як результат домовленостей (**Т. С. Кун**); в) когерентна, яка ґрунтується на вченні про несуперечливе повідомлення, а **І.** є властивістю узгодженості знання (Р. Авенаріус, Е. Мах); г) прагматична, що вважає істинним лише те повідомлення, що сприяє досягненню успіху (**Ч. Пірс**).

ІСТОРИЗМ (грец. *historia* – розповідь про минулі події) – принцип трактування світу, природних та соціально-культурних явищу динаміці їх змін, становлення у часі, закономірному розвитку, що передбачає аналіз об'єктів дослідження у зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

Й

ЙОГА − 1) філософська езотерична традиція Індії, започаткована прибл. у V ст. до н. е. і пов'язана з основоположними принципами філософії школи санкхья; 2) сукупність різноманітних духовно-психічних і фізичних практик досягнення «просвітлених» станів свідомості, що вироблені в різних напрямах індуїзму та буддизму

К

КАМЮ (франц. Camus) *Альбер* (1913–1960 рр.) – французький письменник та філософ-**екзистенціаліст**.

Народився у 1913 р. в Алжирі. Вивчав філософію в Алжирському університеті (1932–1937 рр.). На старших курсах університету зацікавився соціалістичними ідеями, вступив до Французької комуністичної партії (1935 р.), але був виключений з її лав за звинувачення у «троцкізмі». У 1936 р. створив самодіяльний театр, організовував постановки п'єс, грав у виставах.

Після завершення робіт про Августина Аврелія та античного філософа Плотіна у 1936 р. отримав диплом магістра філософії. Згодом очолював Алжирський будинок культури, був редактором журналу (1938 р.), розпочав літературну діяльність.

Переїхав у Париж (1940 р.), де працював у пресі, опублікував свої перші художні твори. Вступив до лав Руху Опору, став редактором підпільної газети «Битва» («Le Comat»), з 1943 р. почав співпрацювати з видавництвом «Галлімар», зустрічається та товаришує з **Ж.-П. Сартром**, бере участь у постановці його п'єс.

Після Другої світової війни завершив співпрацю із ліворадикальним рухом та став незалежним журналістом – писав публіцистичні статті для різних видань.

У 50-х рр. XX ст. активно займався театральною діяльністю, ставив свої п'єси, провадив активну театральну діяльність. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1957 р.). Сам **К.** не вважав себе філософом, а надто **екзистенціалістом**, але роботи представників цього філософського напряму мали надзвичайний вплив на його творчість. Творець «абсурдного» вчення про **відчуженість** людини у світі, пропагандист безсенсовності та безнадійності людини, які слід сприймати на віру. У філософських поглядах перейшов від **«філософії абсурду»** до моралістичного гуманізму. Трагічне переживання проповідуваної ним **«смерті бога»** трактується як втрата сенсу буття у житті людини. Для **К**. властива **аскетична епістемологія** – проповідь прагнення до наперед неосяжної для остаточної істини благодаті. Мислиме розглядається як

вічне, суперечливе, реальне «творіння». Проповідував ідею неминучої смерті, **«абсурду»** як істини людського існування (екзистенції) на землі.

У своїх художніх творах пробуджував у душі людини мужність до життя. Сізіф у філософії **К**. – це символ людського життя, що переобтяжене труднощами. Основні літературні та художні твори: «Сторонній» (1932 р.), «Міф про Сізіфа» (1942 р.), «Чума» (1947 р.), «Людина, що бунтує» (1951 р.), «Шведські доповіді» (1958 р.). Загинув у автомобільній катастрофі 4 січня 1960 р.

КАНТ (нім. Kant) Іммануїл (1724–1804) – нім. філософ і природодослідник, з праць якого започатковується нім. трансцендентально-критична філософія. Ідеї **К.** представляють собою поворотний пункт в розвитку філософії, вони знаменують початок так зв. «другого антропологічного повороту» в філософії (авторство першого приписують Сократу). Все життя **К.** було пов’язане з Кеніґсбергом (нині Калінінград), де він народився, закінчив університет (1745), став доцентом (1755–1770), професорм (1770–1796) і був похований.

У творчості К. прийнято виділяти два періоди: «докритичний» (з 1746 р. до 1770 р.) і «критичний» (1770–1797). У «докритичний» період **К.** виступав як емпірик, займався переважно питаннями природознавства. Він висунув гіпотезу (пізніше розроблену Лапласом) про виникнення Сонячної системи з туманності, що обертається; вивчав взаємозв’язок приливів й обертань Землі; розробив систему класифікації тваринного світу; висунув гіпотезу природної історії людських рас та ін. ідеї. У «критичний» період **К.** поставив перед собою завдання визначити межі пізнання, перевірити й оцінити пізнавальне значення принципів знання. Всупереч традиційним поглядам на пізнання в філософії того часу, він доходить висновку, за яким все знання неоднорідне: є різні об’єкти пізнання, яким відповідають різні типи пізнавальної діяльності, котрі не зводяться один до одного. Існують також духовні здібності, які не зводяться до пізнання. Саме пізнання не є ні пасивним відображенням природи, як схильні вважати емпірики, ні спогляданням вроджених ідей, на чому наполягають раціоналісти. **К.** шукає «третій» шлях у дискусіях емпіриків й раціоналістів, почуттів і розуму. Філософ стверджує: думки первісно «заряджені» чуттєвістю, а чуттєвість «завантажена» позачуттєвими структурами. **К.** розрізняє світ, який не залежить від наших відчуттів і мислення, – світ «речей в собі». Для теоретичного пізнання світ «речей в собі» закритий. Однак існує світ феноменів, які дані нам у відчуттях і які осмислюються розсудком. Людська здатність пізнання феноменів безмежна. Тим самим **К.** здійснив своєрідний «коперніканський переворот» у філософії.

Стан людського розуму, з якого неминуче починається будь-яке пізнання, **К.** називає апріорним знанням (від лат. a priori – той, що йде попереду); воно передує досвіду, незалежне від досвіду. Апріорне знання не існує саме по собі, це не «вроджена ідея», воно лише «оформляє» чуттєвий матеріал, а тому відрізняється від апостеріорного (від лат. апостеріорі – із наступного), тобто від знань, одержаних досвідом. Останнє також не існує в чистому виді. Світ явищ, феноменів – не хаос, він упорядкований за допомогою всезагальних і

необхідних форм чуттєвого споглядання і категорій розсудку. Характеризуючи взаємовідношення нашого досвіду зі світом «речей в собі», **К.** послуговується поняттями «трансцендентний» і «трансцендентальний». «Трансцендентальний» в розумінні **К.** – це той, що відноситься до пізнання, яке цікавиться не стільки предметами, скільки видами нашого пізнання предметів, оскільки це пізнання можливо апріорі. «Трансцендентальний» – те, що виходить за межі емпірії та організує емпіричний досвід за допомогою апріорних форм. «Трансцендентний» означає те, що виходить за межі будь-якого можливого досвіду; те, що знаходиться поза межами теоретичного пізнання; це предмет не стільки знання, скільки віри. Синтез чуттєвості і розсудку здійснюється за допомогою особливої здібності – сили уявлення. Процес пізнання для **К.** – не відтворення «речі в собі», а конструювання світу явищ: «розсудок не черпає свої закони (a priori) із природи, а приписує їй». **К.** прагнув виявити особливості різних видів пізнання, які лежать в основі різних наук. **К.** виділяв у всіх речах дві сторони – феномени, або «речі-для-нас», і ноумени, або «речі-в-собі». Феномени є відображенням речей у нашому чуттєвому сприйнятті, і в цьому смислі вони пізнаванні – адже ми безпосередньо знаємо свої відчуття. Чуттєве споглядання – це початок всілякого пізнання. А ноумени – це речі, як вони існують безвідносно наших почуттів. Згідно **К.,** ноумени недосяжні не лише почуттями, а й розумом, оскільки за межами чуттєвого сприйняття будь-яке пізнання безсильне. Ноумени нічого не дають для пізнання «речей-в-собі», проте дозволяють про них мислити як про умоспоглядальні. При спробах пізнати ноумени розум крок за кроком «занурюється в темряву і впадає в суперечності» – так зв. антиномії (суперечності закону самому собі). При розгляді апріорного знання **К.** вирізняє чотири антиномії чистого розуму: світ не має початку і кінця – світ має початок у часі і обмежений у просторі; є деякі схожі першопричини – і таких не існує; у світі все відбувається за законами причинності – існує вільна причинність, свобода; існує якась необхідна (абсолютна) Суть (Бог) – і такої суті не існує. Кожна антиномія складається із тези і антитези. За **К.,** ні шляхом логічних міркувань, а надто дослідним шляхом не можна спростувати ні тезу, ні антитезу. Можна прийняти «на віру» те чи інше положення, розум тут безпорадний. Цей висновок часто розглядають як агностичну тенденцію в кантівській філософії.

Не знаходячи вирішення проблеми зв’язку духа і матерії у сфері «чистого» (теоретичного) розуму, **К.** покладає надії на розум практичний, в якому на першому місці стоїть не інтелект, а воля; обґрунтовує його пріоритетність над теоретичним розумом. Здатність судження розкривається у способі життя людини, її вчинках, життєвій позиції, тобто в формі практичного розуму. Знання тільки тоді має цінність, коли допомагає людині стати людянішою, реалізувати ідею добра. До практичного філософування (у широкому смислі) він відносить етику, вчення про державу і право, філософію історії і релігії, антропологію. **К.** проголосив свободу доводом існування морального закону. Моральний закон виражається у формі категоричного імперативу – формально внутрішнього повеління, вимоги якого носять безумовний, обов’язковий для всіх характер. Обовязок, а не будь-який інший мотив, надає вчинку морального

характеру. Водночас моральний тільки той вчинок, у якому людина вільно вибирає дотримання обовязку. Сформульований **К.** моральний закон – категоричний імператив – стверджує: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого, так, як до мети, і ніколи не ставився би до неї тільки як до засобу».

Ідеї **К.** вплинули на подальший розвиток філософії. Вони безпосередньо отримали розвиток у філософії кінця XIX – першій третині XX ст. – неокантіанстві. Вважається, що на основі відповідей на питання, поставлені **К.,** сформувалась вся сучасна філософія: позитивізм, феноменологія, екзистенціалізм.

Основні праці: «Думки про істину оцінку живих сил» (1749), «Всезагальна природна історія и теорія неба» (1755), «Про форми і принципи світу, який сприймається чуттями та умоспоглядається» (1770), «Критика чистого розуму» (1781), «Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики» (1783), «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво» (1784), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), «Релігія лише в межах розуму» (1793), «Антропологія» (1798).

КАРМА − в індійській релігії та філософії − сукупна містична енергія усіх вчинків, слів і думок людини, що визначає її долю, а також форми і види наступних народжень; закон моральної відплати як сутність причиново-наслідкового зв’язку між минулим, теперішнім і майбутнім буттям живих істот.

КАРНАП (нім. Carnap) *Рудольф* (1891–1970 рр.) – німецько-американський філософ та вчений, представник **логічного позитивізму** та **філософії науки**.

Народився у м. Вуппераль (Німеччина). Після закінчення гімназії вивчав філософію, фізику та математику у Йєнському та Фрайбурзькому університетах (1910–1914 рр.). Особливу зацікавленість викликали у нього філософські праці І. Канта, а вплив на становлення його філософських поглядів мав відомий німецький математик та логік **Г. Фреге**. Учасник Першої світової війни, після завершення якої вивчає теорію відносності у Берлінському університеті під керівництвом А. Ейнштейна, захищає докторську дисертацію (1921 р.).

У роботі «Логічна структура світу» (1928 р.) розглядає суть основних наукових термінів. Спираючись на висновки **Л. Вітгенштейна** та **Б. Рассела**, аналіз структури природничо-наукового знання, ґрунтованого на уточненні основних наукових понять за допомогою висновків математичної логіки, вважає основним предметом філософії науки.

Викладав у Віденському (1926–1931 рр.) та Празькому німецькому університеті (Чехословаччина) (1931–1935 рр.). Висунув низку радикальних неопозитивістських концепцій (**фізикалізм** та ін.) та заперечував світоглядний характер філософії. У праці «Логічний синтаксис мови» (1934 р.) відстоював тезу про те, що логіка науки є аналізом синтаксичних зв’язків між реченнями, поняттями та теоріями, заперечуючи можливість наукового обговорення питань, які стосуються сутності предметів та явищ у їх відношеннях до речень наукової мови. Розвивав теорію логічного синтаксису, формував мову

розширеного обчислення предикатів з рівністю та відповідно до правил індукції, якурозглядав як апарат для логічного аналізу науки.

Суть філософського знання зводив до т. зв. **«логіки науки»**, висновки якої характеризувались як єдиний правомірний спосіб роз'яснити та проаналізувати мову конкретної науки. Судження розглядав тавтологічні (виявлені у логічних математичних системах), наукові (зафіксовані у вірно зрозумілій філософії) або абсурдні (виявлені у неверифікованих концепціях традиційної філософії). Творчий аналіз наукової, логічної та математичної мови розглядав як єдино можливий для подолання недосконалостей і неточностей, що трапляються у повсякденному мовленні людини.

За допомогою американських філософів Ч. Морріса та **У. Куайна** переїжджає у США (1935 р.), отримує американське громадянство (1941 р.). Викладає у Чиказькому (1936–1952 рр.), Гарвардському (1952–1954 рр.) та Каліфорнійському (1954–1962 рр.) університетах. Працює у Прінстонському інституті спеціальних досліджень.

У роботах «Вступ до семантики» (1942 р.), «Формалізація логіки» (1943 р.), «Розуміння і потреба» (1947 р.) формує принципи «уніфікованої мови науки», доходить висновку про недостатність синтаксичного підходу у пізнанні та необхідність застосування висновків семантики для виявлення відношення між мовою та описуваною нею областю предметів. На основі своєї семантичної теорії формував індуктивну логіку як ймовірнісну, розвивав формалізовану теорію індуктивних умовиводів (зокрема, висновків за аналогією), розробляв теорію семантичної інформації.

Автор робіт із семантичної інтерпретації та квантизації модальної логіки, деякі результати, отримані у його наукових дослідженнях, були використані в роботах у галузі кібернетики.

КАССІРЕР (нім. Cassirer) *Ернст* (1874–1945) − німецько-американський філософ і культуролог, представник марбурзької неокантіанської філософської школи.

Народився у м. Бреслау (нині Вроцлав) у сім'ї купця єврейського походження. Навчався в університетах Берліна, Лейпціга, Гейдельберга, Мюнхена та Магбурга (Німеччина). Професор (1919–1933) та ректор (1930–1933) Гамбурзького університету. Емігрував у Великобританію (1933), викладав у Оксфорді. Пізніше працював у Гетерборзі (Швеція) (1935–1941). З 1941 р. проживав у США, викладав у Єльському та Колумбійському університетах (1941–1944).

На початку своєї філософської діяльності займався філософськими проблемами природознавства, розробляв теорію понять або функцій, після 1920 р. формував оригінальну філософію культури. Слідом за Г. Когеном та П. Наторпом видаляє з кантівської системи поняття «речі у собі» як одного з двох факторів, що створюють світ «досвіду». Простір та час у його висновках не трактувались як результати споглядання, а як поняття. Замість кантівських двох світів вводить один світ − «світ культури».

Суб'єктивні ідеї називає «символічними функціями», які за допомогою своїх принципів формують світ, представляють найвищі цінності, пов'язані з

«божественним» у людині. Різноманітні сфери культури, названі «символічними формами» (мова, міф, релігія, мистецтво, наука) розглядались як самостійні утворення, а філософія культури визначає ідеалістичне розуміння людини як «тварини, що створює символи». Автор історико-філософських робіт про Г. Лейбніца, Р. Декарта, І. Канта, філософію Відродження, доби Просвітництва, атакож робіт про Й. В. Гете.

КАТЕГОРІЇ − універсальні форми мислення й свідомості, які відображають найзагальніші (фундаментальні) ракурси буття й пізнання, найістотніші властивості, зв'язки, відношення предметів, явищ об'єктивного світу; є родовими поняттями для конкретно-наукових (видових) понять (напр.: буття, причина, закон, розвиток, свідомість, істина тощо); специфічні форми філософсько-світоглядного освоєння дійсності.

КАУЗАЛЬНІСТЬ − 1) форма зв'язку явищ і процесів, коли існування кожного з них обумовлене (спричинене) іншим: 2) принцип пізнання і пояснення, згідно з яким усі явища і процеси розглядаються як сполучені причиново-наслідковими зв'язками.

КІЛЬКІСТЬ − філософська категорія для позначення просторово-часових властивостей предметів та явищ об'єктивної дійсності, що виявляються у їх взаємодії з іншими предметами та явищами. Інколи категорія **К.** використовується у парі з категорією «якість». **К.** указує на деякі визначені характерні риси речей, зокрема такі, як міра, вага, число, обсяг, темпи проходження тих чи інших процесів, ступінь розвитку тих або інших якостей і т. ін. Важливою ознакою **К.** є однорідність (подібність)частин або предметів. Самі відмінностіміж подібними предметами мають кількісний характер. Накопичення таких кількісних змін часто веде до заміни вже самої якості і, нарешті, природи або способу буття самого предмета.

«КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ» – твердження американського філософа **Ф. Фукуями**, висловлене у однойменній статті в американській пресі наприкінці 80-х рр. XX ст. стосовно особливостей завершення специфічної епохи розвитку людської цивілізації, що характеризувалась домінуванням тоталітарних соціально-політичних систем, і замінив новий ліберальний суспільний порядок.

Основними викликами минулого століття **Фукуяма** вважає фашизм та комунізм. Послідовники першого апелювали до політичної слабкості Заходу, морального упадку, втрати єдності ліберальних суспільств, акцентуючи на необхідності формування могутньої держави. А комунізм, будучи альтернативою лібералізму, своєю чергою апелює до проблем суперечності праці та капіталу. Але і фашизм, і комунізм у XX ст. були подолані – успішним завершенням Другої світової війни та реальними змінами у західному суспільстві та відходом класового питання на другий план.

КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (Clemens Alexandrinus) *Тіт Флавій* (бл. 150 – до 215 рр.) – християнський філософ та богослов. Після численних мандрівок оселився у Александрій, викладав у катехитичній школі, де серед його учнів був відомий теолог Оріген. Під час гоніння на християн римського

імператора Севера (202–203 рр.) змушений був покинути місто, а подальша доля його невідома.

Знаходився під впливом філософських поглядів **Платона,** стоїків, **Філона Александрійського**, захищав християнську теологію та гностицизм. Вважав, що істинна філософія навчає про Бога та людину, про те, як людині повернутись до Бога. Всюди та у всьому вбачав божественний логос, який під впливом **Філона Александрійського** трактував як закон. Вважав, що віра та розум не є взаємосуперечливими, вони не тільки не взаємозаперечують, але й взаємодоповнюють себе. У розумінні взаємовідносин віри та розуму розпочав потужну традицію, продовжену згодом **Августином Блаженним**, **Томою Аквінським** та **Ансельмом Кентерберійським**.

КОЛЛІНГВУД (англ. Collingwood) *Робін Джордж* (1889– 1943 рр.) – британський історик та філософ-неогегельянець.

Народився у сім'ї відомого вченого, академіка В. Г. Коллінгвуда. Навчався в Оксфордському університеті, після закінчення якого викладав там історію та філософію, професор (з 1935 р.). Філософські погляди **К.** сформовані під впливом робіт відомого вченого **Б. Кроче** (1866– 1952 рр.). Особливо досліджував історичну проблематику. Вирізняв спільний предмет філософії і історії – мислення. Сформована ним **ієрархія форм духовної активності,** до яких відносив мистецтво, релігію, науку, історію та філософію, ґрунтувалась на уявленнях, символізації та абстракції. У своїх філософських творах відстоював традиції об'єктивного ідеалізму Платона та Г. Гегеля.

КОМПЕНСАЦІЯ (грец. *Compensare* – возмещать) – поняття індивідуальної психології **А. Адлера** (1870–1937 рр.), що відображає прагнення людини вичленити із свідомості комплекс неповноцінності за рахунок цілеспрямованого розвитку фізичних та психічних функцій, які призводять до переживання почуття адекватності; спеціальний механізм, який сприяє розвитку людських якостей, до яких вчений відносив почуття спільності, що визначає напрям життя, почуття неповноцінності та прагнення до панування, що виступають своєрідними носіями енергії, яка необхідна для розвитку особистості, водночас будучи стимулами для індивідуального розвитку і для суспільства загалом.

Вирізняв чотири види **К.:** а) неповну, б) повну, в) надкомпенсацію та г) удавану. Поєднання цих видів дало можливість сформулювати одну із перших типологій формування особистості дитини. Теорія Адлера стала своєрідною антитезою фройдівської концепції людини та спричинила значний вплив на психотерапію та психологію особистості.

КОМУНІКАЦІЯ (латин. *Communication* – повідомлення, передача) – спілкування, обмін думками, передання певного змісту від людини до людини. Прийнято розрізняти такі види **К.**: а) у широкому сенсі як одну із основ людської життєдіяльності та багатоманітність форм мовної діяльності людини, що не обов'язково передбачають наявність змістовно-смислового плану; б) інформаційний обмін у технологічно організованих системах, що досліджується сучасною футурологією; в) мислекомунікацію як інтелектуальний процес, що пов'язаний із певними соціальними ситуаціями, і

якому властивий витриманий ідеально-змістовний план; г) екзистенціальну як акт виявлення Я в Іншому.

У філософських системах XX ст. питання **К.** актуалізуються через процеси технологізації та автоматизації людської діяльності, яка призводить до вивільнення індивіда та переносить увагу суспільства з процесів виробництва на процеси управління, в яких спілкуванню відводиться основна роль.

У філософських дослідженнях помітнішим стає поворот до дійсності мови, досліджуються мовні та знакові системи на рівні логіки (**Г. Рассел, Л. Вітгенштайн**), лінгвістики (**Ф. де Соссюр**), семіотики (**Ч. Морріс**). Наприклад, Вітгенштайн розглядав **К.** як комплекс **мовних ігор**, які мають свої семантико-прагматичні правила та свої принципові обмеження. Філософські концепції **постмодернізму** акцентують на **К**. як на процесі, що повинен сприяти переправленню від одного до іншого суб'єкта тотожності певного позначеного об'єкта, певного смислу або концепту.

КОМУНІТАРИЗМ (англ. *Community* – спільнота) – напрям у сучасній соціальній філософії, що виник у 90-х рр. XX ст. у США, який є основою ідеології соціально-політичного руху на захист інтересів соціальних співтовариств у їх відносинах із державою та бізнесом, основним елементом якого є твердження про народження та існування людей у певних соціальних спільнотах, які функціонують завдяки виробленим у їх надрах моральним цінностям, а також сформований на цих засадах соціально-політичний рух, що відстоює інтереси соціальних спільнот у їх відношеннях із державою та бізнесом.

Найпопулярнішим елементом теорії **К.** є ідея трисекторної моделі суспільства, яка реалізує тезу про партнерський баланс між державою, ринком та соціальними співтовариствами.

Витоки **К.** сягають висновків античної філософії (Аристотель), релігійно-філософських уявлень про суспільство старо – та новозавітної літератури, філософських ідей доступного знання періоду Просвітництва, черпають із висновків соціальних теорій Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, **Дж. Дьюї,** Д. Белла, **Х. Патнема**. Певне значення для становлення сучасного **К.** мала у комунітарна філософія **М. Бубера** (фундаментальність відношень «Я –Ти»).

Сучасний **К.** на відміну від попередніх подібних соціально-філософських концепцій, що ґрунтувались на протиставленні індивідуальної свободи та соціальних зобов'язань, характеризується пошуком гнучких форм балансу між особою та суспільством, між автономією й інтересами суспільства, між загальним благом і свободою, між правами та обов'язками, виявляє себе як конструктивна опозиція індивідуалістському ринково-демократичному лібералізму та традиціоналістському авторитаризму.

КОНЕЧНЕ – філософська категорія для позначення предметів та явищ, що обмежені у своєму існуванні та зумовлені іншими предметами і явищами.

КОНКРЕТНЕ – реально існуючий предмет, цілісне утворення, що виявляється завдяки внутрішній суттєвій єдності всіх своїх сторін.

КОНСЕРВАТИЗМ − 1) в широкому сенсі − прихильність до традиційного, ортодоксального, успадкованих традицій і порядків;

несприйняття інновацій і змін в суспільному житті, науці, мистецтві тощо; 2) політична філософія та ідеологія, що вимагає збереження традиційних цінностей, інститутів, соціальних практик, релігійних доктрин.

КОНСТРУКТИВІЗМ − течія сучасної філософії науки, епістемології, логіки та математики, відповідно до якої пізнавальна діяльність суб'єкта є не пасивним відображенням світу, але активним конструюванням його моделей та їх інтерпретації; формується в 70-80-х рр. XX ст.

КОНСТРУКТИВІСТСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВА – система доводів філософсько-правової теорії американського філософа та правника **Р. Дворкіна** (нар. 1931–2013 рр.), що виходить із розуміння права як «інтерпретуючого», посилається на висновки інституціональної історії правової системи, а також ґрунтується на політичній легітимізації конкретної правової традиції, яка втілена у доступному матеріалі, взятому із минулого досвіду.

Саме це і трактується у висновках вченого як моральні принципи правової системи («право як чесність» або «цілісність»), а право та мораль пов'язані між собою (на відміну від позитивістської байдужості до моралі), але епістемічно, подібно до їх зв'язку у концепціях «природного права».

КОНФУЦІЙ (латинізована форма імені Кун Фу-цзи) (551/550 – 449 до н.е.) – видатний китайський філософ, творець однієї із перших зрілих філософських концепцій і засновник конфуціанства − ідейної течії, що проіснувала понад двох тисячоліть. Походив з сім'ї, що належала до бічної гілки колись відомого, але збіднілого роду. Займався самоосвітою, прагнув знайти використання на державній службі. 13 років мандрував, пропагуючи своє вчення. Займався редагуванням творів давнини «Ши цзин», «Шу цзин», «Юе цзин», «Лі цзи», розвивав своє вчення, передавав його учням. **К.** приписується складання першого історичного літопису «Чунь цю» («Весни та осені»). Погляди **К.** в основному автентично викладені в зібрані «Лунь юй» («Бесіди та судження») − запис висловлювань мислителя та його учнів.

Вчення **К.** було відповіддю на кризу традиційної ідеології, центральною темою якої були відносини правителя − «вана» і Неба як джерела благодаті − магічної сили «дє», завдяки котрій «ван» («Син Неба») упорядковував «Піднебесну» (суспільство). Спираючись на давні традиції, **К.** розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні стосунки між людьми, в сім'ї та в державі, **К.** виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Звідси його теорія «виправлення імен» − встановлення відповідності між іменем і дійсністю: «син повинен бути сином, батько − батьком, підлеглий − підлеглим і правитель − правителем». Поняття «жєнь» − гуманність означає вибудовування відносин між людьми у суспільстві в дусі солідарності, аналогічно родинній близькості членів сім'ї. Правильна поведінка передбачає постійний самоконтроль і самообмеження, підпорядкування культурній нормі, без якої неможлива усталена соціальність. Конфуціанство вважало основою соціального устрою моральне самовдосконалення індивіда й дотримання норм етикету, проголошувало владу правителя священною, а метою державного

управління – інтереси народу. Конфуціанство має деякі риси, спільні з релігією − культ предків, ритуали, жертвопринесення. Вчення **К.** просякнуто духом збереження традицій.

Знайдене **К.** поєднання традиціоналізму з імперативами особистої відповідальності кожного за стан справ у Піднебесній в історичній перспективі виявило свою виняткову продуктивність. З II ст. до н. е. і до XX ст. конфуціанство було офіційною державною ідеологією Китаю, фактично стало основою специфічно-китайського способу життя, багато в чому сформувало унікальні риси китайської цивілізації. У різний час конфуціанство поширювалося в Японії, В'єтнамі, Кореї. З 80-хрр. XX ст. інтерес до ідей конфуціантської етики, принципів організації державного управління зростає. Нині позиції конфуціанства дещо послабли під тиском європейських філософських ідей.

КОНЦЕПТ − 1) у середньовічній філософії − акт «схоплення», осягнення смислу речі (проблеми) в мовленні, висловлене розуміння сутності речі (орієнтоване на слухача, читача); синтез пам'яті, уявлення і судження; 2) поняття, зміст поняття, смислове значення імені.

КОНЦЕПЦІЯ (латин. *concepcio* – розуміння) – форма наукового пізнання, специфічна система розуміння та трактування реального світу; основна ідея будь-якої теорії.

КОНЦЕПЦІЯ «ВИКЛИКУ – І – ВІДПОВІДІ» – елемент теорії цивілізації відомого британського історика та філософа **А. Дж. Тойнбі** (1889–1975 рр.), який розкриває механізм зміни цивілізацій на основі суб'єктно-об'єктної взаємодії структурних частин соціального.

«Виклик» тлумачиться як різка зміна умов життя суспільства, в межах якої виникають складнощі, а людська свідомість не може дати цьому адекватної «відповіді». Якщо не помічати «виклику», то культура і суспільство будуть рухатись до прірви та загибелі. Тільки там, де розум людей збуджується у напрямку пошуку виходу та нових форм виживання, формуються умови для зародження цивілізації більш високого рівня розвитку.

КОРДОЦЕНТРИЗМ − 1) філософсько-світоглядний принцип домінації емоцій, почуттів, ірраціональних сердечних потягів над логіко-дискурсивним мисленням; 2) «філософія серця» як антропологічна й гносеологічна парадигма української філософії та менталітету (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич та ін.).

КОСМІЗМ–1) філософський принцип осмислення Всесвіту як складного, структурно-організованого цілого, що перебуває в процесі розвитку (еволюції); 2) умовна назва філософських учень, які обґрунтовують ідею взаємовпливу космосу і людини (людства).

КОСМОЛОГІЯ − 1) в античній філософія − вчення про Космос як ціле, його структуру і принципи існування; 2) теологічна дисципліна, що систематизує та витлумачує вчення Церкви про виникнення і будову Всесвіту; 3) розділ астрономії, що вивчає загальні закономірності будови, походження та еволюції Всесвіту.

КОСМОС − категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповнений краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на противагу хаосу; 2) Всесвіт як єдине, структурно організоване ціле.

КОТЕРМАК (ДРОГОБИЧ) *Юрій* (бл. 1450 − 1494) − відомий українськийвчений, астроном, астролог та філософ, перший український доктормедицини, автор першого українського друкованого (латинською мовою) твору, представник культуридоби Відродження, ректор Болонського та професор Краківського університету, в якому його лекції слухав М. Коперник. У трактаті «Прогностична оцінка поточного 1483 року» висловив впевненість у пізнавальних здібностях людського розуму, завдяки якому як головному критерію істинності можна осягнути світ. Пропагував неоплатонівську ідею космічної любові, якою сповнений Всесвіт.

КРЕАЦІОНІЗМ − релігійне вчення та філософсько-теїстична концепція створення світу Богом із нічого, творчим надприродним актом і згідно Свого задуму; притаманне монотеїстичним релігіям (юдаїзму, християнству, ісламу).

КРИТЕРІЙ ІСТИНИ – спосіб доведення достовірності людських знань. Основним критерієм істини є практика.

КРИТЕРІЙ ІСТИННОСТІ ПРАГМАТИСТСЬКИЙ – твердження **В. Джеймса** (1842–1910 рр.) про те, що основним визначником істинності людських знань є те, що відповідає практичній успішності дій людини і суспільства. Ідеї, теорії та судження повинні, на його думку, мати практичні наслідки, в іншому разі їх взагалі не слід брати до уваги. Істина – це різновид корисного, а не відмінна від нього та підпорядкована йому категорія. Істинним у цій філософській концепції вважалось все те, що є корисним у межах переконань людини. Оскільки корисні практичні наслідки можуть існувати лише у майбутньому, говорити про істинність ідеї до виникнення цих наслідків не можна. Ідея сама собою просто є, вона або істинна, або хибна, але може стати істинною лише у процесі її застосування, у процесі перевірки.

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ − напрям західної (переважно англо-американської та німецької) філософії XX ст., стрижнем якого є ідея раціональності як домінуючої цінності; методологічна програма демаркації сфери раціонального (науки) від ірраціоналізму та демагогії (псевдонауки, метафізики, ідеології тощо); обґрунтуваннягіпотетико-дедуктивної моделі наукового дослідження.

КРІСТЕВА (болг. Кръстева) *Юлія* (нар. 1941 р.) – французька вчена болгарського походження, дослідник літератури, мови, психоаналітик, письменниця, семіотик і філософ. Дружина відомого французького філософа **Ф. Соллерса**.

Народилась у м. Слівен (Болгарія). З 1965 р. проживає у Франції. Представниця філософії постструктуралізму. Учениця **Р. Барта**. У 1965 р. приєдналась до групи вчених відомої під назвою «Тел-Квел», зацікавилась проблемами філософії мови, піблікувала свої праці у паризькому виданні «Критика» (1967 р.), членом редколегії якого стала (1970 р.). Відвідувала семінари відомого французького філософа **Ж. Лакана**. У 1974 році захистила

докторську дисертацію. Очолила кафедру лінгвістики у Паризькому університеті, викладалау Колумбійському університеті у США.

Характерна ознака філософських досліджень – поєднання висновків філософії з результатами наукових досліджень у сфері лінгвістики, психоаналізу, **семіотики** тощо. Розробляє питання семіотичного аналізу, який застосовує до розгляду особливостей формування культурних феноменів. Позначаючи процес перетину та взаємовпливів текстів у окремо взятих текстах, формує філософське поняття **інтертекстуальності,** а текст розуміє як матеріальний продукт культури людської цивілізації.

КРОЧЕ (італ. Croce) *Бенедетто* (1866–1952 рр.) – італійський філософ-неогегельянець, літератор і публіцист, представник італійського лібералізму. Професор Неапольського університету (1902–1920 рр.). Заснував (1903 р.) разом із **Дж. Джентіле** та видавав літературний, історико-філософський журнал «Критика». Сенатор (1910 р.) та міністр освіти в уряді Італії (1920–1921 рр.). Лідер ліберальної партії (1943–1947 рр.).

Виступаючи проти **позитивізму**, пропагував погляди «**абсолютного ідеалізму**». Філософію поділяв на чотири сфери: естетику, логіку, філософію економіки та етику. У пізнанні виступав представником інтуїтивізму, абсолютизував роль естетики, яку вважав «наукою про вираження» та ототожнює її із загальною лінгвістикою.

Філософія у його творах розглядалась як філософія історії. Історія ж трактується як різновид філософії, оскільки, на його думку, історик пізнає універсальне та осмислює минуле, з огляду на сучасне. Підтримував погляди Дж. Віко, що історичну науку повинні формувати філософи, трактував історію як «філософію у русі», заперечував ідею великого «космічного проекту» та досконалого плану в історії, твердження про те, що наука історії – це нісенітниця та фарс. Висміював вчених, подібних до Г. Гегеля і К. Маркса, за зведення історії до низки керівних принципів, погоджувався з Ж.-Ж. Руссо, що історія – це набір обманів, і слід обрати один з них, який є найближчим до істини.

Основоположник етико-політичної школи в італійській історіографії XX ст. Будучи під впливом класичної німецької ідеалістичної філософії (Г. Гегель, Й. Фіхте), сформував специфічну концепцію «філософії духа». Заперечував будь-яку реальність, окрім «чистого поняття» або ідеї. «Чисте поняття» в його філософській концепції трактувалось ширше, ніж платонівська ідея та подібно до кантівських категорій, це те, що має свою величину, якість, розвивається. Конкретна ідея виявляється за посередництвом всезагальної. Робить висновок, відповідно до якого, якщо визнається тотожність буття та ідеї, то реальність може бути зведена до чистих логічних понять, а тому більшість робіт **К**. присвячені проблемам логіки як науки.

КУАЙН (англ. Quine) *Вілард ван Орман* (1908–2000 рр.) – американський філософ, логік та математик.

Навчався філософії у Гарвардському університеті (США), де отримав звання доктора філософії під керівництвом відомого американського філософа **А.Н. Уайтхеда** та в Європі (1933 р.), де брав участь у роботі **Віденського**

філософського гуртка, особисто познайомився з **Р. Карнапом**. Тривалий час (від 1934 р.) працював над однією з центральних проблем роботи Віденського гуртка – питанням про роль логіки в обґрунтуванні математичного знання. Брав участь у Другій світовій війні, воював у американській морській піхоті.

Викладав у Гарвардському університеті (1936–1978 рр., професор з 1948 р.). Більшість філософських праць присвячена проблемам мови як специфічної логічної системи. Роботи у галузі логіки стосувались питань побудови аксіоматичної системи, що охоплювала логіку класів та не була б суперечливою. У філософії математики дотримувався засад крайнього номіналізму. Ставив питання про можливість вираження даних природничих наук у мові, що стосувалась би лише конкретних предметів, а не класів, властивостей, відношень між предметами. Вважав, що абстрактні поняття слід використовувати лише у тих випадках, коли вони виступають допоміжним засобом, тобто коли прикінцевий результат не містить цих абстракцій.

Проповідує **конвенціоналізм**, що виявляється у твердженні про стійкість системи під час її зіткнення з досвідом, здатність до самокорекції у процесі наукового пізнання на основі угоди вчених. Для **К**. притаманний науковий **реалізм** як теза про те, що філософія принципово не відрізняється від природничих наук, а характеризується більшим узагальненням своїх положень та приципів. У поглядах на буття відстоював ідею «онтологічної відносності», під якою розуміє специфічний процес осягнення реальності, що полягає у тому, що знання про світ отримуються у результаті поступового залучення мови нових наукових теорій. Широко використовував у своїх філософських доводах дані лінгвістики, **прагматизму** та **біхевіоризму**. Мову розглядав як форму людської поведінки, а науку – як спосіб пристосування організму до навколишнього середовища. Формує поняття **«стимулюючого значення»** – відображення сукупності зовнішніх стимулів, що викликають погодження чи непогодження з фразою, котра висловлюється.

КУЗАНСЬКИЙ *Микола* (справжнє ім’я – Кребс) (Nicolaus Cusanus) (1401–1464 рр.) – відомий мислитель епохи Відродження, останній схоласт та перший гуманіст, раціоналіст, богослов, кардинал римо-католицької церкви, вчений-природодослідник. Навчався у Гейдельберзькому, Падуанському та Кельнському університетах. Філософська концепція **К.** підсумовувала результати розвитку середньовічної філософської традиції, синтезувала висновки її схоластичного та містичного напрямів, сформувала основні напрями вирішення важливих світоглядних питань в епоху Відродження. Розум людини трактував як божественну космічну силу, здатну сприяти «розгортанню» Бога у природі. У пізнанні вирізняв відчуття (sensus), розсудок (ratio) та розум (intellectus) як пізнавальні можливості людини. Його формула «співпадіння протилежностей» (coincedenica oppositorum), що ґрунтувалась на математичних висновках (у разі збільшенні радіусу кола збільшується співпадіння з ним дотичної лінії), свідчила про діалектичні здогадки.

КУЛЬТУРА (лат. cultura − обробіток, облагородження) − сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини та її результати; сукупність досягнень суспільства у сфері матеріального та духовного розвитку.**К.** невід’ємна від

людини та її творчої діяльності у всіх сферах буття і свідомості. Така діяльність людини як суб'єкта **К.** спрямована на творче перетворення дійсності і складається із процесів опредмечення (створення цінностей, норм, знакових систем тощо) і розпредмечення (осягнення цінностей) К. та їх використання в ході практикної діяльності). Важливе значення для осмислення сутності феномена **К.** має проблема розрізнення і співідесення **К.** і цивілізації, **К.** і суспільства, **К.** і ментальності.**К.** сьогодні не лише сфера універсальних духовних і матеріальних напрацювань людства, спільних для всіх людей цінностей, норм і знань. Це насамперед локальний спосіб буття людей, їх повсякденний життєвий світ, який створюється природно-історично.У цьому розумінні **К.** визначає особисті переживання людей, розуміння смислу життя, відчуття рішучості й страху смерті, людські доброчесності тощо.

КУН (англ. Kuhn) *Томас Семюел* (1922–1996 рр.) – американський філософ та історик науки. Народився у м. Цинцинатті (США). Закінчив Гарвардський університет, в якому отримав ступінь бакалавра та магістра з фізики (1943 р.), захистив докторську дисертацію з фізики (1949 р.). У роки Другої світової війни працював у Бюро наукових досліджень та розвитку.

Викладав історію науки у Гарвардському університеті (1948– 1956 рр.), працював у Прінстонському університеті (1957 р.), професор історії науки Каліфорнійського університету (1961 р.), професор та викладач історії і філософії науки Прінстонського університету (1964– 1979 рр.), професор Массачусетського технологічного інституту (1979–1991 рр.). З 1991 р. – на пенсії.

Основна робота «Структура наукових революцій» (1962 р.), в якій розглядається теорія, відповідно до якої науку слід трактувати не як поступово сформовані знання на шляху до істини, а як явище, що переходить через постійні революції, що розуміються як зміни **парадигми** або «дисциплінарної матриці».

Сформована **К**. схема історико-наукового процесу передбачає послідовність епізодів конкретної боротьби між різними науковими спільнотами. Центральні поняття, що використовуються для аналізу розвитку науки, – **«нормальна наука»** (період панування парадигми) та «наукова революція» (період розпаду парадигми, перехід до «нормальної науки»).

Л

ЛАКАН (фр. Lacan) *Жак Марі Еміль* (1901–1981 рр.) – французький філософ та психоаналітик, засновник структурного (лінгвіністичного) психоаналізу, належав до представників **структуралізму** та **постструктуралізму.**

Розпочинав з праці лікара-психіатра. Захистив докторську дисертацію про параноїдальні розлади (1932 р.). Підтримував основні концепції фройдівського психоаналізу.

Постійний член численних психоаналітичних громадських організацій та об'єднань. Член Французького психоаналітичного товариства (1953 р.),

засновник Паризької школи фройдизма (1963 р.), якою керував майже до своєї смерті.

Здійснив структуралістську ревізію фройдівського психоаналізу, яку можна звести до таких стадій: а) передструктуралістської (30– 40-і рр. XX ст.), коли на нього впливало діалектичне вчення Г. Гегеля та **А. Кожева**, а також творчість художників – сюрреалістів; б) структуралістської (50–60-ті рр. XX ст.), коли на погляди **Л.** впливають роботи **К. Леві-Стросса,** лінгвістів **Ф. де Соссюра**, М. Трубецького, Р. Якобсона; в) постструктуралістської (60–70-ті рр. XX ст.).

Головні елементи своєї філософсько-психоаналітичної концепції викладав під час безпосередньої участі у різноманітних симпозіумах, семінарах тощо, матеріали яких, як правило, були опубліковані наприкінці життя вченого. Основним у своєму вченні вважав вироблену ним схему «реальне» – «уявне» – «символічне», викладену під час свого семінару у 1974–1975 рр., яку уявляє у вигляді кілець, розірвання будь-якого з яких призведе до розпаду всієї конструкції, складеної з них, але в результаті їх не можна буде роз'єднати. Ця думка відповідала фройдівській тріаді трактування людського психічного єства, а саме «Я» – «Воно» – «Над-Я». Водночас **Л.** вважав підсвідоме структурованим за посередництвом мови.

ЛАКАТОС (спр. прізв. **ЛІПШІЦ**) (угор. Lakatos) *Імре* (1922– 1974 рр.) – британський філософ та математик угорського походження.

Народився в Угорщині, учень **Д. Лукача**. У роки Другої світової війни брав участь у антифашистському Русі опору. Після війни навчався в аспірантурі Московського університету, був працівником міністерства освіти Угорського Народної Республіки. Під час подій 1956 р. в Угорщині змушений був емігрувати на Захід через Австрію. Постійно проживав з 1958 р. у Великобританії, професор Лондонської школи економіки та політичних наук.

На початку своєї філософської діяльності сформував варіант логіки здогадок і заперечень. Виклав універсальну концепцію науки, що ґрунтувалась на ідеях розвитку науково-дослідницьких програм, зміна яких розглядалась як пов'язана послідовність наукових теорій. Нову теорію трактував як результат додавання допоміжної гіпотези до попередньої теорії. Слідом за **К. Попером** активно пропагував принцип **фальсифікованості** у науковому дослідженні, який назвав **уточненим фальсифікаціонізмом**. У своїх філософських дослідженнях полемізував з теорією **Т. Куна**.

У своїх працях вказував на нормативні правила, які потрібно використовувати під час дослідження (нормативна евристика) та яких слід уникати (заперечна евристика). Наука розглядалась як конкурентна боротьба «науково-дослідницьких програм». Твердив про наявність **«жорсткого ядра»** – об'єднання неспростовних та специфічних для цієї наукової програми функціональних припущень, що не можуть бути відхилені у межах програми, а також **«запобіжного пояса»** допоміжних гіпотез. Еволюція конкретної програми трактувалась вченим як видозмінення та уточнення **«запобіжного пояса»**, руйнування **«жорсткого ядра»**, що теоретично означало відміну програми та заміну її іншою, конкурентною.

Головним критерієм науковості програми вважав приріст фактичного знання за рахунок передбачувальної сили. Робота вченого у межах конкретної наукової програми розглядається як «раціональна» до того часу, коли ця програма дає реальний приріст знання за рахунок своєї передбачувальної сили. У іншому разі, якщо програма втрачає передбачувальну силу, починає працювати лише на «пояс» допоміжних гіпотез, вченому слід відмовитись від її подальшого розвитку. Хоча **Л**. не відкидав того, що у певних випадках дослідницька програма переживає свою внутрішню кризу та згодом знову дає наукові результати, а вірність вченого вибраній програмі навіть в умовах кризи розглядалась «раціональною».

Філософські висновки **Л**. вважаються вершиною **філософії науки** у її класичному вияві.

ЛЕВІНАС (франц. Lévinas) *Емануель* (1906–1995 рр.) – французький філософ-діалогіст, етичний феноменолог, культуролог та **постмодерніст**.

Народився у Каунасі (Литва), проживав у Харкові (Україна, 1916–1920 рр.), Литві (1920–1923 рр.), звідки емігрував у Францію. Філософію вивчав у Страсбурзькому (1923 р.) та Фрайбурзькому (1928–1929 рр.) університетах. Слухав лекції **Е. Гуссерля**, відвідував семінари **М. Гайдеггера**. У роки Другої світової війни (1940– 1945 рр.) перебував у німецькому полоні. Професор університету у Пуат'є (1964 р.), університету Париж-Нантер (1967 р.), Сорбонни (1973 р.).

Робота **Л**. «Теорія інтуїції у феноменології Гуссерля» (1930 р.) була першим роз'ясненням феноменологічного вчення французькою мовою, у якому поняття інтенційності трактувалось як «відкритість Іншому», що фіксує інші навколишнього світу та готовність людини відповісти на його виклики. Апологія феноменологічної філософії також властива роботам «Від існування до існуючого» (1947 р.) та «Відкриваючи існування з Гуссерлем та Гайдеггером» (1948 р.). Перехід до вироблення теоретичних засад філософії діалогу знаменувала робота «Час та Інший» (1948 р.). Автор виходив із наявності екзистенційної самотності людини, яку можна подолати лише засобами діалогу. Самотність людини стверджується думкою про те, що суще виступає тотожним суб'єктові, що і спричиняє такий стан людини. Саме тому розірвання тотожності суб'єкта та буття і трактувалось як основне завдання філософії.

Сформулював засади **філософії діалогу**, основними пунктами якої, на його думку, є: а) деструкція розуму з його основною тезою «я мислю» та трансформаціями цієї тези у «я володарюю», «я самовиражаюсь», «я споживаю» з одночасним визнанням основного ставлення до Іншого; б) переосмислення принципу тотальності, неодмінною умовою якого є розмежування монологічного та діалогічного мислення; в) поворот від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності та відстоювання етичного пріоритету у вирішенні проблем комунікації.

ЛЕВІ-СТРОС (франц. Lévi-Strauss) *Клод* (нар. 1908–2009 рр.) – французький етнограф та соціолог, представник філософії **структуралізму**.

Народився у сім'ї художника, вивчав право та філософію у Сорбонні. Після закінчення університету та служби в армії став викладачем у ліцеї. Виїхав у Бразилію (1935 р.), де працював професором університету в м. Сан-Пауло. Через рік здійснив першу експедицію до місць проживання індіанських племен, а згодом, отримавши певну фінансову допомогу, систематично здійснював етнографічні дослідження корінного населення Бразилії, результати яких були викладеніу книзі «Сумні стежки».

На початку Другої світової війни працює викладачем у ліцеї, професором філософії Політехнічної школи у Монпел'є, звідки був звільнений на основі введення в дію «расових законів» в окупованій Франції.

Запрошений для читання лекцій у США (1940 р.). Викладав соціологію та етнологію у вечірньому університеті у Нью-Йорку. Знайомиться з відомими американськими вченими етнологами та філософами, під впливом яких формує структуралістський підхід до культурної антропології. Після війни повертається у Францію (1945 р.), призначається радником із культури у французьке консульство у Нью-Йорку (1945–1947 рр.). Отримує ступінь доктора філософії за роботи «Сімейне і соціальне життя індіанців намбіквара» та «Елементарні структури споріднення» (1948 р.). Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. провадить активну наукову та викладацьку діяльність у Франції, керує одним із напрямів Національного центру наукових досліджень. Читає лекції, займає посаду заступника директора з етнології Музею людини, очолює секцію практичної школи вищих досліджень. На замовлення ЮНЕСКО пише працю «Раса і історія» (1952 р.), присвячену багатоманітності культур та міжкультурним відносинам.

На початку 60-х рр. XX ст. керував кафедрою соціальної антропології у Коллеж де Франс, на основі якого створив Лабораторію соціальної антропології. Засновує французький академічний антропологічний журнал «Людина» (1961 р.).

Член Французької академії наук (з 1973 р.). Йому належать слова: «XXI століття буде століттям гуманітарних наук – або його не буде зовсім», «Вчений – не той, хто дає правильні відповіді, а той, хто ставить правильні запитання».

Для аналізу культури та соціального устрою первісного суспільства широко використовував прийоми структурної лінгвістики та теорії інформації. Автор концепції «надраціональності» – єдності чуттєвого та раціонального начала, які втрачені європейською цивілізацією. Зазначав наявність гармонії чуттєвого та раціонального у первісному суспільстві, а також специфічної логіки почуттів. Міфологічне мислення у суспільстві трактував як колективну підсвідомість, найкращий об'єкт для виявлення «анатомії» людського розуму.

Онтологічна спрямованість «надраціональності» полягала у твердженні про розумність як властивість самого світу, що не принесена ззовні суб'єктом. Гносеологічна спрямованість визначалась науковою цінністю низки явищ, які раніше ігнорувались наукою.

ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ (Leonardo da Vinci) (1452–1519 рр.) – видатний італійський мислитель, художник, вчений – природодослідник, один із

представників мистецтва Високого Відродження. Ставши прикладом ренессансної «універсальної людини», у пізнішій традиції розглядався як особистість, що найповніше окреслила діапазон творчих пошуків епохи Відродження.

ЛІБЕРАЛІЗМ ІРОНІЧНИЙ – елемент соціально-філософського вчення американського філософа **Р. Рорті** (1931–2007 рр.), який розглядається як теоретичний спосіб своєрідного поєднання приватного та суспільного, ґрунтованого рівнозначно на ідеях солідарності та творчої активності. На думку філософа, «іронізуючий ліберал» як продукт сучасного суспільства, завдяки іронії вивільняється від усіх традиціоналістсько-філософських чар та стає на належному рівні «історицистом та номіналістом», усвідомлюючи випадковість своїх переконань, не сприймаючи водночас жорстокість ні за яких умов. Іронічним він вважає ту людину, котра не приховує ні від себе, ні від інших невпевненості у своїх символах віри.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям в аналітичній філософії, який виник у 30-ті рр. XX ст. у Великобританії (**Г. Райл** (1900– 1976 рр.), **Дж. Остін** (1911–1960 рр.), **Л. Ф. Стросон** (нар. 1919 р.), Дж. Уісдом, поширився у США (**М. Блек** (1909–1988 рр.), Австралії та скандинавських країнах. Основне завдання філософії вбачає у реформуванні мови відповідно до певної логічної норми та детальному аналізі реального використання розмовної мови з метою подолання непорозумінь, що виникають внаслідок неправильного використання мови. Послідовники ранньої **Л. ф.** для подолання непорозумінь використовували детальний опис природних (парадигмальних) способів використання слів та виразів, включення слів у контексти людської комунікації («**мовні ігри**»), визнавали критерієм осмисленості наявність антитези кожному використовуваному слову, не закликаючи до «удосконалення» природної мови.

Згодом у межах **Л. ф.** сформувались дві школи: перша (Дж. Уісдом) зблизилась у своїх висновках з філософією психоаналізу; інша (оксфордська школа «повсякденної мови») працювала над створенням позитивної концепції мовної діяльності, ввела у науковий обіг новий категоріальний апарат аналізу мовної комунікації (**«теорія мовних актів» Остіна**), описувала способи вживання психологічних понять (**Райл**), виявляла «концептуальну схему» мови та пізнання (**Стросон**).

У 60-ті рр. XX ст. відбулось зближення проблематик та дослідницьких підходів **Л. ф.** та низки напрямків сучасної лінгвістики.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОВОРОТ – позначення представниками сучасної англо-американської **аналітичної філософії** та німецьким філософом **Ю. Габермасом** («Теорія комунікативної дії», 1981 р.), процесу зміни підходів до філософського осмислення сутності людської свідомості у контексті **теорії мовних актів**.

ЛІОТАР (франц. Lyotard) *Жан Франсуа* (1924–1998 рр.) – французький філософ-**посмодерніст** та теоретик літератури.

Народився у Версалі (Франція), філософію вивчав у Сорбонні. Викладав філософію у східному Алжирі у м. Константині (з 1950 р.). Член французької політичної організації «Соціалізм чи варварство» (1954 р.), яка мала чітко

визначену крайньо ліву антимарксистську спрямованість. Викладав в університеті Парижа (поч. 70-х рр. XX ст. – 1987 р.), де отримав звання заслуженного професора. Наступні два десятиліття читав лекції за межами Франції – у Каліфорнійському, Єльському університетах, університеті Сан-Дієго (США), Монреальському університеті (Канада), університеті Сан-Пауло (Бразилія). Став засновником і дорадчим членом Міжнародної колегії філософії у Парижі. Незадовго до смерті викладав в університеті м. Атланта (США), де був професором філософії та французької мови.

Філософські погляди **Л.** були спрямовані проти теорії універсалізму, особливо доби Просвітництва, а сам він активно виступав проти використання у системі філософського знання універсалій, **метанаративів** (розповідей) та узагальнень.

У роботі «Стан Постмодерну» (1979 р.) критикував сучасних філософів за використання **мета-наративів** – грандіозних великомасштабних доктрин, які не здатні відтворити світ. На противагу цьому стверджував, що постсучасність повинна характеризуватись великою кількістю мікро-**наративів**. Увів поняття **«фразовий режим»**, яким позначав різноманітність спільностей значень, незчисленні та неспівмірні окремо взяті системи, у межах яких формуються значення та правила для їх обігу.

Формував філософське розуміння постмодерну не як історичного етапу становлення філософської думки, а як специфічної системи пояснення світу на основі **наративу** – специфічної розповідної системи. Наголошував, що в міру входження суспільства в постіндустріальну епоху, а філософії – в епоху постмодерну, змінюється статус знання, в якому **«наративи»** виконуватимуть домінуючу роль. Поділяє ці структури на: а) «легітимуючі» макронаративи, котрі обґрунтовують панування існуючого суспільно-політичного ладу, відповідного до нього способу мислення та структури соціальних інститутів; б) «язичницькі» мікронаративи, що забезпечують цілісність повсякденного життя на рівні первинних колективів (сім’я); в) дискурс як різновид метанарації, який створює «соціальну міфологію», здатну підтримати функціонування всіх механізмів управління у суспільстві.

Важливою специфікою постмодерної доби вважав втрату макронарративами своєї легітимуючої сили у результаті катастрофічних подій XX століття. У роботах «Лише ігри» (1979 р.) та «Differend» (1983 р.) розвивав постмодерністську теорію справедливості.

Актуальні соціально-політичні, морально-етичні та світоглядні проблеми аналізував у оригінальному стилі, а сутність основних положень постмодерністських філософських концепцій розкривав із надзвичайною глибиною, уявою та невтомністю. Його духовна спадщина є актуальною у сучасному філософському, політичному, соціологічному, культурному, мистецькому та естетичному дискурсах.

ЛОГІКА – наука про закони мислення, яка вивчає умови, за яких знання набуває значення істини.

ЛОГІЦИЗМ – напрям у сучасній науці, який ставить завдання обґрунтувати математичні знання за допомогою зведення її вихідних понять до

понять логіки, що були властиві науковим концепціям, які розроблялись такими відомими постклассичними філософами, як **Г. Фреге** (1848–1925 рр.)**, А. Н. Уайтхед** (1861–1947 рр.) та **Б. Рассел** (1872–1970 рр.).

В інтерпретації **Г. Фреге** натуральні числа розглядались як кардинальні числа певних понять. **Б. Рассел** (1872–1970 рр.) формулював логіку як теорію типів, проте побудова математики на основі цієї теорії вимагала прийняття аксіом, які неприродно вважати суто логічними.

Спроба ототожнити математику з логікою саме так завершилась невдало. Німецький філософ **К. Гьодель** (1906–1978 рр.) у своїй теорії довів, що жодна формалізована система логіки не здатна стати адекватною базою математичного знання.

ЛОГОС (грец.logos) − термін античної філософії, засвоєний сучасною думкою. У найширшому розумінні **Л.** − це загальний закон, розумний принцип, що визначає порядок і гармонію світу. **Л.** несе в собі гносеологічний, онтологічний, аксіологічний смислові відтінки. Зазначений термін вживався уже Гераклітом. Для Геракліта, а пізніше і стоїків **Л.** − одночасно закон, розум, слово, моральна норма, першооснова. Поняття **Л.** − посередника між Богом і світом − можна виявити у Філона Александрійського. В християнському вченні **Л.** − творче слово Бога, асоційоване з самим Богом або його іпостасями; вічний абсолютний розум, втіленням якого є Христос;це явлення Бога в одкровенні. В російській філософії XIX–XX ст. **Л.** як етично й релігійно насищена думка часто протиставляється «раціо» західного інтелектуалізму і суб'єктивізму. В ідеалістичній філософії **Л.** − духовний первень, світовий розум, внутрішній смисл (принцип, причина, підстава) речі або явища; в логіці − здатність робити умовиводи, виявляти причинно-наслідкові зв'язки; у філософії культури − раціональне, логічне знання на противагу міфу як знанню образному, ірраціональному.

ЛОҐОЦЕНТРИЗМ − 1) фундаментальне, стрижневе значення певного тексту для тієї чи іншої культури, світогляду або способу мислення; 2) у постмодерній філософії поняття на позначення парадигми західної філософії та культури Модерну, що спиралася на ідеї лінійного детермінізму, пізнаванних об'єктивних закономірностей,іманентної логіки буття, наративи Розуму, Істини, Логосу тощо.

ЛУКАЧ (угор. Lukács) *Дйордь* (1885–1971 рр.) – угорський філософ та літературний критик, член Угорської академії наук.

Народився у м. Будапешт (Угорщина) у багатій єврейській сім'ї. Після закінчення протестантської гімназії філософську освіту здобував у Будапешті, Берліні та Гейдельберзі (Німеччина). Під час навчання у Будапештському університеті зблизився з представниками соціалістичних та анархо-синдикалістських кіл, познайомився з творчістю Ж. Сореля – ідейного натхненника тогочасного лівацького руху. Займався театральною самодіяльністю (1904–1908 рр.), зустрічався з філософами **Г. Зіммелем** та **М. Вебером,** опублікував роботи «Душа і форми» (1910 р.), «Історія розвитку сучасної драми» (1912 р.), «Теорія роману» (1920 р.).

Після Першої світової війни зближується з прокомуністичними силами в Угорщині, у своїй філософській концепції переходить на позиції марксизму, вступає у комуністичну партію (1918 р.), виконує обов'язки наркома по культурних справах Угорської Радянської Республіки (1919 р.). Після розгрому республіки емігрує спочатку у Відень, а згодом Берлін. Публікує праці «Історія і класова свідомість» (1923 р.), «Ленін: нарис взаємозв'язку його ідей» (1924 р.).

Переїжджає у Радянской Союз, де займається дослідженням естетичної спадщини марксизму, розробляє теорії класичного **реалізму**, виступає проти вульгарної соціології та модернізму (1930– 1945 рр.), публікує свої праці у збірниках «Літературні теорії XIX століття і марксизм» (1937 р.) та «До історії реалізму» (1939 р.).

У 1945 р. повертається в Угорщину. Бере участь у формуванні нової соціалістичної влади, активний борець за мир, член Всесвітньої Ради Миру, автор робіт «Дослідження європейського реалізму» (1948 р.), «Руйнування розуму» (1954 р.) та «Ліквідація причини» (1955 р.), міністр освіти в уряді І. Надя (1956 р.). Після подій в Угорщині 1956 р. переслідувався тоталітарним режимом. У 50-х рр. XX ст. працював над систематизацією марксистської естетики. Два перші томи праці «Специфіка естетичного» (1963 р.) містили аналіз принципів реалізму в мистецтві з погляду ленінської теорії відображення. Останні філософські роботи були присвячені проблемам онтології суспільного буття.

ЛУКАШ (р. нар. невідомий – 1542) – педагог, вчений-гуманіст, філософ, родом з Галичини. Навчався у Ягеллонському університеті у Кракові (1513–1515 рр.), магістр вільних мистецтв. Автор першого у Європі підручника з епістолографії («Скорочений посібник, як писати листи»), у якому розкривав особливості написання листів, яке у епоху Відродження розглядалось як широко застосований метод популяризації гуманістичних поглядів.

Підготував філософський трактат, який залишився неопублікованим. Вважаючи, що людина є частиною природи, виступав проти засилля церкви у житті суспільства. Пропагував античні пам'ятки філософії, етики (зокрема твори Аристотеля «Про душу», «Етику», «Про виникнення і знищення» та «Економіку», Цицерона «Сон Спіціона» тощо). Поділяв етичні принципи античної філософії щодо необхідності гармонійного розвитку душі і тіла.

ЛУКРЕЦІЙ (Тіт Лукрецій Кар) (б. 99–55 рр. до н. е.) – римський поет та філософ, автор трактату «Про природу речей», у якому подано всебічний опис епікурівської системи світобачення та здійснено аналіз сутності джерел, структури і процесів розвитку сущого на основі атомарного вчення, що у майбутньому сприяло формуванню ключових основ для розвитку наукового знання. Філософські висновки **Л.** стали основою формування поглядів низки філософів, зокрема П. Гассенді, А. Бергсона, Г. Спенсера, А. Уайтхеда та П. Тейяр де Шардена.

ЛЮДИНА − 1) представник людства − наділена інтелектом соціальна істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури; 2) унікальна серед відомих жива істота виду Homo sapiens, біологічно неспеціалізована, здатна

мислити й вербально спілкуватися, створювати штучне середовище існування, свідомо й цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе, накопичувати і транслювати особистий і колективний досвід, усвідомлювати власну смертність, бути носієм релігійного, етичного, естетичного світовідношення; 3) вважається вищим щаблем еволюції живих організмів на Землі.

ЛЮДСТВО − цілісна сукупність всіх людей на Землі; всі покоління істот, що належать до біологічного виду Homo sapiens і є генетично, культурно та інформаційно пов'язаними; єдиний відомий сучасній науці колективний носій розуму і культури, суб'єкт глобальної соціальної діяльності.

ЛЮТЕР (Luther) *Мартін* (1483–1546 рр.) – німецький теолог, один із засновників протестантизму, ідеолог Реформації у Європі у XVI ст. Викладач, доктор теології Віттенберзького університету (Німеччина), здійснив переклад Біблії німецькою мовою. Ініціював відродження пророчо-біблійного типу релігійної віри. Центром свого релігійного світогляду обрав утвердження світу та особистості, а як істинну віру проголосив особисту переконаність віруючого. Звертався до Бога як до особистого пана та батька, визнавши як єдиний мислимий авторитет особистість релігійного генія. Сформулював мету спасіння у милості Бога. Звів суть релігійного культу до об'єднання віруючих з метою спілкування з Богом. Активний захисник ідеї «священства для всіх». Визнавав єдність у душі людини природного знання про Бога та моральних принципів, сформованих розумом.

ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКА ШКОЛА ФІЛОСОФІЇ – об'єднання польських логіків та філософів, які у 20–30-х рр. XX ст. досліджували суть наукових понять, проблеми логіки наукового дискурсу та розробляли питання логічної семантики, зробили значний внесок у розвиток математичної логіки, основ математичного знання та розроблення методології дедуктивних наук. До його складу входили такі відомі вчені, як А. Твардовський, Я. Лукасевич, Т. Котарбінський, К. Айдукевич, **А. Тарський** та інші.

М

МАКІНТАЙР (англ. MacIntyre) *Аласдер Чалмерс* (нар. 1929 р.) – американський філософ, відомий вкладом у розвиток моральної і політичної філософської думки, автор праць з історії філософії та теології.

Народився у м. Глазго (Великобританія). Навчався у Лондонському та Манчестерському університетах. Викладати почав у Манчестерському університеті (1951 р.), згодом працював у Лідському, Ессекському та Оксфордському університетах. Емігрував до США (1969 р.), де займав посади професора у низці університетів. Президент американської філософської асоціації. Професор Нотрдамського університету (штат Індіана, США).

Основні роботи: «Коротка історія етики» (1965 р.), «Проти самоіміджу століття: ессе про ідеологію та філософію» (1971 р.), «Після доброчесності: Дослідження теорії моралі» (1981 р.), «Марксизм і християнство» (1999 р.), «Завдання філософії» (2006 р.), «Етика і політика» (2006 р.).

У своїх працях використовує діалектичний метод для аналізу історії етичної думки та аналізу сучасних проблем розвитку моральних понять, незалежно від їх концептуальної суті. Відстоює тезу про необхідність існування єдиної моральної традиції, яка повинна не лише вказувати на те, як слід пояснювати світ, але й як слід діяти у ньому.

Дослідження проблем моральності спрямовує на аналіз основних чеснот, формулює основні засади т. зв. **етики чеснот**, своєрідних позитивних якостей, притаманних людині. Ця концепція розкриває сутність центральної проблеми моральності як вирішення питання про те, що слід робити зі звичками, чеснотами, якостями та знаннями, які розкривають сутність правил поведінки. Актуалізує ті моральні проблеми, які виявляються особливо важливими для цілісного людського єства.

Йому властивий підхід до моральної філософії як такої, що оцінює індивідуальні вияви людського єства на основі аналізу процесів розвитку у ньому позитивних характеристик. Ступінь моральності того чи іншого явища узалежнює від думки певного широкого загалу, спільноти, чим доводить свою прихильність до аристотелевої етики, пропагандистом якої є.

Так само подає теорію **комунітаризму** (англ. – *community* – спільнота), яку розкриває в її етичному вияві, вважаючи, що вияв моральності залежить від вироблення «внутрішніх чеснот» людського єства, що детерміновані практикою, яка єдина здатна розкрити справжній сенс морального.

У соціальній філософії відстоює тезу про пріоритетність демократичних цінностей над цінностями, які виробляються соціальними інституціями (гроші, влада, статус тощо). Критикує ліберальний індивідуалізм, намагаючись поєднати засади марксизму та аристотелізму у їх моральному вияві. Водночас поняття ідеології заміняє поняттям традиції.

МАКРОКОСМОС І МІКРОКОСМОС (макрокосм і мікрокосм) − у філософії поняття, що відображають глибинний зв’язок і спорідненість неосяжного універсуму, Всесвіту і людини (або іншої живої істоти) як його частки; одночасно метафора складності духовної організації та внутрішнього світу людини-мікрокосму.

МАК-ТАГГАРТ (англ. McTaggart) *Джон Елліс* (1866–1925 рр.) – британський філософ-ідеаліст, представник т. зв. **«радикального персоналізму»**. Викладач Кембриджського університету (1897–1923 рр.). Найвиразніший представник неогегельянства та ідеалізму в англо-американській філософській думці кінця XIX – початку XX ст. Його систематизована метафізика була викладена у роботі «Природа екзистенції» (в 2-х томах, 1921 р., посмертне видання 1927 р.). На засадах «радикального персоналізму» інтерпретував гегелівську філософську систему, пропагував вчення Г. Ляйбніца про монади. Абсолютну ідею розглядав як «духовне співтовариство» (spiritual society) особистостей, заперечував наявність наднидивідуальної свідомості, стверджував субстанційність індивідуальної свідомості, на основі чого робив висновок про «безсмертя душі». Заявляв, що «істинна філософія повинна бути містичною».

МАМФОРД (англ. *Mumford*) *Льюіс* (1895–1990 рр.) – американ ський історик та філософ. Сфера наукових досліджень – техніка, історія її розвитку та особливості вияву у суспільстві. Основні типи людських цивілізацій розглядав як різновид **мегамашин**, до рівня стандартизованого та взаємно замінюваного компоненту яких зводить людину. Техніка відтак припиняє бути простим інструментом, а стає активним суб'єктом реальності, який формує людину за своєю подобою. Виявляв основні періоди становлення техніки, а відтак і людської цивілізації, до яких відносив:

а) еотехнічний (характеризується гармонією техніки та природи, властивий для середньовіччя);

б) палеотехнічний (характеризується наявністю парових машин, коли техніка поневолює людину);

в) неотехнічний (сучасний, коли техніка повертається обличчям до людини і природи та характеризується розквітом побутової техніки і широким використанням електричної енергії.

Вивчав історію розвитку міст, дійшов висновку про вирішальну роль суб'єктивного фактору у промисловості в процесі наділення міст певними функціями.

МАРІТЕН (франц. Maritain) *Жак* (1882–1973 рр.) – французький релігійний філософ, теолог, засновник філософії **неотомізму**.

Отримав протестантську освіту, навчався у Сорбоні (Франція), вивчав біологію у Гейдельберзькому університеті (Німеччина, 1907– 1908 рр.). Католиком став у 1906 р. Учень **А. Бергсона**. Викладав філософію у Паризькому коледжі св. Станіслава, професор нової філософії у Католицькому університеті у м. Париж (Франція, 1914– 1939 рр.). У 1940–1945 рр. проживав у США, співпрацював з Інститутом середньовічних досліджень у Торонто (Канада), працював у Колумбійському університеті, французький посол у Ватикані (1945–1948 рр.), професор Прінстонського університету (США, 1948–1960 рр.). Останні роки життя провів у м. Тулуза (Франція), де помер у 1973 р.

Основні філософські роботи: «Філософія бергсоніанства» (1914 р.), «Мистецтво і схоластика» (1920 р.), «Розрізняти, щоб об'єднати, або Рівні пізнання» (1932 р.), «Інтегральний гуманізм» (1936 р.), «Короткий трактат про існування і існуюче» (1947 р.), «Людина і держава» (1951 р.), «Моральна філософія» (1960 р.). У своїх лекціях та численних книгах захищав ортодоксальні католицькі погляди, виступав проти модернізму у філософії, вважав необхідним інтегрувати прогрес та традицію у межах католицької віри. Стверджував, що сучасні проблеми можуть бути вирішені тільки по-християнськи.

Формує поняття **«інтегрального гуманізму»**, що дає змогу подолати процес відпадання людини від Бога за допомогою пропаганди трансцендентних основ життя. **Інтегральний гуманізм** розглядає людину як єдність божественного та людського начал. Оскільки, на думку вченого, соціалістичний гуманізм абсолютизує колективістське начало, а ліберальний – індивідуальне, інтегральний гуманізм може розглядатись як певна золота середина, поєднуючи оновлення зі збереженням традиційних цінностей. Його

хвилювали і сучасні політичні та моральні проблеми, які він вирішував у світлі откровення та християнського віровченняю

МАРКС (нім. Marx) *Карл* (1818–1883) – нім. економіст, філософ, соціолог і громадський діяч, засновник марксизму.

Народився у заможній єврейській родині, яка прийняла протестантизм. Здобув освіту в Боннському і Берлінському університетах (1835–1841), де вивчав право, філософію, історію й історію мистецтв. Докторська ступінь філософського факультету Йєнського університету (1841). Деякий час належав до гуртка «лівих гегельянців», які прагнули поєднати ідеї Гегеля з соціалістичним вченням. Виступав у пресі як публіцист ліворадикальної орієнтації. Разом з Ф. Енгельсом був одним із засновників і діячів I Інтернаціоналу – Міжнародного товариства робітників. За свою публіцистичну та громадсько-політичну діяльність висилався з Німеччини, значну частину життя провів в еміграції в Англії, де й помер.

Соціально-філософські ідеї **М.** формувалися під впливом гегелівської філософії, класичної економічної теорії, соціалістичних та комуністичних вчень. В області філософії стояв на позиціях матеріалізму і діалектики. Завдання філософії вбачав не в поясненні світу, а в його змінах. Був переконаний, що обґрунтоване ним (разом з Енгельсом) матеріалістичне розуміння історії є революційним переворотом у поглядах на суспільство і здатне виступати методологічною засадою всіх суспільних наук. **М.** критикував усю попередню філософську традицію за те, що вона не змогла осмислити дійсність у її суб'єктивному вимірі, як «людську матеріальну чуттєвість», або «практику». Цю діяльність **М.** розглядав як поєднання процесів «опредметнення» (уречевлення) та розпредметнення людських «сутнісних сил». У ранніх роботах **М.** наголошується, що «сутність людини» не є абстрактом, властивим окремому індивідові, а реалізується в усій сукупності її суспільних відносин.

Основоположна ідея вчення **М.**– обґрунтування всесвітньо-історичної місії пролетаріату. Головне протиріччя капіталістичного суспільства вбачав у наявності протиріччя між працею і капіталом. Стверджував, що продуктивні сили на певній стадії свого розвитку вступають у конфлікт з існуючими виробничими відносинами і стають гальмом подальшого суспільного розвитку. Це породжує соціальні революції. Рушійною силою суспільного розвитку вважав класову боротьбу. Політичну владу характеризував як організоване насилля одного класу над іншим. Намагався довести неминучу загибель капіталістичного способу виробництва, що базується на приватній власності. В результаті соціалістичної революції до влади приходить пролетаріат і стає пануючим класом, встановлює свою диктатуру. Через неї суспільство приходить до безкласового стану, тобто комунізму.

Значну увагу у працях **М.** приділено проблемі «відчуження» результатів людської діяльності, зокрема у сфері матеріального виробництва. Причину «відчуження» вбачав у суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою власності на засоби виробництва та неконтрольованим впливом ринкової стихії. Поняття «практики», яке у тогочасній нім. філософії

вживалось переважно в абстрактно-етичному контексті, у **М.** наповнюється соціально-філософським змістом. Таким же змістом **М.** прагне наповнити й категорії класичної політичної економії «матеріальне виробництво», «спосіб виробництва», «праця», «власність», «капітал» та ін. Матеріальне виробництво, за **М.**, – це не лише процес виробництва життєвих благ, а й процес творення форм суспільної взаємодії, тих або інших форм суспільних відносин. Динаміка суспільних змін, перехід від одного типу суспільства до іншого зумовлені, згідно з **М.**, конфліктом між рівнем розвитку суспільних продуктивних сил й існуючими виробничими відносинами, юридичним вираженням яких виступають форми власності. Щаблями прогресу економічного суспільного розвитку виступають азійський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва. На зміну останньому має прийти комуністичний спосіб виробництва, який здатний покласти край основному протиріччю, властивому буржуазному суспільству – протиріччю між суспільним характером виробництва і приватною формою розподілу. Розглядав буржуазію і пролетаріат як основні антагоністичні класи буржуазного суспільства, не заперечуючи існування численних проміжних соціальних груп. Значну увагу **М.** приділяв також аналізу форм суспільної свідомості – ідеології, релігії, філософії та ін. Прагнув виявити ті суспільні потреби й інтереси, якими зумовлено появу й функціонування форм суспільної свідомості. Так, релігію **М.** розглядав як певну ідеологічну форму, завдяки якій усвідомлюють життя знедолені маси у класово-антогоністичному суспільстві. Загалом же явища культури, уважав М., не мають власної логіки розвитку і є більш-менш опосередкованою формою відображення суспільних потреб та інтересів. Філософська та економічна спадщини **М.** продовжують залишатися предметом гострих науково-теоретичних та ідеологічних дискусій і сьогодні, в т. ч. обґрунтуванню неототалітарних ідеологій.

Основні праці: «До єврейського питання» (1843), «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844), «Філософсько-економічні рукописи» (1844), «Німецька ідеологія» (1845), «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест комуністичної партії» (спільно з Енгельсом, 1848), «Класова боротьба у Франції» (1850), «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852), «До критики політичної економії. Передмова» (1859), «Капітал» (1861-1894), «Громадянська війна у Франції» (1871), «Критика Готської програми» (1875). Вони написані самостійно або спільно з Ф. Енгельсом, з яким **М.** співпрацював протягом майже 40 років.

МАРКСИЗМ − система філософських, економічних і політичних поглядів, розроблена К. Марксом та Ф. Енгельсом, що обґрунтовувала закономірність революційного перетворення суспільства і комуністичну перспективу суспільного розвитку; світоглядна основа політичних рухів та ідеологічних течій ліво-радикального спрямування.

Виник М. в середині XIX ст. і був одним із впливових напрямків в розвитку суспільної думки наприкінці XIX – XX ст. До кінця 80-х рр. XX ст. М. в колишньому СРСР розглядався як основа партійно-державної ідеології. Філософська оригінальність М. пов’язана зі зміною розуміння завдань

філософії, з розробкою низки проблем, пов'язаних з методологією соціально-гуманітарного пізнання, зокрема економічної теорії; з радикальною модернізацією матеріалістичної концепції; з дослідженням проблеми ґенези суспільства, людини, таких соціальних інститутів, як сім'я, держава, власність; зі створенням оригінальної філософії історії і загальносоціологічної теорії з її поняттям суспільно-економічна формація; з осмисленням співвідношення буття і свідомості у сфері соціального; зі створенням основ філософської антропології, з вивченням «перетворених» форм свідомості, напр., фетишизму; з дослідженням класової структури суспільства; з осмисленням ролі ідеології в соціальному процесі. М. зробив певний внесок у вирішення питань антропо- і соціоґенезу, взаємовідносин суспільства і природи. Для позначення філософських і соціологічних теорій XX ст., що намагалися продовжити й модернізувати вчення М. з врахуванням новітніх течій філософської думки використовується поняття неомарксизм (Франкфуртська школа, фрейдо-марксизм, аналітичний марксизм, структурний марксизм та ін.). Лише у середині XX ст. соціально-гуманітарна думка змогла напрацювати адекватний концептуальний, ідеологічний і політичний інструментарій для боротьби з одним із «міфів XIX – XX ст.» – «науковим соціалізмом».

МАРКУЗЕ (нім. Marcuse) *Герберт* (1898–1979 рр.) – німецько-американський філософ, представник **Франкфуртської школи філософії.**

Народився у єврейській сім'ї у Берліні. У роки Першої світової війни служив у німецькій армії, учасник революційних подій 1918 р. у Німеччині. Вивчав філософію у Фрайбурзькому університеті (Німеччина) під керівництвом **Е. Гуссерля** та **М. Гайдеггера**, працював в інституті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні разом з **Т. Адорно** та **М. Горкгаймером**, знаходився під впливом філософських поглядів фройдизму та марксизму.

Емігрував до США (1933 р.), де заснував Нову школу соціальних наук у Нью-Йорку, досліджував проблеми психології колективу та особистості. Після завершення Другої світової війни працює у Німеччині експертом розвідувальних служб США з денацифікації. На основі значного документального матеріалу, зібраного в цей час, написав роботу «Радянський марксизм». Професор Бостонського університету (США, 1954–1964 рр.) та університету у м. Сан-Дієго (США, з 1965 р.). Ідеолог «молодіжної революції» кінця 60-х рр. XX ст.

Основні роботи: «Розум і революція» (1941 р.), «Ерос і цивілізація» (1955 р.), «Радянський марксизм: критичний аналіз» (1958 р.), «Одномірна людина» (1964 р.), «Ессе про звільнення» (1969 р.), «Контрреволюція і бунт» (1972 р.), «Естетичний вимір» (1978 р.).

У роботі «Одномірна людина» (1964 р.) заперечував роль робітничого класу у розвитку суспільства. Критикував сучасне суспільство за його безкласовість та одномірність, стверджував, що існуюча соціально-політична система за допомогою засобів масової інформації маніпулює індивідуальної свідомістю мас, формуючи культ споживання. Оскільки провідна роль у суспільстві перейшла до маргіналів та представників авангардного мистецтва, то єдиним виходом із цього стану є «Велика Відмова», що передбачає

ірраціональне та тотальне несприйняття наявної соціально-політичної системи та її цінностей.

Праці «Контрреволюція і бунт» (1972 р.) досліджував причини поразки студентського руху весною 1968 р. у Франції. **М.** ввів поняття **«превентивної контрреволюції»**, яка не лище виступає у вигляді відповіді реакційних класів на революційні події, але й може розпочатись «превентивно», до початку революції, подібно як прививка від хвороби, що викликає цю хворобу у найлегшій формі, задіючи механізм імунітету.

МАРСЕЛЬ (франц. Marcel) *Габріель-Оноре* (1889–1973 рр.) – французький філософ, літератор, представник філософії християнсько го **екзистенціалізму**.

У 1929 р. прийняв католицизм, після чого став активним апологетом християнського напряму у філософії екзистенціалізму, пропагував ідею активного зв'язку між окремими людьми і між людьми та Богом. Після засудження екзистенціалізму Ватиканом у 1950 р. назвав свої філософські погляди **«неосократизмом»** або «християнським сократизмом».

Називав себе «конкретним філософом». Розглядав філософію як особисту реакцію на певну людську ситуацію. Проблеми розвитку людської індивідуальності вбачав у межах інтерперсонального діалогу. Вважав, що людська екзистенція виражається лише у теоцентричному єднанні осіб. Основні роботи: «Метафізичний щоденник» (1927 р.), «Бути і мати» (1935 р.), «Таїна буття» (1950 р.), «Люди проти людського» (1951 р.), «Людина, яка стала проблемою» (1955 р.). У своїй праці «Бути і мати» окреслив відмінності між світом

«об'єктивності» та світом «існування». Дійсність характеризував як поділ на справжній світ буття та несправжній світ володіння.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ – норма суспільної свідомості; сукупність станів свідомості, котрі виявляються на рівні певної соціальної спільності людей.

МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО – поняття сучасної соціальної філософії, що використовується для позначення певних специфічних рис сучасного суспільства (індустріалізація, урбанізація, стандартизація виробництва, масове споживання, бюрократизація суспільного життя, розповсюдження засобів масової інформації). Джерелами теорії **М. с.** стали погляди представників соціально-політичної думки XVIII– XIX ст., зокрема французького вченого А. де Токвіля, який використовував такі доводи для критики буржуазного суспільства, що розвивалось, звинувачуючи його в обмеженні свободи та нерівноправності. Представники соціальної філософії XX ст. розглядають **М. с.** так:

а) **М. Шелер** (1874–1928 рр.) розумів його як гомогенне суспільство, в якому відбувається зрівняння умов життя, а людина стає частиною маси, втрачаючи свої індивідуальні якості;

б) **О. Шпенглер** (1880–1936 рр.) тлумачив його як суспільство, яке повернуте до більшості, а маси виступають у ньому як щось безформне, що

виступає проти будь-якого вияву форми, впорядкованого знання, внутрішній ворог суспільства;

в) **К. Маннгайм** (1893–1947 рр.) ототожнює **М. с**. з індустріальним, вважаючи, що воно розмиває основи ліберально-демократичних режимів;

г) **М. Вебер** (1864–1920 рр.) зауважив на роль лідера та його харизми за умов емоційності мас, вважав, що, впливаючи на маси, вождь–демагог приводить їх у рух;

г) для **К. Ясперса** (1883–1969 рр.) **М. с.** – це хвороба XX ст., а маса є способом існування та розпаду людського буття, вона одноформатна, безпідставна та не має самосвідомісті;

д) у філософських доводах **Х. Ортеги-і-Гассета** (1883– 1955 рр.), висловлених на сторінках роботи «Повстання мас» (1929 р.), маси, які у минулому знаходились позаду «суспільної сцени», поступово опинились на авансцені світової історії, що спричинило кризу у західноєвропейському суспільстві. Він ввів поняття «людина-маса», що фіксує узагальнені характеристики людського, котрі дають можливість людині відчувати себе такою, як всі, а повстанні мас розглядав як повстання проти інтелектуальних та моральних основ суспільства;

е) відомий американський філософ німецького походження **Е. Фромм** (1900–1980 рр.) у роботі «Втеча від свободи» (1990 р.) для аргументації свого бачення **М. с.** використовує критичний аналіз німецького тоталітаризму у його фашистському вияві;

є) у роботах провідних соціальних філософів, починаючи з 50-х рр. XX ст., акцентується на проблемах становлення суспільства масового споживання, що призводить до стандартизації та усереднення основних виявів функціонування суспільства, а також вводиться термін «омасовлення», який фіксує процеси нівелювання основних форм людської життєдіяльності, поведінки, поглядів, які були притаманні для другої половини XX ст.

МАТЕРІАЛІЗМ (латин. *materialis* – речовинний) – філософський напрямок, що визнає об’єктивність навколишнього світу, а матерію єдиною його субстанцією. У сучасній філософській думці цей термін часто замінюється терміном «реалізм».

МАТЕРІАЛІЗМ БАЗОВИЙ – філософська концепція французького філософа-**постмодерніста Ж. Батая** (1897–1962 рр.), пропагована у 20–30-рр. XX ст. як спроба критики панівного типу матеріалізму на засадах формування активного основного (базового) питання, здатного до дестабілізації будь-яких основ існуючого світу. **М. б.** спрямовувався проти **деконструкцій Ж. Дерріди** (1930–2004 рр.).

МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ІДЕАЛЬНЕ − фундаментальні характеристики буття, що відображають співіснування процесів і явищ принципово різної природи (фізичних і нефізичних, об’єктивно-існуючих і суб’єктивно-існуючих, природних закономірностей і законів мислення, матерії і духу). Тлумачення взаємозв’язку і протилежності матеріального та ідеального є критерієм розрізнення і класифікації філософських систем (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм).

МАТЕРІЯ (латин. *materia* – речовина) – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, різновид субстанції.

МАШИННЕ ПОЗАСВІДОМЕ – відповідно до поглядів французького філософа та психіатра **Ф. Гваттарі** (1930–1992 рр.), які були викладені у роботі «Мова, свідомість і суспільство», різновид людського позасвідомого, сформований у результаті впливу на людину технологічних (семіотичне виробництво мас-медіа, інформатики та телемеханіки) та соціальних машин, які діють у межах людської суб'єктивності, стаючи елементами людських спогадів.

МЕГАМАШИНА – у соціальній філософії американського вченого **Л. Мамфорда** (1895–1990 рр.) поняття, що позначає стан суспільства, своєрідна соціальна утопія, в центрі якої є система колективної механічної організації, гігантська надмірно уніфікована та жорстко регламентована соціотехнічна система, яка доводить неминучість та бажаність панування на землі тоталітарних закритих суспільств.

МЕРЛО-ПОНТІ (фр. Merleau-Ponty) *Морис* (1908–1961 рр.) – французький філософ, представник феноменологічної філософії та прихильник **екзистенціалізму**.

Освіту здобув у Вищій нормальній школі у Парижі (1931 р.), де познайомився з відомими у майбутньому філософами **Ж.-П.Сартром**, **Ж. Іполітом**. Професор Ліонського університету (1945–1949 рр.), Сорбонни (1949–1952 рр.), Колеж де Франс. Працював над неопублікованими роботами засновника феноменологічної філософії **Е. Гуссерля**.

У роботі «Феноменологія сприйняття» (1945 р.) сформував власну концепцію простору, який розглядає як можливу послідовність розташування предметів та явищ, що не може бути зведена до поняття містскості або будь-якої абстрактної характеристики. Вважав, що поняття простору можна трактувати двояко, у першому разі – як місце, в якому розташовані речі, і тоді простір є їх властивістю, і у другому – як рефлексію суб'єкта, який охоплює його у джерелі, усвідомлюючи зв'язки, що виражені у цьому понятті, уявляє, опосередковує та підтверджує їх. У першому разі йдеться про фізичний простір, у другому – про геометричний, в межах якого **М.-П.** мислить чисті позиції предметів, які розглядаються як елементи функціонування свідомості.

Праця «Про феноменологію мови» (1951 р.) розглядає мову як своєрідні лінгвіністичні жести, кожен з яких повинен визначатись не стільки своїм значенням, скільки цінністю своєї ролі. Ввів у науковий обіг термін тілесної інтенціональності, під якою розумів дію мови на відстані, коли вона поєднує окремі значення, ніколи не змінює слів і не перериває мовчанку людської свідомості.

МЕТАТЕОРІЯ (грец. *meta* – після, за, позаду) – різновид теорії, що аналізує різноманітні властивості структури, закономірності, методи та прийоми дослідження, які притаманні іншій теорії, котра трактується як об'єктна або предметна; виконує методологічну функцію щодо певної наукової галузі; застосовується зазвичай під час дослідження логічних теорій (металогіка) та основ математики (метаматематика). Об'єктом дослідження **М.**, як правило, є формальні властивості предметної теорії, внаслідок чого вона

попередньо формалізується та представляється у вигляді формального обчислення та формулюється за допомогою метамови. **М.** охоплює сукупність теоретичних положень, які виступають схематичними відображеннями предметної теорії.

Поняття **М.** вперше ввів німецький математик Д. Гільберт щодо питань формування програми обґрунтування математики, низку важливих метатеоретичних висновків було сформульовано відомим американським математиком та логіком польського походження **А. Тарським**.

МЕТАФІЗИКА (грец. *meta* і *physika* – після фізики) – загальнофілософський метод пізнання, ґрунтований на визнанні сталості, запереченні внутрішнього та зовнішнього взаємозв'язку між предметами та явищами.

МЕТОД (грец. *metodos* – шлях дослідження) – спосіб практичного та теоретичного освоєння дійсності.

МЕТОД АРХЕОЛОГІЧНИЙ – елемент філософського вчення представника французького постмодернізму та постструктуралізму **М. Фуко** (1926–1984 рр.), за допомогою якого здійснюється пізнавальний процес людини та який дає змогу більш об'єктивно відтворювати знання про соціальні феномени минулого і сучасного, абстрагуючись від змістовного контексту, що дозволяє подолати суб'єктивність та заангажованість соціально-гуманітарного знання.

Основою цього способу є лінгвіністична складова, що тлумачиться як мовна організація людського знання, а мова, її знакові та символічні системи здатні відображати специфіку сучасного соціального світу.

Центральною категорію **М. а.** у **Фуко** становить археологія знання, що характеризується:

а) дослідженням дискурсів самих собою у вигляді практики, побудованих за певними правилами;

б) прагненням визначити специфіку конкретного дискурсу; в) визначенням специфічності конкретного дискурсу;

г) систематичним описом дискурсивного об'єкта.

МЕТОД ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ – 1) один із основних методів філософської системи німецького філософа Ф. Ніцше, який зводиться до питання про походження забобонів та процедурі розвінчування історичного сенсу цінностей, що був сформульований у роботі «До генеалогії моралі» (1887 р.);

2) постмодерністська методологія нелінійного моделювання історичних подій, представлена систематичною генеалогією **М. Фуко**, а також концепцією події Дельоза та методологічними дослідженнями **Ж. Дерріди,** яка ґрунтувалась на ідеях ніцшеанського морально-етичного вчення.

МЕТОДОЛОГІЯ − філософське вчення про наукові методи пізнання навколишнього світу; область науки, яка вичає загальні та спеціальні методи наукових досліджень; сукупність методів, які використовуються у будь-якій науці; принципи підходу до різних типів обєктів дійсності і різних класів наукових задач. Змістовний підхід до **М.** спрямований на вияснення структури наукового знання взагалі і наукових теорій зокрема, на вивчення умов та

закономірностей розгортання наукових теорій, на визначення критеріїв науковості, на дослідження понятійного каркасу сучасної науки. Формальні аспекти **М.** пов'язані з аналізом формальних і неформалізованих методів дослідження.

МИСЛЕННЯ − процес опосередкованого та узагальненого відображення реальної дійсності в уявах, судженнях, поняттях, найвищий ступіньлюдськогопізнання; фундаментальна властивість розумних істот, творча здатність людини, що включає процеси засвоєння та смислової переробки інформації, цілеспрямованого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, творення нових ідей, проектування моделей практичної і раціонально-пізнавальної діяльності.

МІД (англ. *Mead*) *Джордж Герберт* (1863–1931 рр.) – американський філософ та психолог, один з найвидатніших представників філософії американського **прагматизму.** Навчався у Гарвардському університеті (США) у Дж. Ройса та **У. Джеймса**, у Берлінському та Лейпцизькому (Німеччина) університетах. Працював викладачем Чиказького університету (від 1894 р. до смерті), очолював філософський факультет.

Розкриваючи особливості становлення свідомості, наголошував на значенні біологічного, природного і соціального факторів у процесі формування ідеального. Свою позицію трактував як «соціальний біхевіоризм», відстоював значення мови як засобу комунікації у свідомості людині. Мова розглядалась як специфічний спосіб поєднання біологічної та соціальної природи людини, фіксації внутрішньо притаманних характеристик суб'єкта та ступеня його прояву у сфері соціального. Основні філософські праці: «Філософія сучасності» (1932 р.), «Дух, самість і суспільство» (1934 р.), «Філософія дії» (1938 р.) були опубліковані після смерті вченого.

МІЗЕС (нім. *Mises*) *Людвіг фон* (1883–1953 рр.) – американський філософ австрійського походження.

Народився у Львові (Австро-Угорщина, сьогодні – Україна). Викладав в університетах Дрездена, Берліна, Стамбула. З 1939 р. – у Гарвардському університеті (США). У своїй роботі «Ймовірність, статистика та істина» (1928 р.) сформулював філософську теорію ймовірності, яка вплинула на розвиток наукового знання, хоча і не була визнана науковим співтовариством.

МІРА – філософська категорія для узагальненого виявлення взаємозв'язку кількісного та якісного боків предметів і явищ, завдяки якому ті існують.

МІСТИЦИЗМ − 1) сукупність теологічних та філософських доктрин, які обґрунтовують і описують містичний досвід (напр., ісихазм, гностицизм, суфізм, тантризма та ін.); 2) особливий спосіб розуміння і сприйняття світу на засадах інтуїтивізму, алогізму, ірраціоналізму, символізму, поєднаний із практикою психофізичних вправ.

МІФ (грец. *mithos* – переказ) – 1) історичний тип світогляду людини, специфічний спосіб пояснення та трактування предметів і явищ, якому притаманне зміщення об'єкта та суб'єкта пізнання, персоніфікація природних сил та наділення їх людськими за характером, але фантастично видозміненими властивостями;

2) поняття філософської системи французького філософа-постструктураліста та семіотика Р. Барта (1915–1980 рр.), що позначає особливу комунікативну систему, повідомлення, трактується як сукупність конотативних позначуваних, що формують латентний (прихований) ідеологічний рівень дискурсу.

З одного боку, **М.** спрямований на зміну реальності, ставить перед собою завдання такого образу дійсності, який би збігався з ціннсними очікуваннями носіїв міфологічного світогляду. З іншого – **М.** виявляє прихованість власної ідеологічності, він прагне, щоб його сприймали як щось природнє, саме собою зрозуміле. Р. Барт трактує **М.** не як пережиток архаїчної свідомості, а як властиво значну частину сучасної культури, яка реалізує себе за опосередковано через рекламу, кіно, телебачення тощо.

МІФОЛОГІЯ − 1) історична перша форма колективної свідомості; спосіб духовно-практичного освоєння світу, домінуючий на ранніх етапах суспільного розвитку; 2) цілісний комплекс міфів, вироблений в межах тієї чи іншої історичної культури, цивілізації (наприклад, давньогрецька міфологія, скандинавська міфологія); 3) теорія міфу, вивчення міфів раціонально-логічними засобами (наприклад, порівняльна міфологія).

МНОЖИННІСТЬ СВІТІВ − ідея, гіпотеза або теорія про співіснування багатьох світів у макро- і мікросвіті, альтернатива уявленням про одиничність та унікальність «земного» світу як природного середовища людини.

«МОВНИЙ КАРКАС» − вжите представником філософії неопозитивізму Р. Карнапом для характеристики засобу та символу розуміння світу на основі визнання твердження про потребу прийняття певної форми мови, а також правил утворення та перевірки речень, їх прийняття або заперечення.

МОВНІ ІГРИ − поняття сучасної постклаcичної філософії, що фіксує мовні системи комунікацій, які організовані за певними правилами, порушення яких означає руйнування **М. і**. або вихід за їх межі. Вперше введено британським філософом − представником аналітичної філософії Л. Вітгенштайном. **М. і.** − найвагоміша форма презентації мови у процесі оволодіння нею (навчання мови, що здійснюється шляхом включення суб'єкта у певні нормативні системи мовних комунікацій) і у процесі мовної динаміки. Теорія **М. і.** Вітгенштайна знайшла свій розвиток умодальній семантиці та епістемології і філософії постмодернізму. Уфілософії постмодернізму поняття **М. і.** відображає плюралізм наративних практик у концепції Ж.-Ф.Ліотара, використовується в ідеї Ж. Дерріди про децентрованість тексту, знаходиться в основі концепції «читача» як джерела смислу, оскільки у процесі читання троє (читач, текст та автор) становлять те нескінченне поле для гри письма».

Широко застосовується концепція **М. і.** у герменевтиці, а роль гри для «граючої свідомості полягає у розчиненні самої себе у взаємозв'язку рухів» (Г. Гадамер).

МОВНИХ АКТІВ ТЕОРІЯ − система доводів ваналітичній філософії, мета яких полягає у здійсненні концептуального аналізу мови як важливого явища у процесі пізнання. Основоположником **М.а.т.** вважається британський філософ Дж. Остін (1911–1960), який критично осмислив досвід представників

аналітичної філософії (Г. Фреге, Б. Рассела та Л. Вітгенштайна) та переніс центр досліджень з проблем глибинних структур мови у галузь міжособистісної комунікації, вивчення речового спілкування та взаємодії. Вважав, що єдиний мовний акт має тричленну структуру. Вирізняв: а) локутивний акт (вимову того чи іншого висловлювання у певному сенсі); б) іллокутивний акт (здійснення акту мовлення у межах певної допустимої функції); в) перлокутивний акт (вимова слова або висловлювання, що здійснює вплив на аудиторію), акцентуючи на іллокутивній формі мови.

Відомим популяризатором **М. а. т.** став учень Дж. Остіна американський філософ Дж. Сьорл (народ. 1932 р.), що розробив нові їїзасади у роботах «Мовні акти» (1969), «Вислови і значення» (1979), «Інтенціональність» (1983) та пов'язав мовний акт з такою властивістю людської свідомості, як інтенціональність. Репрезентативна здатність мовних актів, яка виявляється у процесі представлення реальної дійсності, розглядається як продовження більш фундаментальної у біологічному плані здатності людини співвідноситись із оточуючим її світом за допомогою ментальних станів, більшість з яких має інтенціональний характер. На відміну від феноменологічної філософії, Сьорл уважав, що інтенціональністьможе досліджуватись лише після вивчення властивостей мови, основним структурним елементом якої є цілісний мовний акт.

МОДАЛЬНІСТЬ − категорія філософії, логіки, лінгвістики, інформатики: 1) спосіб, вид буття чи події (категорії модальності − можливість, дійсність, необхідність); 2) семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності і мовця до змісту висловленого.

МОДЕЛЮВАННЯ − метод наукового пізнання, що полягає у створенні зменшених або збільшених копій предметів та явищ (моделей) з метою отримання знань про досліджувані об'єкти, вивчення яких утруднено низкою причин.

МОДЕРНІЗАЦІЯ − 1) процес трансформації традиційного аграрного суспільства на динамічне суспільство індустріального або постіндустріального типу; 2) постійний процес реформувань та інновацій в різних сферах сучасного суспільства з метою прискорення соціального розвитку.

МОДЕРНІЗМ – посткласичний тип філософствування, що допускає можливість плюралістичного моделювання світів та характеризується ідеєю онтологічного плюралізму. Формування **М.** як філософської системи стало можливим завдяки появі комплексу ідей про самодостатність людського розуму, становленню комплексу уявлень про креативну його природу й історичну обмеженість (І. Кант), розвитку позитивістських ідей про контекстуальну природу людського розуму, який здатен трансформувати соціальну дійсність (О. Конт), наявності традиції художнього символізму, що сприяв можливості моделювання можливих видів світів (кубізм, **сюрреалізм**). До основних властивостей **М.** можна віднести:

а) заперечення моноонтологізму, принципову відкритість системи пояснення світу (**У. Куайн** (1908–2000 рр.), **Ж.-П. Сартр** (1905–1980 рр.));

б) спрямованість на інновацію, антитрадиціоналізм; в) відмову від класичної ідеї гармонії;

г) відхилення ідей моністичного гуманізму (плюралістичний гуманізм в екзистенціалізмі, марксизмі та неофрейдизмі, «надлюдина» **Ф. Ніцше**, «негативний гуманізм» **А. Глюксмана** (нар. 1937 р.);

г) антинормативізм;

д) ідея плюральності та конструктивності людського мислення;

е) варіативність процесуальності, що виражається у наявності багатоваріантності як атрибуту культури.

М. став важливим етапом становлення **постмодерністської** філософської парадигми.

МОЖЛИВІСТЬ – об'єктивно існуюча тенденція до виникнення предметів та явищ, яка зумовлюється певною закономірністю.

МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ − філософські категорії, які характеризують рух і розвиток матеріального світу, єдність актуальної даності буття і процесу зародження його нових форм.

МОР (More) *Томас* (1478–1535 рр.) – англійський філософ, політичний діяч та гуманіст. Освіту здобув у Оксфорді. Досягнув значних успіхів у правовій та політичній діяльності, ставши при королі Генріху VIII лорд-канцлером та хранителем печатки (1529–1532 рр.). До реформації у християнській церкві ставився вкрай негативно, полемізував з представниками лютеранства, відмовився присягнути англійському королю як новому главі церкви, за що був звинувачений у державній зраді, ув'язнений та страчений.

У філософській праці «Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» змальовує ідеальне суспільство, де відсутні приватна власність та гроші, у якому існує безумовна підпорядкованість індивідуальних інтересів суспільним, встановлена релігійна віротерпимість.

МУНЬЄ (франц. Mounier) *Емманюель* (1905–1950 рр.) – французький філософ, представник філософії **персоналізму**, працював на стику екзистенціальної та марксистської парадигм.

Видавець філософського журналу «Esprit» («Дух», від 1932 р.). Основні філософські твори: «Персоналістська та общинна революція» (збірник статей, 1935 р.), «Маніфест персоналізму» (1936 р.), «Від капіталістичної власності до людської власності» (1939 р.), «Вступ до екзистенціалізму» (1946 р.), «Свобода під умовою» (1946 р.), «Що таке персоналізм?» (1947 р.), «Персоналізм» (1949 р.) та інші. В них розглядається природа персоналістської філософії, в основі якої є ідея натхнення, пориву, що здатен змінити стан людської екзистенції. Особливу увагу приділяв проблемам свободи, яку трактує як неодмінну рису людського єства.

Завдання **персоналізму** вбачає у досягненні перспективи особистісного розкриття людини у межах комунікаційної діяльності. Оскільки особистість існує лише у разі існування «іншого», остільки існування трактується як любов. Саме тому цивілізація, якої прагне персоналізм, і є «спільнотою». Основні принципи такого різновиду соціуму: а) звільнити себе та світ може лише та

людина, котра є особисто вільною; б) слід прагнути розуміти не тільки самого себе, але й осягати «іншого», що виявляється у єдності відмінних позицій; в) потрібно брати на себе і відповідальність за долю іншого; г) необхідно вміти віддати, а економіку особистості слід розуміти як економіку дарунку.

МУР (англ. Moore) *Джордж Едвард* (1873–1958 рр.) – британський філософ. Родоначальник аналітичної традиції у філософії (із **Л. Вітгенштайном** та **Б. Расселом**).

Освіту здобув у Кембриджському університеті, де познайомився з **Б. Расселом** (1898–1904 рр.), Тюбінгенському університеті (Німеччина), де прослухав курс лекцій про філософські погляди І. Канта німецького філософа Х. Зігварта. Член Аристотелівського товариства (1898 р.), Британської академії наук (1918 р.). Викладач (1911– 1925 рр.) та професор (1925–1939 рр.) Кембриджського університету, Оксфорду, низки університетів США (1940–1944 рр.).

Видавав філософський журнал «Mind» («Розум», 1921–1947 рр.). Філософська система **М.** формувалась під впливом ідеалістичних філософських поглядів **Ф. Бредлі** та трансцендентальної епістемології І. Канта та характеризувалась трансформацією від ідеалізму до неореалізму. На початку XX ст. після опублікування праці «Принцип етики» перейшов на позиції **аналітичної філософської думки**. Для **М.** властивий сократичний спосіб філософського аналізу. Особливо акцентується на значенні мови у науці та філософії зокрема. Ввів поняття **«лінгвістичної філософії»**. Використовував метод витонченого лінгвістичного аналізу використання слів та словосполучень. Пропагував неореалістичну теорію пізнання, в основі якої була теза про незалежність від свідомості об’єкта пізнання, що дається безпосередньо. Сформулював поняття «чуттєвих даних», з яких складається досвід людини. Доводив існування речей зовнішнього світу, в основі яких є вроджені реалістичні переконання.

Н

НАДІЯ – категорія філософської концепції німецького філософа **Е. Блоха** (1885–1977 рр.), сформульована у праці «Принцип надії» (у 2-х т., 1954–1955 рр.), фіксує певний стан суб’єкта у його відношенні до об’єктивної реальності, що не зникає, а лише поступається появі нових своїх проявів. **Н.** використовується для обґрунтування закономірних процесів людського функціонування, спрямованих на задоволення своїх потреб як своєрідний стимул та можливість майбутнього, що розуміється у вигляді «Ще-Не-Буття». На думку **Блоха**, людина приречена жити в умовах нездійсненних **Н.**, а дійсність – це процес їх реалізації.

НАОЧНІСТЬ – в **аналітичній філософії** нелігвістичне визначення терміну шляхом його вияву у сферах наукового знання, що застосовуються. Хоча це певною мірою і виправдано, однак наочні визначення є постійно невизначеними, оскільки погано виявляють тимчасові особливості предметів та

явищ. Цей термін активно використовував у своїх філософських дослідженнях **Л. Вітгенштайн** (1889– 1951 р.).

НАРАТИВ (латин. *narrare* – мовний акт) – поняття філософії **постмодернізму**, що відображає процесуальний бік здійснення розповідного («повідомляю чого») буття, основу функціонування якого становить історія як теоретична сфера наукового знання.

У доктрині французького філософа-**постмодерніста Ж.-Ф. Ліотара** (1924–1998 рр.) вербальна структура, що відображає певні типи дискурсу у межах конкретно визначених періодів історичного розвитку людини та суспільства, серед яких виявляються:

а) макронаративи, котрі обґрунтовують панування існуючого політичного ладу, законів, моральних норм, властивої їм суспільної свідомості та структури соціальних інститутів;

б) мікронаративи, що забезпечують цілісність повсякденного життя в межах повсякденного досвіду на рівні окремих первинних колективів (наприклад, сім'ї) та не претендують на позиції влади;

в) дискурс, що характеризується метанарацією та формує «соціальну міфологію», яка підтримує функціонування усіх механізмів управління у суспільстві.

На думку **Ж.-Ф. Ліотара**, специфіка сучасної епохи, котру визначає стан **постмодерну**, характеризує втрата макронаративами своєї легітимуючої сили внаслідок катастрофічних подій XX ст. (наприклад, Голокосту).

НАРОДНІСТЬ – історична спільність людей, сформована в результаті історичного розвитку родоплемінного типу людської спільноти, який полягає у злитті, консолідації різних племен в умовах первісного суспільства.

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ – сукупність людей, що проживає на певній території.

НАСТУПНІСТЬ – існуючий в реальному світі зв'язок між різними етапами розвитку предметів та явищ, який полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих його сторін під час переходу від одного етапу до іншого і взагалі за будь-яких змін об'єктивної дійсності.

НАТОРП (нім. *Natorp*) *Пауль Герхард* (1854–1924 рр.) – німецький філософ-ідеаліст, один із найвідоміших німецьких філософів кінця XIX – першої третини XX ст., представник марбурзької філософської школи. Освіту здобув у Боннському, Страсбурзькому та Марбурзькому університетах (Німеччина), викладав філософію у Марбурзькому університеті (1881–1924 рр.).

Філософські погляди сформувались під впливом вчення І. Канта. Розкриваючи суть наукового пізнання, використовує кантівське поняття «речі в собі» як «граничне поняття», що спричиняє перебіг наукового пізнання. Класичним прикладом наукового пізнання вважав математичний аналіз, вбачаючи в історії розвитку математики та природознавства тенденцію до витіснення всіх об'єктів дослідження конструкціями чистого розуму.

Аналізуючи особливості становлення античної філософії у своїх працях тлумачить її у дусі ідеалізму, зближуючи ідеалістичний метод Платона з

трансцендентальним методом І. Канта в інтерпретації представників марбузької філософської школи.

НАТУРАЛІЗМ – сформований у 20–40-х рр. XX ст. під впливом ідей еволюціонізму, **прагматизму** та **реалізму** в американській філософській думці напрям, в основі якого є трактування всього сущого на основі розуміння природи як єдиного всеохоплюючого (виключаючи надприродне) начала. **Н.** властиве твердження про універсальність наукових методів, відмова від редукціонізму, методологія контекстуалізму та захист гуманізму. До відомих представників цього напряму слід віднести **А. Коена, Е. Нагеля,** Е. Ренделла та К. Лампрехта.

НАТУРФІЛОСОФІЯ – один із розділів філософського знання, який пов'язаний із намаганням осмислити природний світ в його найважливіших засадах та виявах, розглядає природу в її цілісності.

НАУКА − особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на отримання об'єктивних, обґрунтованих, системно організованих знань про світ; соціальний інститут, що забезпечує прирощення, поширення, збереження, застосування, систематизацію та розвиток наукових знань про реальнийсвіт.

НАУКОВА КАРТИНА СВІТУ − узагальнена, цілісна система уявлень про закономірності буття й розвитку Всесвіту, природи, суспільства, людини, що є синтезом фундаментальнихпонять, концепцій, принципів науки на кожному етапі її історичного поступу.

НАУКОВЕ СПІВТОВАРИСТВО − 1) поняття філософії науки та соціології науки на позначення спільноти професійних учених, організація та функціонування якої відображають специфіку наукової професії; 2) суб'єкт наукової діяльності у філософській доктрині американського філософа-постпозитивіста Т.Куна,властивістю якого є дотримання наукової парадигми, яка характеризується певною сукупністю знань та особливостями підходу до вирішення наукових проблем, що приймаються цим співтовариством.

НАУКОВИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – матеріалістичний напрям, який виник у 50-х рр. XX ст. у філософії англомовних країн (Австралія, Великобританія, Канада, США) під впливом психологічного та логічного **біхевіоризму**, фізикалізму та неопозитивістської програми єдності наукового знання, основною проблемою якого є співвідношення мислення і матерії (mind-body problem), а її вирішення допускається лише за допомогою використання природничо-наукових даних на засадах визнання психофізіологічної тотожності або єдності.

Становлення **Н. м.** визначалось рівнем розвитку наукового знання, насамперед фізики, фізіології, логіки, математики, лінгвістики та сучасних когнітивних наук, які пов'язані з комп'ютерними дослідженнями. Розвиток таких філософських поглядів сприяв формуванню нових проблем, що мали загальнонаукове значення, а саме: питання про формування загальнонаукової мови, на основі якої опис явищ свідомості був би позбавлений залежності від ідеалізму чи дуалізму; сучасне пояснення природничо-історичного походження свідомості; питання співвідношення природного та штучного інтелекту;

зближення та єднання методологій соціокультурних, природничих та технічних наук.

Н. м. представлений такими філософськими школами, як «елімінативного матеріалізму», яка вважає тотожним психічне та фізичне (Д. Армстронг), «кібернетичного (інформаційного) матеріалізму», що тлумачить психічне як аналогічне до функцій електронно-обчислюваних машин (Х. Патнем, К. Сейр) та «емерджентистського матеріалізму», що трактує психічне як результат еволюції матерії.

НЕБУТТЯ − 1) філософське поняття, що означає заперечення буття, його відсутність, тотожне поняттю «ніщо»; 2) онтологічна категорія-антитеза категорії «буття», абсолютний передпочаток всього сущого.

НЕОБХІДНІСТЬ І ВИПАДКОВІСТЬ − філософські категорії, що відображають різні типи зв'язків предметіві явищ; носять співвідносний характер, в них виражені діаметрально протилежні уявлення про характер детермінації всього існуючого. **Н.** − це внутрішній, істотний, закономірнийості зв'язок між предметами та явищами об'єктивної дійсності, що зумовлює саме їх існування. **В.**– це такий зв'язок, який має зовнішній відносно даного явища характер і зумовлюється побічними факторами, не пов'язаними з його сутністю. Це те, що в даних умовах може відбутися, а може і не відбутися. **В.** виявляється не прогнозовано і буває лише інколи, від випадку до випадку. **Н.,** навпаки, − обов'язкова, за певних обставин вона наступає неминуче. На відміну від **Н., В.** не може бути пояснена «із самої себе». Разом із тим, **Н. і В.** не випадають із причинно-наслідкових зв'язків, вони існують об'єктивно. Співідношення **Н. і В.** було предметом розмірковувань філософів протягом всієї історії філософської думки.Наприклад, в античності вирішення цієї проблеми втілилось в поняттях Космосу і Хаосу. В XIX–XX ст. споглядальні поняття **Н. і В.** конкретизувались в поняттях динамічних і статистичних закономірностей. Динамічні закономірності визначають існування кожного одиничного явища, а статистичні управляють масовими однорідними, але існуючими незалежно одне від одного явищами. Виникає поняття ймовірності появи тієї чи іншої події як «міри» її **В.** Конструктивна роль **В.** у світовому процесі виявляється в центрі уваги сучасної філософії. Особливе значення для розуміння співвідношення **Н. і В.** набувають дослідження в області синергетики, трансформуючись у поняття «порядку» і «безпорядку». Зростання уваги до випадкових процесів у світі по-новому ставить проблему людської відповідальності за ухвалювані рішення.

НЕОМАРКСИЗМ – система філософських поглядів, яка заперечує позитивістську критику класичного марксизму на засадах його доповнення низкою перспективних висновків філософських систем XX ст. (неогегельянства, фройдизму, «філософії життя», екзистенціалізму та структуралізму), характеризується високим рівнем світоглядної багатоманітності та ідеологічних уподобань, актуалізацією значення суспільно-історичної практики.

Представники **Н. (Г. Лукач,** А. Грамші, **В. Беньямін**, **Е. Блох, А. Альтюссер**, **Ю. Габермас**, **Г. Маркузе**) розробляють проблеми наукової

методології і досліджують реальну соціальну дійсність на засадах марксистського світорозуміння. Досліджуються питання:

а) ролі суспільно-історичної практики у житті суспільства, що виявляється у філософському обґрунтуванні процесів економічного та соціального розвитку людської цивілізації;

б) подолання відчуження, у межах якого береться до уваги наявна в антагоністичному суспільстві соціально-економічна структуру і предметно-речова організація людства;

в) вільного розвитку індивіда як умови розвитку усього загалу.

Н. трактує основні принципи класичного марксизму виключно як критичні, а не регулятивні, вважає, що вони можуть бути застосовані до процедур оцінки основних феноменів наявної соціальної дійсності в умовах суспільних трансформацій. Допускається використання висновків сучасних філософських концепцій у межах переосмислення марксизму відповідно до нових реалій. Перебіг розвитку всесвітньої історії трактується як ірраціоналізація світоустрою, а майбутня антикапіталістична революція як «кінець історії».

Наявна у сучасному **Н.** тенденція нігілізму щодо традиційних духовних цінностей, проповідуваний інтелектуальний екстремізм спричиняє ріст прихильності до нього маргінальних суспільних шарів та соціальних груп – аудсайдерів.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – історична форма **позитивістського** вчення, для якої властива абсолютизація ролі свого вчення та заперечення можливості використання метафізики як теорії про основні принципи філософського знання, широке використання семантики (науки про мову), твердження про **верифікованість** (можливість перевірки) наукового знання та визнання фізики базовою наукою під час пояснення сутності світу.

НЕОПРАГМАТИЗМ – історична форма філософії **прагматизму**, сформована наприкінці XX ст., яка стверджує безпідставність думки про абсолютизацію наукового, насамперед природничого знання у процесі пізнавальної діяльності людини та суспільства. Критерієм істинності знань обирається мова, що свідчить про зв’язок **Н.** з **герменевтикою**. Основним представником **Н.** був американський філософ **Р. Рорті** (1931–2007 рр.).

НЕОТОМІЗМ – філософський напрям, що модернізує основні положення вчення Томи Аквінського, виник у 70–80-х рр. XIX ст. та став складовою офіційної доктрини католицизму. Відродження духу середньовічної філософії, на думку представників **Н.**, повинно допомогти у подоланні кризових явищ у сучасному світі. **Н.** прагне відродити традиційні для християнства цінності, відкидає крайнощі індивідуалізму та колективізму, розробляючи теорію солідаризму, яка ґрунтується на принципах християнської любові до ближнього.

НЕСВІДОМЕ − 1) поняття філософії, психології, мистецтвознавства тощо на позначення сукупності психічних процесів, що непіддатні контролю з боку свідомості суб’єкта; 2) сфера, протиставлена свідомості, як вища за неї (надсвідомість, духовність, інтуїція) або, навпаки, нижча (підсвідомість,

інстинкти); 3) в широкому сенсі − неусвідомлене, нерефлексивне, спонтанне, інстинктивне.

НІГІЛІЗМ (лат. nihi l– ніщо) − морально-етична та світоглядна позиція, яка полягає у цілковитому запереченні цінності та виправданості загальноприйнятих норм, традицій, духовний цінностей.

НОВИЙ ГУМАНІЗМ – філософське поняття, вжите представником сучасної соціальної філософії А. Печчеї, яке стосується визнання пріоритетності співпраці та кооперативності людей, взаємодопомоги, відповідальності та оптимізму, а також викорінення людських страждань у процесі функціонування суспільства. Передбачає формування цілісної моралі, у центрі якої повинні знаходитись природа, людина, суспільство, техніка, але основу якої має становити саме природа.

НОЗІК (англ. *Nozick*) *Роберт* (1938–2002 рр.) – американський політичний філософ, ідеолог класичного лібералізму. Освіту здобув у Колумбійському та Прінстонському університетах (США), доктор філософії (1963 р.). Викладач Прінстонського (1962–1965 рр.), Гарвардського (1965–1967 рр., від 1969 р.), Рокфелівського (1967–1969 рр.) університетів (США). У теорії пізнання займався аналізом ролі знання у пізнавальних процесах, відстоював позиції радикального скептицизму.

У роботі «Анархія, держава і утопія» (1974 р.) захищав примат індивідуального над колективним, виступав за мінімалізацію соціального впливу на людину, що здатно захистити її від насильства. Твердив про необхідність встановлення «мінімальної держави», критикував теорію «соціальної держави» за насильство над індивідами. Сформував свою генетичну теорію справедливості, ґрунтовану на принципах права людей володіти власністю, котра нікому не належить (справедливість набуття), а також права дарування своєї власності іншим чи добровільно обмінюватись нею з іншими (справедливість передачі).

Сформував специфічне пояснення особистого призначення індивіда та його прав, що заперечувало теорії політичної філософії **Дж. Роулза** та мало вплив на розвиток тогочасної американської філософії. Своєю останньою філософською працею «Постійності» (2001 р.) зробив внесок у розкриття теорії об’єктивної істини.

НООСФЕРА (грец. *noos* – розум, *sfeira* – куля) – зона активної взаємодії природи та суспільства, в межах якої здійснюється розумна діяльність людини, що виступає визначальним фактором розвитку людини та суспільства.

Поняття **Н.** було запропоновано у 20-х рр. XX ст. французьким вченим-геологом Е. Леруа, який вважав формування живої матерії та олюднення життя закономірними етапами геологічного розвитку Землі, а подальшу еволюцію людини пов’язував з переходом до епохи, у межах якої вирішальне значення належатиме розуму та духу, що розвинено у наукових дослідженнях французького філософа **П. Тейяра де Шардена** (1881–1955 рр.) і радянського вченого В. Вернадського.

П’єр Тейяр де Шарден розглядав **Н**. як етап циклу розвитку матерії від початкової точки сингуляції (альфи) до кінцевої (омеги), а своє вчення зводив до таких тверджень:

а) виникнення розуму виступає закономірним результатом розвитку матерії;

б) виникнення людського розуму є якісно новим етапом еволюції живої матерії, переходом від її біологічної фази до соціальної та духовної, яка характеризується домінуванням духовного начала над матеріальним у організації та функціонуванні біосфери;

в) людина як носій розуму не пристосовується до умов середовища, як тварини, а змінює та підкоряє його собі;

г) діяльність людини набуває глобального характеру в процесі її «планетаризації»;

ґ) соціальна еволюція спрямована на єднання людства, соціальну і духовну конвергенцію рас, народів, різноманітних соціальних груп та формування «одномислячої» у світоглядному плані людини. Ці доводи вчений доповним розумінням **Н.** як результату людської діяльності, незалежного від волі людини та суспільства, а кінцевим пунктом її розвитку бачив злиття людини із Богом.

Вирішальне значення Вернадський надавав науковому пізнанню законів організації біосфери, її трансформації під впливом діяльності людини та суспільства.

«НОРМАЛЬНА» НАУКА – вжитий у 60-х рр. XX ст. американським філософом **Т. Куном** (1922–1996 рр.) вираз, який означає стабільну наукову теорію, що досягла безумовного успіху, ставлячи перед вченими завдання послідовного розгортання панівної у ній **парадигми** та простеження на різноманітному конкретному матеріалі наслідків такого розгортання. Т. Кун виокремив такі риси **«Н.» н.:**

а) зменшення до однієї числа тих теорій, що конкурують у поясненні досліджуваної галузі явищ;

б) стійке переконання у тому, що монопольна теорія здатна забезпечити вирішальне просування у напрямі вивчення розглядуваного кола явищ;

в) зведення до мінімуму фундаментальних досліджень, що стосуються тієї парадигми, що є в основі **«Н.» н.**;

г) різке обмеження критики та особливо критики, що стосується засад **«Н.» н.**;

ґ) зведененя усіх завдань наукового дослідження до конкретизації знання, що виступає результатом **парадигми «Н.» н.;**

д) обмеження розглядуваних проблем тими, відповідь на які випливає із прийнятої **парадигми** і не потребує введення нових фундаментальних припущень;

е) негативне ставлення до тих, хто відмовляється визнати монополію теорії, що визнається **«Н.»н.** у вигляді своєї **парадигми.**

О

ОБ'ЄКТИВІЗМ − 1) світоглядна позиція, яка спирається на принципи ідеологічної нейтральності, безпартійності, утримання від соціально-критичних оцінок; 2) філософія раціонального індивідуалізму, розвинена мислителькою та письменницею А. Ренд; 3) методологічна настанова матеріалістичних систем на виведення всіх ідеальних змістів з об'єктивної реальності, суспільних відносин, практики.

ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ − буття, існування і властивості якого не залежить від того, чи його сприймає, мислить, пізнає певний суб'єкт (людина, людство); найзагальніше визначення матеріального світу поза межами суб'єктивної свідомості.

ОБ'ЄКТИВНЕ –1) таке, що існує поза індивідуальною свідомістю й незалежно від неї; протиставлене суб'єктивному; 2) неупереджений, зважений, незаангажований, такий, що відповідає дійсності.

ОБРАЗ − форма існування реальних предметів та явищ в ідеальному вигляді у людській свідомості, результат реконструкції об'єкта у свідомості людини.

ОДИНИЧНЕ − філософська категорія для позначення окремо взятих предметів та явищ.

ОККАМ (Occam) *Вільям* (бл. 1285–1349 рр.) – англ. філософ та теолог, чернець-францисканець, представник середньовічної схоластики. Навчався, а згодом і викладав у Оксфорді, звинувачений у єресі, переслідувався римо-католицькою церквою, але згодом, заручившись підтримкою імператора Людовіка IV, переїхав у Баварію, де продовжив свою діяльність. Помер під час епідемії чуми у Європі.

В онтології розвивав аристотелівську філософію, абсолютизуючи індивідуальність субстанції та властивостей речей. Його вчення пропоняття («термінізм») зазначалось високим ступенем абстракції. Утеорії пізнання відстоював засади емпіризму, вважаючи, що люди сприймають об'єктивну дійсність за посередництвом «інтуїтивного знання», без жодної допомоги з боку власних ідей. Під час розроблення концепції «двох істин» уважав, що сфери розуму та віри повинні бути розмежовані.

ОКСИДЕНТАЛІЗМ ТА ОРІЄНТАЛІЗМ − філософські поняття на позначення дихотомії Заходу і Сходу якунікальних культурних світів, умовну «вісь» розвитку людської цивілізації; дослідницькі метафори, які полегшують співвіднесення, порівняння та систематизацію культурного досвіду.

ОНТОЛОГІЯ (грец. on − суще, logos − вчення) − філософське вчення про найбільш загальні визначення, властивості та першоджерела буття, які існують в єдності з теорією пізнання і логікою. Термін **О.** вперше був уведений німецьким філософом Р. Гокленіусом (1613) як основу та першоджерело буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ − напрям у методології філософії науки, який зводить теоретичні знання до емпіричних дій, пов'язаних з виміром, стверджує, що значення наукових термінів і концепцій повністю відповідають стану фіксації опису процесів, що визначають їх використання на стадії пізнання. Відповідно до цього теоретичні сутності трактуються логічними конструкціями. Докрина **О.** близька до ідей позитивізму логічного.

ОРІГЕН (б. 185–254 рр.) – християнський теолог, вчений та філософ, представник ранньосередньовічної патристики, один із Отців Церкви. Засновник біблійної філології, автор терміна «боголюдина» навчався, викладав та очолював Александрійську катехитичну школу, в якій був учнем Климента Александрійського. Проповідував християнство під час мандрівок до Риму та Єрусалиму, згодом оселився у Кесарії (Палестина), де заснував свою школу. Помер після тортур та перебування в ув'язненні під час чергового переслідування християн.

Спробував синтезувати фундаментальні принципи давньогрецької філософії, зокрема ідеї неоплатонізму та стоїцизму, із християнським віровченням з метою захисту християнської картини світу, яку вважав сумісною із давньогрецькою філософською думкою.

Займався тлумаченням Святого Письма, був автором численних приміток та коментарів до Біблії, особливий акцент робив на ідеях провіденціалізму, а своїм учням рекомендував вивчати літературні та філософські твори античних мислителів. Прагнення до пізнання трактував як основу для оволодіння християнським вченням, заперечував думку, що християнство негативно ставиться до освічених людей.

Вчення **О**., яке стало першим системним викладом християнства у філософському контексті, мало вплив на творчість таких відомих мислителів середньовіччя, як Григорій Назіанський, Григорій Ніський, Василь Великий та ін.

ОРІХОВСЬКИЙ (РОКСОЛАН) *Станіслав* (1513–1566 рр.) – відомий український письменник, оратор, історик, полеміст, філософ-гуманіст, видатний представник східнослов'янського Відродження. Навчався у Краківському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах. Вчився у **М. Лютера**, товаришував з А. Дюрером, У. фон Гуттеном, Л. Кранахом (старшим) та ін. У політиці висловлював ідею «європейського дому» як об'єднання народів у боротьбі проти турецької експансії. Ідеолог просвітницького абсолютизму (вважав доцільним мати «філософа на троні»), аналізував природу монархічної держави, ратував за виборність монарха всім народом, працював над основами теорії демократичної держави.

ОРТЕГА-і-ГАССЕТ (ісп. Ortega) *Хосе* (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, представник філософії **перспективізму**.

Народився в аристократичній сім'ї, освіту здобув у єзуїтському коледжі та Мадридському університеті (1905–1907 рр.), навчався в університетах Німеччини (Берлін, Лейпціг, Марбург), де вивчав філософію. Після повернення в Іспанію займався журналістською діяльністю, викладав у Мадридському університеті (до 1936 р.), професор метафізики (1910 р.). Засновник філософсько-політологічного «Західного журналу» (1923 р.), в якому публікував переклади оригінальних праць західноєвропейських філософів. Емігрував спочатку до Франції, а пізніше – до Голландії та Португалії, виїзджав до Латинської Америки (1939 р.), знову повертається до Португалії (1942 р.). У Мадриді (1948 р.) заснував Гуманітарний інститут, де і займався викладацькою діяльністю.

Онтологічні проблеми розглядав у роботі «Кіхотівські роздуми» (1914 р.), а метафізичні висновки формував на основі тези про наявність єдиної реальності людського буття-з-речами – «Я є Я і мої обставини». Під обставинами розумів природне, географічне оточення людини, а також культурні та соціальні параметри. Важливе значення надавав сукупності переконань, що характерні для соціального світу, до якого належить людина.

Свої погляди називав раціовіталізмом, вважаючи, що на п'ятнадцять років випередив гайдегерівську роботу «Буття і час».

В одній із основних робіт «Повстання масс» (1929 р.) вказує на факт виникнення в європейському житті «масової» свідомості. Маса – це не соціальний класс, а «спосіб бути людиною, що присутній сьогодні у всіх соціальних классах», пов'язаних із тенденцією спрямовувати процес цивілізації, не знаючи та ігноруючи причини її розвитку. Ввів поняття **людина-маса**, виступаючи проти виявів **масової культури**.

Цікавими були спроби розвивати т. зв. «аристократичну» і фундаментальну логіку, яка трактувалась як «логіка винаходу». Для нього було властивим твердження, що «сучасна філософія не починається більше із буття, а з думки». Зробив значний вклад у розвиток філософської думки та освіти в Іспанії, опублікував роботу «Що таке філософія» (1929 р.), в основу якої поклав курс лекцій, прочитаний у Мадридському університеті.

ОСОБЛИВЕ – філософська категорія для позначення вияву одиничних предметів та явищ у їх взаємозв'язках

ОСТІН (Austin) *Джон* (1911–1960 рр.) – британський філософ, представник **лінгвістичної філософії**.

Народився у м. Ланкастер у сім'ї архітектора. Навчався у школі в Шефсберрі та Балліол-коледжі в Оксфорді, де вивчав класичну літературу, лінгвістику та філософію. У 1932–1952 рр. викладав у коледжах в Оксфорді, у 1952–1960 рр. – професор моральної філософії Оксфордського університету.

У роки Другої світової війни служив у британській військовій розвідці, брав участь у розробці планів висадки союзницького десанту у Нормандії, нагороджений відзнаками Великобританії, США та Франції.

Рання філософська думка **О.** розвивалась на основі класичних та лінгвістичних студій. Вважав, що будь-який вираз, зафіксований у повсякденній мові, збережений у процесі тривалого використання і такий, що має успіх у суперництві з альтернативними йому виразами, може бути розціненим як крок у напрямі осягнення реально діючих мовних виразів. Розробив стратегію збирання та класифікації виразів, ідіом та метафор, що використовуються у філософській мові.

Останні філософські роботи **О.** присвячені дослідженню теорії типів мовних виразів. Зауважував на викладання філософії у навчальних закладах, друкованих праць залишив після себе мало. Основна з них – «Як конструювати дії за допомогою слів» («How to Do Things with Words») (1955 р.) ґрунтувалась на матеріалах лекційного курсу, прочитаного у Гарвардському університеті.

«ОСЬОВИЙ ЧАС» − концепція нім. філософа Карла Ясперса (1883−1969), змістом якої є єдності людства. Згідно з Ясперсом, історію умовно можна поділити на чотири етапи: перший етап – прометеєвський вік. Це етап формування мов, вміння користуватися вогнем, складними, як на той час, знаряддями праці і т. ін. ; другий − ґрунтувався на основі високих культур древніх; третій − формувався в умовах **«О. ч.»,** який розпочався десь за 500 років до нашої ери. В умовах «осьового часу» людина найбільш повно розкрила свій духовний світ, сформувала релігії та філософські, культурологічні , естетичні і етичні погляди, якими ми користуємося і сьогодні.

В умовах **«О. ч.»,** на територіях, які фактично були ізольовані одна від одної (Середзиномор'є, Індія, Китай) виникає однаковий спосіб мислення про світ і людину. Ініціаторами цього способу були перші грецькі філософи − Парменід, Емпедокл, Геракліт, Платон, Аристотель; ізраїльські пророки, в Китаї − Конфуцій і Лао-цзи, в Індії − творці Упанішад. Завдяки вищевказаним мислителям люди змогли усвідомити самі себе, пізнавали границі своїх можливостей, власну силу і безсилля. Переборюючи міфологічне мислення, вони, спираючись на досвід минулих поколінь,вдавалися до раціонального вияснення сутності речей.

«О. ч.», вважав Ясперс розкрив нам зміст людської екзистенції. Ценй зміст зсередився в трьох площинах спільності поглядів: 1) всі людли, незважаючи на різні переконання, колір шкіри, вік,звичаї та традиції завжди відчувають в собі прагнення до планетарної єдності,планетарної спільноти ; 2) в більшості своїй, вони прагнуть дійти до згоди, рішуче засуджують фанатизм (погляди Конфуція, Лао-цзи, грецьких мислителів, індійська релігійна філософія); 3) «осьовий час» з його традиціями, думками, проблемами, часто співзвучний нашій епосі. Він створив такий високий рівень культури в усіх сферах, що ми тими здобутками користуємося і тепер. **«О. ч.»** − це джерело дій і саме від нього розпочався історичний процес спадковості, розв'язання все тих же проблем, але з різними підходами в кожній з наступних епох. Він став для людства помостом «єдності історії». Четвертий етап − це наша епоха, епоха панування науково-технічної думки.Цей етап дав нам матеріальні блага, але аж ніяк не духовні. Все, що ми маємо сьогодні в плані культурних досягнень є модифікований результат **«О. ч.».** Тому сьогодні слід на несфальшованих релігійних засадах сформувати нові етнічні ідеали та соціальні структури, які були б максимально співзвучні «осьовому часі», але на якісно нових підходах сьогодення.

П

ПАМ'ЯТЬ – психічний процес, що полягає у закріпленні, збереженні та відтворенні отриманої раніше інформації

ПАНТЕЇЗМ − релігійно-філософська концепція іманентності Бога світу, злиття божественного і природного: «розчинення» Бога в природі (натуралістичний пантеїзм) або природи в Бозі (містичний пантеїзм).

ПАРАДИГМА – у філософській системі американського філософа **Т. Куна** (1922–1996 рр.) визнані всіма наукові досягнення, які упродовж певного

часу формують модель проблеми їх вирішення для наукового співтовариства, яку слід розглядати не просто як поточну теорію, а у вигляді цілісного світогляду, у межах якого вона існує разом з усіма висновками, здійснення яких завдячується їй; характеризуючи сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо та виступає зразком для вирішення наукових завдань-головоломок.

ПАРАНАУКА − поняття на позначення множини вчень і течій, які не відповідають ідеалам і критеріям наукової раціональності, але за своєю проблематикою або методологією дотичні до наукового знання.

ПАРМЕНІД *Елейский* (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький поет та філософ, засновник елейської школи філософії.

Народився у знатній родині у м. Елея (сьогодні – Південна Італія), мав авторитет та повану з боку жителів міста за свій зразковий стиль життя. Як правило, в історії філософії **П**. трактують як послідовника давньогрецького філософа **Ксенофана**. Відомо, що під час свого перебування у Афінах 65-річний **П**. познайомився з молодим **Сократом**. У вченні про первоначало зауважував на мислення, вважаючи, що «чиста» думка є вільною від всяких посилань на видиме, фіксуючи багатоманітність світу. Предметом філософії бачить буття, визначення якого вперше в історії філософської думки дано ним. У бутті реальним вважав лише те, що мислиться, послаючись на принцип тотожності буття і мислення (мислити і бути – одне і те ж).

ПАРСОНС (англ. Parsons) *Толкотт* (1902–1979 рр.) – американський соціолог-теоретик, представник школи структурного функціоналізму, один із засновників сучасної теоретичної соціології і соціальної антропології. Синтезувавши погляди **М. Вебера**, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, А. Маршала, З. Фройда, розробляв загальну теорію дії і частково соціальної дії як самоорганізованої системи. З цього боку, на основі низки функціональних проблем будь-якої системи, враховуючи адаптацію, інтеграцію, досягнення цілей та ін., вирахував підсистеми соціальної структури, культури та особистості.

ПАТНЕМ (англ. Putnam) *Хіларі* (1926 р.) – американський філософ та логік. Професор Гарвардського університету. Сфера наукових інтересів – філософія і методологія науки, філософія мови, свідомості, гносеологія та логіка.

Із **С. Кріпке** у 60-х рр. XX ст. сформував **нову** або каузальну **теорію референції**, відповідно до якої більшість наукових термінів визначається в основному внутрішнім єством тих предметів, які вони позначають, одночасно враховуючи і прагматичні аспекти використання цих термінів. Цей погляд обґунтовував основні постулати наукового реалізму, припускаючи можливість трактування істини як стану відповідності реальності. Від 80-х рр. XX ст. виступає з критикою **аналітичної філософії**. Вважається досі одним із активних пропагандистів. У 1976 р. обраний президентом Американской філософської асоціації.

ПЕРРІ (англ. Perry) *Ральф Бартон* (1876–1957 рр.) – американський філософ, представник **реалізму**. Закінчив Прінстонський університет (США,

1896 р.), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1899 р.). Викладав у Гарвардському університеті (1902–1946 рр., професор філософії – 1913 р.). Видавець основних філософських праць **У. Джеймса**, отримав Пулітцерівську премію за роботу «Думка і характер Уільяма Джеймса» (1936 р.). Основні філософські роботи: «Новий реалізм» (1912 р.), «Головна теорія цінностей» (1926 р.), «Пуританізм і демократія» (1944 р.), «Гуманізм людини» (1956 р.).

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософський напрям у сучасній європейській філософії, що виник у США в XIX ст. Серед головних його представників були: Б. Боунн, У. Хокінг, Е. Брайтмен та ін. На початку XX ст. представниками **П.** були також **Е. Муньє** і Ж. Лакруа. **П.** пов'язаний із релігією, теїзмом. Для **П.** особа (persona) трактується як первинна реальність, з одного боку, та, як найвища духовна цінність – з іншого боку. У цьому контексті світ трактується як вияв творчості Бога. Практично матеріальне в **П.** трактується як наслідок творчої активності особи або як те, що набуває значення лише тоді, коли включається у досвід особи. Крім того, **П.** виділяє у своєму вченні тематику відносин особи і суспільства, духовної і матеріальної культури, в межах засад ліберального християнства. Для прикладу **Е. Муньє** критикував капіталізм, натомість відстоював соціальне, зокрема й економічне й духовне, оновлення суспільства (у цьому контексті – процес оновлення відбувається через моральне самовдосконалення, духовне оновлення особи).

ПЕРСОНАЛІЗМ РАДИКАЛЬНИЙ – різновидність вчення абсолютного ідеалізму, що було сформульоване британським філософом **Дж. Мак-Таггартом** (1866–1925 рр.) та розглядало Всесвіт або Абсолют як співтовариство взаємопов'язаних сутностей та свідомостей, наділених характеристиками субстанції.

ПІКО делла МІРАНДОЛА (Pico della Mirandola) *Джованні* (1463–1494 рр.) – італійський філософ та гуманіст. Деякі із філософських тез **П. д. М.** були визнані римо-католицькою церквою єретичними, а сам він був ув'язнений. Висловлював думку про унікальність людської подоби, а велич людини вбачав у здатності творити саму себе, активно використовував у своїх філософських висновках філософію Аристотеля і елементи схоластики.

ПИСЬМО – одне з основних понять філософської системи французького постмодерніста **Ж. Дерріди** (1930–2004 рр.), яке трактується як центральний елемент пояснення ролі науки у системі осягнення людиною навколишнього світу.

Актуальність питань дослідження письма філософ пояснював, з огляду на такі принципи:

а) ствердження факту появи наукового знання на певній стадії розвитку писемності;

б) визначення та формулювання науки як такої, що функціонує та реалізується за допомогою мови, яка, своєю чергою, ґрунтується на взаємовідношеннях мови та писемності;

в) визнання первинного зв'язку науки з концепцією фонетичного письма, яке тлумачиться як своєрідне тіло писемності;

г) писемність розглядається не лише як об'єкт науки і допоміжний засіб фіксації, але насамперед як умова існування ідеальних об'єктів та можливості існування наукової об'єктивності як такої;

г) розуміння зв'язку історичності із писемністю на основі тлумачення останньої як різновиду розгортання історії.

ПІДСВІДОМЕ – елемент психіки людини, що знаходиться під порогом свідомості, проте органічно з нею зв'язаний і впливає на процес усвідомлення людиною навколишнього світу.

ПІЗНАННЯ – суб'єктивно-історичний процес діяльності людини і суспільства, котрий полягає у відображенні реальної дійсності та оволодінні нею.

ПІРС (англ. Peirce) *Чарльз Сандерс* (1839–1914 рр.) – американський філософ, логік та математик, засновник **прагматичного** напряму у сучасній філософії.

Закінчив Гарвардський університет (США, 1859 р.), викладав курс логіки в університеті ім. Гопкінса (1879–1884 рр.), працював у геодезичних службах США (1859–1891 рр.), займався приватною науково-дослідницькою практикою, консультував із проблем хімічної інженерії, провадив бідний спосіб життя, неодноразово узалежнювався від фінансової допомоги друзів.

Наукова спадщина **П**. складається із 1857 праць, опублікованих у період його наукової діяльності, опубліковані праці становлять понад 21 тисячу сторінок тексту, він залишив поняд 870 тисяч сторінок рукописів. Опублікував лише одну наукову книгу «Фотометричні дослідження» (1878 р.), у якій розкрив суть техніки використання світлових променів під час визначення довжини, зробив значний внесок у розвиток природничих (хімія, фізика, геодезія) та суспільних (психологія, філологія, філософія) наук. Після смерті основні його праці були усистематизовані та опубліковані американським філософом **М. Когеном.**

Основні засади сформованого ним прагматичного напряму у сучасній філософії **П**. здійснив у роботах «Як зробити наші ідеї зрозумілими» (1876 р.) та «Визначення віри» (1877 р.). Логіку трактував як початок філософського дослідження, наголошував, що значення ідеї можна осягнути лише за умов аналізу наслідків, до яких вона призводить. Це принципове твердження, що було опубліковане у журналі «Популярний науковий щомісячник» у 1878 р., він назвав «**прагматизмом**».

Мислення розглядав як специфічний вид пристосовницької функції організму людини, а діяльність – як спосіб регулювання відносин між організмом та зовнішнім середовищем, в якому цей організм існує. Розробив теорію віри, яку розглядав як результат усвідомлення людиною різноманітних звичок і типів діяльності, які заміняють їй інстинкти. Віра трактувалась як готовність людини до дії, вихід з тої ситуації, коли у процесі пізнання формуються сумніви, тривоги. Цікавим є і трактування ним істини, яку розуміє як зрозуміле, чітке та неспростовне знання на цій стадії пізнання. Істина – це стан суб'єкта, це те, в що він вірить. Якщо людина у щось вірить, то це є абсолютною істиною, критерієм якої є корисність, успішність ідеї, вірування.

П. належить відкриття загальної теорії знака – **семіотики**, в межах якої запропонував власну класифікацію знаків, які поділяв на образні, знаки-індекси, знаки-символи, вважаючи будь-яку думку знаком.

ПІФАГОР *Самоський* (б. 570 – б. 500 до н. е.) – відомий давньогрецький філософ, математик, релігійний та політичний діяч епохи античності. Проходив із грецької колонії у м. Самос, мандрував по світу, відвідав Єгипет та Фінікію і у 40-річному віці оселився у грецькому поселенні у м. Кротон (сьогодні – південна Італія), де заснував товариство своїх послідовників, що було одночасно і філософською школою, і релігійно-магічним об'єднанням. Першим із вчений назвав Всесвіт «космосом» (від грец.cosmos – порядок) за властиву йому впорядкованість. Використовує термін «філософ» стосовно свого призначення та виду діяльності. Первоначалом та різновидом субстанції вважав число.

ПЛЕСНЕР (нім. Plessner) Гельмут (1892–1985) − один з родоначальників філософської антропології. Завдання філософської антропології як спеціальної науково-філософської дисципліни П. вбачав у виявленні тієї базисної структури людського буття, котра була б здатна пояснити всі специфічні властивості й характеристики людини. Методологічним засобом виявлення такої структури П. уважав феноменологічний опис природної сфери людини. Виступав проти метафізичної зневаги біологічною стороною людського існування, намагаючись зрозуміти людину в єдності її біофізичних і духовних моментів, які знайшли вираз у досягненнях культури.

Загальною базисною структурою будь-якого живого тіла, включаючи людину, є позиціональність − здатність організму у взаємодії з навколишнім середовищем («позиціональним полем») підтримувати і зберігати свою єдність як цілісність і одночасно перебувати в становленні і розвитку. Позиціональність реалізується різним чином: у рослин − простим «зчленуванням» у середовище; у тварин − проявом певної самостійності стосовно середовища і здатністю відрізняти себе від «чужого»; у людини − «ексцентричністю». Людина на відміну від тварини, здатна зайняти дистанцію стосовно власного «життєвого середовища», усвідомити себе як «тіло», як «я в тілі» і як «я». У той же час «я» не дане саме собі як предмет, «я» знаходиться поза центром свого переживання», своєї позиціональності, що й виражається поняттям «ексцентричності» людини. Ексцентричності П. надає універсального значення визначальної риси, яка виявляється у моральній, інтелектуальній, поведінковій й емоційно-поведінковій сферах. З ексцентричною позиціональністю П. пов'язує також звертання людини до Бога як Абсолюту (на противагу випадковості, у якій людина може знайти рівновагу й опору своєму існуванню). Проте в силу закону «утопічного місця» людина мучиться сумнівами щодо існування Бога. Людина не сумнівається тільки у своєму власному існуванні в силу своєї ексцентричності; вона прагне до нескінченної зміни самої себе, залишаючись у той же час завжди таємницею для самої себе. Філософія покликана постійно вказувати людині на велич і убогість її людяності, доводити до свідомості кардинальні питання її буття, навколо яких вона обертається і які повинна постійно вирішувати.

Основні праці: «Ступені органічного і людина. Вступ у філософську антропологію» (1928), «Єдність почуттів» (1923), «Сміх і плач» (1941).

ПЛЮРАЛІЗМ (латин. *pluralis* – багатоманітний) – у філософії світоглядна концепція, яка стверджує наявність численних самостійних форм знання (епістемологічний **П.**) та сутностей (онтологічний **П.**), що не зводяться до єдиного цілого та є взаємонезалежними, визнаючи необхідність існування різноманітних думок та їх боротьби, відображаючи багатоманітність форм буття, зокрема і соціального. Термін **П.** введено у науковий обіг німецьким філософом В. Вольфом на початку XVIII ст. у межах розвитку філософських висновків Г. Ляйбніца. Розрізняють епістемологічний, онтологічний, матеріалістичний (Емпедокл, Б. Спіноза) та ідеалістичний різновиди **П.** у філософії. Особливою формою **П.** був дуалізм, який визнавав незалежне існування матеріального та ідеального (Р. Декарт).

У постклассичній філософії висновки філософського **П.** використовуються у таких філософських системах, як **персоналізм** та **екзистенціалізм**.

ПОВЕДІНКА – система взаємопов'язаних дій, спрямованих на реалізацію певної функції, притаманної об'єкту, з метою взаємодії його з навколишнім середовищем.

ПОЗИТИВІЗМ – напрям постклассичної філософії, який ґрунтується на твердженні про можливість одержання справжнього (позитивного) знання шляхом використання даних спеціальних наук та їх синтетичного поєднання.

У своєму розвитку **П.** мав такі етапи:

а) «перший» **П.** (вироблення основних принципів та засад вчення, О. Конт, Дж. Мілль, М. Спенсер);

б) «другий» **П.** (оформлення основних гносеологічних висновків щодо суб'єктивно-об'єктивних відносин на основі новітніх досягнень природничих наук (Е. Мах, Р. Авенаріус));

в) **неопозитивізм** (актуалізація ролі логіки, математики та семантики, **Б. Рассел, Віденський філософський гурток, М. Шлік, Р. Карнап**);

г) **постпозитивізм** (формування ідеї домовленості між представниками різних наук стосовно отримання знання, **Поппер, Кун).**

ПОЗИТИВІЗМ ЛОГІЧНИЙ – напрям **неопозитивізму**, що виник у 20-х рр. XX ст. на основі **Віденського філософського гуртка** (**Р. Карнап,** О. Нейрат, Ф. Франк, Г. Фейгль та ін.) у співдружності з Берлінським Товариством емпіричної філософії, який ставив завдання розробки послідовно наукової філософії та претендував на здійснення «революції у філософії», яка б остаточно подолала метафізику, до якої відносили переважну частину всієї попередньої філософії.

На відміну від класичного позитивізму представники **П. л.** відмовились від психологічного та біологічного підходів до процесів пізнання та прагнули поєднати феноменалістський емпіризм з методом логічного аналізу мови науки, який використовує апарат сучасної математичної логіки. Вихідною позицією цього філософського концепту став синтез логіцизму з емпіристсько-феноменологічною гносеологією, яке зводить зміст усякого істинного знання про світ до вираження т. зв. безпосередньо даного.

Прикінцевим результатом досліджень **П. л.** повинна була стати реорганізація наукового знання у системі «єдиної науки», яка має давати опис безпосередньо даного і у якій не повинно бути відмінностей між окремими науками про світ за типом змісту понять і за способом їх утворення.

ПОЛІТЕЇЗМ (грец. *poli* – багато, *theos* – бог) – релігійна система, світоглядною основою якої є тлумачення світу як вияву дії різноманітних богів та божеств, які мають специфічне вираження (як правило, антропоморфне), наділені певною владою та функціональними можливостями, а також позначають чітко визначену сферу управління у природі та суспільстві.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, за допомогою якої людина відображає у свідомості найзагальніші та найсуттєвіші властивості й ознаки предметів реального світу.

ПОППЕР (нім. Popper) *Карл Раймунд* (1902–1994 рр.) – британський філософ австрійського походження, один із найвпливовіших представників соціальної та політичної філософії XX століття, відомий своїми поглядами на проблеми становлення наукового знання, активним захистом демократії та принципів соціального критицизму.

Народився у м. Відень (Австро-Угорщина) у єврейській родині. Освіту отримав у Віденському університеті, де отримав ступінь доктора філософії (1928 р.). Працював вчителем у школі (1930–1936 рр.). Після аншлюсу Австрії нацистами емігрував до Нової Зеландії (1937 р.), де викладав філософію у Кентерберійському університеті (Крайсчерч, Нова Зеландія). У 1946 р. переїхав до Англії, де викладав курс лекцій з логіки і наукових методів у Лондонській школі економіки, в якій став професором (1949 р.). Голова Аристотелівського філософського товариства (1958–1959 рр.). Лицар Британської імперії (1965 р.), член Лондонського королівського товариства (1976 р.).

Перша філософська праця «Логіка наукового відкриття» (1934 р.) розкривала основні принципи метафізики та епістемології вченого. Він відкинув теорію верифікації, що застосовувалась у тогочасному позитивізмі, вже тому, що, на його думку, знання не може бути абсолютно істинним, а зміни наукових теорій з часом є неминучими. Саме тому завдання наукового пізнання полягає не у формуванні теорії, а у постійному збільшенні знання. Предметом вивчення не можуть бути окремі висловлювання (речення) або логічні чи емпіричні рівні, адже наукові теорії взаємозумовлені та взаємопроникні.

П. довів, що жодна теорія не може бути доведена повністю, оскільки вона має гіпотетичний характер та утворюється не за допомогою законів, а використовуючи правдоподібні твердження. Оскільки теорію повністю підтвердити не можна, значить її можна заперечити, тобто фальсифікувати. Принцип **фальсифікованості** за **П.** допомагає вченому відрізняти наукове знання від ненаукового, і відтак вкотре підтвердити правильність своєї думки про поступове наростання наукового знання, яке починається з порушення однієї проблеми до її тимчасового вирішення та постановки нової проблеми. Розглядав науку з позицій динамізму. Його теорія внесла значний вклад у розвиток знання про науку та удосконалення філософської системи позитивістського напряму на засадах сцієнтизму.

Свої філософські висновки називав **критичним раціоналізмом**, спрямованим проти класичних позитивістських положень, **логічному позитивізму** насамперед.

Розробляв власну систему функціонування як науки взагалі і шляхів та методів формування наукового знання, виступав проти широкого застосування методу індукції. Вважав, що шлях переходу від знання про окремі факти до теоретичних висновків веде до виникнення суперечностей, вирішення яких є неможливим. Ратував за шлях переходу від гіпотез до окремих висловлювань.

Вивчав проблеми формування відношень між науковими теоріями, що постійно змінюються та конкурують між собою. Стверджував, що у процесі розвитку наукового знання зростає глибина та складність наукових проблем, яка залежить від рівня науки на конкретному етапі її розвитку. Заперечував тезу про значення зростання обсягу наукового знання як критерію переходу від однієї наукової теорії до іншої. Розглядав досягнення високоінформативного суспільства як основну самоціль сучасної йому науки.

Ця концепція мала еволюційний характер, оскільки в її основу було покладено ідею виживання тієї наукової теорії, що виступає як найсильніший представник певної галузі наукового знання («збройна боротьба за виживання найдостойнішої науки»).

Розробив **теорію «трьох світів»**. Світ перший тлумачився як феноменальний, сформований у межах безпосереднього людського досвіту та ототожнений із об'єктивною дійсністю. Світ другий – як світ свідомості, ментальних станів, ідей та відчуттів. Світ третій відображав багатоманітність форм людського знання як результату функціонування Світу другого за допомогою речей, що властиві Світові першому, до нього **П.** відносить книги, рукописні твори, твори мистецтва і всі продукти людської свідомості. Він виступає продуктом індивідуального людського єства, існує та еволюціонує незалежно від предметів індивідуального знання. Вплив Світу третього на індивідуальну свідомість (Світ другий) залежить від впливу на неї Світу першого. Відтак процес зростання людського знання є функцією незалежного розвитку Світу третього. Більшість філософів – сучасників **П.** критикували цю концепцію за її схожість з дуалістичними висновками філософської доктрини Рене Декарта.

Один із найвпливовіших критиків тоталітаризму. У роботі «Відкрите суспільство та його вороги» (1945 р.) виступив на захист демократії та «відкритого суспільства», у якому політична еліта може бути відсторонена від влади без кровопролиття. Стверджував, що процес накопичення людського знання неможливо передбачити, остільки теорії ідеального державного управління у принципі бути не може, у результаті чого політична система повинна бути доволі гнучкою, щоб уряд міг плавно змінювати свою політику.

Саме тому суспільство і повинно бути відкритим для багатьох думок (плюралізм) та субкультур (мультикультурність).

ПОРФИРІЙ (234 – між 301 і 305 рр.) – античний філософ, представник неоплатонізму. Учень **Плотіна** та видавець його творів. Керував філософською школою у Римі, коментував твори **Платона** та **Аристотеля**. Автор багатьох

праць з питань риторики, астрономії, математики, історії. Критик християнства. Основні положення свого філософського вчення виклав у роботі «Вступ до категорій Аристотеля», де виклав вчення з логіки про ознаки понять. Звертався до етичної проблематики, викладав власне вчення про політичні чесноти, надавав великого значення практичній містиці.

ПОСТКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ – загальна назва філософських вчень, сформована наприкінці XIX – на початку XX ст., які докорінно відрізнялись від попередньої філософської традиції та яким властиво:

а) твердження про «зникнення», недоступність реальності;

б) формування поняття інтерсуб'єктивності;

в) абсолютизація ролі мови як складного феномену;

г) заперечення ідеї закономірності у поглядах на соціальні явища;

ґ) плюралізм духу, напрямків та течій.

ПОСТМОДЕРНІЗМ – специфічний тип сучасних філософських поглядів, що характеризується змістовним та ціннісно-орієнтаційним дистанціюванням від класичної та некласичної традиції та уявленням себе як цілісного етапу розвитку світової філософської думки у межах виявлення її найновіших ознак. Провідні представники: **Р. Барт, Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ж. Делез, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко** та ін.

Термін **П.** вперше вжито у роботі Ранвіца «Криза європейської культури» (1917 р.), у 1934 р. використано для позначення авангардистської поезії, яка радикально заперечувала літературну традицію, у 1939–1947 рр. – у працях **А. Дж. Тойнбі** для позначення сучасної епохи, яка кардинально відрізняється від попередніх часів модерну, у 60–70-х рр. XX ст. – для фіксації нових вербальних тенденцій у мистецтві, а з появою роботи **Ж.-Ф. Ліотара** «Постмодерністський стан: доповідь про знання» (1979 р.) – як позначення філософської категорії, яка фіксує ментальну специфіку сучасної епохи загалом. У розвитку **П.** виділяються такі етапи:

а) постмодерністська класика деконструктивізму, яка характеризується крайнім радикалізмом;

б) парадигмальна модифікація **П.,** ґрунтована на засадах комунікативного повороту філософської проблематики та інтерпретована як своєрідний пост-постмодернізм.

ПОСТПОЗИТИВІЗМ – історична форма позитивістського філософського вчення, в основі якого є ідея домовленості між представниками конкретних галузей науки у процесі пояснення суті світу та процесів формування знань.

Представники **П.** (**К. Поппер** (1902–1994 рр.) відкидають характерний для **неопозитивізму** принцип **верифікації** наукового знання, відстоюючи ідею змінності та постійного зростання обсягу наукових знання та доводячи на основі принципу **фальсифікації** правильність своїх наукових висновків, вводять поняття **парадигми** (**Т. С. Кун** (1922–1996 рр.), яке допомагає роз'яснити роль сучасної науки в отриманні знань про світ.

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ – спільна назва низки філософських концепцій, що використовуються у системі соціально-гуманітарного пізнання у 70–80-х рр.

XX ст., які спрямовуються на семіотичне тлумачення реальності як «текстуалізованого світу», спираються на концепцію знака як єдності означаючого та означуваного, але здійснюючих перегляд структуралістської парадигми у напрямку спрямування уваги на «позаструктурні» параметри.

Із **структуралізмом П.** єднає спільність низки проблем та відсутність власної програми. Іноді **П.** характеризують як спробу здійснити те, що не вдалось на етапі функціонування **структуралізму**, а саме тому – як закономірний розвиток останнього. До основних завдань **П.** слід віднести:

а) критику західноєвропейської метафізики та її логоцентризму;

б) демістифікацію, викриття та фіксацію стратегій примусу, прихованих під оболонкою підсвідомого, які виникають на всіх рівнях розвитку владних інституцій;

в) пошук зон свободи, що знаходяться за межами структури, але опиняються в результаті в якості реальності, яка не контролюється силами влади (бажання, історія, афекти, тіло, жест тощо).

ПОСТУЛАТ (латин. – *postulatum* – вимога) – початкове наукове положення (судження, твердження), котре в міру своєї очевидності не потребує доказу. Постулати є початковими принципами наукової теорії.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людини та суспільства до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним.

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* – справа, дія) – філософське вчення, яке ґрунтується на утилітарному, практичному підході до аналізу основних проблем дійсності, твердженні про те, що основною функцією людського мислення є подолання сумніву, вироблення засобів для досягнення мети та вирішення «проблематичної ситуації». Особливо зауважується на питання:

а) істини, яка розглядається як стан суб'єкта, що визначається вірою, а критерієм істинності знань є корисність та вірування (**Ч. Пірс**);

б) відповідності знання практичному успіху діяльності людини (**У. Джеймс**);

в) практичної ефективності життєвого досвіду людини (**Д. Дьюї**).

Наприкінці XX ст. **П.** трансформувався у неопрагматизм, для якого властиве широке використання суміжних філософських концепцій (**постмодернізму**, **герменевтики** тощо**)**.

ПРАКТИКА (грец. *praktikos* – діяльний, активний) – чуттєво-предметна соціально детермінована форма людської життєдіяльності, основним змістом якої є освоєння природних та соціальних сил, яка виражає суто людське відношення до світу.

ПРИРОДА – в широкому розумінні – усе реально існуюче в нескінченному багатоманітності своїх виявів.

ПРИЧИНА – філософська категорія для позначення предмета чи явища, яке зумовлює, породжує інший предмет чи явище.

ПРОБЛЕМА – форма наукового пізнання, складне теоретичне чи практичне завдання, яке потребує вирішення за умови відсутності відомостей про шляхи його розв'язку.

ПРОГРЕС (латин. *progresus* – поступальний рух) – напрям розвитку реального світу, для якого характерним є перехід від нижчого до вищого, від простого до складного.

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ – елемент способу виробництва матеріальних благ, що охоплює знаряддя, засоби виробництва та самих людей, які здійснюють виробництво, специфічна єдність суб'єктивних (робоча сила) та речових (засоби виробництва) факторів, необхідних для перетворення навколшнього світу.

ПРОСТІР – один з атрибутів реального світу, філософська категорія для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ – філософська категорія для позначення сторін предметів і явищ, які взаємно зумовлюють та взаємно виключають одні одних.

ПРОТИРІЧЧЯ − 1) внутрішня єдність і протидія взаємопов'язаних протилежностей, джерело саморуху, необхідний етап і результат мислення і пізнання; 2) у формальній логіці − логічна хиба, одночасне ствердження і заперечення щодо того самого предмету в судженні; 3) невідповідність, неузгодженість думок, вчинків, висловлювань.

ПРОТЯЖНІСТЬ − характеристика простору, що виражає його розміри. За субстанційною концепцією простору, починаючи від грецьких атомістів до Ньютона і Декарта, протяжність − єдина його характеристика. Метафізично відриваючи простір від матеріальної взаємодії речей і процесів, ця концепція тлумачить протяжність як первинну сутність субстанції. Релятивна концепція просторово-часової структури (Дідро, Лейбніц і сучасні теорії багатомірного простору) дає розуміння протяжності як відношення порядку й взаємного розташування фізичних тіл. Для вироблення уявлень про фізичні властивості простору (наприклад, конечність чи безконечність протяжності реального простору) треба брати до уваги розподіл і рух мас матерії. Без введення ідеї залежності геометрії простору від його фізичної природи поняття протяжності залишається абстракцією.

ПРОЦЕС (латин. *processus* – рух, хід) – сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність та спрямованість.

ПСИХІКА (грец. *psyche* – душа) – специфічна функція мозку, яка полягає у здатності до відображення навколишньої дійсності.

ПСИХОАНАЛІЗ (грец. *psyche* – душа, *analysis* – роз'єднання) – розроблена наприкінці XIX – поч. XX ст. австрійським вченим З. Фройдом сукупність психологічних теорій та методів психотерапії, що дає змогу систематизувати тлумачення підсвідомих станів та зв'язків, що притаманні людині, на основі вивчення асоціативних процесів і явищ.

Відповідно до висновків **П.** пануюче над людською психікою підсвідоме затримується у її глибинах своєрідним різновидом «цензури» – психічними елементами, сформованими під впливом системи суспільних заборон. Розвиток ідей **П.** спричинив появу низки філософських та культурологічних концепцій та сприяв формуванню напряму **глибинної психології** у науці XX ст. (**К. Юнг**, **А. Адлер, Е. Фромм**).

ПСИХОАНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ (ЛІНГВІНІСТИЧНИЙ) – сформульований французьким філософом **Ж. Лаканом** (1901– 1981 рр.) метод вивчення сутності людського позасвідомого, який ґрунтується на виявленні та аналізі структури особистості. Відповідно до концепції вченого, структура особистості охоплює: а) реальний, б) уявний та в) символічний шари, які виявляють себе через мову та здатність до впізнавання.

Ж. Лакан пов'язує позасвідоме з історичними порядками соціуму та культури, відповідно до чого **П. с.** розглядає як культурне явище, спрямоване на мовне прояснення словесних, дискурсивних означень людської долі.

ПСИХОЛОГІЯ ДИНАМІЧНА (грец. *dynamikos* – сильний) – напрям у психології, який розглядає психічну діяльність людини як вияв динамічної активності її діяльності, основою якої є прагнення до реалізації мети як фундаментальна властивість усього живого. Завдяки такому прагненню, що реалізується через поняття потреб, організм стає незвично чутливим до одних стимулів та байдужим до інших, а потреби не тільки визначають характер реакцій, алей впливають на сприйняття навколишнього світу.

Р

РАЙЛ (англ. Ryle) *Гілберт* (1900–1976 рр.) – британський філософ. Представник **лінгвістичної філософії.**

Народився у Брайтоні (Англія). Освіту отримав у Оксфордському університеті, викладач, а згодом професор метафізичної філософії цього університету (1945–1968 рр.). Як знавець мов у роки Другої світової війни служив у британській розвідці. Редактор філософського журналу «Mind» («Свідомість») (1947–1971 рр.), голова Аристотелівського товариства (1945–1946 рр.). Займався лінгвістичним дослідженням проблем формування ментальних станів людини, зокрема питань, що пов'язані з низкою філософських термінів, способами їх вживання тощо. Виступав за «повсякденне» та емпірично «здорове» слововживання.

Завдання філософії вбачав у розв'язуванні т. зв. інтелектуальних вузлів – «категоріальних помилок», які є результатом логічного осмислення сущого, у результаті чого предмети та явища трактуються як приналежні до однакових логічних категорій на основі їх граматичної, мовної спільності. Саме вирішення цих суперечностей актуалізується у роботах «Систематично дезорієнтуючі вирази» (1931 р.) та «Категорії»(1938 р.).

Центральне філософське дослідження – «Поняття свідомості» (1949 р.) – присвячено критиці філософських концепцій картезіанства, особливо його онтологічного дуалізму. **Р.** виступає проти тлумачення людини як «примари у машині», висуває думку про людину як розумну тварину, а не безтілесний результат людської свідомості, чим уподібнює свої філософські висновки до висновків сучасного біхевіоризму.

РАЙХЕНБАХ (нім. Reichenbach) *Ганс* (1891–1953 рр.) – американський філософ та логік німецького походження. Представник **філософії науки**.

Народився у Гамбурзі (Німеччина), закінчив Геттінгенський університет, викладав у Вищій технічній школі у м. Штутгарт (Німеччина), професор Берлінського університету (1926 р.), у 20-х рр. XX ст. один із керівників Берлінського філософського гуртка. Після приходу до влади у Німеччині нацистів емігрував до Туреччини (1933 р.), викладав у Стамбульському університеті, згодом переїхав у США (1938 р.), професор Каліфорнійського університету (1938–1953 рр.).

У праці «Філософія простору та часу» (1928 р.) сформулював філософське обгрунтування теорії відносності А. Ейнштейна, зробив внесок у розвиток математичної теорії ймовірності. Критикував погляди представників логічного позитивізму, відхиливши їх редукціоністські та феноменологічні цілі («Досвід і передбачення», 1938 р.). Підсумком розвитку філософських поглядів вченого стала робота «Розвиток наукової філософії» (1951 р.).

РАМСЕЙ *Френк Плампton* (1903–1930 рр.) – британський філософ і математик. Видавець праці **Б. Рассела** та **А**. **Уайтхеда** «Принципи математики». У роботах «Істина та ймовірність» (1926 р.) та «Основи математики» (1931 р.) роз'яснив природу семантичного парадокса, розвинув вчення про ймовірність і ввів поняття надлишкової істини. Був активним прихильником філософських поглядів **Л. Вітгенштейна,** роботу якого «Логіко-філософський трактат» переклав англійською мовою.

РАССЕЛ (англ. Russell) *Бертран Артур Уільям* (1872–1970 рр.) – британський філософ і математик, громадсько-політичний діяч.

Народився в аристократичній сім'ї, успадкував титул лорда (1931 р.) від свого діда, який двічі був прем'єр-міністром Великобританії. Хресним батьком **Р**. був відомий британський філософ другої половини XIX ст. Дж. С. Мілль. Навчався у Трініті коледжі Кембриджського університету (1890–1894 рр.), в якому згодом працював викладачем (1910–1916 рр.), викладав філософію у різноманітних навчальних закладах, зокрема у США (Чиказький, Каліфорнійський університети, 1931–1938 рр.), а також у Кембриджському університеті (з 1944 р.). Сфера наукових досліджень – символічна логіка та її застосування до філософських та математичних проблем. Один із ініціаторів Пагуошського руху, співавтор Маніфесту Рассела-Эйнштейна, творець «Фонду миру» (1963 р.). Із **Ж.-П. Сартром** організував міжнародний трибунал з розслідувань воєнних злочинів США у В'єтнамі. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950 р.).

Сформував концепцію **«логічного атомізму**», який спрямував проти ідеалістичного вчення британських філософів **Ф. Бредлі** та **Дж. Мак-Таггарта,** розробив теорію дескрипцій, вважав, що математика може бути виведена із логіки. Важливі результати були отримані у галузі символічної логіки й її використання під час вирішення філософських і математичних проблем.

У роботі «Принципи математики» (1910–1913 рр., у співавторстві з **А. Уайтхедом**) довів відповідність принципів математики принципам логіки та можливість визначення основних понять математики за допомогою термінів

логіки. У цей же час його студентом був відомий у майбутньому британський філософ **Л. Вітгенштейн**.

Вважав, що філософію можна зробити наукою, виразивши її основні побудови термінами логіки. Відомою стала праця «Історія західної філософії», на сторінках якої було викладено суть основних філософських концепцій, починаючим від античності і до часу написання роботи.

Завжди був активним громадським діячем, вмів дуже точно охарактеризувати риси громадських, політичних та релігійних течій, опублікував низку робіт, статей та есе, а саме «Походження фашизму», «Про цінність скептицизму», «Вільнодумство і офіційна пропаганда». Написав низку робіт, присвячених релігії та церкві, відомою стала його лекція, текст якої був виданий окремою брошурою «Чому я не християнин».

Був переконаним пацифістом, брав участь у роботі громадських організацій цього спрямування, вважав, що будь-яка війна є великим злом, у 60-х рр. XX ст. активно виступав проти дій американських військ у В'єтнамі, за що був підданий нетривалому ув'язненню (1961 р.). Поєднував у політичній діяльності принципи лібералізму з лібертаріанським соціалізмом, був членом ліберальної партії та називав себе «соціалістом».

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. racionalis − розумний) − 1) філософський напрям, протилежний містиці, теології, ірраціоналізму, який грунтується на переконаннях у можливостях людського розуму пізнавати закони природи і суспільства; 2) напрям в теорії пізнання (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц), що абсолютизує раціональний бік пізнання, вважаючи розум єдиним джерелом і критерієм пізнання та основою поведінки; 3) у богослів'ї − напрям, згідно з яким прийнятними є тільки догмати віри, які узгоджуються з логікою і доводами розуму.

Р. недооцінює значення чуттєвого досвіду, розсудочне відношення до життя, ставить в центр пізнання логічний порядок речей. Основна вимога **Р.** полягає в тому, щоб людина поступала розумно − логічно, несуперечливо, у відповідності з прийнятими в тій чи іншій сфері правилами.

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ РЕСПОНЗИТИВНА – елемент філософської концепції німецького філософа – представника феноменології **Б. Вальденфельса** (нар. 1934 р.), який фіксує його як розуміння процесу освоєння світу на засадах раціоналізму.

Вчений здійснив спробу відкриття нового різновиду раціональності, що дає змогу порушувати межі всеохоплюючого діалогу, який ведеться суб'єктом. Шляхи до визначення цієї раціональності вбачає в аналізі поведінки людини на засадах філософських концепцій феноменології, філософії мови та структуралізму, твердженні про єдність різноманітних виявів «життєвих світів», а також наявності певного порядку, що мислиться як змінний та такий, що відкриває новій людині нові можливості освоєння світу та визначає власні межі.

Р. р. Б. Вальденфельс тлумачить як своєрідний простір взаємодії багатоманітних раціональностей, кожна із яких є раціональністю обмеженого порядку, а у своїй основі містить елемент відповіді, яка виявляє відношення

суб'єкта до іншого, є реакцією на певний його виклик. Із позицій феноменологічної теорії діалогу він розглядає вияви **Р. р.**, починаючи від домовних модуляцій і завершуючи мовними модульностями, фіксуючи водночас визначальну роль у цих процесах тілесних відносин.

РЕАЛІЗМ КРИТИЧНИЙ – напрям у сучасній філософії, який продовжує традиції кантівської «критичної» епістемології. Основи теорії **Р. к.** сформульовані у збірнику філософських творів під назвою «Нариси критичного реалізму» (1920 р.), серед авторів якого були **Л. Лавджой** (1873–1962 рр.), **Дж. Сантаяна** (1863–1952 рр.), Р. В. Селлерс та Ч. Стронг. Свою теорію вони протиставили ідеям неореалізму, вважаючи, що процес пізнання опосередковується змістом свідомості людини, яке ототожнюється або зі сприйняттям (**А. Лавджой**), або із абстрактичним поняттям – логічною сутністю речі, яка в умовах вірного процесу пізнання збігається із реальною сутністю речей (**Дж. Сантаяна**, Д. Дрейк, А. Роджерс), або із адекватним відображенням у свідомості зовнішнього світу, що призводить до матеріалістичних висновків (Р. В. Селлерс).

На противагу епістемологічному монізму неореалізму **Сантаяна** обґрунтовував епістемологічний дуалізм, тобто наявність у суб'єктно-об'єктних відносинах посередника – ідеальної сутності, що унеможливлювало логічний доказ реалізму, оскільки гарантом істинності процесу пізнання вважалась т. зв. **«тваринна віра».**

РЕАЛЬНІСТЬ (лат. realis − дійсний) − 1) усе існуюче загалом, тобто матеріальний світ, об'єктивно існуючий в дійсності (об'єктивна реальність) світ, створюваний індивідуальною свідомістю (суб'єктивна реальність); 2) даність, буття сущого, не залежно від суб'єкта, його мислення і пізнання; 3) існуючий в дійсності стан справ; 4) здійснюваність, можливість виконання чогось; 4) фрагмент універсуму, що складає предметне поле певної науки (напр., фізична реальність).

РЕВОЛЮЦІЯ (лат. revolutio − переворот) − 1) докорінні якісні зміни, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового, одна із закономірностей розвитку явищ природи, суспільства або пізнання; 2) докорінний переворот в житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільства, суспільного ладу та утвердження нового, прогресивнішого.

РЕГРЕС (лат.regresus− зворотний рух)− тип розвитку, для якого характерні зміни предметів і явищ від вищих до нищих форм їх організації. Зміст **Р.**становлять процеси деградації, зниження рівня організації, втрати здатності до виконання тих чи інших функцій. **Р.** містить моменти застою, повернення до віджилих форм і структур. **Р.** протилежний прогресу.

РЕДУКЦІЯ − 1) процеси, які призводять до спрощення (будови, структури), послаблення чого-небудь, зведення складного до простішого, іноді до втрати певних властивостей, ознак; 2) методологічний принцип зведення явищ і процесів однієї природи до явищ, процесів іншої природи (психологічних до фізіологічних, органічних до механічних та ін.).

РЕЖИМ ФРАЗОВИЙ – поняття філософського вчення французького постмодерніста **Ж.-Ф. Ліотара** (1924–1998 рр.), яким він позначав різноманітність спільностей значень. Перехід від одного **Р. ф**. до іншого застосовується у разі визначення сутнісних характеристик загальних понять, враховуючи специфічні правила мови.

РЕЛІГІЯ (латин. *religio* – культ богів, благочестя, набожність, святиня) – форма суспільної свідомості, котра ґрунтується на визнанні надприродного як основи розвитку всього сущого, є засобом позалогічного освоєння людиною світу, в якому відображаються не якісь зовнішні щодо неї природні чи суспільні сили, а такий стан, який можна назвати самовизначенням у світі, пошуком і здобуттям людиною самої себе через усвідомлення своєї богоподібності.

РЕЛІГІЯ НЕЦЕРКОВНА – сформована відомим американським філософом **Дж. Сантаяною** (1863–1952 рр.) система поглядів на суть людини та природи, яка повинна замінити релігію у вирішенні світоглядних питань. Розглядаючи сутність релігії, **Сантаяна** вбачав її джерело у натуральній властивості поетизувати реальність. У ранніх роботах стверджував, що емпірична нездатність релігійного вчення не применшує його значення для людини, оскільки, ставши поезією та втілившись у мистецтві, вона спричинила розвиток культури та моралі. У праці «Діалоги на порозі пекла» (1928 р.) стверджував думку про те, що у XX ст. релігійну місію повинна виконувати філософія, яка здатна навчити мистецтву досягнення гармонії людини з оточуючим її світом. Саме такою вважав свою філософську систему.

РЕЛЯТИВІЗМ (латин. *relativus* – відносний) – філософська концепція, яка стверджує суб'єктивність процесу пізнання на основі метафізичної абсолютизації відносності та умовності його змісту, нездатність відобразити у людському знанні об'єктивний світ, що призводить до формування агностичних та суб'єктивно-ідеалістичних філософських висновків. В ідеалістичному емпіризмі (**прагматизм, неопозитивізм**), що зводить процес пізнання до емпіричного опису змісту людських відчуттів, ідеї **Р.** виступають обґрунтуванням суб'єктивізму.

РЕФОРМА (латин. *reformo* – перетворюю) – перетворення реального світу без знищення основ його існуючої структури.

РІККЕРТ (нім. Rickert) *Генріх* (1863–1936 рр.) – німецький філософ, один із засновників **Баденської школи** кантіанства. Професор Фрайбурзького (1894 р.) та Гейдельберзького (1916 р.) університетів. Філософська концепція **Р.** пройшла складну еволюцію від аналізу гносеологічних проблем (предмет пізнання, класифікація наук) до створення системи філософії як теорії цінностей, а наприкінці творчої діяльності – до обґрунтування онтології та метафізики.

РІКЕР (фр. Ricoeur) *Поль* (1913–2005 рр.) – французький філософ, представник **феноменології** та **герменевтики.** Рано став сиротою (мати померла незадовго після його народження, а батько загинув під час Першої світової війни у битві на р. Марні у 1915 р.), виховувався у родичів батька у м. Ренн (Франція) у протестантському дусі. Формували його світогляд книги, насамперед теологічної тематики.

Навчався у місцевому ліцеї, а згодом вивчав філософію в університеті м. Ренн та Сорбонні (Франція). У Парижі познайомився з філосом **Г. Марселем**, а через нього і з філософськими концепціями представників **персоналізму (Е. Муньє)**, **феноменології (Е. Гуссерль)** та **екзистенціалізму** (К. Ясперс). Викладає філософію у ліцеї (1935– 1939 рр.), вивчає німецьку мову, завдяки знанню якої може читати філософські праці відомих тогочасних німецьких філософів (Е. Гуссерля, «Буття і час» М. Гайдеггера, К. Ясперса).

Брав участь у Другій світовій війні, але 1940 р. потрапив у полон і був ув'язнений у таборі для військовополонених у Померанії (Німеччина), де пробув до 1945 р. У таборі вивчає та перекладає французькою мовою філософські роботи **Е. Гуссерля** та **К. Ясперса**.

Після війни працює викладачем коледжу (1945–1948 рр.), публікує роботи «Карл Ясперс та екзистенціальна філософія» (1947 р., у співавторстві), «Габріель Марсель та Карл Ясперс. Філософія таїни й філософія парадоксу» (1948 р.), викладає історію і філософію у Страсбурзькому університеті (Франція, 1948–1957 рр.), очолює кафедру загальної філософії у Сорбонні (1957–1967 рр.), викладає у Паризькому університеті у Нантері (1967–1980 рр.), читає лекції в університетах США. Сфера наукових інтересів – філософія, антропологія, теорія політики, філософія права.

На першому етапі розвитку своїх філософських поглядів працює над проблемами формування загальної теорії людини. Традиційне розуміння суб'єктивного як свідомості використовує для доведення «від початкового потягу» людського Я та характеристики буття як переживання та усвідомлення можливості небуття.

У процесі становлення свого антропологічного вчення здійснив серйозний методологічний поворот у філософських поглядах. Якщо до 60-х рр. XX ст. основні роботи були присвячені аналізу проблем екзистенціальної **феноменології,** то у 60-і рр. XX ст. робиться висновок про те, що правильне дослідження людської реальності можливе лише у разі активного поєднання її феноменологічної характеристики з герменевтичною інтерпретацією. Вважав, що єдино зрозумілим способом осягнути реальність є використання мови шляхом її розгортання, яке, своєю чергою, викликає процес інтерпретації.

Характеризував **герменевтику** як теорію операцій розуміння у їх взаємовідношенні з послідовно здійснюваною інтерпретацією текстів. Розуміння розглядається як мистецтво осягнення значення знаків, що передаються від людини до людини за допомогою свідомості засобами зовнішнього вираження, зокрема мовою. Перехід від розуміння до інтерпретації як підстава для виявлення суті тексту, на його думку, проходить на стадії переходу людини від письма (розуміння) до читання (інтерпретація). **Р.** вважає, що читання є оволодінням суб'єктом смислом, що наявний у тексті. Окрім розуміння та інтерпретації ввів поняття пояснення,

«Якщо інтерпретація не здатна бути зрозумілою без етапу пояснення, то пояснення не здатне стати основою розуміння, що складає суть інтерпретації текстів», – вважав **Р.** Пояснення тестів бачив на основі формування

максимально автономних значень, що утворюються у процесі прагнення людиною позначати світ.

РІЧ – усе те, що перебуває у відношенні з чимось або має якісь властивості.

РОЗВИТОК – вищий тип руху, що полягає у переході від нижчих до вищих форм організації предметів реального світу.

РОЗУМ – основа творчої діяльності людини, спрямована на формування нових ідей, які сприяють комбінуванню отриманих і нових знань про світ; вища, властива лише людині здатність мислити взагалі.

РОЛЗ (англ. Rawls) *Джон Бордлі* (1921–2002 рр.) – американський філософ, один із найвпливовіших представників сучасної політичної філософії.

Народився у м. Балтіморі (США), закінчив Прінстонський університет, де отримав ступінь доктора наук (1950 р.). Викладав у Прінстонському (1950–1952 рр.), Корнельському (1953–1959 рр.) університетах, Масачусетському технологічному інституті (1960–1962 рр.), професор філософії Гарвардського університету (США).

Автор чималої кількості філософських статей у періодичних та наукових виданнях США у 50–60-і рр. XX ст., які сприяли перегляду основ англо-американської моральної та політичної філософської парадигми, визначали нові напрями вирішення важливих онтологічних проблем, які диктувались суспільством.

У роботі «Теорія справедливості» (1971 р.) творчо опрацював засади соціально-договірної правової традиції, пристосувавши їх до вимог теорії егалітарного лібералізму, проаналізував соціально-філософські погляди Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта з погляду їх відношення до позиції соціально-політичного утилітаризму, пропагандистом якого і виступав **Р.** Стверджував, що кожна особа має право на таку найширшу свободу, яка відповідає рівневі отриманої свободи іншими, а нерівномірність розподілу благ та влади допускається лише у разі, якщо вона сприятиме найслабшому. Справедливість **Р.** не вимагає рівності у громадянській позиції, але змушує до взаємоповаги.

Враховуючи нову суспільно-політичну ситуацію, у «Політичному лібералізмі» (1993 р.) видозмінює трактування політичної філософії, пристосовує її до потреб «раціонального плюралізму» (сукупності релігійних, філософських та інших різноманітних доктрин світобачення), інтереси якого і відстоював. Він пояснює, як філософи можуть давати громадянське обґрунтування і правомірне демократичне використання влади в умовах сприйняття ідей цього плюралізму.

У подальших роботах зауважує на розвиток нових елементів сучасної політичної теорії, використовуючи існуючу соціально-договірну правову традицію, яка доповнена філософським обґрунтування принципів свободи та рівності як базових. У роботах «Право народів» (1999 р.) та «Лекції з історії моральної філософії» (2000 р.) продовжує популяризувати свою політикософську аргументацію, що була викладена у «Теорії справедливості», доповнює її новими елементами, поняттями, які були широко використані під

час доведення своєї концепції у останній роботі «Справедливість як рівноправність» (2001 р.).

РОРТІ (англ.Rorty) *Річард* (1931–2007 рр.) – американський філософ. Представник філософії **неопрагматизму**.

Народився у Нью-Йорку. Навчався у Чіказькому університеті (1946–1952 рр.), де відвідував лекції відомих американських філософів **Р. Карнапа** та **Р. Хартсхорна**, познайомився з філософськими працями **А. Уайтхеда** та представників аналітичної філософії, а також Єльському університеті, у якому захистив докторську дисертацію (1956 р.). Після служби в американській армії викладав у коледжі, Прінстонському університеті (1961–1982 рр.), професор Віргінського (1982–1998 рр.) та Стенфордського (1998–2007 рр.) університетів. Читав курси лекцій у Лондонському університеті, Кембриджі (Великобританія) та Гарвардському університеті (США).

На ранньому етапі становлення філософських поглядів знаходився під впливом платонівської традиції та творів представників аналітичної філософії, значний вплив на вченого мали праці Ч. Дарвіна, **Г.-Г. Гадамера**, Г. Гегеля та **М. Гайдеггера.**

У роботі «Лінгвістичний переворот» (1967 р.), яка символізувала зміну поглядів у напрямі відходу від традицій класичної аналітичної філософської думки до прагматизму, здійснив спробу розібратись у тогочасних філософських новаціях логіко-позитивного напряму у філософії.

Робота «Філософія як дзеркало природи» (1979 р.) була написана у результаті поїздки до Європи. У ній намагався встановити спільність розвитку європейської та американської філософських традицій, активно критикував висновки аналітичної філософії, а у роботі «Філософія в Америці сьогодні» (1981 р.) стверджував, що сучасна філософія повинна розвиватись у напрямі від аналітичної до постаналітичної традиції та критикував філософські висновки сучасного неопозитивізму.

Звинувачував представників **логічного прагматизму** за твердження про домінуючу роль природничих наук у процесі пізнання і паралельно заперечення значення суспільних наук, зокрема і філософії. Вважав, що природничі науки лише пояснюють, як влаштовані речі та люди, а суспільні – подають ідею того, що слід робити з цими речами та людьми. Свої думки протиставляв спробам оформити універсальну науку, яка б логічно поєднувала особливості природо- та суспільствознавства.

Традиційно для прагматичного вчення він особливо брав до уваги питання істини, вважаючи, що вона є тим, у що краще вірити,а не точне відображення реальності. Твердив, що примітивним є вважати, що світ є раціонально облаштованим і людина спроможна розумно знайти своє місце у ньому. У такому разі **Р.** для людини рекомендує зауважити на мову, яку трактує як специфічно людський інструмент, за допомогою якого людина діє в навколишньому світі.

Вдається до використання методів прагматичної **герменевтики**, твердить, що **інтерпретація** текстів повинна залежати від того, хто їх тлумачить чи від людства загалом. Істина в такому разі є такою ситуацією, коли в результаті

мовного спілкування певна теорія сприймається культурним співтовариством. Для нього властива поступова переорієнтація від пізнання істини в сторону розмови та комунікації. Оцінюючи сучасний стан філософської думки в Європі і в США, у статті «Філософія в Америці сьогодні» (1981 р.) він закликає припинити вважати філософію пріоритетною наукою, котра здатна пояснити світ, а саму філософію подає як своєрідну «мовну гру». У філософських поглядах **Р.** своєрідно поєднувалися тенденції неопрагматизму, герменевтики та постмодернізму.

Активно втручався у проблеми сучасного суспільного розвитку, засуджував військові дії США у Іраку.

У своїх роботах він сформулював тезу про **«іронічний лібералізм»**. Ліберал не визнає жорстокості, а іронічним є той, хто не приховує ні від себе, ні від інших невпевненості у своїх символах віри. Удосконалення прагматичної філософії вченим у сучасних умовах сприяло формуванню стійкої концепції розуміння сущого та використовувалось для прогнозування майбутнього розвитку людини та суспільства на засадах визнання пріоритетності корисних спонукань людини до дії.

РОСЦЕЛІН (Roscelin) *Іоан* (б. 1050–1122 рр.) – французький філософ та теолог, засновник філософської школи середньовічного номіналізму. Деякий час перебував в Англії, згодом викладав у Комп'єні, Безансоні та Лоше, де його учнем був П'єр Абеляр. Праці **Р.** не збереглися, про його погляди відомо із трактатів **Ансельма Кентерберійського** та низки інших середньовічних філософів. Виступав проти представників тогочасного реалізму, вважав, що загальні поняття (універсалії) суть просто слова, тому існують тільки одиничні речі та не може бути жодних універсальних реальностей відповідних загальним поняттям.

РУХ – атрибут реального світу, спосіб його існування, що виявляється у безперервних змінах предметів та явищ.

С

САКРАЛІЗАЦІЯ (лат. sacer– священне)– наділення предметів, речей, явищ, людей «священним» (у релігійному розумінні) змістом, підпорядкування політичних інститутів, соціальної й наукової думки, культури й мистецтва, побутових відносин релігійному впливу. В основу **С.** покладено визнання священного (сакрального) як протилежного світському, мирському. **С.** у теології означає підпорядкування Богові. Символом **С.** є освячення (церемонія, яка наділяє повсякденну мирську процедуру трансцендентним, божественним змістом). Поряд з теологічним розумінням сакрального як похідного від Бога існують і ширші його теоретичні тлумачення. На думку Е. Дюкргайма, ідея священного виражає природну основу людського буття, його соціальну (колективістську) сутність, яка протистоїть світському (індивідуалістичному) егоїстичному існуванню. На різних історичних етапах ступінь поширення й характер С. неоднакові. С. властива первіснообщинному, ранньородовому й рабовласницькому суспільствам. За доби феодалізму розпочався й особливо

поширився при капіталізмі процес десакралізації (секуляризації) людського існування−звільнення сфер життєдіяльності, соціальних інститутів, відносин між суспільними верствами, індивідуальної й суспільної свідомості від впливу релігії і церкви.

САМІСТЬ – у філософських та психологічних концепціях К. Юнга – різновид архетипу, що становить центр, в якому поєднується цілісність усвідомленого та підсвідомого психічного життя людини; поняття філософії М. Гайдеггера, що позначає буття Я (само-буття). Особиста **С.** (Ich-selbst) у цій філософській концепції трактується як існування буття як «турботи» (буття сущого як людського існування, стосовно навколишнього світу, трактованого як «стурбованість», а до іншої людини – як «загальна турбота»).

САМОСВІДОМІСТЬ – усвідомлення людиною себе як особистості, передбачає виявлення людиною свого єства (фізичних та моральних рис, мотивів та вчинків, їх цілей, свого ставлення до інших людей і для самої себе), що виділяє її з навколишнього світу.

САРТР (фр. Sartre) *Жан-Поль Шарль Емар* (1905–1980 рр.) – французький філософ, представник атеїстичного **екзистенціалізму**. Відомий суспільно-політичний діяч, ідеолог революційних подій 1968 р. у Парижі, член численних громадських рухів та організацій, зокрема Всесвітньої Ради Миру (1953 р.). Один із засновників філософського та соціально-політичного журналу «Нові часи». Лауреат Нобелівської премії з літератури (1964 р.) «за пронизану духом свободи та пошуками істини творчість, яка спричинила значний вплив на наш час». Закінчив Вищу нормальну школу у Парижі (Франція), стажувався у Французькому інституті у Берліні (Німеччина, 1934 р.), викладав у ліцеях Франції (1929–1939 рр., 1941–1944 рр.). З 1944 р. займався літературною діяльністю. Світогляд **С.** сформувався під впливом філософських концепцій **А. Бергсона, Е. Гуссерля** та **М. Гайдеггера**.

Онтологічне осмислення людини як екзистенції здійснюється на засадах застосування методологічних принципів феноменологічної філософії. Проблеми теорії буття порушує у роботі «Буття і ніщо» (1943 р.). У межах феноменологічної традиції він розглядає сутність буття та свідомості, акцентуючи на проблемах формування т. зв. «чистої» свідомості, вільної від психологічних нашарувань та змісту. Виділяє такі види буття: «**буття-в-собі**» (предметне) та «**буття-для-себе**» (буття свідомості). Перше з них характеризується нерухомістю та сталістю, непроникністю для людської духовності, і тому його зустріч із **«буттям-для-себе»** може викликати лише почуття нудоти. Інший вид буття, на думку **С.**, відзначається абсолютною рухомістю, але не має нічого субстанційного. Трактується як «Ніщо», яке стає визначальною характеристикою людини.

Центральним елементом цієї онтології є радикальна свобода як пріоритетна характеристика людського існування, яка вступає у конфлікт із безпроблемним буттям сущого. Субстанціональні висновки, висловлені у літературних творах **С.** посилювали твердження про постійну мінливість співіснування свободи та дійсності у байдужому за своїм єством світі.

Свобода трактувалась як щось абсолютне, раз і назавжди дане, як свобода вибору, яку ніхто не може відібрати у людини. Концепція свободи волі розгортається в теорії «проекту», відповідно до якої індивід не належить самому собі, а проектує, «збирає» себе як такого. Відтак він повністю відповідає за себе, за свої дії.

«Екзистенція» і є тим постійно живим моментом діяльності, котрий береться суб'єктивно. Цим поняттям позначається не стійка субстанція, а постійна втрата рівноваги. У своєму творі «Нудота» **С**. доводить, що світ не має сенсу, а «Я» не має мети. Саме через акт свідомості та вибору «Я» надає світові значення та цінність. Людська діяльність трактується як така, що надає сенс навколишньому світові. Предмети розглядаються як знаки індивідуальних людських значень, в іншому разі – вони просто стають пасивними та інертними обставинами. Наділяючи їх тим чи іншим індивідуально-людським значенням, смислом, людина формує себе як індивідуальність. З поняттям свободи поєднано у філософській концепції **С**. і поняття **«відчуження»**. Саме сучасного йому індивіда він розглядав як відчужене єство, адже його індивідуальність стандартизована, підпорядкована різноманітним соціальним інститутам, що начебто «стоять» над людиною, а не походять від неї, відповідно, вона позбавлена найважливішого – здатності творити свою історію.

Відчужена від себе людина має низку проблем у стосунках з матеріальними предметами, котрі тиснуть на неї своїм існуванням, викликаючи нудоту. На противагу цьому **С.** і стверджує особливі, безпосередні людські відносини.

СВІДОМІСТЬ − філософська категорія, що відображає специфічну реальність, природа якої достеменно невідома: 1) в широкому сенсі − особливий спосіб діяльності психіки, пов'язаний з переробкою та інтерпретацією інформації, що надходить у мозок від зовнішнього світу та від організму; 2) відображення дійсності суб'єктом у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю, суб'єктивне переживання зовнішнього світу та власного життя; протиставлене несвідомому. Як властива людині функція головного мозку, специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння нею реального світу, **С.** постає як людська здатність до відтворення дійсності в мисленні; психічна діяльність як переживання і відображення дійсності; сукупність мисленєвих і чуттєвих образів, ясне розуміння чого-небудь. Сутності риси **С.** суть єдність **С.** (будь-який акт **С.** супроводжується почуттям належності цього акту нашому «Я») і безперервність **С.** (безперервна зміна станів **С.**). Людина не тільки живе, а й переживає себе як спосіб існування живої істоти.

СВІТОГЛЯД − узагальнена система поглядів людини на навколишній світ та на саму себе, які відображають, розкривають та зумовлюють певне практичне й теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб оцінки його та осмислення. Характер **С.** зазвичай зумовлюється у відповідності з особливостями конкретної історичної епохи, цивілізаційної системи, суспільства і держави, народу, етносу, раси і т. ін. Наукові, філософські,

соціально-політичні, моральні, правові, естетичні, релігійні погляди, принципи й ідеали, з яких складається **С.,** формуються в індивіда протягом всього його життя, в процесі творчості та через засвоєння накопиченого людством досвіду. Будучи ціннісним ставленням до світу, **С.** відіграє певну регулятивно-творчу роль, виступаючи як методологія побудови загальної картини світу.

СВОБОДА – здатність людини діяти відповідно до своїх знань і можливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях.

СЕМІОТИКА (грец. *semeion* – знак) – наука, яка досліджує властивості знаків та знакових систем, способи передання інформації у суспільстві, природі та людині. В основі **С.** є поняття знаку як мінімальної одиниці знакової системи або мови, що є джерелом та передавачем інформації. Принципи **С.** були сформульовані американським філософом **Ч. Пірсом.** У XX ст. вона набула лінгвістичного спрямування під впливом засновника структурної лінгвістики **Ф. де Соссюра** (1857– 1913 рр.), а також філософське – під впливом ідей американського філософа **Ч. Морріса** (1901–1979 рр.) («Основи теорії знаків», 1938 р.), який виокремив три розділи **с**. – синтактику (синтаксис), що вивчає співвідношення знаків між собою, семантику, що вивчає відношення між знаком та його смислом, і прагматику, що вивчає відношення знаків із суб'єктами знакової діяльності та контекстом знакової деяльності. У 60–70-х рр. XX ст. сформувалась французька школа **С.** (**К. Леві-Строс, Р. Барт, Ю. Крістева**).

СЕНЕКА *Луцій Анней* (Lucius Annaeus Seneka) (б. 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – давньоримський філософ, поет та державний діяч, представник стоїстичного платонізму, один з найвідоміших ораторів епохи античності. Походив з аристократичного роду, а у 57 р. отримав посаду консула. Навчався у Римі граматиці, риториці та філософії, відвідував лекції послідовників філософії Піфагора, стоїків та кініків. Вчитель римського імператора Нерона, серед громадськості Риму вважався людиною, здатною на компромісні рішення, для якої властиві були обман та лестощі як засоби вирішення низки питань. Змушений був піти від Нерона та за його наказом закінчити життя самогубством. Філософські погляди **С**. становлять поєднання висновків стоїцизму, платонізму, епікуреїзму та піфагореїзму. Світ філософ уявляє виявом теплого дихання, вогнем у чистому вигляді, який в міру наближення до землі загустіває. Душа людини трактується як тілесна і похідна від вищого вогню, а бог тлумачиться як поєднання вогню та тіла, найвищий розум.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. sensus – почуття, відчуття) − напрям у теорії пізнання, який абсолютизує відчуття, сприйняття у процесі пізнання людиною навколишнього світу, вважає них єдиним джпрелом пізнання. С. зображає всі явища духовного життя як тією чи іншою мірою пов'язані комплекси відчуттів, причиною яких є внутрішні і зовнішні подразники. Прибічники **С.** вважають, що розум весь свій зміст отримує з відчуттів, а відчуття − з досвіду. Існування вроджених ідей ними заперечується, а зовнішній світ проголошується джерелом нашого пізнання.Сам по собі **С.** ще не є послідовним вираженням певної лінії у філософії. Якщо розглядати відчуття як відображення обєктивної реальності, то **С.** може привести до таєї чи іншої форми матеріалізму. Якщо ж у відчуттях вбачається тільки суб'єктивне начало, то **С.** може привести до

суб'єктивного ідеалізму. В давнину **С.** дотримувалися епікурейці, в середні віки **С.** якогось широкого поширення не мав. У філософії Нового часу поширенню **С.** сприяли Дж. Локк, Е. Кондільяк, К. Гельвецій, Дж. Берклі, Д. Юм.

СИГНАЛ – різновидність знаку для передання інформації.

СИМВОЛ – умовне позначення певного предмета або явища, яке виражає його загальний смисл.

СИМУЛАКР (франц. – *simulacr* – стереотип, пуста форма) – естетичне поняття, введене у науковий обіг представниками філософії постмодернізму **Ж. Батаєм** (1897–1962 рр.) та **Ж. Бодріяром** (1929– 2007 рр.) для позначення відсутньої реальності, специфічного поверхового гіперреалістичного об'єкта, котрий немає сутності, пустої форми, саморефенціального знака, ґрунтованого на власній реальності. У **Ж. Бодріяра С.** трактується як псевдоречовина, котра заміняє реальність постреальністю за допомогою симуляції, що видає відсутність як присутність, стирає відмінності між реальнимта уявним.

СИНЕРГЕТИКА – наука, в основі якої є дослідження процесів виникнення і самореалізації, стійкості та розпаду систем різної природи шляхом методів математичної фізики, заснована Германом Хакеном. Вивчає нелінійні відкриті дисипативні системи, котрі розташовані подалі від термодинамічної рівноваги та обмінюються енергією із навколишнім середовищем.

Синергетичний підхід виявляється насамперед у вивченні мережевого інформаційного простору. За своєю структурою є – теорією самореалізації у системі різної природи та стосується процесів і явищ, внаслідок яких у системі загалом з'являтимуться властивості непідвладні жодній із частин. У цьому контексті існує міждисциплінарність синергетичного підходу, беручи до уваги виявлення і використовування закономірностей у різних галузях. Саме міждисциплінарність вказаного підходу виявляє співробітництво у розробленні **С.** представниками різних дисциплін, внаслідок чого вона використовується і в гуманітарній, і в природничій сферах.

СИНТЕЗ – форма наукового пізнання, котра полягає в об'єднанні даних про частини предметів та явищ із метою отримання загальних даних про них.

СКОВОРОДА *Григорій Савич* (1722–1794) − український філософ, поет і просвітник, педагог. Навчався в Києво-Могилянській духовній академії (1738–1741, 1744–1750). Слухав університетські курсі в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії. Володів латиню, грецькою, староєврейською та німецькою мовами. В 1759–1769 рр. викладав у Харківському колегіумі, після чого вже до самої смерті був мандрівним філософом-просвітником, писав діалоги, читаючи та даруючи їх своїм друзям і знайомим. Блискуче поєднувавв інтелектуальну стилістику сократичних діалогів і осяяння істинного пророка. Заявляв, що «задумав розумом і побажав волею бути Сократом на Русі». Головним предметом своєї уваги зробив людину.

С. прагнув через самопізнання до зміни людини, її обожнення. Він завжди наголошував на тлінності зовнішньої, видимої людської натури і вважав, що людина лише через свою невидиму натуру тотожна Богові: істинна людина, Бог та Христос − суть та ж. Самопізнання мислитель розглядав як Богопізнання.

Філософію мислитель усвідомлював як практичну систему життєвої орієнтації, а життя слід творити як філософський трактат. Основні твори **С.:** «Сад божественных пэсней, прозябшій из зерн священнаго писанія», «Басни Харьковскія», «Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе», «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Разговор пяти путников о истиннои щастіи в жизни», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Книжечка, называемая Silenus Alcibia dis, сиречь Икона Алківіадская», «Кольцо. Дружескій розговор о душевном-мирь»,«Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим», «Благодарный Еродій», «Книжечка Плутархова о спокойствіи души», «Убогій Жайворонок», «Діалог. Имя ему− потоп зміин», «De Libertate», «Разговор о премудрости».

Для **С.** характерна увага до ідей платонізму, стоїцизму, середньовічної філософії, філософії Нового часу. Центральне місце в філософії **С.** посідає вчення про три світи та дві натури. Три світи − це: 1) макрокосм (великий світ, Всесвіт); 2) мікрокосм (маленький світ, або людина); 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має подвійну натуру − видиму (зовнішню) тілесну, матеріальну і невидиму (внутрішню) духовну, божественну. Невидима натура − Бог усе пронизує та утримує, він є всюди. За **С.,** Софія-Премудрість Божа , яка має у кожного народу своє імя, але єдина для всього сущого, є мати «доброти всякої» і «струнокості» − принцип побудови, упорядкованості, розміреності і взаємовіднесеності частин цілого, «план» світобудови в цілому і в деталях.

Творчість **С.** пронизують ідеї кордоцентризму (філософії серця). До серця він звертається як до останньої інстанції у процесу розгляду будь-яких етичних проблем. Серце є «істинним обличчям» людини, осереддям людського у людині; воно є органом самопізнання і тією силою, що веде людину шляхом самовдосконалення. Виявом у людині «іскри Божої» є «сродність праці», під якою **С.** розумів відповідність вищому, розумному і справедливому началу, яке визначає сенс людського життя. Щастя доступно лише людині, яка усвідомила власну «сродность», тобто схильність до певного виду діяльності. Соціальна гармонія, за **С.,** можлива лише для суспільства таких щасливих людей. Головне джерело всіх бід людських − «несродність» (невміння чи небажання творчого пошуку шляхів «сродності» зі світом). Сформулював геніальну здогадку про відносність та абсурдність будь-якої ідеї рівності в майні, ідею «нерівної всім рівності». Нерівна рівність для **С.** є відносинами, за яких попри всю різність люди є рівними перед Богом. Справжнє щастя є «легким як повітря й вода», воно незалежне від зовнішніх чинників. Воно − в досягненні душевного миру, добрих стосунків з іншими людьми. На могилі **С.** розміщена його власна епітафія: «Світ ловив мене, але не піймав».

СЛІД – поняття, що використовується у межах мовних ігор французького філософа-постмодерніста **Ж. Дерріди**, яке протиставляється поняттю «присутності» як традиційному принципу класичної метафізики. Розглядається як «першопочаткове простежування та стирання» та характеризується своєю можлиістю.

Якщо класична метафізика осмислює відмінності між двома поняттями шляхом присвоєння одному із них властивостей домінуючого та трактування

іншого поняття як виведення його з першого, то у філософській системі **Ж. Дерріди С.** розглядається як визначник форми відмінності, необхідна умова її встановлення під час порівняння двох понять. Він може становити власне стирання у вигляді своєї присутності і відсутності, а виявляється як відношення до іншого **С.**

«СМЕРТЬ БОГА» – метафорична теза філософії постмодернізму, що відображає відмову від ідеї зовнішньої примусової причинності, властивої для детерміністського тлумачення розвитку сущого. Використовується французькими філософами **Ж. Дельозом** (1925– 1995 рр.) та **Ф. Гваттарі** (1930–1992 рр.) у роботі «Капіталізм і шизофренія» для позначення процесу звільнення позасвідомого від гніту Бога, який є символом зовнішньої причинності, а також принципової неможливості жодного зовнішнього впливу, тобто гноблення людської свідомості.

СМОЛЯТИЧ *Климент* (р. народж. невід. – після 1164 р.) – київський православний митрополит (1147–1155 рр.), церковний письменник та богослов, другий після Іларіона митрополит руського походження.

Основний філософський твір **С**. «Послання до смоленського пресвітера Фоми» розкриває основні особливості александрійського напряму філософської думки доби Київської Русі. Витлумачуючи біблійні та інші християнські оповіді, автор звертався до проблем сутності світу та процесів його пізнання, основою метою чого вважав розуміння слави та величності Бога на основі досліджень явищ природи. Обґрунтовував значення філософії для розуміння внутрішнього змісту Святого Письма. Наголошував на особливій ролі людини, яка розглядалась як центр тварного світу, ланкою його зв’язку з Богом.

СОВІСТЬ – здатність людини до морального самоконтролю, усвідомлення нею правил та норм своєї поведінки, формування для себе моральних вказівок та оцінювання своїх дій.

СОКРАТ (бл. 470–399 до н. е.) – давньогрецький філософ, з життям і творчістю якого пов’язаний етапний поворот у розвитку філософії Стародавньої Греції від «фізики» (натурфілософії) до філософії людини й соціальної філософії.Свої погляди пропагував усно, тому письмової спадщини **С.** не залишив. Його думки реконструюються на основі пізніших творів Платона, Ксенофонта, Діогена, Лаєртського і Аристотеля. Системної філософії у **С.** не було, він був радше мислителем, котрий любив мудрість. В центрі філософських інтересів **С.** перебувала проблема людини − її чесноти, мораль, право, закони, політика. Предметом філософії він проголошує людину, її свідомість, мислення та його поняття, а її практичною метою − формування у людини уміння жити гідно. Головне завдання філософії він вбачав у раціональному обґрунтуванні релігійно-морального світогляду. **С.** уважав зайвим і принципово неможливим вивчення природи і пояснення природних явищ. Метою філософського методу **С.** було осягнення істини, а також виявлення моральної основи (ідеї чи форми) окремих випадків людської поведінки. При цьому істина вияснялась шляхом софістичного виявлення суперечностей і протиріч у міркуваннях співбесідника. Свій метод **С.** називає маєвтикою − мистецтвом допомоги народитися знанню. Шляхом

цілеспрямованих і повторюваних з усе новими співбесідниками спроб **С.** поступово окреслює шлях сходження від плинних поодиноких речей, явищ і процесів реальності, через окремі уявлення до дедалі загальніших понять, використовуючи тим самим індуктивні докази та робити загальні визначення. **С.** був переконаний, що сфери справжньої дійсності утворюють саме родові сутності, які є водночас ідеалізаціями, своєрідними богами − умами, які у собі є репрезентаціями єдиного й універсального бога − ума. В сфері моралі **С.** постає як послідовний раціоналіст, ототожнюючи доброчинність зі знанням. Хто знає що є добро, не може чинити зла. За критику соціально-політичних порядків в Афінах був засуджений до смертної страти (не дочекавшись винесення сертного вироку, випив чашу з ядом).

СОКРАТИЗМ ХРИСТИЯНСЬКИЙ – самоназва філософської системи поглядів французького екзистенціаліста **Г. Марселя** (1889– 1973 рр.). Після засудження екзистенціалізму Ватиканом у 1950 р. він назвав свої філософські погляди «неосократизмом» або «християнським сократизмом».

СОЛІПСИЗМ (лат. solus − єдиний і ipse − сам) − крайній суб'єктивізм, що визнає єдиною реальністю індивідуальну свідомість, власне «Я» і заперечує існування зовнішнього світу. Згідно **С.,** існує лише мислитель, який визнає винятково власне «Я» і сприймає всі речі і всіх людей як ідеї й взірці, що перебувають в його голові. Попри те, що подібні ідеї висували ще античні скептики, однак як методологічний принцип ця концепція вперше була висунена Декартом. Передбачалось, що від нього слід рухатися до дійсності, котра існує поза суб'єктивним мислителем. В найбільшій мірі до зазначеного бачення схилялись Берклі і Фіхте, а також прихильники імманентної школи. Оскільки послідовний **С.** позбавляє смислу всякий творчий процес і робить непотрібною будь-яку діяльність, постільки мислители зазвичай намагаються уникнути його крайнощів. Поміркований **С.** (Берклі) визнає існування родового надсуб'єктивного «Я» (Бог) як вищого носія змісту свідомості.

СОЛЛЕРС (фр. Sollers) *Філіп* (нар. 1936 р.) – французький письменник та публіцист. Походить з багатої родини. Навчався у школі єзуїтів у Версалі. Перший літературний твір – роман «Дивна самітність» (1958 р.), видавець популярного антиконформістського французького літературно-публіцистичного журналу «Тель Кель» (1960–1983 рр.), чоловік відомої представниці сучасної філософської думки **Ю. Крістевої.** Написав роман, в якому не використовує розділових знаків. «Рай» (1973 р.), роман «Жінки» (1983 р.), де поміщає портрети відомих французьких інтелектуалів – соратників **С**. У романі «Таємниця» (1993 р.) виступав на підтримку папи римського. Відомий як есеїст, автор робіт з філософії та теорії культури –«Теорія виключень» (1985 р.), «Сад навпроти Вищої істоти» (1989 р.), «Імпровізації» (1991 р.), «Похвала нескінченності» (2001 р.), «Сводоба XVIII століття» (2002 р.).

СОССЮР (франц. Saussure) *Фердінанд де* (1857–1913 рр.) –швейцарський вчений-лінгвіст, засновник Женевської лінгвістичної школи та структуралізму, один з найвпливовіших гуманістів XX ст.

Народився у Женеві (Швейцарія). З ранніх років життя виявив талант та високі інтелектуальні здібності. Навчався у Женевському, Лейпцизькому та Берлінському університетах. Докторську дисертацію захистив у Лейпцизькому університеті (1880 р.). Викладав у Парижі (1880–1891 рр.) та Женеві (1891–1913 рр.). З 1906 р. вів курс загальної лінгвістики, який приніс йому визнання міжнародної наукової громадскості та зробив одним із провідних мовознавців Європи. Основна робота – «Курс загальної лінгвістики» (1916 р.) – опублікована посмертно Ш. Баллі та А. Соше за матеріаламих університетських лекцій **С.**, який не збирався публікувати цю книжку, внаслідок чого її видавці можуть вважатись співавторами твору, оскільки у ньому наявні певні відмінності у композиції та змісті порівняно із знайденим у 1996 р. рукописом конспекту лекцій.

Популярність робота отримала за викладений у ній новий інноваційний підхід до характеристики лінгвістичних феноменів. Мова розглядалася як формальна система, що складається з різноманітних елементів та існує поза залежністю від наявності численних її діалектів, процесів реального становлення чи повноти свого обсягу.

Соссюрівські ідеї сформували початки структурної лінгвістики як галузі науки, що вплинула на становлення постмодерністських філософських конструкцій, ґрунтованих на лінгвіністичних началах.

СОФІСТИКА (грец. *sophisma* – вимисел, хитрість) – свідоме використання у суперечці та доведенні хибних висновків, т. зв. софізмів, що характеризуються формальною правильністю. Найпоширенішими прийомами **С.** є виривання подій і їх зв'язку з іншими подіями, використання закономірностей однієї із груп предметів та явищ стосовно предметів та явищ іншої групи.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА – сукупність людей, що об'єднані певним відношенням до соціального.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ – галузь філософії, що стосується якісної своєрідності суспільства, виступає у вигляді сукупності соціально-нормативних теорій, аналізує суспільні проблеми у контексті понятійно-категоріального зв'язку із теоретичною соціологією та суміжними галузями науки (політичною економією, антропологією, культурологією, психологією та ін.). Родоначальниками **С. ф.** у XIX ст. були К. Сен-Сімон, О. Конт, К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Спенсер та представники соціологічного психологізму. Найвпливовішими філософсько-соціологічними концепціями суспільства є марксизм (К. Маркс та Ф. Енгельс) та **неомарксизм** (**Д. Лукач**), ліберальна (**Л. Мізес, Ф. Гайєк**), теорія масового суспільства (**Х. Ортега-і-Гассет**), теорія тоталітарного суспільства (**Х. Арендт, К. Мангайм**), індустріального суспільства представників Франкфуртської філософської школи (**М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе**), постіндустріального суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер), теорія суспільства «пізнього модерну» та теорія імперського глобалізму (Е. Гардт).

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР І ЧАС – форми буття суспільства, які відображають тривалість, послідовність і ритмичність соціальних процесів і

подій (час), умови та середовище їх перебігу− об’єктивовані соціальні ієрархії й відносини (простір).

СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТЕОРІЯ – система філософсько-соціологічних поглядів німецького філософа **Г. Зіммеля** (1858– 1918 рр.), що розглядає основні аспекти соціальної взаємодії як специфічний процесс реалізації зв’язку індивідів, соціальних груп або спільнот між собою під час реалізації своїх інтересів.

Соціальна взаємодія трактується як специфічне тлумачення життя як процесу. **Зіммель** проаналізував це соціальне явище в умовах встановлення відносин двох індивідів («Товариство двох», 1908 р.) і в умовах взаємодії більш складних соціальних співтовариств – наприклад, міст («Великі міста та духовне життя», 1902 р.), де здійснюється «бомбардування» свідомості людей новими враженнями, що призводить до надчуттєвості, імпульсивності та «вибухового» характеру свідомості та поведінки людей.

СОЦІОЛОГІКА – сформована під впливом робіт – **К. Леві-Строса** система поглядів французького філософа-**постмодерніста** та **структураліста Р. Барта** (1915–1980 рр.), за допомогою якої пояснюється особливість конкретно-історичного вияву соціальної творчості; своєрідна система духовного виробництва, методом якої є творче поєднання марксистської та фройдівської діалектики, що дає змогу виявити сутність суспільних відносин у межах історично визначеного суспільства.

С. трактується **Р. Бартом** як спосіб самоопису та самоідентифікації культури конкретно взятого соціуму.

СОЦІОЛОГІЯ (лат. societas − суспільство, гр. logos − вчення) − поліцентрична, поліпарадигмальна, з багатьма соціальними технологіями наука, що вивчає форми, закони та закономірності функціонування і розвитку соціальної реальності суспільства через їх переломлення у взаємодіях людських індивідів та спільнот; наука, що досліджує соціальні форми, основні закони та закономірності функціонування і розвитку соціальних систем через взаємодію індивідів і їх груп, спільностей; наука про суспільство як цілісну, динамічну систему взаємодіючих соціальних груп, класів та взаємопов’язаних соціальних інституцій. Термін **«С.»** запровадив позитивіст О. Конт у 40-х роках XIX ст., заявивши про необхідність створення **С.** як позитивної науки про суспільство.

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ – соціально-філософська галузь наукових досліджень, спрямована на пізнання соціальної реальності, основні принципи якої були сформульовані у 20-ті рр. XX ст. німецьким філософом **М. Шелером** (1874–1928 рр.).

Він стверджував наявність взаємодетермінації соціуму та людського знання, ґрунтованої на визнанні апріорної даності останнього індивідуальному сприйняттю. Відтак формується порядок тлумачення соціального на основі визначення конкретної соціально-політичної ситуації та індивідуального бачення світу, який **Шелер** називав «відносно-природним світоглядом» суспільства, що є центральним поняттям **С. з.**

Згодом **С. з.** була доповнена висновками американського філософа німецького походження **К. Маннгайма**, який вважав, що суспільство детермінує

не лише виникнення, але й зміст ідеального у людині, за винятком математики та частини природничих наук, внаслідок чого **С. з.** на противагу негативному шелерівському підходу стає позитивним методом вивчення практично будь-яких аспектів людського мислення.

СОЦІОЛОГІЯ РОЗУМІЮЧА – різновид соціологічного вчення німецького філософа **М. Вебера** (1864–1920 рр.), предметом якого є поведінка людини, котру можна зрозуміло витлумачити і яка пов'язується із суб'єктивно сформульованим її смислом. Відповідно до цього, зрозумілими трактуються тільки ті дії людини, які спрямовані на досягнення явно означеної індивідом мети. У **С. р**. **Вебер** виокремлює основні типи людських дій, до яких відносить цілераціональні (на його думку, ідеальний тип, суто раціональна діяльність), ціннісно-раціональні, аффективні, традиційні.

СОЦІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА – соціологічна доктрина, запропонована американським соціологом австрійського походження, представником феноменологічної філософії **А. Шютцем** (1899–1959 рр.), в основі якої є твердження про роль життєвого світу, під яким розуміється все, на що спрямовується людська свідомість, та природної установки, яка трактується як дорефлексивна думка людини.

Висновки цієї доктрини про особливості набуття людиною соціального досвіду у межах визначеної ним комунікації з навколишнім світом, що відбувається завдяки процесам типізації й ідеалізації використовуються для аргументування феноменологічного вчення.

У соціологічних доведеннях **А. Шютца** помітним є вплив філософських теорій XX ст., зокрема висновків ідеолога **прагматизму У. Джеймса** стосовно багатоманітності «світів досвіду», які використовуються під час формування концепції багатоманітності реальностей як однієї із основ **С. ф.**

Вчення про **С. ф.** розвинули американські соціологи П. Бергер (нар. 1929 р.), який у роботі «Запрошення в соціологію» (1963 р.) показав взаємозв'язок між «людиною у суспільстві» та «суспільством у людині», а згодом у спільній праці з іншим американським соціологом Т. Лукманом «Соціальне конструювання реальності» сформулював новітні засади феноменологічного трактування соціальних процесів.

Суспільство трактується як тривалий діалектичний процес та єдність суб'єктивної і об'єктивної реальностей, яка ґрунтується на екстерналізації та об'єктивації. Для передання знання його необхідно об'єктивувати. Для покоління, яке його формує вперше, воно є суб'єктивним, а для подальшого – вже об'єктивним.

СПІРИТУАЛІЗМ (франц. *spiritualisme*, від латин. *spiritualis* – душа, дух) – система об'єктивно-ідеалістичних поглядів, що розглядає дух у вигляді безтілесної субстанції, яка визначає природу реальності та існує незалежно від неї. **С.** властивий для французької філософії кінця XIX – початку XX ст. (**А. Бергсон** (1859–1941 рр.), **М. Блондель** (1861–1949 рр.).

СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА – історично зумовлений спосіб перетворення людиною навколишньої дійсності з метою забезпечення своїх матеріальних та

духовних потреб. Виражається активним поєднанням об'єктивних (продуктивні сили) та суб'єктивних (виробничі відносини) чинників.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ – метод наукового пізнання, котрий передбачає вивчення предметів реального світу за допомогою органів чуття.

СПРИЙНЯТТЯ – відображення людиною та твариною предметів і явищ за безпосередньої їх дії на органи чуття у вигляді конкретних чуттєвих образів.

СТОЇЦИЗМ –1) філософсько-етичний напрям епохи еллінізму, представники якого зосередилися на обмисленні етичних проблем, найперше співвідношення фатуму і внутрішньої свободи людини; 2) переносно − мужність, стійкість перед життєвими випробуваннями.

СТРАХ − болісний душевний стан, спричинений реальною або уявною небезпекою, що загрожує людині й почуттям власного безсилля перед нею. **С.** є одним із основних видів ставлення людини до світу, а точніше одним із способів людського існування і належить до категорій буття людини – екзистенціалів. Виходячи із аналізу наявних тлумачень поняття **«С.»,** можемо зазначити, що воно не має загальноприйнятої етимології, його первісне значення, (можливо, «заціпеніння») пов'язане і споріднене зі словами чи поняттями «заціпеніти, заклякнути, застигнути, перетворитися на лід» тощо. Простежується також зв'язок з латинським strāgēs – «падіння, убивство, смерть»; грецьким τρέω – «боюся, утікаю з переляку», яке трактується як стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного; вираження, прояв тривоги, неспокою тощо (на обличчі, в очах і т.ін.). Загалом можна виділити дві складові **С.** − природну (біологічну) і соціальну. Біологічна складова **С.** сформувалася у процесі філогенезу людського роду, є генетично запрограмованою і пов'язана з небезпеками, які несуть загрозу людині як біологічному організму. Соціальна ж складова **С.** сформувалася у ході соціокультурної еволюції людства і пов'язана з небезпеками, загрозливими індивіду як особистості.

С., на перший погляд, взагалі позбавлений будь-якого філософського змісту. У більшості випадків дослідники розглядали страх як психологічне явище, яке має емоційний характер. Розгляд **С.** як екзистенціалу людського буття, форм та видів у філософії має свою історичне підгрунтя. **С.** як відчуття, яке залежить від об'єктивно-суб'єктивного сприйняття людиною явищ соціокультурного життя суспільства, був предметом досліджень ще в період античності. Проте єдиної науково обґрунтованої гіпотези мислителями античності так і не було сформульовано, і здебільшого **С.** розглядався у контексті залежності його сутності від неправильної соціальної організації різних сфер життєдіяльності людини. Єдиної точки зору щодо феномена **С.** не мала також і епоха Середньовіччя. Позаяк **С.** як відчуття відносили до статусу природного, однак пояснювали його залежність від гріховної природи людини. Через відмову від міфологічної і релігійної традиції онтологічного пояснення **С.** (пов'язаної зі специфічністю походження людини) для філософії Нового часу характерними були тенденції фізіологічного, психологічного і соціального розуміння **С.**

Проте найбільш вагомого розвитку зазначена проблема **С.** набула з другої половини XIX ст. У наукових розвідках **С.** XX – початку XXI ст. домінуючими стають його внутрішні чинники, зосереджені у мікрокосмосі особистості. Найвагоміші з яких, пов'язують не з ураганами та епідеміями, а з руйнівним початком, прихованим у ній самій. Значного обґрунтування проблема **С.** набула у працях представників екзистенціалізму і психоаналізу. Своєрідним відкриттям екзистенціальної філософії став розгляд **С.** в його основоположному значенні − як умови становлення справжнього існування людини. Екзистенціалізм продовжує дослідження проблеми **С.,** започатковані представниками філософії життя і зводить його до трансцендентальної характеристики сучасної людини.

СТРИБОК – процес перервності поступовості розвитку предметів та явищ реального світу.

СТРОСОН (англ. Strawson) *Пітер Фрідерік* (нар. 1919 р.) – британський філософ, представник **аналітичної філософії**. Викладав у Оксфордському університеті (1947–1987 рр.), професор (1968–1987 рр.). У ранніх статтях, опублікованих на сторінках філософського видання «Mind» (1950 р.), критикував дескриптивну теорію Б. Рассела за відсутність визначення відмінностей у підходах до аналізу особливостей функціонування логічних об'єктів. Заперечував «кореспонденційну» теорію істини, яка розглядала факти як відповідні істинним висловлюванням, наголошував, що ці факти є такими висловлюваннями.

У праці «Вступ до логічної теорії» (1952 р.) розглядав співвідношення повсякденної мови та мови формальної логіки, вважаючи, що логічні конструкції не можуть повною мірою відобразити багатство повсякденної мови. Починаючи з другої половини 50-х рр. XX ст., досліджує онтологічні проблеми **аналітичної філософії**, формує основні засади **«дескриптивної» метафізики**, де аналізує процеси осмислення людиною навколишньогог світу. Філософські праці **С**. сприяли росту зацікавлення питаннями метафізики у сучасному йому науковому середовищі. До основних філософських праць слід також віднести «Індивідуалії» (1959 р.), «Межі смислу» (1966 р.), «Логіко-лінгвістичні статті» (1971 р.), «Свобода і обмеження» (1974 р.).

СТРУКТУРА (латин. *structura* – побудова, розташування, порядок) – відносно стійка єдність елементів та частин цілого, а також їх відношень, що спричиняють внутрішню будову об'єкта.

СТРУКТУРАЛІЗМ – сукупність наукових напрямів у межах конкретних наук (лінгвістика, літературознавство, етнографія, історія, естетика, психологія, філософія, соціологія) на основі спільних філософсько-епістемологічних уявлень, певних методологічних установок і специфічного методу аналізу предметів і явищ, який ґрунтується на їх розгляді, як доступних людському сприйняттю у якості зовнішніх виявів своїх внутрішніх, глибинних структур.

Попередниками **С.** як філософської системи можуть вважатися Гумбольдт (динамічна роль мови у процесі моделювання світу людської свідомості, **Ч. Пірс** (засновник семіотики), Е. Дюркгейм (вчення про взаємодію соціальних та

когнітивних структур), **Е. Кассірер** (роль символічних систем – мови, міфології, мистецтва – у формуванні людської поведінки та свідомості).

Безпосередньо теорію **С.** розробляли учасники Женевської школи лінгвістики (**Ф. де Соссюр** та його учні), американські семіотики **Ч. Пірс** та В. Морріс, Копенгагенський та Нью-Йоркські лінгвіністичні гуртки, антрополог та філософ **К. Леві-Строс**, французький психоаналітик **Ж. Лакан**, а також французький філосо-постмодерніст **М. Фуко**.

Представники **С.** прагнули надати гуманітарним наукам статус наук точних, прагнули до формування вивіреного, точно позначеного та формалізованого понятійного апарату, широко використовували лінгвіністичні категорії, проявляли зацікавлення питаннями логіки та математики, широко застосовували для теоретичного доведення пояснювальні схеми та таблиці.

Базовим поняттям у **С.** є поняття структури, котра представляє собою сукупність відношень елементів предметів та явищ та відповідає трьом необхідним умовам:

а) цілісності (підпорядкування елементів цілому та його незалежність);

б) трансформації (впорядкування переходу однієї підструктури в іншу на основі правил породження);

в) саморегулювання (внутрішнє функціонування правил у межах даної системи).Структура є сукупністю правил, відповідно до яких можна з одного об’єкта отримати інший, а визначення єдиних структурних закономірностей досягається не завдяки запереченню відмінностей цих об’єктів, а шляхом аналізу динаміки та механіки зафіксованих взаємоперетворень.

СУБ’ЄКТ (латин. *subjestus* – те, що знаходиться в основі) – носій предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активного впливу на навколишню дійсність, спрямоване на об’єкт.

СУБ’ЄКТИВІЗМ − світоглядна позиція, що абсолютизує роль суб’єкта, суб’єктивний характер істини, або спосіб світосприйняття й світоглядні цінності окремо узятої людини .

СУБ’ЄКТИВНЕ – те, що властиве суб’єкту або є похідним від його діяльності. Розкривається як: а) знання та б) переживання суб’єктом самого себе.

СУБСТАНЦІЯ (латин. *substantia* – сутність, те, що становить основу предметів та явищ) – те, що становить основу всього сущого, що єднає предмети та явища реального світу.

СУДЖЕННЯ – форма людського мислення, котра стверджує або заперечує щось про предмети та явища реального світу.

СУПЕРЕЧНІСТЬ – таке відношення між протилежними сторонами явища реальної дійсності, що виявляє їх цілісність та протидію одна одній.

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ − 1) філософське поняття, яке відображає духовну сторону життя суспільства, сукупність колективних уявлень (системи ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв), що стихійно виробляються соціальними групами під впливом їхнього повсякденного життя; співвіднесене з індивідуальною свідомістю; 2) в концепції марксизму − одна з ключових філософських категорій, спосіб і форма відображення суспільного буття. **С. с.**

виступає одночасно передумовою існування суспільства і сама обумовлена ним. Структура суспільних відносин певною мірою відповідає усталеним структурним елементам **С. с.** Залежно від суспільних функцій виокремлюють ідеологічну, психологічну і наукову сфери суспільної свідомості. Залежно від об'єкту впливу чи, навпаки, предмету «відображення», розрізняють моральні, політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні та філософські форми **С. с.** В аспекті поширеності в суспільстві говорять про масову і спеціалізовану **С.с.**

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ – філософська категорія, яка відображає матеріальний, предметно-чуттєвий аспект життя суспільства, соціально-практичну діяльність людей, освоєння й перетворення природного середовища існування.

СУСПІЛЬСТВО – в широкому розумінні – уся сукупність історично зумовлених форм сумісної діяльності людей; у вузькому розумінні – особлива вища стадія розвитку людей, яка виявляється через функціонування цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо; історично сформований конкретний тип соціальної системи.

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ – 1) у соціальній філософії − царина суспільства, що охоплює позадержавні відносини, форми соціальної активності та ініціативи громадян; 2) сукупність наявних у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. В основі **Г. с.** – життя індивідів як приватних осіб, система вільно встановлених ними зв'язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення; це сфера вільного волевиявлення й самоорганізації, система інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації індивідів та їх об'єднань. Розвинуте **Г. с.** передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси й права громадян. Вважається, що необхідною передумовою **Г. с.** є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирективно сформованою громадською думкою й, що найголовніше, − вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

СУТНІСТЬ – філософська категорія для позначення тих головних, істотних та визначальних ознак реального світу, які зумовлені наявністю глибинних внутрішніх зв'язків та тенденцій розвитку предметів і явищ навколишнього світу.

СХОЛАСТИКА (грец. *scholastikos* – шкільний, вчений) – характерний для епохи середньовіччя тип філософії, що характеризувався поєднанням теолого-догматичних висновків із раціоналістичною методикою та зацікавленням формально-логічними проблемами.

СЬОРЛ (англ. Searle) *Джон Роджерс* (нар. 1932 р.) – американський філософ, представник **аналітичної філософії**. Докторську дисертацію захистив в Оксфордському університеті (1959 р.), працює професором Каліфорнійського університету (Берклі, США, з 1967 р.). Очолював університетське відділення філософії (1973–1975 рр.). Виступав зі своїми лекціями на запрошення багатьох

університетів світу. Член Американської академії точних та гуманітарних наук (1976 р.), почесний доктор низки університетів. Цікавиться проблемами розробки моделі штучного інтелекту та когнітивної науки. У 60–70-ті рр. XX ст. займався розвитком **теорії мовних актів**.

Уточнив визначення поняття мовного акту, ввів у науковий обіг поняття «дотичного» мовного акту, стверджував, що мовні акти не існують самі собою, а завдяки своїм зв'язкам із свідомістю здатні репрезентувати існуючі у світі предмети та явища. Широко використовує поняття **інтенціональності**, направленості свідомості на предмети. Теорія репрезентативного змісту мови, на думку філософа, повинна ґрунтувались на відповідній їй теорії свідомості. Він вважає, що мова виходить зі свідомості, тобто він визнає за мовою здатність виражати внутрішнє «я» людини, яке заключено у її свідомості. Вчений вважає, що інтенціональні стани людини уявляють предмети та явища так само, як ці предмети та явища репрезентуються мовними актами. Вважав, що інтенціональний зміст може бути зрозумілим лише на неінтенціональній основі практичних навиків та здібностей, носіями якої виступають не переконання та бажання людини, а лише її сприйняття та дії. Починаючи з 80-х рр. XX ст., став провідним фахівцем з філософських аспектів штучного інтелекту.

СЮРРЕАЛІЗМ – один із напрямів у модернізмі, який орієнтується на підсвідоме та позасвідому сферу діяльності людини, послідовники якого стверджують культ особливої спонтанної чуттєвості, що властива творчій особистості.

Концепція **С.** втілила основні ірраціоналістичні концепції філософських напрямів кінця XIX – початку XX ст., зокрема інтуїтивізм **А. Бергсона** (1859–1941 рр.), психоаналіз Фройда.

Головним ідеологом **С.** був французький філософ **А. Бретон** (1896–1966 рр.), який у фройдівському психоаналізі віднайшов «нову орієнтацію», вважаючи, що метод психоаналізу дає можливість проголосити джерелом художньої діяльності людини те, що не піддається контролю за сторони свідомості (наприклад, сни). У роботі «Маніфест сюрреалізму» він трактує **С.** як «чистий психічний автоматизм, що має на меті висловити усно чи письмово, чи іншим доступним способом, реальне функціонування думки. Диктування думки поза будь-яким контролем з боку розуму поза будь-якими естетичними або моральними уявленнями».

С. виконав вагоме значення для наступного розвитку філософії постмодернізму, в межах якого розвинулась установка на дослідження не лише пограничних, але й позамежових станів свідомості, спроба очищення мислення від диктату логіки (концепція **шизоаналізу Ж. Дерріди** та **Ф. Гваттарі**, аналітика божевілля **М. Фуко**), спрямування уваги на проблеми процесуальності мови та свідомості як суверенної реальності (критика референціальної концепції знаку у постмодернізмі), орієнтація на психічний автоматизм (ідея плюральності наративних практик і свободи означування), програмне прагнення до чистої безпосередності емоційного або ментального імпульсу (постмодерністська концепція самодостатньої спонтанної сингулярності).

Т

ТАРСЬКИЙ (Тайтельбаум) (пол. Tarski) *Альфред* (1902– 1983 рр.) – видатний американський математик і логік польського походження, засновник формальної теорії істинності, один із представників **львівсько-варшавської школи філософії.** Закінчив Варшавський університет (Польща), де згодом викладав поруч з такими всесвітньо відомими представниками логіки, як Я. Лукасевич, С. Лесневський та В. Серпінський. Доктор філософії (1924 р.), дав точне визначення дедуктивної системи та довів низку теорем, що заперечило йому світову славу, розробив численні дедуктивні теорії.

Початок Другої світової війни зустрів у США, де залишився у еміграції. Викладав у Гарвардському університеті, працював в інших університетах країни, став професором Каліфорнійського університету (1946 р.), де він працював до останніх днів і сформував свою знамениту логіко-математичну школу світової слави. Він підготував 24 студентів, котрі захистили ступінь доктора філософії під його керівництвом. У своїх роботах дав визначення класичного поняття істини для значної групи формалізованих мов. Встановив межі та пізнавальну цінність процесу формалізації.

ТАТАРКІЄВИЧ *Владислав* (1886−1981) − видатний польський філософ, автор знаменитої трьохтомної «Історії філософії» , перевидаваної (з 1931 р.) 10 разів у Польщі та в різні роки в інших країнах, в тому числі й Україні. Доктор філософії (Маргбург, 1910). З 1915 р. − професор університету у Варшаві. В 1919-1921 рр. викладав у Вільно (Вільнюсі), в 1921-23 в Познані. В 1923-1948 роках − редактор журналу «Przegląd filozoficzny». В своїх філософських поглядах схилявся до неокантіанства, але згодом перейшов на позиції Львовсько-Варшавської школи. Впродовж своєї довгої філософської кар'єри фундаментально займався проблемами етики, естетики, історії філософії. В сфері етики **Т.** стояв на позиції абсолютності добра, але релятивного характеру моральних норм (праця «Про щастя», 1947); в галузі естетики − свої дослідження присвятив аналізу естетичних переживань і естетичних установок (праця «Зосередженість і мрія» (Skupienie i marzenie), 1951); в історії філософії опрацював і опублікував низку філософських праць, в яких представив погляди майже всіх відомих мислителів від античності до сучасності, зазначивши, що вніс нового кожний філософ в скарбницю розвитку філософської думки в царині філософії, етики і естетики. Окрім філософських проблем **Т.** займався теорією і практикою архітектури і скульптури, польським класицизмом та бароко XVII ст.

ТВАРДОВСЬКИЙ *Казимір* (1866–1938 рр.) – польський філософ, засновник **Львівсько-варшавської логіко-філософської школи**; Польської експериментальної психології і Польської філософської спільнот; психологічного інституту у Львові. Серед його найвідоміших праць такі: «Ідея та сприйняття»; «Гносеологічне дослідження Декарта»; «До вчення про зміст і предмет уявлень»; «Психологічні дослідження»; «Про дії і наслідки»; та багато ін. Попри те, що Твардовський не створив оригінальної концепції теорії істини, він у межах прихильності до аристотелівської теорії істини, вплинув на

дослідження теорії істини, характерне для Львівсько-Варшавської логіко-філософської школи.

Філософ сприймав філософію «наукою наук», намагаючись вирішити метафізичні проблеми логічного аналізу мови за допомогою наукових критеріїв, застосовуючи для цього логіку, як і відкидав формалістичні крайнощі.

ТВОРЧА МЕНШІСТЬ – у теорії цивілізації британського історика та філософа **А. Дж. Тойнбі** (1889–1975 рр.) суб'єктивний фактор зміни культур та формування нових цивілізацій, який виділяється із середовища суспільства у межах наявного «виклику» як різкої зміни умов життя суспільства.

До нього відносить тих, хто реально усвідомлює «виклик» середовища та здатен дати йому адекватну відповідь, а саме – пророків, жерців, філософів, вчених, політиків, котрі власним безкорисливим служінням відволікають за собою маси, а суспільство таким способом переходить на нові умови свого існування.

ТЕЗА (грец. tesis – положення, твердження) – основоположне твердження, принцип, що формується у процесі викладу певної концепції.

ТЕЙЯР де ШАРДЕН (фр. Teilhard de Chardin) *П'єр* (1881– 1955 рр.) – французький теолог і філософ, священик – член католицького ордену єзуїтів, один із творців теорії ноосфери. Зробив значний внесок у розвиток палеонтології, антропології, створивши своєрідний синтез християнського вчення та теорії космічної еволюції.

Народився у м. Сарсена (Франція). Навчався філософії та математики у єзуїтському коледжі (1892–1899 рр.), після чого вступив до ордену єзуїтів, згодом навчався у католицьких семінаріях (1899– 1902 рр.). Викладач фізики та хімії у єзуїтському коледжі у м. Каїр (Єгипет), пізніше вивчає теологію у Гастінгсі (Англія). У 1911 р. отримує сан священика. Працює в Інституті палеонтології людини при Паризькому музеї природничої історії під керівництвом відомого антрополога М. Буля, разом з яким проводить археологічні розкопки на північному заході Іспанії.

Учасник Першої світової війни, санітар, нагороджений військовою медаллю та орденом Почесного легіону. В цей час написав свою першу наукову роботу «Космічне життя» (1916 р.), філософську працю про містику та духовне життя. 1918 р. стає ченцем. Через рік після цього написав роботу «Духовна сила матерії», в якій продовжував розробляти свою ідеалістичну концепцію. Навчається у Сорбонні, де отримує ступінь доктора у галузі природничих наук та призначається на посаду професора кафедри геології Католицького університету у Парижі. Учасник французької науково-дослідницької експедиції у Тянь-цзінь (Китай, 1923 р.). Перебуваючи там, написав роботу «Вселенська літургія», за яку був підданій критиці церквою, в результаті чого його публічних виступи були заборонені.

Працював у Китаї, взяв участь у п'яти геологічних експедиціях (1926–1935 рр.) країною, написав роботу «Божественне середовище. Нарис про внутрішнє життя». Став співавтором відкриття залишків доісторичної людини – синантропа під час розкопок поблизу Пекіна (1929 р.). Довів, що синантроп

користувався примітивними знаряддями праці (1931 р.). Працює радником у національному геологічному департаменті Китаю, продовжує брати участь у науково-дослідницьких експедиціях. Буває у Франції, їздить до США.

Працював у Парижі в журналі «Етюди», який був інтелектуальним центром паризьких єзуїтів, йому дозволяють відновити читання лекцій та проведення наукових семінарів.

У 1939–1946 р. працював у Китаї, заснував у Пекіні геобіологічний інститут (1940 р.), видавав журнал «Геобіологія» (1943 р.), писав наукову роботу «Феномен людини» (1937–1946 рр.).

Згодом повертається у Францію (1946 р.), бере участь у конференції з проблем еволюції, що була організована паризьким Музеєм природничої історії (1947 р.). Обирається членом академії наук (1950 р.).

На запрошення Фонду антропологічних досліджень переїжджає працювати у Нью-Йорк (США, 1952 р.), бере участь у низці експедицій у Південну Африку.

Значним вкладом **Т. де Ш.** у розвиток філософії XX ст. було положення про **ноосферу**, в центрі якого були еволюційні погляди. Ці висновки були сформульовані у дусі неоплатонізму і передбачали кінцевим пунктом розвитку ноосфери злиття з Богом. Вважав, що **ноосфера** проходить низку стадій, які ведуть від клітин, що оточують земну поверхню, до людини, що активувала розумові можливості речовини та реалізувала можливість самовідтворення розумового шару. У концепції вченого це іменується «тангенціальним мегасинтезом», який призводить до ривка «радіальних сил по головній осі еволюції». Тут він зазначає наявність зростання «радіальної енергії» як природного прояву Божої Благодаті, а регулятором еволюції визнає «точку Омеги», що символізує собою Христа.

Слово Боже (Logos) розглядається як синтезуюча сила, що «творить, об'єднуючи», приводячи елементи сущого у неймовірні поєднання. А завдяки втіленню в історичному Христі виявляє свою міць у вищій формі – особистій любові Бога до людини. Основою та завершенням такої наукової космогонії у **Т. де Ш.** є теологія, в центрі якої залишається бачення Церкви як об'єднання людей, натхненних впливом Христа.

Доволі цікаво трактує питання есхатології, кінець світу розумів як внутрішнє повернення назад, до себе самої всієї ноосфери, що досягла одночасно крайньої стадії своєї складності і своєї концентрації, як переворот рівноваги, відокремлення свідомості, що досягла довершеності, від своєї матеріальної матриці, щоб отримати можливість упокоїтись у Бозі-Омезі.

Ідеї вчення **Т. де. Ш.** мали гуманістичну та християнсько-ліберальну спрямованість, характеризувались панпсихізмом та супроводжувались пантеїстичними висновками.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. *teleos* – результат, *logos* – наука) – вчення про наявність у природі та суспільстві позалюдських цілей і цільових залежностей, відповідно за яких розвиток є здійсненням наперед визначеної мети.

ТЕНДЕНЦІЯ (латин. *tendo* – тягну, прагну, прямую) – напрям розвитку реальної дійсності, який зазначається перевагою одних моментів над іншими.

ТЕОЛОГІЯ ДІАЛЕКТИЧНА – впливовий напрям у протестантській теології 20–30-х рр. XX ст. розвинувся у контакті з раннім німецьким **екзистенціалізмом** і виявляв близькість до нього за своїми настановами, характеризувався наявністю «діалектичного шляху» до ствердження через заперечення та суперечність і специфічно виразив особливості кризи європейської цивілізації після Першої світової війни. Основні його принципи були сформульовані у роботі **К. Барта** «Послання до Римлян» (1919 р.), в якій він утверджував концепцію трансцендентного Бога, засудив спроби розчинити християнське вчення у соціальних ідеалах і цінностях світської цивілізації, різко протиставляв найвищу Божу мудрість та обмежений людський розум, чим здійснив повернення до ортодоксальних теорій М. Лютера та Ж. Кальвіна, в результаті чого така доктрина отримала назву неоортодоксії.

Елементи **Т. д.** протиставлялись традиційній метафізиці, католицькій схоластиці, спробам осягнути Бога на засадах аналогії між Творцем на небесах і людиною на землі, будь-яким раціоналістичним судженням про Бога.

Т. д. визначила основні напрями розвитку протестантської теології другої половини XX ст. насамперед у межах вияву зацікавлення проблемою людини, сприйнявши наявний інтерес до «антропологічного повороту», що властивий усій повоєнній філософській думці, позначила небезпеку крайностей релігійного фундаменталізму та модернізму, сприяла появі новітніх версій не лише у протестантському (концепція **Д. Бонхофера** (1906–1945 рр., теологія процесу), але і у католицькому богослов'ї (погляди Г. Кюнга).

Заперечуючи релігію як суму предметних уявлень та дій, **Т. д.** стверджувала віру у абсолютно неспівмірного щодо всього людського Бога, перед яким людина стає приреченою, а сам Бог тлумачиться як різновид «критичного заперечення» всього. Ця філософська позиція була близькою до висновків **екзистенціальної філософії М. Гайдеггер**а та **К. Ясперса.**

Починаючи з другої половини 30-х рр. XX ст., відчутним став занепад **Т. д.**, представники якої або спрямували свої християнські висновки на опір нацизму (**П. Тілліх,** 1886–1965 рр.), або виправдовували можливість використання християнської ідеології з політичною метою (Ф. Гогартен).

ТЕОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – напрям у сучасному протестантизмі, який ґрунтується на ідеї діалогу християнства з наукою та мистецтвом, з огляду на тези про те, що автономія культури та втрата нею «релігійної субстанції» рівнозначна втраті її смислу, а церква повинна прагнути відкривати у формах існуючої від неї автономно культури глибинні виміри, що повинно призвести до пізнання безумовного. Метою **Т. к.** є теономія – подолання суперечності між культурою та церквою шляхом досягнення царства божого. Ідеологом **Т. к.** був американський протестантський філософ П. Тілліх (1886–1965 рр.), який визначив її принципи у праці «Релігійна субстанція культури» (1959 р.).

ТЕОРЕМА (грец. *teoreo* – розглядаю, досліджую) – положення чи твердження, істинність якого встановлюється.

ТЕОРІЯ (грец. – *teoria* – розгляд, дослідження) – 1) в широкому розумінні – форма діяльності людей, спрямована на отримання знань про об'єктивну дійсність, яка з практикою становить суспільне життя; 2) у вузькому

розумінні – система вірогідних наукових знань про певну сукупність предметів, яка описує, пояснює та передбачає явища певної галузі реальної дійсності.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ (латин. *convergere* – наближатись, сходитись) – характерна для 50–60-х рр. XX ст. концепція гуманітарних наук (політології, соціології, політекономії), яка розглядає суспільний розвиток сучасної епохи як реалізацію панівної тенденції до зближення двох соціальних систем – капіталізму та соціалізму у певну змішану соціальну систему, яка поєднує у собі позитивні риси кожної із них.

ТЕОРІЯ ТРЬОХ СВІТІВ – основний елемент метафізичної теорії відомого британського філософа XX ст. **К. Поппера** (1902– 1994 рр.), який був сформульований у його роботах 70–80-х рр. XX ст., зокрема у праці «Самість та її мозок. Аргумент на користь інтеракціонізму», що була написана у співавторстві із видатним вченим – нейробіологом Дж. Екклзом. Відповідно до неї, у Всесвіті виділяються три основні реалії, що трактуються як світи, а саме:

а) світ фізичних явищ (наприклад, атоми, поля, сили, «тверді матеріальні тіла» тощо);

б) світ ментальних і психічних станів (суб'єктивні стани свідомості, диспозиції тощо);

в) світ об'єктивного мислення та продуктів людської свідомості (гіпотези, проблеми, наукові теорії, проекти, матеріалізовані у вигляді машин та механізмів, книги у бібліотеці і навіть можливі наслідки існуючих наукових теорій).

Усі три світи є реальними не тільки як фізичні сутності, але й як стани свідомості та зміст людського мислення, генетично пов'язані між собою, а завдяки виникненню третього світу, на думку **К. Поппера**, всі світи «відкрились перед людським буттям».Особливість третього світу полягає у тому, що він відносно автономний, але визначає стан фізичного світу та свідомість людини. Цей світ у **Т. т. с**. розглядається як своєрідне узагальнення антипсихологізму, «епістемологія без пізнаючого суб'єкта». Другий світ не лише суб'єктивний, але й в певному значенні хаотичний, оскільки в ньому переплітаються відчуття задоволення та болю, простору та часу, підсвідома пам'ять, вроджене знання та імпульси до дії. Висловлюється передбачення, що саме на цьому рівні людину відрізняє від тварини спрямованість до засвоєння мови та певні типи поведінки. Поява мови та здатність виражати у ній свою саморефлективну діяльність сприяє переходу до третього світу.

ТЕРМІН (латин. *terminus* – границя, кінець, межа) – слово або словосполучення, значення яких визначається у контексті відповідної наукової теорії.

ТЕРТУЛЛІАН (Tertullianus) *Квінт Септімій Флоренс* (155/165 –220/240) – один із найвидатніших ранньохристиянських письменників та теологів, класик християнської патристики.

Народився у Карфагені, освіту отримав у Римі, де виступав як судовий оратор, згодом прийняв християнство (195 р.) та увійшов до аскетичної секти

монтанітів, що проповідувала мучеництво в ім'я християнської віри. Активно виступав проти сучасної йому християнської церковної практики та кліру.

Автор понад 40 праць з проблем апологетики та догматики, моральної теології та еклезіології. Став один із найяскравіших ранньо-християнських теологів, які обґрунтовували переваги християнської віри над політеїзмом Римської імперії. Напротивагу **Орігену** проголошував принцип несумісності християнства із язичницькою (античною) мудрістю. Висунув тезу про несумісність віри та розуму, наголошуючи, що сила віри прямо пропорційна безглуздості положень, в які віриш. Беручи до уваги значення містики у християнстві, вважав, що містичний досвід розкриває глибинні вияви людської душі. **Т.** було введено поняття Божих іпостатей та сам термін «трійця», що засвідчував принцип триєдності Бога.

Відома ранньосередньовічна схоластична теза «Вірую тому, що абсурдно», яка приписується **Т**., взята із його праці «Про плоть Христа» та є перефразованою думкою теолога. **Т**. увів у латинську мову термін persona (особа), що виявляється в акті особистого дотику Бога до людини, а Христос поєднав у собі подвійне єство (status), об'єднану в одній особі (persona). Перший християнський теолог, який послугувався латинською мовою, зачинатель церковної латинської мови.

ТОЙНБІ (англ. Toynbee) *Арнольд Джозеф* (1889–1975 рр.) – британський історик, історіософ та соціолог, прихильник цивілізаційного підходу, автор концепції **«виклику-і-відповіді»**. Закінчив Оксфордський університет та Британську археологічну школу в Афінах (Греція), учасник археологічних експедицій у Греції. Працював у Міністерстві закордонних справ Великобританії, був професором Лондонської школи економіки, Лондонського університету, науковим керівником Королівського інституту міжнародних відносин (1925–1955 рр.), редактором «Огляду міжнародних відносин».

Основна праця – «Дослідження історії» (1934–1961 рр.), що налічувала 12 томів, написана під впливом творчості відомого німецького філософа **О. Шпенглера** та присвячену фундаментальному аналізу виникнення, розвитку та відмирання цивілізацій у межах всесвітньої історії. У ній було виокремлено 21 цивілізацію, для яких властиві унікальні універсальні релігії, світові держави та філософії. Серед них – шумеро-аккадська, ввілонська, древноєгипетська, хеттська, сірійська, персидська, арабська, мінойська, еллінська, західна, православна (Візантія, південні слов'яни), православна російська, древньокитайська, далекосхідна китайська, далекосхідна японсько-корейська, індська, індуїстська, майянська, мексиканська, юкатанська, андська.

Згодом **Т.** вже вирізняв 36 цивілізацій та 5 «живих» цивілізацій третього покоління: західно-християнську, православно-християнську, ісламську, індуїстську та далекосхідну.

Цивілізація трактувалась як сукупність країн та народів, що пов'язані спільною долею та світоглядом, вона протиставлялась примітивним суспільствам та характеризувалась ієрархічною структурою, універсальними державою та релігією. Виділяє етапи становлення цивілізацій та виявляє причини їх смерті.

Рушієм розвитку **цивілізацій** вважав наявність «творчої меншості», котра є носієм «життєвого пориву», вміє відповісти на виклики часу та повести за собою «інертну більшість».

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (Thomas Aquinas) (1225/1226–1274) – середньовічний теолог та філософ, один із найвидатніших представників середньовічної схоластики. Виховувався у бенедектинському монастирі, навчався у Неапольському та Паризькому (під керівництвом **Альберта Великого**) університетах, чернець-домініканець. Викладав в університетах Парижа, Рима, Неаполя. Мав титул «Ангельського доктора». Доктор теології, католицький святий. Визнаний «Всезагальним вчителем Церкви». Засновник течії у середньовічній схоластиці (томізм).

Прагнув трансформувати аристотелівське вчення про науку та знання відповідно до основної гносеологічної проблеми середньовіччя (співвідношення віри і знання). Вважав, що вища наука, під якою розумів теологію, користується допомогою інших допоміжних наук, джерелом яких є досвід та розум. Відрізняв істини розуму та істини одкровення, вважаючи останніх недоступними розуму, підвладними тільки вірі за посередництвом душі, внаслідок чого науку підпорядковував богослов'ю. Стверджував, що справжня філософія є «служницею богослов'я» і тому повинна за допомогою логічних аргументів доводити християнські догми. Підготував своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології» в якій усі питання пізнання світу розглядав на засадах теологічного раціоналізму.

Висловив п'ять доведень буття Бога, які стали класичними в західноєвропейській теології:

- оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» або «першопоштовх» руху – Бог;
- всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог;
- все в світі існує не випадково, а з необхідністю, ця необхідність – Бог;
- всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог;
- у природі все має певний сенс, доцільність свого існування, а відтак повинна існувати «остання» і головна ціль – Бог.

ТОТАЛІТАРИЗМ (італ. *totalitas* – цільність, повнота) – політичний режим, якому притаманний надзвичайно широкий (тотальний) контроль держави за всіма сферами життєдіяльності суспільства, мета якого є його організація відповідно до певного єдиного плану. За таких обставин все населення мобілізується на підтримку уряду та його ідеології. Організації, чия діяльність не підтримується владою, обмежуються або забороняються, заперечується роль традиції у визначенні основних норм моралі, яка розглядається з суто раціональних позицій.

ТОТОЖНІСТЬ – філософська категорія для позначення рівності, однаковості предметів та явищ реальної дійсності, а також її елементів між собою.

ТОФФЛЕР (Toffler) *Олвін* (1928−2016) − американський філософ, соціолог і публіцист-футуролог.

Основні праці: «Шок майбутнього» (1970), «Культурні споживачі» (1973), «Доклад про екоспазму» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Попередні нотатки й перспективи» (1983) та ін. Автор одного з варіантів концепції постіндустріального, або інформаційного суспільства. Вважає, що історична еволюція не може бути описана у вигляді процесу плавного розвитку, а втілюється через соціальні протиріччя і конфлікти, котрі, однак, не є хаотичними, а укладаються в загальну картину вимірів, що протікають через деякі інтервали, дискретності. В суспільному розвиткові, за **Т.,** взаємодіють чотири сфери: техно-, соціо-, інфо-, і психосфера, але вирішальну роль у хвилеподібному потоці змін грає перша з них. Тому джерелом і рушійною силою нововведень в суспільстві виступають технологічні революції. В залежності від характеру такої революції визначається і сутність цивілізації, що виникає на її основі. В результаті розгорнення першої технологічної революції − аграрної (за **Т.**) − виникла величезна хвиля сільськогосподарської цивілізації. Визначальні ознаки цієї цивілізації такі:

–земля− основа економіки, сімейної і політичної організації, культури;

–панівне становище простого розподілення праці і пов’язана з цим наявність декількох чітко визначених каст і класів: знань, духовенство, воїни, раби або кріпаки;

–суворо авторитарна влада;

–класове положення − визначальний параметр соціального статусу і індивіда, і соціальної групи;

–економіка децентралізована, оскільки кожна община виробляє більшу частину того, у чому відчуває потребу.

На зміну цієї цивілізації на гребені Другої хвилі приходить нова, індустріальна цивілізація. Її символом стає заводська труба, головним рушієм − м’язова сила робітників промислового виробництва, які стають придатками машини, котра породжує гігантизм і одноманітність (масовість) в усіх сферах життя, включаючи працю, культуру, спосіб життя. Індустріально-заводський тип виробництва продукує машини і їх системи, які створюють нові машини, а це відчиняє двері для масової продукції, масового розподілення, масової торгівлі і масової культури. Згідно з цим і соціосфера, яка базується на індустріальній техносфері, пристосовується до життя людей, пов’язаних з фабричним виробництвом: нуклеарна сім’я, корпорації, масова освіта (школи, вузи), клуби, бібліотеки, церкви, профспілки, партії, мистецтво і навіть влада − політичний еквівалент фабрики, − все це будується за принципом масовидної ієрархічної структури і орієнтується на ринок, тобто на анонімного споживача. Індустріалізм розпорошує суспільство, ділить його на дві половини цілісного людського життя − виробництво і споживання, а тим самим створює спосіб життя, наповнений економічною напруженістю, соціальними конфліктами, сімейними драмами і психологічним дискомфортом. Всі ці соціальні пороки витікають з дії шести взаємопов’язаних принципів індустріалізму, які

програмують поведінку мільйонів людей: стандартизації, спеціалізації, синхронізації, концентрації, максимізації і централізації.

Нині індустріальна цивілізація занепадає з багатьох причин, основними серед яких є дві: 1) біосфера більше не може витримувати неперервні і неконтрольовані індустріальні атаки; 2) ми не можемо більше безкінечно розраховувати на енергію, яка є головною передумовою і субсидією індустріального розвитку. У межах індустріальної цивілізації в другій половині XX ст. виникла і почала її перемагати Третя величезна хвиля технологічних і соціальних трансформацій. Остання викликана зростаючим розповсюдженням комп'ютерів, лазерної техніки, біотехнології, генної інженерії, інформатики, електроніки, теле- і відеокомунікацій, які складають базисні галузі постіндустріального виробництва. Виникає нова енергетика, що базується на джерелах, які оновлюються, а не вичерпуються. На відміну від індустріального виробництва головними стають інформація, творчість і інтелектуальна технологія. На зміну пролетаріату, який є придатком машини, приходить, за **Т.,** «когнітаріат», тобто інтелектуальний робітник, котрий володіє майстерністю і інформацією − цілим набором духовних інструментів, що дозволяють кваліфіковано і ефективно працювати з все більш складною і різноманітною інформацією. В процесі перетворення підприємств Другої хвилі на підприємства Третьої хвилі зростає безробіття, з різних видів якої найбільш поширеними є структурна, технологічна і тимчасова, пов'язана з корінними технологічними перетвореннями основ виробничої діяльності, змісту і характеру праця. Відбувається сполучення розділених індустріалізмом виробника і споживача, виникає новий тип робітника: споживач активніше залучається до виробництва, до прийняття управлінських рішень. В цих умовах на кожен долар, вкладений в економіку Третьої хвилі, повинно приходитися декілька доларів, які вкладено в людський капітал − в навчання, освіту, перенавчання працівників, переселення, соціальну реабілітацію, культурну адаптацію. Найважливіше тут − трансформація не машин, а людей, переозброєння їх свідомості, перехід до розуміння первинної значимості культури в житті соціуму. Одночасно з перетворенням техносфери відбувається революціонізація інфосфери. Еволюція виробництва демасує розум і культуру.

Світ в цілому припиняє здаватися машиною; він заповнюється інноваціями, для сприйняття і розуміння яких необхідний постійний розвиток здібностей, неперервна освіта, широкомасштабне мислення, що підштовхує людину до розуміння зв'язків між подіями, які поверхово здаються незалежними одна від одної, але по суті є частинами одного цілого. Зіткнення Другої і Третьої цивілізаційних хвиль не відбувається без протиріч. Якщо з протиріч індустріальної і сільськогосподарської цивілізації виникли багаточисельні революції, контрреволюції і війни другої половини XVIII – XX ст.ст., то із зіткнення Третьої хвилі з Другою відбувається економічна криза, викликана хижацьким ставленням до природи зі згубними наслідками для людства, небезпека «електронного смогу», інформаційне забруднення, боротьба за інтелектуальні ресурси («інфовійни»), широке поширення психічних захворювань.

Чим активніше і цілеспрямованіше людство стане залучатися в глобальну революцію Третьої хвилі, яка несе з собою «першу дійсно гуманну цивілізацію у відомій нам історії», вважає **Т.,** тим ефективніше будуть вирішуватися виникаючі в процесі цього переходу протиріччя і конфлікти, тим масштабнішим стане створення цінностей за межами ринку. Різнобічні рівні і форми індивідуальної і групової ідентичності дозволяють людині більш гостро, ефективно і безболісно адаптуватися до трансформацій в техносфері, економіці і культурі, які постійно прискорюються.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ− напрям філософування і світоглядна позиція, стрижнем якої є орієнтація на минуле,ідеалізація, апологія та відтворення історичних, культурних, релігійних тощо традицій.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ (латин. *transcendere* – переходити, переступати) – термін схоластичної філософії, що позначає гранично загальні категорії (річ, суще, істина, добро, єдине); у кантівській філософії – позначення характерного для апріорних (всезагальних та необхідних) умов досвіду.

ТУРЕН (Touraine) *Ален* (нар. 1925) франц. соціолог, професор університетуа в Нантера, керівник Центру дослідження соціальних рухів, редактор журналу «Sociologie du travail». Розпочавши з вивчення проблем індустріальної соціології і соціології праці, **Т.** потім звернувся до загальнотеоретичної проблематики і аналізу соціальних рухів. У роботі «Соціологія дії» (Sociologie de S'action, 1965) Т. виступає з позицій натуралістичного розуміння суспільства і ставить завдання подолати рамки структурно-функціонального аналізу в немарксистській соціології. Він розвиває «акціоналістський підхід», прагнучи виявити джерела нормативних систем і звести їх до дії, яка їх породжує, виявити за інститутами і соціальними відносинами «динаміку систем історичної дії», що творить «історичний суб'єкт». Це передбачає, за **Т.,** аналіз праці (в надзвичайно широкому розумінні), відношень між Людиної і її твореннями, орієнтацією у відношенні «іншого» («соціальності») і «антропологічної свідомості» (суперечності між природною і культурною, що переживає людина).

В концепції «постіндустріальне суспільство» **Т.** стверджує, що на відміну від індустріального, в якому основними силами, що борються між собою є робітники і клас капіталістів, в «постіндустріальному» («технократичному», «програмуючому») суспільстві ці сили представлені технократами, які контролюють інститути влади, і «професіоналами» (науково-технічною інтелігенцією і суспільством). Травневий рух 1968 року у Франції **Т.** вважає «першою класовою боротьбою технократичного суспільства». Оголосив себе прибічником лівих сил, але виступив лише за реформи. **Т.** заперечує якісні відмінності між політичними інститутами капіталізму і реального соціалізму, неособливого значення організованого робітничого руху в сучасній класовій боротьбі. Суперечливість соціально-політичних позицій **Т.** проявилась в еклектичності його теоретичних міркувань.

ТУРОВСЬКИЙ *Кирило* (бл. 1130 після 1182 рр.) – давньоруський православний єпископ Турівський, мислитель, проповідник та богослов, автор низки повчань та молитовних текстів. Канонізований православною церквою.

Використовуючи методи алегоричного мислення, у своїх проповідях утверджував ідеї раціонального мислення у середньовічній Київській Русі. Намагався подолати аскетичне неприйняття світських цінностей. Пізнання світу трактував як пізнання Бога та моральне повчання. Творив як представник школи візантійських проповідників, проте вмів творчо переосмислювати запозичені сюжети. Твори **Т**. порівнювали з працями таких видатних мислителів, як **Іоанн Златоуст, Григорій Богослов** та інші.

У

УАЙТХЕД (англ. Whitehead) *Альфред Норт* (1861–1947 рр.) – британський математик, логік, філософ, співзасновник (разом з **Б. Расселом**) логіцистичної школи у філософії математики.

Навчався у Трініті-коледжі Кембриджського університету (1880–1884 рр.), після закінчення якого був зарахований до викладацького складу навчального закладу. Дисертація була присвячена проблемам фізики. У ньому **У.** здійснив порівняльний аналіз фізики й алгебри, в результаті чого дійшов висновку про можливість зіставлення та реконструкції паралельних символічних дискурсів. Підготував наукову роботу «Трактат про універсальну алгебру» (1891 р., 2 т. – 1898–1903 рр.). Згодом зацікавився теологією, особливо творами католицьких богословів (Г. Дж. Ньюмен).

На початку XX ст. починає розробляти питання символічної логіки. Вважав логіку більш фундаментальною наукою, ніж математика. Зі своїм учнем **Б. Расселом** взяв участь у Першому міжнародному конгресі з філософії у Парижі, після чого у співавторстві з ним підготував тритомну працю «Початки математики» (1910–1913 рр.). Виступив з доповіддю «Про математичні поняття матеріального світу» перед Королівським товариством, в якій протиставляв ньютонівській теорії лейбніцівський релятивізм з його відносністю простору. Зацікавлення математикою призвело до публікації іншої роботи «Вступ до математики» (1911 р.) та переїзду у Лондон, де він почав викладати у коледжі при Лондонському університеті. Саме там він очолив кафедру та отримав посаду професора.

Будучи обраним президентом Асоціації математиків, він виступив з критичною доповіддю про панівну в той час у Європі систему. Цей виступ зробив його відомим у гуманітарних колах, а сам він був обраним президентом академради при університеті та деканом наукового факультету.

У роки Першої світової війни займається проблемами загальнофілософських основ фізики. У роботі «Дослідження принципів природознавства» (1919 р.) виступав з альтернативною ейнштейнівській теорією відносності, намагався пояснити прості та час на основі даних емпіричного досвіду людини та сприйняття нею навколишнього світу.

З часом його все більше цікавить філософська тематика, спочатку він дискутував з філософами щодо емпіричних основ наукового знання, а у трактаті «Поняття природи» (1920 р.) пише про мінливість буття та вводить поняття події як специфічного вторгнення у потік часу певних «понадчасових

компонентів». Саме в цей час у метафізиці **У**. виявляються елементи платонізму та бергсоніанства, що спричинило відхід від нього багатьох колег-математиків, зокрема і **Б. Рассела**.

Коли вчений почав замислюватись про вихід на пенсію, поступило запрошення очолити кафедру філософії Гарвардського університету (1924 р.), яким він скористався. Він прочитав вісім лекцій за темою «Наука і сучасний світ», в яких піддав критиці «науковий матеріалізм». Згодом читає лекції у Едінбурзькому університеті (Шотландія). На цей час його метофізична «філософія організму» стала занадто складною для розуміння студентів і він змушений був розробити новий понятійний аппарат для їх викладу. У цих лекціях виступив проти вчення Д. Юма про те, що чуттєвий досвід не може стати основою філософського вчення, а здатен лише перевіряти його істинність. Всесвіт у нього складався із сутностей, що знаходяться у процесі становлення й освоєння тієї безмежної кількості об'єктів, що походять від предвічного Бога. Единбурзькі лекції були опубліковані під загальною назвою «Процес та реальність» (1929 р.), у них він відмовлявся від догматизму у філософії, науці чи теології. Свої релігійні погляди він висловив у роботі «Релігія у творінні» (1926 р.), в якій всіляко виправдовував релігію як відношення індивіда не до інших індивідів чи їх груп, а до всесвіту загалом. Відтак релігія трактувалась як допустимо найглибший зріз людської самотності.

У. продовжував лекційну діяльність у Гарвардському університеті до 1937 р., особливий успіх мали філософські вечори, що проходили у нього вдома. Його останньою науковою роботою став трактат «Пригоди ідей» (1933 р.), в якому він продемонстрував як ті ж ідеї, незважаючи на їх удаваний антагонізм, стають відображенням єдиної сутності. Підбиваючи підсумок своїх метафізичних досліджень, **У.** висловився з приводу таких понять, як краса, істина, мистецтво, пригоди та світ. Після смерті вченого його тіло було піддано кремації, а неопубліковані рукописи було спалено. У нього не залишилось прямих учнів, але його ідеї отримали розвиток, зокрема у працях відомого американського філософа **Ч. Хартсхорна.**

УВАГА – форма психічної діяльності людини, що виявляється у її здатності зосереджуватись на певних об'єктах навколишнього світу.

УМОВА – філософська категорія для позначення тих факторів, котрі є необхідними для виникнення, існування та зміни певних предметів та явищ.

УМОВИВІД – логічна форма отримання нового знання про дійсність за допомогою наявних положень про неї; перехід від одних даних про предмет чи явище до інших, нових, що випливають з попередніх.

УНАМУНО (ісп. Unamuno y Jugo) *Мігель де* (1864–1936 рр.) – іспанський філософ екзистенційно-релігійного напряму, письменник та громадсько-політичний діяч. Вивчав філософію у Мадридському університеті (Іспанія, 1880– 1884 рр.), викладав латинь у школах Більбао (Іспанія), професор грецької мови, античної літератури та філософії університету у м. Саламанка (Іспанія), ректором якого став у 1901 р. Значний вплив на життя та творчість **У**. мала політична криза в Іспанії 1898 р., яка сформувала специфічний стан світогляду цілого покоління іспанської інтелігенції, яке називали «поколінням

98 року». Ставши лідером цього покоління, зауважив на три основні філософські проблеми того часу, що у нього поєднувались з темою бога, а саме: «ніщо», особистість та історію.

За виступ проти диктатури, встановленої в Іспанії, був висланий на Канарські острови (1924 р.), звідки направився у добровільне вигнання у Францію, згодом повернувся на батьківщину (1930 р.), обирався депутатом парламенту (1931–1932 рр.), виступив проти республіки, вважаючи, що вона не може забезпечити громадянський мир у країні, спочатку підтримав, а пізніше засудив франкістський заколот в Іспанії (1936 р.), за що був звільнений з посади ректора університету та поміщений під домашній арешт.

Ще під час навчання в університеті зацікавився працями представників позитивізму (П. Спенсер, О. Конт), соціалістів (К. Маркс), активно співпрацював у соціалістичному виданні «Класова боротьба». Згодом почав розробляти концепції, що стали попередниками низки положень екзистенціальної та персоналістичної філософії. В цей час вплив на його погляди мали праці Августина Аврелія, іспанських середньовічних містиків, Б. Паскаля та С. К'єркегора.

Однією із центральних проблем філософії **У.** є питання безсмертя. Він стверджує, що перед цим питанням людина схильна поєднати скептицизм свого розуму з відчаєм, у результаті чого формується «трагічне відчуття життя» як основа людського існування (екзистенції).

«Трагічне відчуття життя» конкретизувалось як специфічне переживання конечності людського буття. На основі цього розвиває ідею Бога як проекції фундаментальної жаги бутя на нескінченність універсуму та гаранта особистого безсмертя. Бажання зберегти віру у безсмертя одночасно з сумнівом в істинах релігії визначило прагнення **У.** до т. зв. «кіхотизму», боротьби в ім'я нездійсненного ідеалу, який здається людському розуму безумством.

Духовне життя людини зосереджується на бажанні вирішити суперечності конечного та нескінченного. Бажанню особистого безсмертя суперечить раціоналістична переконаність у конечності сущого, потребі у вірі – неможливість віри для сучасного розуму. Саме тому і вводить поняття «агонії» як особливого трагічного сприйняття життя, що викликане непримиренним дуалізмом розуму та віри.

На думку **У.**, творчість, любов, дружба, материнство тощо є способами подолання конечності існування, відображення «я» в навколишньому світі. Стверджував особистісний, екзистенціальний характер філософської істини, зазначав суперечності наукового та духовного прогресу, вважав відродження особистості («героїчне безумство», «кіхотизм») єдиною можливістю виходу з глухого кута сучасного йому світу.

УТИЛІТАРИЗМ (латин. *utilitas* – користь, вигода) – різновид прагматичного філософського вчення, за яким критерієм істинності знання вважає корисність, здатність виступати як специфічний засіб у процесі досягнення мети освоєння дійсності. Засновником вчення став Дж. Бентам, котрий вважав, що «якнайбільше число людей повинно прагнути до якомога

більшого щастя». Сприяючи благу суспільства, людина відтак одночасно сприяє своєму власному.

УТОПІЯ (грец. *u* – ні та *topos* – місце) – модель певного вигаданого суспільства, що не спирається на реальні соціальні структури та розглядається як втілення соціального ідеалу. З часом набуває метафоричного характеру та стає синонімом науково нездійсненного проекту. Сучасні утопісти дають змогу передбачати певні тенденції ймовірного розвитку суспільства та застерігати від негативних соціальних наслідків людської діяльності, чим сприяють розвитку в соціальних науках методів нормативного прогнозування, прийомів аналізу й оцінки бажаності та ймовірності передбачуваного розвитку подій.

УЯВА – процес формування людиною нових образів на основі її попереднього досвіду.

УЯВЛЕННЯ – форма чуттєвого пізнання, конкретно-чуттєвий образ реального світу за відсутності безпосереднього контакту з об'єктом пізнання.

Ф

ФАКТ (латин. *factum* – зроблене, те, що здійснилось) – 1) дійсна подія, наслідок, випадок, істина; 2) у логіці – судження про події, що відбуваються реально.

ФАКТОР (латин. *factor* – той, що робить) – умова, рушій будь-якого процесу.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (латин. *Falsus* – хибний, *facio* – роблю) – принцип формування наукового знання, введений британським філософом **К. Поппером** (1902–1994 рр.), який виявляє значні відмінності науки від метафізики та полягає у встановленні специфічного способу виявлення хибності гіпотези або теорії у межах експериментальної чи теоретичної її перевірки, що фіксує відмову від ідеї верифікації, допомагає відділити ненаукове знання від наукового, будучи важливим елементом наукової методології. Основні положення цього принципу було визначено у такому:

а) якщо теорія спростована, вона повинна бути негайно відкинута;

б) науковими можуть вважатись лише ті теорії, які у принципі можуть бути заперечені, тобто такі, що здатні довести свою хибність;

в) теорія повинна розглядатись або як конвенціональна (прийнята науковим товариством), або як емпірична;

г) під час визначення характеру емпіричної теорії необхідно взяти до уваги ті події та явища, які під цю теорію не підходять;

г) необхідно відрізняти «фактуально хибні» та логічно хибні (суперечливі) висловлювання.

Принцип **Ф.** далі розвивав у своїх працях британський філософ **І. Лакатос** (1922–1974 рр.).

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ УТОЧНЕНИЙ – елемент філософської концепції британського філософа-постпозитивіста **І. Лакатоса** (1922– 1974 рр.), який вважає реальними лише ті науки, які можуть вивчатись відповідно до певних вимог, що передбачають ті логічні правила та закони, які визначають

основні напрями збільшення наукового знання. **І. Лакатос** довів, що ріст «зрілої» теоретичної науки практично завжди є результатом зміни дослідницьких програм у вигляді послідовно пов'язаних теорій, кожна із яких виникає як результат додавання допоміжної гіпотези до попередньої теорії. Сформував низку нормативних «дослідницьких правил», в яких використовував положення позитивної та негативної евристики, аномалії та контрприклади, допоміжні гіпотези, парадокси, несумісні факти та внутрішні суперечності. Розглядуваний методологічний принцип створення дослідницьких програм мав значення для розвитку історико-наукових досліджень у галузі математики, фізики, біології та інших науках.

ФЕЙЄРАБЕНД (нім. Feyerabend) *Пауль (Пол) Карл* (1924– 1994 рр.) – американський філософ-постпозитивіст австрійського походження, представник **філософії науки**.

Народився у Відні (Австрія), закінчив Віденський університет та Інститут методологічного відродження німецького театру у Веймарі (Німеччина). У роки Другої світової війни був направлений для виконання трудової повинності у місцевість біля Бреста у Франції, після чого повернувся до Австрії та вступив в офіцерську школу. Наприкінці 1943 р. направлений на Східний фронт, за службу нагороджений Залізним хрестом, отримав важке поранення.

Після війни викладає у Віденському інституті наук і образотворчих мистецтв (1951–1956 рр.), відвідує семінар **К. Поппера** у Лондонській школі економіки (1955–1956 рр.), викладає у Брістольському університеті (Великобританія, 1956–1959 рр.). У 1959 р. емігрує до США, де працює у Міннесотському центрі філософії науки, призначається професором Каліфорнійського університету (1962 р.), де працює до 1989 р. Читає курси лекцій у Вільному університеті у Берліні (Німеччина, 1968–1970 рр.), Єльському університеті (США, 1969–1970 рр.), Федеральному технологічному інституті у Цюриху (Швейцарія, 1979 р.), почесний професор університету ім. І. Лойоли у Чікаго (США, 1970 р.). Став відомим завдяки своїм анархістським поглядам на процес наукового пізнання та твердженням про те, що в науці не існує універсальних методологічних правил. Він був впливовою особою у філософії науки та у соціології наукового пізнання. Його критика спричинила значний вплив на розвиток теорій науки **Т. Куна, І. Лакатоса** та ін.

У своїх роботах «Проти методу» та «Наука у вільному суспільстві» відстоював ідею відсутності загальних методологічних правил у науці. Заперечував наявність єдиного, заснованого на традиції наукового методу, обґрунтовуючи свою думку твердженням, що будь-який метод обмежує діяльність вчених і прогрес науки загалом. На основі таких доведень сформував концепцію «епістемологічного анархізму». Допускав наявність цього «анархізму» у межах розвитку наукової теорії вважаючи, що він є більш гуманним, ніж інші наукові системи, оскільки не нав'язує вченим жорстких правил. Ця позиція була доволі радикальною, оскільки передбачала, що філософія не може ні успішно описати науку загалом, ні розробити метод відокремлення наукових пошуків від ненаукових сутностей, зокрема міфів. **Ф.** стверджував, що розроблений та рекомендований філософами «загальний курс»

розвитку науки повинен бути відкинутим вченими, якщо виникає необхідність у подальшому прогресі.

У своїх аргументах стосовно оцінки наукових теорій піддає критиці критерій послідовності, вказуючи на те, що вимога до нових наукових теорій продовжувати старі теорії надає їм необґрунтовані переваги, а нові наукові теорії, які дотримуються такої послідовності, не здатні краще описувати дійсність, ніж ті, які такої послідовності не дотримуються.

Вважав, що вибір між новими, однаково переконливими науковими теоріями на основі надання переваг тій, що ґрунтується на старих теоріях, буде радше естетичним, ніж раціональним. Відомості про попередню теорію, на його думку, можуть лише зашкодити вченим, оскільки вони не відкинуть застарілі погляди під час переходу до якісно нової наукової теорії.

ФЕЙЄРБАХ (нім.Feuerbach) *Людвиг Андреас* (1804–1872)– нім. філософ, творець антропологічного матеріалізму. Освіту отримав у Гейдельберґському і Берлінському університетах. Після захисту в 1828 р. дисертації «Про єдиний, всезагальний і безкінечний розум» (витриману в дусі гегелівського ідеалізму) працює приват-доцентом Ерлангенського університету. Із-за гонінь за написаний твір «Думки про смерть і безсмертя» з 1837 р. по1860 р. вів уособлене життя у селищі Брукберг. Важливою віхою в інтелектуальній біографії **Ф.** був його розрив в 40–50 рр. XIX ст. з гегельянством, яке він критикує в основному з матеріалістичних позицій, різко виступає проти тези про тотожність мислення і буття. **Ф.** уважав філософію наукою про природно зрозумілу дійсність – в її істині й універсальності. При цьому істина, дійсність і чуттєвість виступали в його філософії як тотожні. **Ф.** якісно змінив визначення основного питання філософії: на місце співвідношення мислення і буття він поставив людину і світ (світоглядне відношення). Критикуючи релігію, **Ф.** зробив висновок, що Бог – абсолютизована людина, а її якості – знання, сила та доброта – у перебільшеному вигляді стали атрибутами Бога як Всесильної, Всеблагої та Всевідаючої істоти.

Завдання філософії **Ф.** убачав у поверненні людини до себе. Людина – частина природи і її продукт. Єдність душі і тіла, розуму і тілесного організму – така суть людини. Особливість людини, її «антропологія», відмінність від тваринного світу, полягає у свідомості, в ній же корениться і релігія. **Ф.** вперше дає визначення вже не розуму людини, а людської свідомості – основного поняття антропологічної філософії. Філософію він розумів як сферу особистісного знання, нескінчений пошук смислу, як діалог, як шукання Бога.

Релігійні уявлення **Ф.** уважав відчуженням людини, яка створила їх, відірвала від себе, гіпнотизувала й поставила сама себе у залежність від них. Ставлення її до Бога демістифікується й стає відношенням до собі подібних. Філософ наголошує: «Людина людині – Бог». Оскільки ж відношення до Бога концентрується у любові, то любов становить основний зміст стосунків між людьми. Незбіг ідеалу – взірця «родової» людини – з її реальними можливостями породжує зло. Сама релігія переосмислюється як сукупність суспільних зв'язків, що **Ф.** виводив з терміну religare – пов'язувати. Любов він тлумачив у широкому розумінні – як розмаїття позитивних, добродійних

почуттів і дій, гуманних якостей людини, а не лише як статеві стосунки. На думку **Ф.,** на місце любові до Бога слід поставити любов до людини як єдино істинної релігії, на місце віри в Бога – віру людини в саму себе. Він хоче заставити філософію брати до уваги і «високе» і «низьке» в людині, пропонує полюбити людину з її недосконалістю, тілесною обмеженістю, з її бажанням спілкування і продовження людського роду. Людина – істота «родова», всі свої задатки вона реалізує спільно і в цьому запорука її майбутньої величі. Антропологізм **Ф.** призвів до побудови нової теології, в якій Людина і є Богом. Філософія **Ф.** отримала різні інтерпретації: марксизм визнавав її одним зі своїх джерел, підкреслюючи матеріалізм й атеїзм, а немарксистські історики філософії вважають її предтечею філософії життя і філософської антропології.

Основні праці: «Думки про смерть і безсмертя» (1830), «Історія нової філософії» (у 3-х тт., 1833–1838), «Письменник і людина» (1834), «До критики гегелівської філософії» (1839), «Суть християнства» (1841), «Попередні тези до реформи філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843), «Сутність релігії» (1845), «Теогонія» (1857).

ФЕМІНІЗМ (лат. femina − жінка) − рух проти дискримінації жінок. Статева дискримінація («сексизм») може проявлятися в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах життя. Хоча у Платона в «Державі» можна виявити припущення про можливе рівноправ'я чоловіка і жінки в ідеальній державі, переважне ставлення до жінки було іншим. На думку Аристотеля, взаємостосунки чоловіка і жінки влаштовуються таким чином: «Перший за своєю природою господарює, друга знаходиться в підкоренні». Жіночість, за у філософом, «природній недолік». Ставлення до жінки в християнській традиції неоднозначне. З одного боку, чоловік і жінка разом відображають Образ Божий в людині. Жінка − Божа Матір втілює у собі непорочність, милосердя, покору. З іншого боку, жінка − Єва є джерелом спокус, гріховності, непостійності, «вратами аду». В епоху Відродження в утопічних проектах Т. Мора і Т. Кампанели жінки отримують рівні права з чоловіками. В працях Д. Дідро, Дж. Ст. Мілля, Ш. Фур'є висуваються ідеї «звільнення» жінки. Право жінки на рівні права з чоловіком в усіх сферах життя визнається і в марксизмі. Разом з тим у працях Гегеля, у творах А. Шопенгауера і Ф. Ніцше можна виявити відкрито дискримінаційні висловлювання.

Починаючи з XVIII ст. в суспільстві формується стійка антидискримінаційна тенденція. З появою «Декларації прав жінки і громадянки», написаної Олімпією де Гуж в 1791 р., починає формуватися ідейна база феміністського руху. На думку О. де Гуж, «якщо жінка має право піднятися на ешафот, то вона повинна мати право піднятися і на трибуну». В середині XIX ст. **Ф.** оформився як рух за рівність статей, за політичні права − суфражизм (англ. suffrage − голосування). В 60-х роках XX ст. починається нова хвиля феміністського руху, багато в чому ініційована рухом «нових лівих» і студентськими виступами. В **Ф.** виділилися два основні напрями: ліберально-демократичне і радикальне, революційне. Ліберальний феміністичний рух виступав за зміну системи традиційного розподілу праці між статями. Воно

засноване на взаємопроникненні чоловіків та жінок в ті сфери діяльності, які традиційно були закріплені за протилежною статтю.

Радикальний **Ф.** (С. Файерстоун, К. Міллет, К. Маккінон та ін.) висунув ідею нового суспільного ладу. Суспільство є тоталітарною системою, яка діє через такі інститути, як сім'я, шлюб, любов. Все західне суспільство з самого початку існування побудовано на патріархальній основі, воно контролюється чоловіками на рівні політики і функціонує на основі законів і звичаїв, котрі стверджують чоловічий пріоритет у всіх сферах життя. В результаті жінка практично позбавлена права на «культурне авторство». Механізми сексизму підступні. Жінка позбавлена права голосу, чоловік – «ворог», «експлуататор»; чоловік і жінка − представники різних видів. Методи дії радикального **Ф.** − не тільки публічна критика сексизму, але й насильницькі «революційні» дії (спалення предметів жіночого туалету, зрив сеансів порнофільмів). Ідеал радикального **Ф.** – «природна жінка», вільна від пережитків «чоловічого» світогляду, вільна від зобов'язань, які нав'язані їх патріархальним суспільством, − від сім'ї, від дітородіння.

У руслі радикального **Ф.** формується екологічний **Ф.** − рух, що пов'язує кризовий стан сучасного суспільства з переважанням «маскулінної» (чоловічої) культури. Маскулінний тип мислення існує в межах бінаризму, опозиційності, протиставляючи чоловіче і жіноче, дух і тіло, природу і культуру, суб'єкт і об'єкт. Він базується на уявленні про світ, що побудований ієрархічно, де кожен прагне відвоювати собі місце в суворо встановленому суспільному порядкові, де конкуренція, боротьба − двигун прогресу, де всі смисли прояснені, де переважає цілераціональна поведінка. Ідеал екологічного **Ф.** − заміна маскулінного типу суспільства на фемінний тип, заснований на «сесвітньому сестринстві», на співпраці з природою, на співпереживанні і взаємному піклуванні. На відміну від ліберального **Ф.** (рівність і «вирівнювання статей») і радикального **Ф.** (абсолютне протиставлення статей), екофемінізм заснований на принципі «рівності у відмінностях». В перспективі планується створення єдиної культури, де чоловіче і жіноче начало будуть присутні в однаковій мірі, не вступаючи в боротьбу.

Ідейні установки **Ф.** дозволили йому зблизитися з філософією постмодерністського напрямку, що призвело до виникнення так званої «феміністської критики» (Ж.Дерріда, Ж.Лакан, Ю. Крістева, Ж. Липовецкі). Критика жіночої дискримінації доведена в цьому напрямку до критики «дискримінаційних» мовних структур, в яких має місце суворе розділення на позначальне і позначаєме. Сучасна культура, на думку Ж. Дерріди, − це культура переважання раціональності, диктату реальності, Абсолюту. Усвідомлення такого стану речей − це усвідомлення фалоцентризму сучасної культури. Головне завдання «феміністської критики» − звільнення «Я» від диктату фалоцентризму культури, її плюралізація, створення нової мови − мови придушених різнонаправлених бажань. Нова мова відкриє людині нову реальність, де відсутні незмінний суб'єкт і незмінний об'єкт її бажань; зруйнує поляризовану структуру сучасної культури. В «феміністській критиці» поняття «фемінність» залишається цілком визначеного соціального змісту і стає

символом поліваріантного, децентрованого, полісемантичного світу. «Феміністська критика» розрушує саму основу існування **Ф.** як уособленого соціально-культурного руху.

ФЕНОМЕН (грец. *phaimenon* – те, що з'являється) – єдине у своєму роді явище, що взяте у своїй цілості; незвичайне, виключне явище.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – суб'єктивно-ідеалістичний напрям у посткласичній філософії, що полягає у формуванні безпосереднього сприйняття ідеальних сутностей (феноменів) за допомогою інтуїції й опису цих актів свідомості.

ФІЗИКАЛІЗМ – одна із концепцій **позитивізму логічного**, розроблювана **Р. Карнапом** (1891–1970 рр.), О. Нейратом та ін. Прихильники **Ф.** цінність будь-якого положення науки узалежнюють від можливості його переведення на мову фізики. Речення, що не підлягають операції такого різновиду, трактуються як позбавлені наукового сенсу.

ФІЛОСОФІЯ (грец. *philo* – любити, *sofia* – мудрість) – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення; форма суспільної свідомості, спрямована на вироблення цілісного погляду на світ та місце у ньому людини.

ФІЛОСОФІЯ ДІАЛОГУ – різновид філософського вчення, що оформився у 20-ті рр. XX ст. на основі висновків представників Марбурзької школи неокантіанства і виходив із визнання діалогічного способу тлумачення людської сутності та пріоритетності міжособистісного спілкування. Представниками цієї філософської системи були **М. Бубер** (1878 –1965 рр.) та Ф. Розенцвейг.

Центральна ідея діалогічних поглядів **М. Бубера** – фундаментальна ситуація співіснування «Я» як суб'єктивної сутності з іншою особистістю («Ти», «Воно»), існування як «події» з іншими людьми. Він протиставляв відношення «Я-Ти» та «Я-Воно», де перше фіксує живі міжособистісні відносини, а друге – повсякденні утилітарні зв'язки, вважав можливість встановлення відношення типу «Я-Ти» між людьми і з неорганічними предметами (наприклад, з деревом), коли, на його думку, людина буде мати справу не з біологічним єством предмета чи його фізичними характеристиками, а з його ціннісною та духовною визначеністю.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – ірраціональний напрям філософії кінця XIX – початку XX ст., що розглядав поняття «життя» як інтуїтивно досяжну цілісну реальність. Можливі такі різновиди **Ф. ж.:** а) біологічно-натуралістичний (абсолютизація психічних факторів у житті людини, Ф. Ніцше); б) історицистський (абсолютизація історичного досвіду духовної культури, В. Дільтей, **Г. Зіммель**, **О. Шпенглер**), в) пантеїстичний (трактування життя як певної космічної сили, **«життєвого пориву», А. Бергсон**).

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ – філософська парадигма, сформульована відомим американський філософом **Е. Кассірером** (1874– 1945 рр.), в основі якої знаходиться символічне трактуваннння суті культури як діяльності людини, що реалізується за посередництвом визнання примату мови у процесі культуротворчості («критика мовних форм мислення»). У філософських

системах XX ст. такі погляди стали основою різних культурологічних висновків, починаючи від екзистенціалізму та завершуючи неофройдизмом.

Культура трактується як вторинне утворення, що виявляється через мову, детерміноване свідомістю людини у вигляді картини світу за допомогою вербальної символічної форми. Оскільки кожна мова вирізняється специфічним «способом бачення», то люди, що спілкуються різними мовами, не в стані досягти повного взаєморозуміння і належать до різних культур.

ФІЛОСОФІЯ ОБ'ЄКТИВІЗМУ – система філософських поглядів, сформованих американською дослідницею **А. Ренд**, яка виходить із твердження про наявність незалежної від свідомості реальності, з якою людина перебуває у контакті за допомогою свого сенсорного сприйняття, об'єктивні знання про яку отримує шляхом виміру, формуючи концепції погрішності вимірів та обґрунтовуючи їх. Відповідно до цього, належною морально-етичною метою життя людини вважається прагнення до власного щастя або т. зв. «раціональний егоїзм». Єдиною соціальною системою, що відповідає цьому, є повне пошанування індивідуальних прав людини, закріплене у всезагальному невтручанні держави в життя людини.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – у широкому розумінні – наука про природу людини, у вузькому – течія у філософії XX століття.

ФІХТЕ (Fichte) Іоган Готліб (1762–1814) – нім. філософ-ідеаліст. Професор філософії Єнського, Ерлангенського, Кеніґсберського університетів. Перший обраний ректор Берлінського університету (1810–1812). Визнаний лідер нім. спротиву наполеонівському режиму. Був учнем Канта, послідовним провідником трансцендентального ідеалізму. Основним завданням своєї філософії **Ф.** (називав її «науковченням») вважав сприяння науковому прогресу людства. Філософія, за **Ф.,** – це наукове самоспостереження творчо-етичної активності особистості. Коливання Канта між матеріалізмом (**Ф.** наз. його «догматизмом») і суб'єктивним ідеалізмом **Ф.** вирішив на користь останнього. У **Ф.** поняття практична філософія– творча активність людини як суб'єкта – стає пріоритетною сферою філософських досліджень і роздумів. Свою філософію сам **Ф.** називав філософією реал-ідеалізмом (або ідеал-реалізмом), наголошуючи, що його система не знає ніякого буття речей в собі. Весь світ речей і предметів – сукупність знань. Виникає знаменитий генетичний метод **Ф.**, що пояснює всі речі з їх становлення, і що пов'язується ним з діяльністю Я – процесом пізнання в генетичному розвитку. **Ф.** зазначає, що яка людина, така й її філософія. **Ф.** зробив спробу розвинути одну із центральних ідей кантівської критики – ідею творчої активності людського суб'єкта, ставши концептуальною альтернативою кантіанству. Поняття волі – центральне у філософії **Ф.** Причому він не виводив, а постулював зазначене поняття, розрізняючи волю істинну і пусту. Істинною волею володіє Я, яке називається єдиною субстанцією. Це не що-небудь загальне чи абсолютне Я, а людське Я, яке кожний знаходив у своїй свідомості. Для кожної людини акт самосвідомості – акт, із якого починається світ. Суть Я полягає в діяльності Я. Для **Ф.** весь інший світ відійшов на другий план, у не-Я, сферу, що не є предметом, гідним розгляду.

Основне поняття філософії **Ф.** – людина, її атрибути – розум і свобода, що досягаються діяльністю. Людина від природи лінива, а лінощі – джерело всіх недоліків. Мета людини – стати діяльною й оволодіти природою. Сукупність засобів оволодіння природою з боку людини **Ф.** називав культурою. Культура у ставленні до інших людей – це моральність і гуманність (культура спілкування). Розвиток людини, її вдосконалення здійснюються у суспільстві – співвідношенні розумних істот. Головним у розвитку суспільства є свобода, а ідеалом – рівність вільних людей. Ідеал досягається нескінченним прогресом людських здібностей. В історичному процесі **Ф.** виділяє п'ять епох: епоху інстинкту розуму; авторитету; руйнацію авторитетів силою освіти; створення науки про свободу (під якою мається на увазі науковчення); мистецтва розуму – реалізації науковчення. Весь процес відбувається завдяки вихованню людського роду. Інтенсифікація соціального розвитку потребує об'єднання зусиль людей, спрямування діяльності на реалізацію великої спільної мети. Таку об'єднуючу функцію виконує насамперед держава, котра, після створення досконалого суспільства, зникне. Історія у **Ф.** підпорядковується світовому наміру, що визначається ним як поняття єдності земного життя людства. Рухає історію суперечність між авторитетом і волею (подолання авторитету). Основа історії – це розгортання самосвідомості – розуму. Оскільки досягнути повністю ідеалу розуму неможливо, то й історія в перспективі не має кінця.

Основні праці: «Основа загального науко вчення» (1794), «Основа природного права» (1797), «Про призначення людини» (1800), «Ясне, як сонце, повідомлення широкій публіці про дійсну сутність новітньої філософії. Спроби примусити читачів до розуміння» (1801), «Промови до німецької нації» (1807–1808).

ФОРМА – спосіб організації та існування предметів і явищ реального світу.

ФОРМИ СИМВОЛІЧНІ – одне із понять філософії культури німецько-американського філософа **Е. Кассірера** (1874–1945 рр.), яким він позначає основні сфери культури, що розглядаються як самостійні утворення, які надають феноменам форму та смисл, організовуючи емпіричний досвід людини та суспільства.

До **Ф. с.** відносить міф, мистецтво, мову, логіку як фундаментальні вияви «розуміння» світу, виокремлює їх здатність реально перетворювати життя людини, зокрема й бути підставою народження цивілізації (дескриптивна мова).

Трактуючи людину як «animal simbolicum» – символічну тварину – яка перетворює навколишній світ, внаслідок чого фізична реальність звужується, а символічна наростає, **Кассірер** доходить висновку про те, що значно актуалізується саме роль тих штучних опосередкувань, якими є **Ф. с.** Саме за їх допомогою людина здатна сприйняти дійсність.

ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ – загальні складові утворення свідомості. До **Ф. с. с.** належать політична, правова, мораль, мистецтво, релігія, філософія, наука. Розмаїтість **Ф. с. с.** залежить: 1) від складності суспільного буття, тобто кожна сторона суспільного буття відображена у відповідній формі; 2) від способу відображення, від прагнення людини більш глибоко і системно

пізнати буття. Один і той самий об'єкт – світ – людина намагається пізнати з різних сторін. Відносини між людьми можна розглядати у моральному, правовому, політичному та інших аспектах. Кожна форма виникає як наслідок суспільних потреб, розвитку суспільної діяльності людей. Так, мораль, мистецтво як **Ф. с. с**. фактично з'явилися з появою суспільства, а політична ідеологія – з виникненням держави, наука – внаслідок суспільних потреб в обґрунтованих, доведених загальних знаннях. Всі форми взаємопов'язані між собою, доповнюють одна одну. Суттєве значення для розвитку **Ф. с. с.** має їх взаємодія, основою якої виступає єдність матеріального буття суспільства, тісний взаємозв'язок різноманітних суспільних відносин. Взаємодія різних **Ф. с. с.** має історичний характер.

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ФІЛОСОФІЇ – напрям у розвитку німецької посткласичної філософії, оформлений у 30–40-ті рр. XX ст. на основі розробки філософських проблем сучасного (індустріального) суспільства вченими, які займались своїми науковими розробками в Інституті соціальних досліджень при університеті у Франкфурті-на-Майні. Після приходу до влади у Німеччині нацистів та припинення діяльності інституту роботи продовжувались у Женеві та Парижі (при Еколь Нормаль), з 1939 р. – у Колумбійському університеті (США), а з 1949 р. – у Франкфурті-на-Майні.

Основні представники: **Т. Адорно**, **М. Горкхаймер**, **Г. Маркузе**, **Е. Фромм**, **В. Беньямін,** («перше покоління»), **Ю. Габермас**, («друге покоління»). Представники **Ф. ш. ф.** на засадах критичного погляду на стан розвитку сучасного суспільства з позицій **неомарксизму** аналізували важливі соціально-філософські проблеми сучасної цивілізації. Вважали, що капіталістичне суспільство перетворюється на монолітну тоталітарну Систему, у якій революційна роль перетворення суспільства переходить до маргінальних представників інтелігенції, а сучасне суспільство є технократичним за своєю сутністю, існує за рахунок свідомості, сформованої за допомогою використання засобів масової інформації та культом споживання, який штучно нав'язується.

Тоталітаризм трактували як систему подолання грані між приватним та публічним існуванням людини та суспільства. Висновки досліджень представників **Ф. ш. ф.** вплинули на розвиток ліворадикальних суспільно-політичних рухів у другій половині XX ст.

ФРЕГЕ (нім. Frege) *Фрідріх Людвіг Готлоб* (1848–1925 рр.) – німецький логік та математик, представник **аналітичної філософії**. Вивчав математику у Єнському та Геттінгенському університетах (Німеччина). Докторську дисертацію захистив з проблем математики у Геттінгенському університеті (1873 р.), викладав у Єнському університеті (1874–1917 рр.), ординарний (1879 р.) та екстраординарний професор (1896 р.) цього ж університету. Сформулював ідею логіцизму, напряму в математиці та філософії математики, основною тезою якого було твердження про «зведення математики до логіки». Із безпосередніх учнів відомим став лише **Р. Карнап**, автор важливих робіт з філософії науки.

Популяризація його ідей **Р. Карнапом, Б. Расселом** та **Л. Вітгенштайном** зробила його твори відомим ще у 30-ті рр. XX ст. У англомовному світі роботи

Ф. стали відомими лише у повоєнний час, значною мірою завдяки тому, що багато логіків та філософів, які вважали його спадок важливим вкладом у розвиток сучасої філософської думки (**Р. Карнап, К. Гьодель, А. Тарський**), змушені були емігрувати у США. Саме вони і сприяли появі англійських перекладів його основних наукових праць, які принесли йому всесвітню славу.

У праці «Понятійне письмо» (1879 р.), започаткувала нову епоху розвитку логіки як науки, з нових позицій переглянув низку математичних проблем, включаючи трактування понять функції та змінних. Винайшов та аксіоматизував логіку предикатів завдяки відкриттю кванторів, використання яких поступово розповсюдилось на всю математику. Пояснив відмінність між смислом і значенням поняття, яке позначається певним іменем (трикутник Фреге: знак-смисл-значення). Під значенням у межах цієї системи розумів всю предметну область, яка відповідає певному імені. Смисл розглядав як визначений аспект розгляду цієї предметної області. Основні роботи: «Понятійне письмо» (1879 р.), «Функція і поняття» (1891 р.), «Про смисл і значення» (1892 р.), «Про поняття і предмет» (1892 р.), «Основні закони арифметики» (1903 р.), «Що таке функція?» (1904 р.), «Заперечення» (1918–1919 рр.), «Устрій думки» (1923 р.).

ФРОММ (нім. Fromm) *Epix* (1900–1980 рр.) – американський філософ та психоаналітик, представник франкфуртської школи, один із засновників неофройдизму та фройдомарксизму.

Народився у ортодоксальній іудейській сім'ї. Освіту отримав у Франкфуртському та Гейдельберзькому університетах (Німеччина), де слухав лекції **М. Вебера** та К. Ясперса, а також берлінському Інституті психоаналізу. У 22 роки отримав ступінь доктора філософії. Працівник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (Німеччина, 1930–1932 рр.), де утворилась знаменита Франкфуртська школа (**М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе** та ін.).

Після приходу до влади нацистів разом з Франкфуртським інститутом соціальних досліджень переїзджає до США. Там проводить дослідження з програми «Авторитет та сім'я», за результатами якого була підготовлена перша його книга «Втеча від свободи» (1941 р.). Наприкінці 30-х – у 40-х рр. XX ст. відходить від Франкфуртської школи, займається науковою, педагогічною та громадською діяльністю, практикою психоаналізу. Доходить висновку, що більшість невротичних станів у людей у сучасному суспільстві мають соціальне коріння. Проживає у Мексиці (1949–1969 рр.), де займається дослідженнями доби Нового часу, соціальних проектів минулого та сучасного. Вступає у Соціалістичну партію США (1960 р.), програму якої розробляє. Видає роботу «Здорове суспільство», в якій виступає з критикою капіталістичного суспільства. Згодом переїжджає до Швейцарії (1969 р.), де проживає до кінця життя. Опублікував роботу «Мати чи бути?» (1976 р.).

На становлення наукової концепції, яку він назвав «радикальним гуманізмом», вплинули роботи З. Фройда, К. Маркса, І.-Я. Бахофена, а також іудейські пророки та Будда. Він вважав, що будь-яке вчення (релігійне і

світське) містить авторитарну та гуманістичну складові. Якщо при владі опиняються представники певної тенденції, то представники іншої – у опозиції.

Будучи прихильником «радикального гуманізму», доводив непідпорядкованість людини вищим силам, у чому полягає її негативна свобода. Але стверджує і позитивну свободу, яка, на його думку, є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримати свободу негативну. Рятується вона від неї втечею до нової залежності. **Ф.** вбачає сутність механізму цієї втечі у підкоренні волі людини зовнішньому авторитету – партії, державі, «закону і порядку» як самоцінності, що властиво для тоталітарних режимів. У демократичних режимах XX ст. він спостерігає втечу від свободи, коли людина не підкоряється зовнішній силі, а повністю в неї інтегрується.

У роботі «Мати чи бути?» (1976 р.) зазначає два способи встановлення людиною нових зв'язків зі світом та один з одним, а саме установку на буття та установку на володіння. Найпродуктивніші зв'язки, на його думку, встановлюються за посередництвом любові та творчої праці, у чому полягає настанова на буття, і у цьому полягає зміст позитивної свободи.

Установка на буття у **Ф.** передбачає постійний розвиток, вічне становлення, це саме життя. Орієнтація на володіння означає обмеження життя, встановлення раз і назавжди цього порядку. Тут виявляється важлива риса теорії **Ф.**, яка виникає з визнання подвійного відношення людини до життя, а саме біофілії та некрофілії. Біофілія фіксує відкритість людини до життя, виявляє чуттєвість, любов та повагу до особистостей. Некрофілія розуміється як крайньо непродуктивна орієнтація характеру людини. **Ф.** наголошував на наявності некрофільських рис у руйнівних тенденціях сучасної йому цивілізації – загрозі ядерного знищення, екологічній кризі, у підпорядкуванні всі сторін людської життєдіяльності потребам індустріальної «мега-машини». У роботі «Людина для себе» (1947 р.) розробляв засади «гуманістичної етики», основу якої вбачав у ствердженні життя, розкритті здатності людських сил. Втечу людини від свободи та орієнтацію на володіння розглядав як відступ від людського єства, «гріх проти Святого Духа». Людська чеснота у фроммівській теорії – це відповідальність щодо власного існування, а вада – безвідповідальність щодо себе.

Сутність соціально-психологічного методу, який застосовує у своїх дослідженнях **Ф.**, полягає у застосуванні психоаналізу до питань вивчення соціального. Він вважав, що слід цікавитись не лише індивідуальними властивостями, які виявляють взаємну відмінність людей, але й тими особливостями, які властиві для більшості членів цієї групи людей. Сукупність рис характеру, що притаманна більшості членів соціальної групи, формується у результаті наявності загальних переживань та загального способу життя. Таку сукупність він називав соціальним характером.

Стверджував, що, пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси характеру, які змушують її діяти так, як це вигідно для суспільства. Якщо риси характеру більшості членів суспільства, під якими він

розумів соціальний характер, відповідають цьому, то вони перетворюються на продуктивну силу, що спричиняє розвиток суспільства.

Своїм вченням про соціальний характер особистості **Ф.** довів, що для людей властиві процеси пристосування індивідуальної психіки до соціально-економічних умов діяльності, у результаті чого люди визначають панівні у суспільстві ідеї. В умовах зміни соціально-економічних умов змінюється і соціальний характер, що призводить до виникнення нових психологічних потреб та нових тривог, які, своєю чергою, зумовлюють нові ідеї та підготовлюють людей до їх сприйняття. Нові ідеї через процес виховання посилюють соціальний характер, який зміцнює новий соціально-економічний порядок.

ФУКО (франц. Foucault) *Мішель Поль* (1926–1984 рр.) – французький філософ, історик та теоретик культури, відомий представник структуралізму та постмодернізму у філософії XX ст. Навчався у Вищій нормальній школі (Франція), де слухав лекції **М. Мерло-Понті, Ж. Іполіта, Л. Алтюссера**, знаходився під впливом філософських ідей марксизму та екзистенціалізму (**Ж.-П. Сартр**). На формування поглядів **Ф.** вплинули також праці відомого французького історика Ж. Гангулема, а також роботи **Ф. де Соссюра**, **Ж. Лакана**, літераторів та літературознавцій **Ж. Батая** та М. Бланшо. Професор паризького Колеж де Франс (1970–1984 рр.), активний громадсько-політичний діяч. Систематично виступав з курсами лекцій у низці провідних країн світу, здебільшого у США. Основним об'єктом досліджень стало вивчення позасвідомого у межах різних історичних епох, що зближало його з представниками Франкфуртської філософської школи. Відомий своїми роботами з історії сексуальності, критикою психіатрії, медицини та пенітенціарної системи. Широке обговорення та практичне застосування у філософській традиції XX ст. знайшли його дослідження з питань організації влади, взаємовідносин влади та знання, стосовно вживання терміну «дискурс» в історії західної філософії.

У 60-ті рр. XX ст. його часто вважали представником структуралізму, але з часом він відійшов від цього напряму у сучасній філософській думці, звинувативши його у надмірному формалізмі. Сучасники відносили творчість **Ф.** до постмодернізму та постструктуралізму, однак від цих напрямів він всіляко дистанціонувався.

Першу спробу визначення основних засад філософських поглядів здійснює у роботі «Божевілля та нерозум. Історія божевілля у класичну епоху» (1961 р.), яка написана під впливом студентських років, що ознаменувались отриманням психологічної освіти і праці лікарем у паризькій божевільні. Дослідження проблем виникнення сучасної концепції «ментальної хвороби», під якою розуміє божевілля, було здійснено на основі залучення широкого архівного матеріалу. **Ф.** зазначає своє негативне ставлення до сучасної психіатрії, її помітну моральну фальш. Він аналізує засоби та методи лікувальної практики психічно хворих людей у різні історичні епохи, вважає, що наявний нейтралітет систем сучасного медичного лікування безумства насправді прикривається контрольованими спробами застосування засад буржуазної моралі.

Погоджується з тезою про те, що все те, що ґрунтується на об'єктивних та беззаперечних наукових відкриттях психіатрії як науки, насправді є продуктом соціальних та моральних процесів.

У роботі «Народження клініки» (1963 р.) здійснює критичний аналіз стану сучасної клінічної медицини. Ця робота більше нагадує не філософський твір, а історію про специфічну галузь науки, у чому виявляється вплив на **Ф.** відомого французького історика науки Р. Гангулема. Подібні питання вирішує у праці «Порядок речей», яка визначалась поєднанням критики сучасного стану науки з атаками на філософські доводи феноменології та марксизму.

Яскраво проявилась соціальна критика у роботі «Наглядати і карати» (1975 р.). Для становлення філософської концепції **Ф.** характерні два періоди – «археологічний» та «генеалогічний». Початком першого стала публікація роботи «Археологія знання» (1969 р.). Це було методологічним дослідженням, яке недвозначно розглядало історичний підхід до предметів та явищ, який він вже застосовував у роботах «Історія божевілля», «Народження клініки» та «Порядок речей». Основою археологічного методу стало доведення того, що системи мислення і знання (епістеми або мовні утворення за термінологією **Ф.**) керуються правилами граматики і логіки, які діють у межах свідомості індивідуальних суб'єктів та визначають систему абстрактних можливостей, що детермінують межі мислення у певній галузі та період.

Археологічна критика була обмежена порівнянням різноманітних мовних конструкцій, що використовувались у різні періоди існування людини та суспільства. Ці порівняння давали можливість позначати випадковість шляхів мислення методом вказування, довели, що у попередні епохи люди мислили доволі різноманітно (і, ймовірно, набагато ефективніше). Але археологічний аналіз не міг нічого стверджувати про причини переходу від одного виду мислення до іншого, а відтак міг бути запереченим аналізом, сформованим у межах більш сучасної позиції.

Саме тому **Ф.** і звертається до генеалогічного методу дослідження, що й ознаменувало початок відповідного періоду його творчості, який асоціюється з появою праці «Наглядати і карати» (1975 р.). Сам термін «генеалогія» був взятий із ніцшеанського вчення про мораль і повинен був відображати систему джерел під час визначення загальної схеми розвитку світової історії. Основна теза генеалогічного методу полягала у ствердженні того, що розглядувана система мислення є результатом численних поворотів в історії, а не виявом раціональних тенденцій.

ФУКУЯМА *Френсіс* (нар. 1952 р.) – американський філософ, політолог та соціолог.

Народився у Чикаго (США), навчався у Корнельському університеті (штат Нью-Йорк, США), ступінь доктора політичних наук отримав у Гарвардському університеті (США). Працював співробітником департаменту політичних наук у дослідницькому центрі Rand Corporation (Каліфорнія, США, 1979–1980, 1983–1989, 1995–1996 рр.), у відділі політичного планування держаждепартаменту США (1981– 1982, 1989–1990 рр.), де спеціалізувався на питаннях Близького

Сходу та Європи, професор публічної політики Університету Джорджа Мейсона (Вашингтон, США, 1996–2000 рр.), член Президентської ради США з біоетики (2001–2005 рр.). Професор Школи поглиблених міжнародних досліджень при Університеті Джона Гопкінса, директор програми міжнародного розвитку, голова редакційної ради журналу «Американські інтереси». Автор робіт «Кінець історії та Остання людина» (1992 р.), «Довіра: суспільні чесноти і шлях до процвітання» (1995 р.).

У роботі «Кінець історії і Остання людина», яку слід розглядати як вияв культури постмодернізму, ідеалізує принципи ліберальної демократії та вільного ринку, а під «кінцем історії» розуміє перемогу лібералізму над авторитаризмом. Проте зазначає, що у разі ліквідації тих чи інших конфліктів у сучасному світі можемо стати свідками виникнення інших, нових і більш гострих.

Основна спеціальність **Ф.** – сучасні міжнародні відносини, багато уваги у своїх публіцистичних і наукових статтях він приділяє проблемам завершення «холодної війни», розпаду СРСР та його наслідкам для світової цивілізації. Аналізуючи сучасний стан суспільства, особливо широке впровадження новітніх інформаційних технологій, застерігає від можливості заміни звичних форм відносин між людьми віртуальним спілкуванням. Є автором оглядів політичної та правової літератури за 1994–1996 рр. під загальною назвою «Political and Legal» у журналі «Foreign Affairs».

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – в теорії пізнання позиція, відповідно до якої висновки про світ можуть бути обґрунтовані безпосередньо, а не шляхом їх виведення із всеобґрунтованих положень, а самоочевидні істини та підтвердження висновків на основі чуттєвих даних розглядаються як основні, фундаментальні, на засадах яких може бути сформована стрункa система знань.

ФУНКЦІЯ (латин. *funccio* – діяльність) – спосіб поведінки, що притаманний предметам і явищам реального світу і сприяє збереженню системи, до якої належить цей предмет чи явище.

ФУТУРОЛОГІЯ − 1) в широкому сенсі − сукупність уявлень і вчень (філософських, наукових, літературних) про майбутнє людства; 2) наукове знання про шляхи розвитку цивілізації, наукове передбачення і проектування майбутнього.Термін **«Ф.»** запропонований нім. соціологом О. Флехтхемом (1943) як назва для «філософії про майбутнє». Розгортання НТР привело до поширення футурологічних концепцій та ідей в 60-ті роки XX ст. У світовій **Ф.** розрізняють декілька видів: апологетичний, що спирається на технологічні теорії і зводить суспільний прогрес лише до зростання рівня техніко-економічного розвитку (З. Бжезінський, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель, Ж. Фурасьє); ліворадикальний, представники якого обґрунтовують неминучість катастрофи «західної цивілізації» внаслідок поглиблення НТП (А. Ускоу); реформістський, який опирається на теорію «конвергенции» (Д. Белл, А. Тоффлер, Ф. Бааде, К. Юнг, Ф. Полак).

На початку 70-х років XX ст. домінуючою стає концепція неминучості «глобальної катастрофи» при існуючих тенденціях суспільного розвитку. Провідну роль в її формуванні відіграє т. зв. Римський клуб, з ініціативи якого

розгорнулося «глобальне моделювання» перспектив розвитку людства на основі використання комп'ютерної техніки. В оцінці перспектив людства футурологи розділилися на два табори. Представники одного розвивають неомальтузіанські ідеї соціального песимізму, стверджуючи неможливість вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством (збільшення населення, яке випереджує розвиток продовольчої бази, забруднення оточуючої середи і т. ін.), не зупинивши зростання народонаселення (Дж. Форрестер, Д. Медоус, Р. Хейлбронер). Представники іншого покладають надії на вирішення глобальних проблем з допомогою НТП (А. Тоффлер, М. Месарович, Е. Ласло, Е. Пестель, К.Фрамен).

Х

ХОЛІЗМ − 1) в широкому сенсі − принцип філософії та науки, що ґрунтується на визнанні якісної своєрідності цілого щодо його частин; 2) напрям сучасної філософії, відомий як «філософія цілісності».

ХОМСЬКИЙ (англ. Chomsky) *Аврам Ноам* (нар. 1928 р.) – американський лінгвіст та політолог, автор класифікації формальних мов, котра отримала назву «ієрархії Хомського». Його лінгвістичні праці зробили важливий внесок у справу упадку концепцій біхевіоризму та сприяли розвитку когнітивних наук. Відомий ліворадикальними політичними поглядами.

Народився у м. Філадельфія (США) у сім'ї єврея – вихідця з України. Вивчав філософію та лінгвістику у Пенсильванському університеті (США), де отримав ступінь доктора (1955 р.), хоча наукові дослідження проводив у Гарвардському університеті (США). Викладав у Массачусетському технологічному інституті (1955–1974 рр.), в якому займав посаду професора лінгвістики. У цей час підготував наукову працю «Синтаксичні структури» (1957 р.), активно виступав проти військових дій США у в'єтнамській війні. Опублікував книгу «Американська держава або Нові мандарини» (1969 р.), після чого став прихильником лібертаріанського соціалізму. Стає доволі помітною постаттю серед американських вчених та інтелектуальної еліти загалом. За даними авторитетних видань, у проміжку між 1980 та 1992 рр. вважався найбільш цитованим у США вченим.

Вперше фундаментальне положення вченого про вроджені здібності людини говорити мовою було сформульоване у роботі «Логічна структура лінгвістичної теорії» (1955 р.). У ній вводиться поняття трансформаційної граматики як основи специфічної лінгвістичної теорії, що розглядає вирази, які відповідають абстрактним «поверхневим структурам».

Трансформаційні правила із структурними правилами та принципами відображають формування й інтерпретацію виразів. За допомогою набору таких правил та понять люди у стані створювати нескінченну кількість речень, зокрема речення, які ніколи раніше не висловлювались. Здатність так структурувати вирази трактується як вроджена частина генетичної програми людини. Найвідоміша праця – «Синтаксичні структури» (1957 р.) – мала значний вплив на розвиток науки про мову у всьому світі, засвідчила т. зв.

«хомскіанську революцію» у лінгвістиці. Сформульована у роботі теорія породжуючої граматики (генеративізм) призвела до зміни наукової парадигми у мовознавстві. Останні версії цієї теорії («мінімалістська програма») включають твердження про універсальну граматику, відповідно до якої граматичні принципи, які становлять основу мов, є вродженими та нейтральними, а відмінності між мовами народів світу можуть бути пояснені термінами параметричних установок мозку, які можна порівняти з перемикачами.

Є однією з найпомітніших постатей лівого спектра американської політики. Характеризує себе як традиційного прихильника анархізму у його лібертарно-соціалістичному вияві, а також політичної філософії, що ґрунтується на запереченні всіх форм ієрархії та їх викорінення, якщо вони нічим не виправдані. Близький до анархо-синдикалізму, але не завжди виступає проти виборчої системи, визначає себе як «fellow traveler» (попутник) анархістської традиції, і тому залишає за собою право іноді співпрацювати з існуючою державою.

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. civilis − громадянський, суспільний) − 1) у найширшому сенсі− специфічний спосіб життєдіяльності розумних істот, складова планетарної біосфери; 2) історичний щабель суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості й варварства; 3) сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 4) матеріально-інструментальний, техніко-виробничий базис суспільства (у О. Шпенглера, М. Бердяєва − стадія деградації й занепаду розвинутих локальних культур); 5) географічно локалізоване, відносно автономне, стійке, цілісне, історично унікальне соціокультурне утворення (система) метаетнічного типу; 6) сучасна глобальна культура, система цінностей, символів, практик, способу життя.

ЦІЛІСНІСТЬ – поняття, що відображає певну завершеність та внутрішню єдність предметів і явищ реального світу, а також їх відносну незалежність від середовища.

ЦІЛЬ – ідеальний результат заради досягнення якого виконуються певні дії, внутрішньо-спонукаючий мотив людської діяльності.

ЦІННІСТЬ – філософське поняття, що відображає значущість певних об’єктів для життєдіяльності людини та суспільства.

Ч

ЧАС – атрибут реального світу, що визначає тривалість та послідовність станів його існування.

Ш

ШВЕЙЦЕР (нім. Schweitzer) *Альберт* (1875–1965 рр.) – німецький протестантський теолог, філософ, музикант та лікар, лауреат Нобелівської премії миру (1952 р.).

Народився у сім'ї бідного німецького протестантського пастора, навчався у реальному училищі (1984–1985 рр.) та гімназії (1885– 1893 рр.), після закінчення якої вивчав теологію, філософію та теорію музики у Страсбурзькому університеті (Німеччина). Наприкінці XIX ст. живе у Парижі, де відвідує лекції у Сорбонні (1898–1899 рр.), пише дисертацію про філософію І. Канта, вчиться грі на органі та фортепіано, згодом продовжує займатись науковою діяльністю у Берліні, стає доктором філософії у Страсбурзькому університеті, а у 1900 р. отримує звання ліценціата теології.

Публікує свої перші роботи з богослов'я – «Проблема Тайної вечері, аналіз, оснований на наукових дослідженнях дев'ятнадцятого століття і на історичних звітах» та «Тайна месіанства і страстей. Нарис життя Ісуса» (1901 р.). Починає працювати викладачем Страсбурзького університету (1902 р.).

Прагнучи отримати фах лікаря, у 1905 р. починає вивчати медицину у Страсбурзькому університеті. Одночасно завершує нове теологічне дослідження «Від Реймаруса до Вреде» (1906 р.), есе про німецьке та французьке органобудування, вперше їде на гастролі в Іспанію, бере участь у роботі органної секції віденського конгресу Міжнародного музикального товариства. Здає випускні екзамени на медичному факультеті (1911 р.) та отримує ступінь доктора медицини за робота «Психіатрична оцінка особистості Ісуса» (1913 р.).

Разом із дружиною у невеликому селищі у французькій колонії у Африці на свої кошти відкрив лікарню (1913 р.). У роки Першої світової війни був інтернований французами, звільнений у результаті обміну військовополоненими між ворогуючими сторонами (1918 р.).

Працював лікарем міської лікарні у м. Страсбург (1919– 1921 рр.), одночасно виступаючи з органними концертами у великих містах Європи. Читав лекції у Швеції та інших європейських країнах, стає почесним доктором Цюрихського університету (1920–1924 рр.). Опублікував двотомник своєї основної філософської праці «Філософія культури» (1923 р.).

У лютому 1924 р. повернувся до Африки, де з перервами на заняття концертною діяльністю залишається до 1948 р. У цей час декілька європейських університетів присвоюють йому почесні докторські ступені, публікуються та перевидаються його наукові праці. На запрошення Чиказького університету відвідав США (1949 р.), став лауреатом Нобелівської премії миру (1952 р.), виступив із «Зверненням до людства», в якому закликав уряди країн світу припинити випробування ядерної зброї (1957 р.).

Назавжди виїхав до Африки (1959 р.), де до своєї смерті продовжував надавати лікарську допомогу, систематично виступаючи із миротворчими ініціативами.

ШЕЛЕР (нім. Scheler) *Макс* (1874–1928 рр.) – німецький філософ та соціолог, один із засновників аксіології та філософської антропології як самостійного вчення. Навчався в Єнському (1901–1910 рр.) та Мюнхенському (1907– 1910 рр.) університетах (Німеччина), де зазнав впливу філософських доктрин **Ф. Брентано** та послідовників феноменології **Е. Гуссерля**. Згодом зайнявся літературною діяльністю, але повернувся до викладацької роботи у Кельнському (1918–1928 рр.) та Франкфуртському (1928 р.) університетах.

На початку своєї філософської кар'єри звернувся до аксіологічних проблем становлення особистості, цікавився питаннями ролі моральних цінностей у становленні індивіда та формуванні його поведінки. Для цього застосував феноменологічний метод дослідження, розглядаючи моральні цінності як незмінні «сутності», протиставляв формальній етиці І. Канта матеріалістичне вчення про цінності. Сформував ієрархічну систему об'єктивних цінностей і пояснив відмінності абсолютних та «емпірично змінних» цінностей.

Будучи одним із засновників філософської антропології, розглядав її як особливу науку, що дає можливість поєднати розрізнені природничо-наукові знання про людину з її філософським осмисленням. Суть людини виводив не з особливостей свідомості, а з притаманної їй любові, яку розглядав як акт духовного єднання, що супроводжується моментальним виявом найвищої цінності людини.

Основними галузями наукових досліджень **Ш.** були психологія, в якій пріоритет надавався вивченню психологічних особливостей людських почуттів, і соціологія, у якій домінували пізнавальні мотиви. У «соціології знання» розрізняв різні типи релігійного, метафізичного та наукового мислення, які виявляються залежно від їх відношення до бога, реального світу та цінностей. Пов'язував ці зв'язки з певними формами суспільно-політичного та економічного життя.

Стверджував наявність протистояння людини, що пізнає та об'єктивно існуючих та не створених нею предметних світів, кожний з яких має свою доступну спогляданню сутність і свої закони (сутнісні закони), які вважаються вищими за емпіричні закони існування і виявлення відповідних предметних світів, у межах яких ці сутності завдяки людському сприйняттю стають доступними. Це дає можливість вважати філософію найширшою за обсягом наукою про сутність.

У інших своїх філософських дослідженнях відкинув використання ідей релігійного одкровення для пояснення сутності людини і оточуючого її світу та сформував систему пантеїстично-персоналістської метафізики, у межах якої і бачив місце всіх наук, зокрема й антропології.

Основні філософські праці: «Трансцендентальний і психологічний метод» (1900 р.), «Ресентімент у структурі моралей» (1912 р.), «Формалізм в етиці і матеріальна етика цінностей» (т. 1–2, 1913– 1916 рр.), «До феноменології і теорії почуття симпатії та любові і ненависті» (1913 р.), «Про вічне в людині» (1921 р.), «Проблема соціології знання» (1924 р.), «Форми знання і суспільство» (1926 р.), «Положення людини у Космосі» (1927 р.).

ШЕЛЛІНГ (нім. Schelling) *Фрідріх Вільгельм Йозеф* (1775– 1854) – нім. філософ, один з видатних представників нім. трансцендентально-критичної філософії. В 1870 р. в 15-річному віці стає студентом Тюбинського університету, а в 1898 р. (у 23 роки) – професором Йєнського, пізніше Вюрцбургського, Ерлангенського, Мюнхенського, Берлінського університетів. Генеральний секретар художньої Академії в Мюнхені, президент Баварської академії наук. На початку своєї діяльності **Ш.** був прибічником філософії Фіхте, створив систему «трансцендентального ідеалізму». В 1801 р. – під впливом Спінози – **Ш.** заявляє про перетворення її в систему «тотожності ідеального і реального». Із двох аспектів цієї системи (вчення про природу і вчення про дух, або «трансцендентальна філософія») він спочатку розробляв головним чином філософію природи. За **Ш.,** знати природу лише як об'єкт природничих наук недостатньо. Останні дають важливий матеріал, який філософія повинна домислити і добудувати, щоб сформулювати те, про що повідомляють ці науки, але що тільки одними науковими методами не доведено. Трансцендентальна філософія показує, як об'єктивне виникає із суб'єктивного й утворює другу філософську «науку», яка доповнює натурфілософію й орієнтує природу на рефлексію самої себе, підводить її до розуму.

За вченням зрілого **Ш.,** у всесвіті панує світовий розум, або Абсолют. Світовий розум творить і природу, і людську свідомість. Об'єкт і суб'єкт, реальне й ідеальне, природа і дух тотожні в Абсолюті, природі ж притаманне життєве начало (світова душа), яке пов'язує у спільний організм неорганічні й органічні істоти в силу всезагальної неперервності всіх природних причин. Сили ж неорганічної природи на вищому ступені проявляються лише в природі органічній. Абсолют пізнається безпосередньо, в ході інтелектуального споглядання і в мистецтві, які або рівноправні з філософією, або навіть вивищуються над нею і поєднують все розділене. На думку **Ш.,** жодне дослідження не може бути важливішим, аніж дослідження про відношення кінцевого існування до безкінечного або Бога. **Ш.** ставив мистецтво вище науки і вважав художню творчість найвищою формою людської діяльності. Саме в мистецтві людина максимально наближається до Бога, а найвищі істини осягаються не шляхом раціонального, понятійно-знакового мислення, а на основі художніх символів, в яких нерозривно пов'язані знак і образ.

Загальна структура практичної філософії складається з п'яти частин: особа – суспільство – взаємодія суспільства – історія людства – релігія. На думку **Ш.,** релігія відноситься до соціальної філософії. За **Ш.,** людина – це вольова й розумна істота, носій свідомої практичної діяльності, результатом яких є «об'єктивність другого порядку» – історія людства. Формується людина під впливом виховання, під яким **Ш.** розуміє сукупність життєвих і пізнавальних впливів та активного реагування. Сукупність людей («вмінь», «інтелектуальних інтуїцій») складає суспільство, яке **Ш.** розглядає у найзагальнішій формі – не як взаємодію соціальних станів, а як взаємодію особистостей. Загальними є й зв'язки між людьми. Моральний закон, чи імператив, виникає із суперечностей між фізичними потребами та духовними і підносить людину над її природними нахилами. Силу, що здійснює таке піднесення, люди знаходять у волі і духовній культурі. У

людській поведінці міститься деяка двоїстість: вільна поведінка людини перетворюється в необхідність, що надає історії спрямованість і цінність. Завершенням соціально-історичної концепції є релігія, в образах і поняттях якої **Ш.** намагався осягнути проблему свободи і необхідності в історії. Для історичного розвитку, за **Ш.,** характерна «прогресивність», спрямованість до поступової реалізації «правового закону», смислом якого є «гарантована свобода».

Основні праці: «Ідеї філософії природи» (1797), «Про світову душу» (1798), «Перший нарис системи філософії природи» (1799), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800), «Бруно, або Про божественний і природний початки речей» (1802), «Філософія і релігія» (1804), «Філософські дослідження про сутність людської свободи і про пов'язаних з цим предметах» (1809), «Філософія мистецтва», «Історія новітньої філософії» (1827).

ШИЗОАНАЛІЗ – термін, який був використаний представниками філософії постмодернізму **Ж. Дельозом** (1925–1995 рр.) та **Ф. Гваттарі** (1930–1992 рр.) у їх спільній праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення власної дослідницької методики, сутність якої виявляється у двох радикальних твердженнях: а) всім типам людської спільності передують маргінальні групи; б) мова є неіснуючою частиною позамовного поля, яке складається із «машин бажання». Світ бажання трактується як світ, в якому все є можливим, він прирівнюється до світу особливого шизофренічного досвіду, що не є тотожним до клінічних форм шизофренії. Відповідно до цього піддаються критиці ті філософи та письменники, які стримують виробництво бажань на периферії суспільного виробництва. Використовуючи **Ш.**, **Дельоз** та **Гваттарі** різко критикують психоаналіз як такий, що є вмонтованим в існуючі технології влади.

ШЛІК (нім. Schlick) *Морiц* (1882–1936 рр.) – німецько-австрійськимй філософ та фізик, представник неопозитивізму, один із засновників Віденського філософського гуртка. Закінчив Берлінський університет (Німеччина, 1904 р.), працював викладачем у Ростокському та Кільському університетах (Німеччина), професор Віденського університету (Австрія, 1922 р.).

Під впливом праць **Л. Вітгенштайна** та **Р. Карнапа** формує свою філософську концепцію, основою якої стає т. зв. «послідовний емпіризм». У поясненні сущого використовує поняття «чуттєводаного», яке трактувалось як чуттєві переживання суб'єкта пізнання. Знання розглядалось лише як спосіб передання структурних відносин, що формуються у межах чуттєвого досвіду. Саме тому надавав великого значення мовним конструкціям, які формуються у процесі пізнання та розглядаються як своєрідний засіб і символ розуміння світу.

Філософію розглядав як діяльність людини, що дає змогу виявляти та визначати значення речень, які поділяє на аналітичні, істинність яких визначається їх власним змістом, пов'язані з логічними методами дослідженнями, і синтетичні, які пов'язані з емпіричними методами дослідженнями. Якщо вчений має справу з аналітичними реченнями, то він повинен застосовувати висновки логіки, якщо йдеться про синтетичні речення, – користуватись емпіричними методами насамперед експериментом. Сформулював принцип верифікації, відповідно до якого філософія лише

пояснює речення, а з допомогою наукового знання вони верифікуються, встановлюється їх істинність. Основні філософські праці: «Загальна теорія знання» (1925 р.), «Проблеми етики» (1939 р.).

ШПЕНГЛЕР (нім. Spengler) *Освальд* (1880–1936 рр.) – німецький філософ та культуролог, представник **«філософії життя»**. Вивчав філософію, математику та мистецтво у Мюнхенському та Берлінському університетах (Німеччина), докторську ступінь отримав у 1904 р., працював вчителем у Гамбурзі, викладав математику у Мюнхенському університеті. Намагався зайнятись публіцистикою, але після приходу до влади фашистів у Німеччині та заборони однієї з його книг припинив жити активно та жив у самотності.

Предметом філософських досліджень була **морфологія всесвітньої історії**, під якою розумів своєрідність світових культур («духовних епох»), що розглядались з огляду на свої неповторні органічні форми, які можна зрозуміти за допомогою аналогій. Замість традиційної періодизації історії запропонував погляд на всесвітню історію як на низку незалежних між собою культур, які подібно до живих організмів, проходять періоди зародження, становлення та відмирання. Відмираючи, відповідно до концепції **Ш.**, культура переходить у цивілізацію, яку тлумачить як мертву «протяжність» і бездушний «інтелект».

У роботі «Роки вирішень» (1933 р.), спираючись на сформований для вивчення світової історії порівняльний метод, дає розгорнуту картину соціального устрою сучасного європейського суспільства, показує історичну перспективу існуючих політичних режимів.

Основні філософські праці: «Занепад Європи» (т. 1 – 1918 р., т. 2 – 1922 р.), «Людина і техніка» (1931 р.). «Роки вирішень» (1933 р.).

ШТРАУС (нім. Strauss) *Лео* (1899–1973 рр.) – американський філософ німецького походження. Історик політичної філософії та культуролог, один із засновників сучасного політичного неоконсерватизму.

Народився у єврейській сім'ї під Марбургом (Німеччина). Навчався у гімназії при місцевому університеті, у роки Першої світової війни служив у німецькому війську перекладачем, після війни навчався у Марбурзькому, Франкфуртському, Берлінському та Гамбурзькому (Німеччина) університетах, вивчав філософію, математику та природничі науки, відвідував лекції **Е. Гуссерля** та **М. Гайдеггера.** У Гамбурзькому університеті здобув ступінь магістра (1921 р.) та доктора (1925 р.), згодом працював в Академії єврейських досліджень у Берліні (Німеччина, 1925–1932 рр.). З 1932 р. проживав у еміграції, спочатку у Парижі (Франція), потім у Великобританії (1934–1937 рр.), де викладав у Кембриджському університеті, та США (1937–1973 рр.).

Працював лектором політології Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку (1938–1948 рр.), очолював кафедру політичної філософії Чиказького університету (1949–1967 рр.), працював професором Клермонтського коледжу у Каліфорнії (1968–1969 рр.) та Коледжу св. Джона у Аннаполісі (штат Меріленд, 1969–1973 рр.).

Основою політичної філософії **Ш.** є положення про нерівність людей. Розвивав теорію природного права (свобод, котрі гарантовані людині самим фактом її народження, а не приналежністю до певної держави чи спільноти),

засновниками якої вважаються Г. Гроцій та Дж. Лок. У праці «Природне право і історія» (1952 р.) проаналізував особливості становлення природно-правової традиції від Сократа до Бьорка. Вважав відмову від класичних уявлень про природне право причиною кризи у сучасній політичній філософії. Запропонував принципово нове відношення до фактів публічної брехні, а як розвиток маккіавелізму, ввів у сучасний філософських обіг термін «шляхетна брехня» (noble lie) як засіб пояснення різних способів маніпулювання масами.

По праву вважається співзасновником філософії неоконсерватизму. На основі аналізу класичного консерватизму (Сократ, Платон, Аристотель), критики поглядів Н. Макіавеллі та **М. Гайдеггера**, узагальнення концепцій сучасників Д. Белла, Н. Глезера, І. Хоува та І. Крістола зумів сформувати принципи неоконсерватизму як напряму сучасної політичної думкиОсновні філософські роботи: «Про тиранію» (1948 р.), «Природне право і історія» (1952 р.), «Думки про Макіавеллі» (1958 р.), «Місто і людина» (1964 р.).

Ю

ЮНГ (нім. Jung) *Карл Густав* (1875–1961 рр.) – швейцарський психіатр та психолог, засновник аналітичної психології як одного із напрямів **глибинної психології**.

Народився у м. Кесвіль (Швейцарія) у сім'ї пастора швейцарської реформаторської церкви. Закінчив медичний факультет Базельського університету, працював асистентом відомого психіатра Е. Блейєра (1900–1906 рр.), співпрацював з австрійським психіатром З. Фройдом (1909–1913 рр.), перший президент Міжнародного психоаналітичного товариства, редактор психоаналітичного журналу. Професор психології швейцарської політехнічної школи у Цюриху (1935 р.). Засновник та президент Швейцарського товариства практичної психології. Видавав «Журнал з психотерапії та суміжних галузей» (1933–1939 рр.).

У квітні 1948 р. у Цюриху (Швейцарія) було організовано інститут Юнга, який здійснював підготовку психологів німецькою та англійською мовами. Прихильники його методів утворили Товариство аналітичної психології у Великобританії та подібні товариства у США (Нью-Йорку, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі) та низці європейських країн. Завданням аналітичної психології вважав тлумачення архетипічних образів, котрі виникають у пацієнтів. Розвинув вчення про колективне позасвідоме, а в образах (архетипах) якого бачив джерело загальнолюдської символіки, зокрема міфів і сновидінь («Метаморфози та символ лібідо»). Мету психотерапії вбачав у здійсненні індивідуації особистості.

Ю. відійшов від фрейдизму та розробив власну теорію, котру назвав «аналітичною психологією». У своїх працях описав широкий спектр філософсько-психологічної проблематики, починаючи від традиційних для психоаналізу питань терапії нервово-психічних розладів до глобальних проблем функціонування людини у суспільстві, які розглядались через призму власних уявлень про індивідуальну та колективну психіку і вчення про архетипи.

Заперечував твердження про повну залежність особи від досвіду, навчання та впливу навколишнього середовища, вважав, що кожний індивід з'являється на світ з «цілісним особистим ескізом», представленим у потенції від самого народження, а навколишнє середовище не дає людині можливість стати особистістю, а лише виявляє те, що у ній раніше було закладено. Вважав, що існує певна спадкова структура психічного, котра розвивається упродовж тривалого часу (сотні тисяч років), заставляє людей переживати та реалізувати свій життєвий досвід чітко визначеним способом. Вираження цієї визначеності назвав архетипами, які впливають на думки, почуття та дії людини.

Основне завдання психотерапії вбачав у відновленні порушених зв'язків між різними рівнями психічного у людини, шляхом інтеграції психологічних складових особистості. Комплекси, що виникають як «осколки» після ударів психотравмуючих ситуацій, призводять не лише до нічних жахів, помилкових дій, забування необхідної інформації, але й виступають у ролі провідників творчості. Відповідно, об'єднати їх можна лише за допомогою арт-терапії («активного уявлення») – своєрідної сумісної діяльності між людиною та її рисами, котрі несумісні з її свідомістю в інших формах діяльності. З причини наявної різниці у змісті та тенденціях свідомого та підсвідомого їх остаточного зрощення не відбувається. Замість цього відбувається виникнення «трансцендентальної функції», в результаті чого відбувається перехід від однієї установки до іншої без втрати позасвідомого. Розробив типологію характерів людини на основі виявлення домінуючої психічної функції та виду спрямованості на зовнішній або внутрішній світ людини. Основні роботи: «Метаморфози і символи лібідо» (1912 р.), «Відношення між Я і позасвідомим» (1928 р.), «Психологія і релігія» (1940 р.), «Психологія і виховання» (1946 р.), «Образи позасвідомого» (1950 р.), «Символіка духа» (1953 р.), «Про джерела свідомості» (1954 р.).

ЮРКЕВИЧ *Памфіл Данилович* (1826–1874) − український і російський релігійний філософ, богослов, педагог, представник київської школи філософського теїзму. Закінчив Київську духовну академію (1851), магістр філософії (1852); професор (1858) і завідувач кафедри філософії Московського університету (1861–1874), виконуючий обов'язки декана історико-філологічного факультету (1869–1873). Глибинною основоюовського філософування **Ю.** був інтерес до християнізованого платонізму.При цьому **Ю.** виходив з того, що вся історія філософії поділяєтьсяі нерівні епохи, з яких перша відкривається Платоном, друга − Кантом. **Ю.** рішуче виступав проти визначення платонівської ідеї як постійного у зміні явищ, як єдиного і рівного самому собі в розмаїтті і протилежності буття, оскільки цій вимозі відповідають і різнноманітні системи атомізму й реалізму, які сподіваються досягнути істину в думках розуму, підганяючи їх до уявлень вічного буття.Навпаки, йдучи за вченням Платона про те, що ідея є істинно суще, **Ю.** зводив «уявно–вічне» буття речей до істини розуму. Будь-яке дійсне філософування, за **Ю.**, повинно починатися з поняття «ідеї», оскільки є дослідженням про те, в чому полягає істинне знання. У своїх працях **Ю.** багато уваги відводив критиці матеріалізму, науковий характер якого бачився йому в

зазначенні багаторівневої залежності між явищами фізіологічними і психологічними, а також у визначенні причинної взаємопов'язаності всього оточуючого. Справжня філософія, на переконання **Ю.**, повинна відноситися до матеріалізму, «механізму» як до принципу вторинному і залежному, а закон причинності ставити нижче ідеї буття і сущності, які не можна визначити за допомогою фізичних засад.

Теїстична філософія Ю.ієрархизувала світ на сферу надлогідного духовного начала − Бога, сферу об'єктивного мислимого, сферу розумно діючого, сферу природного буття. За **Ю.**, хоча абсолютне знанняі недосянуто, знання про Абсолют може бути отримано в результаті трьох пізнавальних орієнтацій: шляхом сердечного почуття, щляхом доброчесних філософських міркувань, шляхом містичного осягнення. Звернення до платонізму вилилось у **Ю.** в розробку ще однієї наскрізної для української і російської філософії теми − метафізики любові і філософії серця.Відстоюючи стратегію розуміння людського духу як цілісного утворення, особливо відмічав роль серця. За **Ю.**, людина починає свій розвиток з рухом серця, яке скрізь хотіло б бачити людських істот, які радіють і зігрівають одна одну теплотою любові. Тільки в цій формі існування всезагального щастя світ уявляється як щось гідне існуванню.

Основні праці: «Ідея» (1859), «Матеріалізм і завдання філософії» (1860), «Із науки про людський дух» (1860), «Серце та його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» (1860), «Докази буття Бога» (1861), «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта» (1866), «Курс загальної педагогіки з додатками» (1869).

Я

ЯВИЩЕ – філософська категорія для позначення зовнішніх властивостей та виявів предметів, що пізнаються на чуттєвому рівні.

ЯДРО ЖОРСТКЕ – центральна складова сформованої у 70-ті рр. XX ст. наукової моделі американського філософа науки **Е. Лакатоса** (1922–1974 рр.), що виходить із тези про розуміння історії науки як історії конкуруючих програм досліджень (парадигм), що не передбачає зміни періодів «нормальних наук» та зміни монополії дослідницьких програм. Незмінне **Я. ж.** цієї моделі оточене «захисним поясом», котрий захищає його від заперечення, постійно удосконалюючись згідно з відповідними правилами та за допомогою процедури **фальсифікації**.

ЯКІСТЬ − усталена, стійка сукупність властивостей предмета, які вирізняють його від інших предметів і котра допомагає встановити подібність з певними їх групами. Властивості, специфічні для даного предмета, називаються ознаками. Деякі ознаки, несуттєві для предмета чи класу предметів, називають акциденціями. Ті ж властивості, які є невід'ємними для предмета, називаються атрибутами. Такою атрибутивною ознакою для всіх явищ натурального світу є, наприклад, здатність до змін. Існують також актуальні (ті, які з'явилися зараз) й потенційні (або диспозиційні, приховані) властивості. Якісна однорідність ряду предметів (наявність у них спільних властивостей) відкриває можливості

кількісного підходу до них, тобто до вимірювання. Підхід до предметів з точки зору їх кількісних характеристик базується на абстрагуванні, відволіканні від їх якісної визначеності, тільки тоді можна порівнювати швидкість протікання процесів у різних областях, розміри, вагу, масу і т. ін.

ЯСПЕРС Карл Теодор (1883–1969) – нім. філософ, психіатр, один із засновників екзистенціалізму. Відстоював ідею, що психопатологічні явища відображають насамперед інтенсивні пошуки людиною особистої індивідуальності, а не, для прикладу, процес розпаду людської особистості. Крім того, стверджував, що будь-яка раціоналістично створена картина світу є алегоричною інтелектуальною інтерпретацією прихованих прагнень особи творчо мислити, що у цьому контексті простежує буття як зашифроване й таке, що потребує обов'язкового пояснення.

Завдання філософії, на його думку, полягає у розкритті тієї істини, що в основі іпостасей свідомої діяльності людей лежить неусвідомлювана творчість «екзистенції». У межах особистої філософської діяльності наполягав на важливості коректної постановки питань, ставлячи цю важливість понад пошуком відповідей. Філософія відтак не стільки є наукою обмеженою, заданими предметом і методом, скільки підтверджує існування буття. Для прикладу, розчленування буття в його філософії відображене так: «Буття-у-світі», предметне буття, «існування» якпредметний рівень буття. Істинна філософія, за **Я.**, − це насамперед сам процес філософування, який на відмінну від суто наукового пізнання, не можна обмежити рамками певного предмету чи методу. Результатом філософування є філософська віра, яка просякнута певною долею скептицизму і перебуває між релігійною вірою і науковим знанням. Трансценденція − це, за **Я.**, єдиний предмет, щодо якого віра і знання збігаються.

Центральною темою філософії **Я.** була людина та історія як визначальний вимір людського буття. Я. був переконаний, що лише історія людства в цілому може дати масштаб для осмислення того, що відбувається в сучасності. Людство має єдині духовні витоки і єдину мету,пов'язану з вирішенням «останніх питань». Справжній зв'язок між народами − духовний, а не родовий чи природний.Згідно **Я.**, наша історія відбувається між витоками, які ми не можемо ні уявити собі, ні домислити, і метою, конкретний образ якої ми не можемо суттєвим чином окреслити. Історія виникає лише там, де є усвідомлення історії, традиція, документація, осмислення свого коріння і подій, що відбуваються.

З вирішенням проблеми можливості спільної для всього людства віри і проблеми часу її виникнення повязанга розроблена **Я.** концепція «осьового часу світової історії». Осьовий час, вісь світової історії − це період, значущий для всіх людей, всього наступного історичного розвитку. В емпіричному плані цей поворот відноситься приблизно до 500 р. до н. е., до того духовного процесу, який відбувався між 800 і 200 рр. до н. е. Саме в цей період, за **Я.**, відбулося становлення історії людства як світової історії, тоді як до цього часу існували лише локальні історії. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими люди мислять до цього часу, були закладені основи світових релігій, котрі й сьогодні визначають життя людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов А. И., Аверинцев С. С., Алешин А. И., Антонов К. М., Апполонов А. В.; Ивин А. А. (ред.). Философия: энциклопедический словарь. М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.
2. Азаренко С. А., Андрианов В. М., Анкин Д. В., Багаев К. Ю., Белоковыльский М. С.; Кемеров В. Е. (общ. ред.), Керимов Т. Х. (сост. и ред.). Современный философский словарь. 3 изд., испр. и доп. М.: Академический Проект, 2004. 862 с.
3. Алексеев А. П. Васильев Г. Г., Воробей Ю. Д., Давыдов В. М., Ермакова А. В. Краткий философский словарь. 2-е изд., перераб., доп. М.: Проспект, 2006. 492 с.
4. Алексеева Л. О., Андреева Т. О., Борисова З. О., Гнатко И. Я., Гоменюк П. М.; Никитин Л. Н. (ред.). Введение в философию: учеб.-метод. пособие (для студ.-заочников). К.: Абрис, 2000. 118 с.
5. Алексеева Т. А. Политическая философия. От концепций к теориям: учеб. пособие. Московский гос. ин-т международных отношений (Университет); МИД России. М.: РОССПЭН, 2007. 398 с.
6. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття: моногафія. НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. К.: Стилос, 2010. 358 с.
7. Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Балабанова Г. П., Бичко А. К., Бойченко І. В. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / Українська академія політичних наук. К.: Рубікон, 1997. 400 с.
8. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій. 2 вид., випр. й доп. К.: Генеза, 1996. 368 с.
9. Андрущенко В. П., Волович В. И., Горлач Н. И., Губерский Л. В., Прокопенко И. Ф. Философия. К., 1998. 639 с.
10. Андрущенко В. П., Волович В. І., Горлач М. І., Головченко Г. Т., Губерський Л. В. Філософія: підручник. 2 вид., перер. та доп. Х.: Консум, 2000. 672 с.
11. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: Західноєвропейський контекст: підручник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут вищої освіти АПН України. К.: Тандем, 2000. 406 с.
12. Античные писатели: словарь / Академия гуманитарных наук; М. В. Белкин (науч. ред.). СПб.: Лань, 1999. 448 с.
13. Апресян Р. Г., Араб-Оглы Э. А., Артемьева О. В., Ашмарин И. И., Борзенков В. Г.; Фролов И. Т. (общ. ред.), Жирнов В. Д. (сост.). Человек: философско-энциклопедический словарь / РАН; Институт человека. М.: Наука, 2000. 516 с.
14. Апресян Р. Г., Барулин В. С., Борзенков В. Г., Гаранина О. Д, Гиренок Ф. И.; Лебедев С. А. (ред.). Философская антропология: учеб. пособие. М.: ИКЦ «Академкнига», 2005. 423 с.
15. Афанасенко В. С., Горлач М. І., Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Квіткін П. В. Соціальна філософія: підруч. для вищої школи. Х.: Прапор, 2007. 687 с.

16. Бліхар В. С., Гетьманчук М. П., Гайворонюк Н. В., Грищук О. В., Захара І. С. Філософія: навч. посібник для студентів і курсантів вищих навчальних закладів МВС України. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 344 с.

17. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії: підручник для студ. вищих закладів освіти. К.: Либідь, 2001. 406 с.

18. Білецький І. П. Філософія і методологія наукового пізнання: конспект лекцій. Харківський держ. економічний ун-т. Х.: ХДЕУ, 2001. 104 с.

19. Білецький І. П., Кузь О. М., Чешко В. Ф. Філософія науки: навч. посібник. Харківський національний економічний ун-т. Х.: ХНЕУ, 2005. 128 с.

20. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. К.: Кондор, 2006. 356 с.

21. Бойченко І. В. Філософія історії: підручник для студ. вищ. навч. закладів. К.: Знання, 2000. 724 с.

22. Бойченко І. В., Бойченко М. І. Філософія: навч. посібник для дистанц. навч. Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна»; Інститут дистанційного навчання. К.: Університет «Україна», 2007. 196 с.

23. Буслинський В. А., Скрипка П. І., Алексєєв В. Ю., Кусок Л. М. Філософія: навч. посібник для студ. і аспірантів вищ. навч. закладів. Київський славістичний ун-т. К., 2002. 315 с.

24. Валуйський О. О. Філософія. Хрестоматія: навч. посібник. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 111 с.

25. Васильев В. В., Войниканис Е. А., Грязнов А. Ф., Зотов А. Ф., Костикова А. А. Западная философия XIX века: учебник для студ. вузов, изучающих философию. М.: Высшая школа, 2005. 517 с.

26. Васянович Г. П. Вступ до філософії: навч. посібник. Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України; Львівський держ. фінансово-економічний ін-т. Львів: Норма, 2001. 210 с.

27. Виндельбанд В. История древней философии; пер. с нем. под ред. А. И. Введенского. К.: Тандем, 1995. 368 с.

28. Возняк С. М., Голянич М. Ю., Москаленко Ю. М. Філософська думка України: імена та ідеї: навч.-метод. посібник; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. 2 вид., доп. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 135 с.

29. Волинка Г. І., Гусєв В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії. Історико-філософська пропедевтика: підручник для студ. вищих закладів освіти. К.: Вища школа, 1999. 623 с.

30. Волинка Г. І. Філософія Стародавності і Середньовіччя в освітньому контексті: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К.: Вища освіта, 2005. 543 с.

31. Волович В. И., Горлач Н. И., Головченко Г. Т., Губерский Л. В., Кремень В. Г. История философии: учебник для высшей школы. Х.: Консум, 2002. 751 с.

32. Герасимчук А. А. Тимошенко З. І. Курс лекцій з філософії: навч. посібник для студ. Європейський ун-т. 3-є вид. К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2007. 422 с.

33. Горський В. С. Історія української філософії: навч. посібник. 4 вид., доп. К.: Наукова думка, 2001. 376 с.

34. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Либідь, 2004. 488 с.: іл.

35. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Розумний В. П., Бойченко І. В. Філософія: навч. посібник. 6 вид., виправ. і доп. К.: Вікар, 2006. 455 с.

36. Гусєв В. І. Вступ до метафізики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за спец. «Філософія». К.: Либідь, 2004. 488 с.

37. Гусєв В. І. Західна філософія Нового часу. XVII–XVIII ст.: підручник для студ. філос. фак-тів вищих закл. освіти. 2 вид., стер. К.: Либідь, 2000. 368 с.

38. Добрынина В. И., Грезнев В. С., Добрынин В. В., Бартломей Козера, Лысенко Н. Н. Философия XX века: учеб. пособие. Центральный ин-т непрерывного образования общества «Знание» России. М.: Знание, 1997. 288 с.

39. Заїченко Г. А., Сагатовський В. М., Кальний І. І., Даниленко В. І., Гнатенко П. І. Філософія: підруч. для студ. вузів. К.: Вища шк., 1995. 456 с.

40. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія: підручник для вищ. навч. закл.: в 2 ч. К.: Альтерпрес, 2002. Ч. 1: Історія розвитку філософської думки. 464 с.

41. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія: підручник для вищ. навч. закл.: в 2 ч. К.: Альтерпрес, 2002. Ч. 2: Актуальні проблеми сучасності. 480 с.

42. Ильин В. В. Философия: учебник для вузов. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. Т. 1: Метафилософия; Онтология; Гносеология; Эпистемология. 824 с.

43. Ильин И. П., Махов А. Е. (науч. ред.). Постмодернизм: словарь терминов. РАН; Институт научной информации по общественным наукам. М.: Intrada, 2000. 384 с.

44. Історія філософії: словник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра історії філософії; В. І. Ярошовець (заг. ред.). К.: Знання України, 2005. 1199 с.

45. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия: учеб. пособие для магистрантов и асп., а также для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец.

46. Философия / В. А. Канке. М.: Логос, 2000. 319 с.

47. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посібник. 5-те вид., випр. і доп. К.: Знання, 2008. 347 с.

48. Козловський А. А. Філософія права: навч.-метод. посібник. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2003. 128 с.

49. Колесников А. С., Росенко М. Н., Сандулов Ю. А. Основы современной философии: учеб. для вузов. МВД России, С.-Петерб. ун-т. 2-е изд., доп. СПб.: Лань, 1999. 351 с.

50. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Львів: Світ, 2001. 318 с.

51. Кохановский В. П. Философия и методология науки: учеб. для вузов. М.: АСТ, 1999. 574 с.

52. Кремень В. Г., Афанасенко В. С., Волович В. І., Горлач М. І., Головченко Г. Т. Історія філософії: підручник для вищої школи. 2-ге вид., перероб. та доп. Х.: Прапор, 2003. 768 с.

53. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум: підручник для студ. вищих навч. закл. К.: Книга, 2007. 432 с.

54. Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. Філософія управління: підруч. для студ. ВНЗ. К.: Знання України, 2007. 359 с.

55. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник. К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.

56. Лебедев С. А., Авдулов А. Н., Борзенков В. Г., Бромберг Г. В., Ильин В. В. Философия науки. Общий курс: учеб. пособие для вузов. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Академический проект; Альма Матер, 2007. 731 с.

57. Липский Б. И., Гусев С. С., Шилков Ю. М., Марков Б. В., Тульчинский Г. Л. Основы теории познания: учеб. пособие. Санкт-Петербургский гос. ун-т. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. 336 с.

58. Максюта М. Є. Вступ до філософії: навч. посіб. для студ. вищих аграрних навч. закл. 3–4 рівнів акредитації. Національний аграрний ун-т. К., 2000. 674 с.

59. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии. М.: Аграф, 2002. 308 с.

60. Менжулина Л., Хамитов Н. Антропологические парадигмы и мифологемы европейской философии (Средневековье, Новое время, немецкая классика, новоклассическая парадигма): спецкурс по истории филос. антропологии. К.: Выпол, 1998. 95 с.

61. Надольний І. Ф., Андрущенко В. П., Бойченко І. В., Розумний В. П., Буслинський В. А. Філософія: навч. посіб. для студ. і аспірантів гуманіт. спец. вищих навч. закладів. К.: Вікар, 1999. 624 с.

62. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навч. посібник для студ. вузів. Міжнародний фонд «Відродження». К.: Абрис, 1995. 336 с.

63. Осічнюк Ю. В., Зубов В. С., Молчанов І. М., Сластенко Є. Ф., Сєрова Л. В. Філософія: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Національна академія управління. К.: Атіка, 2003. 464 с.

64. Пазенок В. С. Філософія: навч. посібник. К.: Академвидав, 2008. 280 с.

65. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів освіти III–IV рівнів акредитації. Вид. 2., випр. і доп. К.: Каравела, 2002. 539 с.

66. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А.. Філософія: підручник. Вид. 2-ге, виправ., доп. К.: Академвидав, 2008. 592 с.

67. Спиркин А. Г. Философия: учебник для студ. вузов. 2-е изд. М.: Гардарики, 2008. 735 с.

68. Табачковський В. Г., Булатов М. О., Хамітов Н. В., Андрос Є., Дондюк А. Філософія: світ людини. Курс лекцій: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. К.: Либідь, 2003. 432 с.

69. Татаркевич В., Шкраб'юк А. (пер. з пол.). Історія філософії. Львів: Свічадо, 1997. Т. 1: Антична і середньовічна філософія. 456 с.

70. Татаркевич В., Гірний О. (пер.), Саноцький Я. (пер.). Історія філософії. Львів: Свічадо, 1997. Т. 2: Філософія Нового часу до 1830 року. 352 с.

71. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: навч. посібник. К.: Україна, 2001. 509 с.

72. Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: зб. наук. праць / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара / П. І. Гнатенко (відп. ред.). Дніпропетровськ: Пороги, 2009. 235 с.

73. Філософія. Світ людини: курс лекцій / Інститут філософії НАН України; Антропологічне відділення Українського філософського фонду. К.: Стилос, 1999. 310 с.

74. Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / Бліхар В. С., Войтович Х. М., Гайворонюк Н. В., Гетьманчук М. П., Грищук О. В. та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 228 с.

75. Чорний І. П., Рошкулець Р. Г., Турко О. В. Історія філософії в Україні: навч. посібник. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2003. 136 с.

76. Ярошовець В. І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: підручник для студ. вищих навч. закл. К.: Знання України, 2004. 214 с.

Навчальне видання

Ф І Л О С О Ф І Я

Підручник

Видання друге, перероблене і доповнене

Авторський колектив:

Бліхар В'ячеслав Степанович,
доктор філософських наук, професор (м. Львів);
Цимбалюк Михайло Михайлович,
доктор юридичних наук, професор (м. Київ);
Гайворонюк Наталія Віленівна,
кандидат філософських наук, доцент (м. Львів);
Левкулич Василь Васильович,
кандидат філософських наук, доцент (м. Ужгород);
Шандра Богдана Богданівна,
кандидат юридичних наук, доцент (м. Ужгород);
Свищо Вікторія Юріївна,
кандидат філософських наук (м. Ужгород).

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 25,57. Обл.вид.арк. 31,24.
Зам. № 55. Наклад 100 прим.

Оригінал-макет виготовлено
у редакційно-видавничому відділі
видавництва УжНУ «Говерла»
88015, м. Ужгород, вул. Заньковецької, 89
dep-editors@uzhnu.edu.ua

Видавництво УжНУ «Говерла».
88000, м.Ужгород, вул.Капітульна, 18.
E-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія Зт № 32 від 31 травня 2006 року